

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

Bashorat Jamilova

O‘ZBEK BOLALAR ADABIYOTI

o‘quv qo‘llanma

Gumanitar soha – 100 000
Pedagogika – 110 000
Ta‘lim yo‘nalishi: 110 000
O‘zbek tili va adabiyoti – 5111200

O‘zbek bolalar adabiyoti o‘quv qo‘llanmasi Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi yo‘nalishlari bo‘yicha O‘quv-uslubiy birlashmalari faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengashning 2018-yil «7»__dekabr dagi 1000-sonli buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

Toshkent - 2019

ANNOTATSIYA

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017 yil 20 apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida" gi qarorida yangi avlod o'quv adabiyotlarini yaratish va ularni oliy ta'lim muassasalarining ta'lim jarayoniga keng tatbiq etish, oliy ta'lim muassasalarini zamonaviy o'quv, o'quv-metodik va ilmiy adabiyotlar bilan ta'minlash oliy ta'lim tizimini kelgusida rivojlantirishning eng muhim vazifalari qatorida turishi belgilab berilgan.

Binobarin, professor-o'qituvchilar, olimlar tomonidan oliygoh talabalari uchun fan dasturlariga muvofiq o'quv qo'llanma, darslik, o'quv-usuliy qo'llanmalarini yaratish dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

O'zbek bolalar adabiyoti o'quv qo'llanmasida bolalar adabiyoti tushunchasi haqida ma'lumot, uning tadrijiy taraqqiyot bosqichlari, bolalar folklori va umumadabiyot bilan mushtarak hamda farqli xususiyatlari, bolalar kitobxonligining ko'rinishlari va adresliligi, o'zbek va jahon bolalar adabiyotining o'zaro ta'sir aloqalari, shuningdek, o'zbek bolalar ijodkorlari asarlarining badiiy-kompozitsion, janriy, psixologik tahlili, tasnifi, mavzuviy-shakliy rang-barangligi kabilar zamonaviy innovatsion ta'lim talablari asosida yoritilgan.

Qo'llanma Oliy o'quv yurtlari uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan 2018 yilning 17- noyabrida tasdiqlanib, BD-5111700-3.03- raqami bilan qayd etilgan, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida ishlab chiqilgan hamda bakalavriatning 5111200 - *O'zbek tili va adabiyoti* yo'nalishiga mo'ljallangan "O'zbek bolalar adabiyoti" namunaviy dasturi (tuzuvchi – G.Jo'rayeva,) asosida yozildi.

Taqrizchilar:

R.Barakayev,
filologiya fanlari nomzodi dots.

L.Sharipova,
filologiya fanlari nomzodi dots.

Аннотация

В постановлении президента “О мерах по совершенствованию системы высшего образования” Мирзиёева Ш.М от 20 апреля 2017 года говорится о задачах развития системы высшего образования, отношении ВУЗов учебниками нового поколения и создание их. В этом смысле, является важное составление профессорами, преподавателями, учеными учебных пособий, учебников для учащихся ВУЗов.

В этих учебных пособиях обобщены такие понятия как, теоритические основы детской литературы, детского фольклора, проблемы детского чтения, формирование узбекской детской литературы, основные принципы детской литературы как мировой, так и содружества.

Annotation

After becoming independent in our country great attention was paid to the educational-cultural system, to mutual connection of modern demands and their historical context. Additionally, in the decision of the president Mirziyoev Sh.M. “About the concerts of increasing of the system of higher education” from 20th April of 2017 we can see moments relating higher education system, providing universities with books of new generation.

In this case, the essential point is to make new books, tutorials by scientists, professors and teachers for the students of universities.

There are conceptions such as, theoretical base of children literature, children folklore, problems of childrens reading, formation of uzbek children literature, main principles of world and community children literatures in these tutorials.

KIRISH

Har bir yangi davr inson tafakkurining o'zgarishi, dunyoqarashi, tushunchasida tub burilishlar ro'y berishi bilan taraqqiyot sari ilgarilab boradi. Ijtimoiy hayotdagi tadrijiy taraqqiyot, ilm-fan yutuqlari kishilik jamiyatining ma'naviy olamini yuksaltiragani sayin o'z tarixi, qadriyatlari, tamadduni hamda istiqboli haqidagi qarashlari kengayadi. Buning ifodasi adabiyotda, jumladan bolalar adabiyotida ham aks etishi tabiiy. Zotan, Istiqlolning dastlabki yillaridanoq o'zbek bolalar adabiyoti tarixi muammolarini teranroq o'rganishga kirishilib, bolalar asarlarining mavzu-mundariyasi, g'oyaviy-badiiy dolzarbligi, ijodkor uslubiga xos poetik izlanishlarga e'tibor qaratishga oid yangi tadqiqotlar yuzaga kela boshladi. Ayniqsa, o'zbek bolalar adabiyoti tarixini o'rganish masalalarida O.Safarov, S.Matchonov, R.Barakayev, Q.Qahramonov, Z.Ibrohimova, A.Rasulov, D.Rajab, K.Turdiyeva, B.Ashurov, G.Jo'rayeva, H.Nusratova kabi olimlar hamda tadqiqotchilarning maqola, monografiya, risola hamda o'quv-usuliy qo'llanmalarida o'zbek bolalar adabiyotining yetakchi xususiyatlari, bolalar ijodkorlarining badiiy-uslubiy izlanishlarini yangi davr qarashlari asosida tadqiq etish, muhimi esa bolalar adabiyoti tarixini izchil aks ettiradigan fan hamda uning ixtisoslikdagi o'rganilish darajasiga e'tibor joizligi anglashiladi. Jumladan, professor O.Safarov bu boradagi kamchiliklarni bartaraf etishni ko'zlab shunday yozgan edi: "Bolalar adabiyoti asoslarini bilmaydigan yoki chuqur egallamagan murabbiylar navqiron nasl qalbiga istiqlol g'ururini, Vatan mehrini solishga, go'zallikni his qilish tuyg'ularini parvarishlashga qodir bo'la olmaydi. Maktabgacha tarbiya muassasalarida ham, boshlang'ich sinflarda ham, hatto o'rta maktabning 5-7-sinflarida ham adabiyot darslari mundarijasini, asosan, bolalar adabiyoti namunalari tashkil etadi"¹.

Darhaqiqat, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2017 yil 13 sentabrdagi "Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida"gi qarori ham yoshlarning kitobxonlik malakasini yuksak saviyaga ko'tarish uchun avvalo,

¹ Safarov O. Oliy o'quv yurtida "Bolalar adabiyoti" fani muammolari. // Til va adabiyot ta'limi, 1994, 2-3-s., 4-6-b.

kitobxonlik ko'nikmasini bolalikdan shakllantirish lozimligi, demakki, ularning bo'lg'usi muallimlarini aynan oliygohlarda, mutaxassislik kasblarini egallash jarayonida badiiy asar mohiyatini to'g'ri ilg'ashga, adabiy janrlarni idrok eta bilishga e'tibor qaratish har jihatdan muhimligini ayonlashtiradi. Shuningdek, Prezidentimizning turli nutq va ma'ruzalarida ta'kidlanganidek, madaniyat sohasida jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish, yoshlarimizni haqiqiy san'atni anglashga o'rgatish, ularning estetik olamini sog'lom asosda shakllantirish bo'yicha muhim vazifalar belgilanishi diqqatga sazovor.² O'quvchilar barcha ta'lim tizimida adabiyot fanlarini uzviylik asosida teran o'rganmas ekan, kelgusi yosh avlodlarning qalbini bolaligidanoq insoniy fazilatlar bilan kamol toptirish dushvor. Qolaversa, inson tafakkuri bir joyda to'xtab qolmaganidek, umumadabiyot, jumladan bolalar adabiyotidagi evrilishlar ham hamisha yangi talqinlarni taqozo etadi.

Shu ma'noda, adabiyotning boshlanmasi va umumkitobxonlikning ostonasi hisoblanuvchi bolalar adabiyotini rivojlantirish u haqdagi fanning asosiy vazifasidir. Zero, o'zbek bolalar adabiyoti va folklori, uning tarixiy tadriji hamda yangi tamoyillarini jahon bolalar adabiyoti bilan qiyosiy o'rganish orqali jarayonning muhim xususiyatlarini oydinlashtirish; o'zbek bolalar adabiyotining badiiy jihatdan yuksak namunalariga keng e'tibor qaratish, yangi asr kichkintoylarining qiziqishlari, ruhiy, ma'naviy olami, ularning ijtimoiy hayotga munosabati masalalari aks etgan asarlar tahlili orqali talabalarda estetik, axloqiy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy tarbiyani shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

I. O'zbek bolalar adabiyoti va uning yuzaga kelish omillari.
Abdulla Avloniy va Hamza Hakimzoda Niyoziy – ilk bolalar shoiri
hamda pedagogik risolalar muallifi

² Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir (O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruza) // O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2017 yil, 4 avgust.

Reja:

1. O'zbek bolalar adabiyoti haqida tushuncha: istiloh, fanning predmeti, maqsadi va vazifalari, adresliligi.
2. Milliy uyg'onish harakati va jadid ma'rifatparvarlarining o'zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirishdagi roli.
3. Abdulla Avloniy – islohotchi pedagog va bolalar shoiri.
4. Hamza Hakimzoda Niyoziy – ma'rifatparvar bolalar shoiri.

MAVZUGA DOIR TAYANCH TUSHUNCHALAR: *istiloh, milliy uyg'onish, ma'rifatparvar, jadidchilik, islohot, didaktika, folklor, kitobxonlik, pedagogik risola, xrestomatiya, omil, genezis, nasr, sujet, publitsistika, detektiv, fantastik, dilogiya.*

Bolalar o'qishi uchun mo'ljallangan asarlar barcha xalqlar tarixida qadimdan davom etib kelgan. O'zbek bolalar adabiyoti ham Sharq yozma adabiyotida "pandnoma", "ma'vizatnoma", "nasihatnoma", "axloq kitoblari" singari nomlar bilan tasnif qilinuvchi asarlar zaminida voqelikka aylangan bo'lsa-da, uning shakllanishi ma'rifatparvarlik – maktab-maorif tizimi islohotlari bilan chambarchas bog'liqligi e'tirof qilinadi.

O'zbek bolalar adabiyoti takomilida avvalo ijtimoiy voqelik, so'ngra xalq og'zaki ijodi, didaktik adabiyot, mumtoz bolalar kitobxonligi muhim hodisa sanaladi. O'zbek adabiyotida ma'rifatparvarlik, milliy uyg'onish davri hamda jadidchilik adabiyoti istilohlari zaminida uning o'ziga xos alohida yo'nalishi yanglig' maydonga kelgan bolalar adabiyoti ham dastavval hodisa, istiloh, so'ngra mustaqil fan sifatida inkishof qilinishi yaxlit tizimni tashkil etadi, albatta.

Bolalar va o'smirlar uchun yaratilgan badiiy, ilmiy, ilmiy-ommabop va publitsistik asarlar majmuyi tom ma'noda bolalar adabiyotini tashkil etsa-da, asosan, **sof badiiy asarlar** bu tushuncha mohiyatini anglatishi an'anaga aylangan. *Bolalar adabiyoti tushunchasi avvalo, turli yoshdagi bolalar va o'smirlarga mo'ljallangan so'z san'atidir. U voqelikni aynan o'n olti-o'n yetti yoshgacha bo'lgan bolalar idroki, tasavvuri, tafakkur obrazlarida gavdalantiruvchi badiiy asar namunalarini o'zida mujassamlashtiradi.*

Bolalarbop barcha asarlarda yosh avlodning dunyoqarashi, tafakkuri, o'y-kechinmalari, orzu-istaklari, voqelikka estetik munosabati o'z ifodasini topadi. Ularning aksariyati yozuvchilar (kattalar) tomonidan yaratilsa-da, voqelik bolalar dunyoqarashi nuqtayi nazaridan talqin va tadqiq etiladi, bolalar tilidan hikoya qilinadi va baholanadi. Binobarin, xuddi shu xususiyatlarni o'zida namoyon qila boshlagan o'zbek bolalar adabiyoti XX asrning 20-30-yillarida shakllanib, umumadabiyotning alohida tarmog'i sifatida maxsus yo'nalish kasb etdi. Bunda A.Avloniy, H.H.Niyoziy, Shokir Sulaymon, G'ayratiy, D.Oppoqova, G'ulom Zafariy, Elbek, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Ilyos Muslim, Zafar Diyor, Sulton Jo'ra, Qudrat Hikmat, Quddus Muhammadiy, Shukur Sa'dulla, Hakim Nazir, Po'lat Mo'min kabi yozuvchi-shoirlar o'zbek bolalar *she'riyati va nasrini, dramaturgiyasi hamda publitsistikasini* shakl va mazmun, badiiylik va obrazlilik jihatdan barqarorlashuviga katta hissa qo'shdilar. Binobarin, **o'zbek bolalar adabiyoti** dastavval, *hodisa shaklida, so'ngra bolalar va o'smirlarga mo'ljallab, nihoyat, ularga ixtisoslashgan adabiy hodisani ifodalagan holda dunyoga keldi*. Buning tarixiy-tadrijiy taraqqiyot xususiyatlari, badiiy-uslubiy tamoyillari, ilmiy-nazariy umumlashmasi esa "Bolalar adabiyoti" deb nomlangan mustaqil fan tarixida o'z ifodasini topib kelmoqda.

Bolalar uchun maxsus badiiy adabiyot yaratish an'anasi jamiyat taraqqiyotining muhim ma'naviy ehtiyoji tarzida reallikka aylangach, uning maqsadi va vazifalari aniqlasha boradi. Badiiy adabiyot inson ruhiyatini, hatto uning shaxsiyati shakllanishi va rivojidagi o'rnining beqiyosligi bolalar adabiyotida ham yorqin ko'rina boradi. Badiiy asarning mo'jizakor ta'sir kuchi yosh qalblarda ezgulik, vatanparvarlik, badiiy-estetik didni shakllantirish, umuman, hayotga, butun olamga ijobiy va ijodiy munosabatda bo'lishga da'vat etadi. XIX asrning ulug' munaqqidlari V.G.Belinskiy, N.G.Chernishevskiy, N.A.Dobrolyubov asoslab ko'rsatganidek, yosh kitobxonlarga ta'lim-tarbiya berish bilan birga, ularda estetik zavq uyg'ota oladigan, qaynoq hayot manzarasini butun borlig'icha aks ettira bilgan chinakam badiiy asarlar nihoyatda zarur. Shu ma'noda, bolalar adabiyoti mutolaasida ham o'quvchining yosh xususiyatlarigina emas, asarning janriy-

mavzuviy mundarijasi, ifoda uslubi va psixologik tasvirdagi o'ziga xosliklarni tadqiq etish taqozo etilayotir. Zero, yosh avlod tafakkuri, ma'naviy olamini yuksaltira olgan, bolalar qalbini, zavqini uyg'otadigan ya'ni, tuyg'ulariga ham kuchli ta'sir etadigan san'at asarlarigina davrlar sinovidan o'tib kelmoqda. Shu sababli bolalar adabiyoti fanining **predmetini** bolalar va o'smirlarga bag'ishlangan asarlarning badiiy-uslubiy, mavzuviy-g'oyaviy, janriy, psixologik xususiyatlari, ularga oid ilmiy-nazariy qarashlar, tadqiqotlar umumlashmasi, shuningdek, bolalar ijodkorlari hayoti va ijodini o'rganish kabilar tashkil qiladi. Qolaversa, xalq og'zaki ijodi, jahon bolalar adabiyotining yuksak namunalari o'rganish, bolalar kitobxonligi ko'rinishlari va adresliligini oydinlashtirish fanning asosiy xususiyatlardan hisoblanadi.

Fanning vazifasi esa talabalarni milliy bolalar adabiyoti namunalari bilan tanishtirish, u dastavval, ijtimoiy voqelik, xalq og'zaki ijodining boy an'alariga ega milliy o'zbek adabiyoti va jahon adabiyoti tajribalarini o'zlashtirish orqali yuzaga kelganini asoslash, nihoyat, bu adabiyotning takomili, tadriji, taraqqiyot xususiyatlarini mavjud ijod namunalari misolida ko'rsatib berishdan iborat.

“Bolalar adabiyoti,— deb yozgan edi N.Fozilov,— nozik adabiyot. Bolalar adabiyoti biz bilgan kattalar adabiyotining boshi... Bolalar yozuvchilari o'z asarlari bilan katta adabiyotga boshlovchi darg'alar. Bu adabiyot – hurmattalab adabiyot, e'zoztalab adabiyot... Bolaning ko'ngli ham shunday. Uni sindirib bo'lmaydi. Unga hamisha e'tibor darkor. Shundagina uning ko'ngli to'lib o'sadi. U – mehrtalab. Shundagina u muhabbatingiz mevasiga aylanadi, izingizni bosadi”.

Darhaqiqat, bolalarga mo'ljallangan badiiy adabiyot kichkintoylardan tashqari dastlab, san'at asari sifatida, so'ngra, g'oyadorligi jihatdan hammabop bo'lishi mumkin ekan. Masalan, A.Obidjonning “Vatan” she'ri bugungi yosh avlod tafakkuri, o'tkir aql-idrokiga monandligi bilan e'tiborga loyiq :

- Senga bitta savol bor,
Menga quloq sol, hoy, qush.
Vayronada yashaysan,
Noming esa naq Boyqush,

Ayt-chi, nahot sen boysan?

- Asl boylik neligin

Tushunmaysan, chamasi.

Bu vayrona bo'lsa ham,

O'zirniki hammasi,

Shuning uchun men boyman!

Shoirning bolalarga xos tushuncha va tasavvurdan foydalanib, asl muddaoni ayta olgani diqqatga sazovor. Boyqushning ko'rimsizligi, buning ustiga xarobada yashashi uning nomiga nomunosib ekanligi bolalarni qiziqtirishi tabiiy. Shoir aniq va ko'rimli timsol – boyqush hamda u yashaydigan vayrona orqali kichik maktab yoshidagi kitobxonlar uchun hali mavhum bo'lgan tushuncha – vatanparvarlik, o'ziga beklik hissini anglatishga erishgan.

Pedagogika va psixologiyada turli yosh davrlari ruhiyatining bir-biridan sezilarli farqi asoslab berilgan. Xususan, chaqaloqlik, ilk bolalik, maktabgacha ta'lim yoshi, kichik maktab yoshi, o'smirlik, o'spirinlik, yoshlik, yetuklik va keksalik davrining odamning xronologik yosh ko'rsatkichlarigina emas, balki shu davrda inson ruhiyatida kechadigan hodisalar, ro'y beradigan o'zgarishlar, uning ruhiyatidagi umumiy qonuniyatlarga ko'ra ham farqlanishi ta'kidlangan. Bolalar qalbini badiiy tadqiq etish, bolalikni badiiyat ko'zgusida butun borlig'icha aks ettirish, aniqrog'i, bola dunyoqarashi, botiniy va zohiriy takomillashuvi hamda ijtimoiy-axloqiy jihatdan shakllanish pillapoyalarini ko'rsatishni maqsad va vazifasiga aylantira olgan bolalar badiiy adabiyoti yozuvchi oldiga g'oyat nozik masala: o'z o'quvchisining yosh xususiyatlari, ruhiyati, saviyasi va qiziqishlarini nazarda tutgan holda ijod etish vazifasini ko'ndalang qilib qo'yadi. Bolalar badiiy adabiyoti namunalarning qaysi yoshdagi o'quvchiga mo'ljallanganligi - adresliligi shu ma'noda muhimlik kasb etadi. Zero, quyidagi uch asosiy davr bolalar kitobxonligida ajralib turadi:

1) maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kitobxonligi: 2-3 yoshdan 6-7-yoshgacha;

2) kichik maktab yoshdagi bolalar kitobxonligi: 7-yoshdan 11-12 yoshgacha;

3) o`smirar kitobxonligi: 13 yoshdan 16-17 yoshgacha.

Maktabgacha ta'lim(tarbiya) yoshidagi bolalar kitobxonligi xususiyatlari L.N.Tolstoyning quyidagi san'atkorona bahosi bilan yaqqol oydinlashadi: "Axir men hozir nimalarda yashayotganimni o'shanda kashf qilmaganmidim? – deya xotirlagandi u yetmish yillik umriga sarhisob qila turib. – Shuncha ko'p, shuncha tez kashf etgan narsalarimning yuzdan birini ham, qolgan butun umrim davomida kashf eta oldimmi? Aslo! Besh yashar boladan mengacha – faqat bir qadam, yangi tug'ilgan chaqaloqdan besh yashar bolagacha – dahshatli masofa!"³.

Lev Tolstoy fikridan bolalar dunyosini idrok qilish, his-tuyg'u, o'lchovlari va qiziqishlarini ulardek anglash kattalar uchun naqadar og'ir va mas'uliyatli ekanligi anglashiladi. Yoki, Korney Chukovskiyning mashhur "Ikkidan beshgacha" asarida ham aynan shu yoshdagi bolalarning o'ziga xos olami tadqiq etilgani bejiz emas. Muallif insondagi ko'pgina fazilat va qirralar, qobiliyat va qiziqishlar, tasavvur va tushuncha aynan 2-5 yoshlik davrida to'la namoyon bo'lishini qator misollar tahlili orqali isbotlaydi.

Zotan, umr ibtidosidayoq so'z san'ati sehri bilan tarbiyalanish beqiyos ijtimoiy-estetik qimmat kasb etadi. Aslida ham xalq ijodiyotidagi erkalamalar, ovutmachoqlar, qiziqmachoqlar, ertaklar va aytim-olqishlar shunday vazifani ado etib kelgan. Murg'ak bolani so'z ohangida erkalash, ardoqlash ular ruhiyatida o'zgacha ta'sir etishi folklorshunos, psixolog va pedagoglar tomonidan qayta-qayta ta'kidlanmoqda.

Ulug' mutafakkir Ibn Sino bundan ming yillar avval yozgan "Axloq haqida risola"sida shunday yozadi: "Tarbiyani bolaning eng yosh paytidan boshlash kerak, zero unga yaxshi xulq odat bo'lib qolsin". Bu kabi fikrlar Unsurulmaoliy Kaykovus, Shayx Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi mumtoz so'z san'atkorlarining didaktik asarlariga ham singdirilgan. XX asr boshlarida esa

³ Толстой Л.Н. Собр. Соч. т.1, М. ГИХЛ, 1952, с. 330

Abdulla Avloniy o'zining pedagogik risolasida tarbiyaning zamoni haqida mulohaza yuritib, shunday yozadi: “Emdi ochiq ma'lum bo'ldiki, tarbiyani tug'ulgan kundan boshlamak, vujudimizni quvvatlandurmak, *fikrimizni nurlandurmak, axloqimizni go'zallandurmak, zehnimizni ravshanlandurmak* lozim ekan...”

Binobarin, ana shu e'tiroflarning o'ziyoq maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kitobxonligining dolzarb ahamiyatini asoslashga xizmat qiladi. Bu yoshdagi bolalar hali kitob o'qishni, uning mazmunini idrok etishni bilmasa-da, atrof-olamdagi narsa-predmetlarga qiziqishlari kuchli bo'ladi, taqlidchilik asosida hayotni o'zlashtira boradilar. Shu sababli kichkintoylar eng ko'p eshitadigan, sevib tinglaydigan ertaklari va she'rlarining personajlari – hayvonlar, qushlar, hasharotlar, dov-daraxtlar hisoblanhsa-da, insonga xos taqlidiy suratga ega: gapiradi, yig'laydi, xafa bo'ladi va h.k.

Zero, bolalar adiblari kitobxonlikning bu davriga alohida e'tibor qaratmog'i, ularning til va nutq boyliklari, quvnoqlikka moyil tabiatini inobatga olishi g'oyat zarur. Rost, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'zi qiziqqan ertak yoki she'rni, hikoyani tanlash imkoniyatiga ega emas. Ammo tanlab eshita oladi. Zukko otanalar, maktabgacha ta'lim muassasalarining pedagoglari kichkintoy ko'zidagi hayrat, quvonch yoki o'ychanlikni ilg'ay biladi. Aytaylik, Z.Diyorning “Kapalak”, “To'p”, “Suv bilan suhbat”, Sh.Sa'dullaning o'yinchoqlar tilidan aytiluvchi “Ayiqlik”, “Buzoqlik”, “Toychoqlik”, “Uloqcham” she'rlari shu ma'noda kichkintoylar tilidan tushmay keladi. Bunday she'rlarda 2-6 yoshli kichkintoylarning fe'l atvori (kapalakni quvlashi, suv bilan suhbatga kirishishi, o'yinchoqlar tilga kirib, unga arz qilishi), nutqi (“jiyron toycham”, “o'ynab-kishnab”, “suzoqlik”) ohangi aks etgani, ular sho'xligiga mos ifodalar (kapalak, buzoqlik, toychoqlik, sharqiroqlik soy, to'p, uloqcha...) bilan tasvirlangani, qolaversa, so'z va qofiyalarning aniqligi (buzoqlik-suzoqlik) diqqatga sazovor.

Shunga o'xshash S.Barnoyevning “Feruza aytgan qo'shiqlik” she'ri zamondosh kichkintoylar kuylab kelayotgan qo'shiqlik hisoblanadi:

Quyosh bo'lsin, oy bo'lsin,
O'zbekiston boy bo'lsin.
Menga atlas, ukamga

Gijinglagan toy bo'lsin.

Dadam yuzga kirsinar,
Oyim yuzga kirsinar,
Bizlar yuzga kirganda
Yonimizda yursinar.

She'rda katta-yu kichikning samimiy tilagi bor. U juda sodda, o'ynoqi ohangda bitilgan. Ayni paytda jajji qizaloq oila farovonligini istayotirki, bunda osmon-u zamin tinchligi bilan birga milliylik (atlas) hamda yurt tinchligi, ota-bobolar an'analariga sodiqlikning ("gijinglagan toychoq") umrboqiyliги ko'zlanayotir. Kichkintoylar shunday she'rlarni kuylab ulg'aysa, albatta, uning mazmun- mohiyati ham qulog'iga singib boradi.

Yoki R.Farhodiyning "Tonggi so'z" hikoyasida qator taqlid so'zlar ishlatilgani e'tiborga loyiq. Ya'ni, "Miyov-miyov!", "G'uv-g'uv", "Chiriq, chiq-chiriq!", "Vov-vov-vov!", "G'oq-g'oq-g'oq!", "G'a-g'a-g'a!" – bular tongda uyg'ongan Ahmadning yo'lda uchratgan do'stlari – mushuk, shamol, Qoplon, g'oz va o'rdaklarning erta tongda aytgan so'zlari – "Assalomu-alaykum!" – degani ekan. Darhaqiqat, bunday hikoyalar jajji kichkintoylarga estetik zavq berish bilan birga tarbiyaviy vazifaga ham ega. Shu sababli kichkintoylarga bag'ishlangan she'r va hikoyalar ularda hayotni anglash, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish, mavhum tushunchalarining reallashuvi, so'z boyliklarining muttasil boyib borishiga xizmat qilishi asosiy tamoyillardan hisoblanadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar kitobxonligi ham o'ziga xos tafovutlarga ega. Chunki bu yoshdagi bolalarning ichki olami nihoyatda boy. Ular hali ko'p narsani bilmasa-da, lekin bilishdan iborat ma'naviy ehtiyoj jarayonini boshdan kechiradi. "Bolalarga o'zlari sezgan va o'ylaganlarini gapirib berish g'oyat qiyin, chunki ularni so'zda ifodalashga to'g'ri keladi", – deb yozgan edi Yanush Korchak taxallusi bilan butun dunyoga tanilgan polyak adibi Genrika Goldshmit. – Bundan ham og'irrog'i esa yozish. ...lekin bolalar shoir va faylasufdirlar."

Anglashilishicha, adiba o'zining pedagogik tajribasi, bolalar shifokori sifatidagi bilimi, betakror yozuvchilik iqtidori orqali bolalik dunyosining ko'pgina sir-asrorlarini ilg'ay olgan; xususan, bola qalbining erkinligi qushga, kapalakka va

gulga qiyoslanishini, hamchunin ular o'zlariga jonivorlar, hasharot-u hayvonlarni aka-uka, yoxud, tengqur do'stdek tutishini ta'kidlaydi. Chindan ham shunday. Bolalar tabiatidagi "shoirlik"— ularning hamma narsadan hayratlanishlari, har bir hodisadan hayajonlanishlari bo'lsa, "faylasuflik"— hayratni va hayajonni qo'zg'agan shu narsalar va hodisalarning asl mohiyatiga qiziqishlaridir. "Bu nima?", "Bu nega bunaqa?", "U nima deydi?", "U nega katta yoki nega kichik?", "U qanday o'sadi?", "Nega qattiq?", "Nega yumshoq?", "Suv nega qotadi?", "Quyosh qanday qizitadi?", xullas, shu xildagi sanoqsiz savollar bu yoshdagi bolalarning qiziqishlari hosilasi bo'lib, ana shu savollarga topgan va topolgan javoblari — olamni o'zlashtirish yo'llaridir. Olam ular uchun jumboqqa aylanarkan, ularning o'zlari ham "nimavoy"ga aylanishlari tabiiydir. Shu ma'noda, rus bolalar yozuvchisi N.Nosov yaratgan Pochemuchka (yoki, Nimavoy — o'zbek tilida Bilmasvoy tarzida tarjima qilingan) —bu yoshdagi bolalarning umumlashma obrazi darajasiga ko'tarilgan. Bunday umulashma obrazni Q.Muhammadiyning "Tabiat alifbesi" turkumiga kiruvchi lirik qahramon timsolida ham ko'rish mumkin. U ham butun vujudi bilan "Yong'oqni nega yong'oq deymiz?", yoki "Yong'oqning qobig'i nega qattiq?", "Olcha negaqip-qizil?", "O'rik nega sarg'ayib pishadi?", "Jiydaning shoxi nega egik?", "Shaftolining bargi nega achchiq?", "Sada nega meva qilmas?", "Dada, bog'bon nega tokni qirqib turadi?", yoki, "Tok daraxti bir xil-u uzumlari nega har xil?", "Mol nega kavsh qaytaradi?", "Chittak nega chittak?" singari son-sanoqsiz savollarga aylangan. Q.Muhammadiy bu savollarga poetik javob berish maqsadida nima to'g'risida asar yaratmasin, nima haqda gapirmasin, doim o'sha narsadan inson hayotini ko'zda tutib, ma'no izlaydi. Shoir shu ma'noni topadi ham. Bu ma'no doim bolalarning hayotdan oladigan birinchi taassurotlarini izohlaydi, uning dunyoqarashi shakllanishiga xizmat qiladi.⁴ Eng muhimi, bolada insonni sevish, kasb-u koriga rag'bat bilan qarash, shu asosda hayotni anglash va sevish tuyg'usini ardoqlab o'stiradi. Bu yoshdagi bolalar folklordan kengroq bahramand bo'la boshlaydilar: tez aytishlar mashqi bilan nutq tovushlari talaffuzini ravonlashtirsalar,

⁴Qarang: Qo'shjonov M. Katta hayot va jo'shqin lirika. —Kitobda: Quddus Muhammadiy. Tabiat alifbesi. She'rlar. —T., "Yosh gvardiya", 1971, 3-b.

chandish o‘ynab so‘zlar ohangdoshligini idrok qiladilar; guldur-guplar vositasida so‘z va harakat uyg‘unligini his etsalar, topishmoqlarni yechish jarayonida zehnlarni charxlay boradilar. Hayvonlarga oid ertaklarga qiziqishlari sehrli-fantastik va hayotiy-maishiy ertaklarga omixtalashib, ular hisobiga to‘lisha boradi va xayollariga parvoz bag‘ishlay boshlaydi. Hayotiy-maishiy ertaklarni o‘qish jarayonida real hayot hodisalariga qiziqishlari uyg‘ona boradi. Ertakka bu xildagi ma’naviy chanqoqlik turli xalqlar ertaklarini ham, shuningdek, yozma adabiy ertaklarni ham sevib o‘qishga chog‘laydi: Sharl Perro, aka-uka Grimmlar, Hans Kristian Andersen, P.Yershov asarlarini, ayniqsa, bolalarga moslashtirib tabdil qilingan E.Rapsenning “Baron Myunxauzenning sarguzashtlari”, shuningdek, A.Tolstoyning “Oltin kalit yoki Buratinoning boshidan kechirganlari”, Leonid Solovyevning “Nasriddin afandi sarguzashtlari”, Sh.Sa’dullaning “Yog‘och qo‘g‘irchoq yoki Kachal polvon sarguzashtlari” ertak-qissalarini, Turg‘unboy G‘oyibovning adabiy-nasriy ertaklarini zavqu shavq bilan o‘qiydilar. Multfilmlarga va qo‘g‘irchoq teatri spektakllariga o‘chliklari zamirida ham aslida ertakka ehtirosli qiziqishlari yotadi. Ayni paytda ham bunday asarlarning ahamiyati pasaymagan. Shu bilan birga, o‘sib kelayotgan yosh avlodni endilikda ko‘proq mantiqiy bilimlar, insonning ruhiy kechinmalari, tabiat va jamiyat munosabati masalasi qiziqtirayotgani sir emas. R.Tolibning “Kim baxtiyor?” she’ri shu ma’noda kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar tabiatiga monand:

O‘tirib goh Mirjalol,	O‘zicha aytar bobo:
O‘zicha surar xayol:	“Alam qilarkan goho,
“Bobom qanday baxtiyor?	Ko‘z xira oyoq og‘rir,
O‘zlarida ixtiyor,	Keksalik ekan og‘ir.
Birov bermaydi tanbeh.	Yaxshi emas ishtaham,
Yanglishsalar hamki ... eh,	Unum yo‘qdir ishda ham,
Doim hurmatda bobom.	Tunbo‘yi kelmay uyqu
Hamma beradi salom,	Bosar keksalik, qayg‘u.
Joy tayyor, dimog‘i chog‘,	Qani, endi bo‘lsam yosh,
Avtobusga chiqqan chog‘	O‘tirmasdim qashlab bosh.

“Bobomlarga maza xo‘p, Kuchi, sog‘liqlari bor,
Uxlaydilar rosa ko‘p. Yoshlar qanday baxtiyor?”
Xunob bo‘lib erta-kech,
Misol yechmaydilar hech.

She’rda inson umrining ikki qarama-qarshi qutblari – keksalik va yoshlik yuzma-yuz kelgan. Shoir keksalikni dastlab, zohiriy jihatlarinigina bola tasavvuri orqali aks ettiradi. Bu kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarga xos bo‘lgan uyquni yaxshi ko‘rish, arifmetik misol va masalalardan xunob bo‘lish, shumtakaliliklari uchun dakki yeyaverish kabilar bilan muvoziy qo‘llanib, tasvirdagi aniqlikni ta’minlay olgan. Bobo o‘ylari orqali esa umr poyonidagi botiniy kechinmalar, qarilikning o‘ziga yarasha tashvishlari his qilinadi. Yosh kitobxon bobo va nevara xayolidan ogoh bo‘lgach, keksalarni ko‘proq e’zozlash zarurligi, haqiqiy baxtiyorlik esa yoshlikda ekani, “bosh qashlab” o‘tirmay, bilim olish, izlanish zarurligini anglaydilar.

Umuman, kichik yoshdagi o‘quvchilarni ham davr taraqqiyotining barcha muammolari, mavzulari qiziqtiradi. 8-11 yoshli bolalar, xalq nasri va adabiy ertaklar, tabiat, Vatan, vatanparvarlik, ota-onaga muhabbat, axloq-odob va kitob o‘qishga da’vat ruhidagi asarlar bilan birga, insonni teranroq o‘rganishga oid she’r va hikoyalarni katta qiziqish bilan o‘qiydilar. Binobarin, o‘zbek bolalar adabiyoti tarixida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar kitobxonligini G‘.G‘ulom, H.Olimjon, S.Jo‘ra, Z.Diyor, Q.Muhammadiy, Sh.Sa’dulla, I.Muslim, A.Rahmat, Q. Hikmat, P.Mo‘min, T.Adashboyev, M.A’zam, A.Obidjon va boshqalarning quvnoq she’r va qo‘shiqlari, dostonlari va she’riy ertaklari; H. Nazir, X.To‘xtaboyev, N.Fozilov, M.Osim, T.Malik, H.Shayxov, S.Barnoyev, F.Musajon, O.Husanov va boshqalarning hikoya, qissa hamda romanlari tashkil etib keldi. Istiqloлга erishgach, bu yoshdagi kitobxonlarga, ayniqsa, vatanparvarlik va Vatan tarixi haqidagi badiiy asarlar behad zarurligi, xorijdagi tengqurlari hayoti haqidagi asarlar ham alohida qiziqish uyg‘otishi yaqqolroq anglandi. Bu jihatdan ham o‘zbek bolalar adabiyoti namunalari hisoblangan “Qonli barmoqlar”, “Zafar va Zahro” (Oybek), “Dunyo

bolalari” (A.Muxtor), “Afg‘on hikoyalari” (S.Barnoyev) qatorida mashhur italyan bolalar adibi Janni Rodarining “Chipollinoning boshidan kechirganlari”, “Jelsomino yolg‘onchilar mamlakatida”, “Muzqaymoqdan qurilgan shahar”, shved bolalar adibasi Astrid Lindgrenning “Mittivoy va tomda yashovchi Karlson haqida ikki qissa”, polyak adibi Yanush Korchakning “Qirol Matiush birinchi”, shuningdek, qardosh xalqlar bolalar adabiyotlarining eng sara namunalari alohida qimmat kasb etadi. Bu xildagi asarlar bolalarning olam va odam haqidagi bilimlarini rivojlantiradi, lug‘at boyligini oshiradi, dunyoqarashining shakllanishiga, insoniy fazilat tarkib topishiga, shaxs xarakterining toblanishiga ta’sir ko‘rsatadi, nihoyat, badiiy adabiyot ular uchun chinakam “hayot darsligi”ga aylana boradi.

Bolalik ummonga, bahorga qiyoslanadi. Nega? Ulardagi o‘xshashlik, go‘zallik nimada? “Tabiat o‘z harakatida mudom tinim bilmaydi, – deb yozgan edi Gyote. Tabiat to‘xtovsiz yangi shakllar yaratadi. Hozirgi mavjud bo‘lgan narsalar ilgari hech qachon bo‘lmagan; bo‘lib o‘tgan narsalar hech qachon qaytib kelmaydi; hamma narsa yangi va shu bilan birga eski hamdir”. Ta’bir joiz bo‘lsa, tabiatning ana shu sinoati ko‘proq bolalikda yaqqollashadi. N.G.Chernishevskiy shu ma’noda, bolalarga mo‘ljallangan badiiy asarlarda “Vah... Qanday dahshat?”, “Ey, muncha kulgili!”, “Bay-bay, muncha yaxshi!” kayfiyatlarini qo‘zg‘ovchi alomatlari bo‘lmasa, yosh kitobxonlarni to‘lqinlantira olmaydi, deb hisoblagan edi. Shu jihatdan qaralsa, o‘zbek bolalar adabiyoti tarixida ham lirik ko‘tarinkilik va quvnoq yumorga boy asarlar yosh avlod qiziqishiga ko‘proq muyassar bo‘lgan. Zero, G‘afur G‘ulomning “Shum bola”, X.To‘xtaboyevning “Sariq devni minib”, “Sariq devning o‘limi”, “Sehrgarlar jangi yoxud, Shirin qovunlar mamlakati”, A.Obidjonning “Dahshatli Meshpolvon” va “Meshpolvonning janglari” kabi asarlarini o‘zgacha zavq bilan o‘qilishining siri avvalo shunda.

“Hamma narsani o‘qiyverish yaramaydi,– deb yozgan edi L.N.Tolstoy, – dilda tug‘ilgan savollarga javob bera oladigan asarlarnigina o‘qish kerak.”⁵ Bunda badiiy asarni idrok qila bilish eng muhim hodisadir. Badiiy asarni o‘qish, xususan, uqish his-hayajon bag‘ishlaydi. Aslida kitobxon ham,– yozadi metodist olim S.Matchon,–

⁵ Qarang: B.To‘xliyev. Adabiyot o‘qitish metodikasi. N., 2010.–B.47

yoʻzuvchi singari ijodkor. U asar mutolaasi jarayonida muallif faoliyatini takrorlash yoʻlidan boradi.⁶

Harakatchanlik, tinib-tinchimaslik, hamma narsaga qiziquvchanlik bolalarning tabiatida mavjud. Bu jihat ularbop asarlarda ham oʻz ifodasini topadi. Jahon va oʻzbek bolalar adabiyotidagi Robinzon (“Robinzon Kruzo”), Gulliver (“Gulliverning sayohatlari”), Pinokkio (“Pinokkio va uning boshidan kechirganlari”), Buratino (Oltin kalit yoki Buratinoning sarguzashtlari), Kachal polvon (“Kachal polvon yoxud yogʻoch qoʻgʻirchoqning sarguzashtlari”), Qoravoy (“Shum bola”), Hoshimjon, (“Sariq devni minib”), Alamazon (“Alamazon va uning piyodalari”) kabi qahramonlarning sarguzashti, oʻziga xos va mos harakati orqali voqealar sujetida qiziqarlilik sodir boʻlgan. Anvar Obidjonning “Soʻnggi axborot” sheʼrida mevalar va sabzavotlar misolida koʻzga tashlanadi:

Boʻlib oʻtdi qishloqda	Shamollatdi qornini,
Kechazoʻr shamol.	Oshqovoq polvon.
Natijada roʻy berdi	Pachol qildi burnini,
Anchayin kor-hol.	Mulla baqlajon.
Uzum boshi aylanib,	Uyqichiroq bir tarvuz
Boʻp qoldi kasal.	Yumalab borib,
Shoxdan yiqilib olma,	Uygʻonibdi qovunning
Yotibdi oʻsal.	Boshini yorib.
Hatto giloslat edi,	Noklar yerga toʻkildi,
Boʻlsa ham abjir.	Boʻlishib bir jom.
Toʻqnashuvda anorga...	Ammo zarar koʻrmadi
Chaplandi anjir.	Sabzi va sholgʻom.

Koʻrinadiki, harakatlanayotgan har bir narsa oʻziga xos sazoga ega boʻlishidan tashqari, bolalar shoʻxligini ham eslatadi. Kichkintoylar bu harakat va “jang” zamirida oʻsha narsalarning oʻzini va oʻzlarini koʻrib turganday sezadilar. Ammo, bolalar ulgʻaya borgan sari ular zohiridagi bu dinamika botiniga, tasavvuriga koʻcha borganidan, oʻsmirlar adabiyotida detektiv, yoxud fantastik asarlar tarzida

⁶ Safo Matchon. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. T., “Oʻqituvchi”, 1995

davom etadi. Binobarin, ulug‘ munaqqidlar ta’kidlaganidek, bolalar adabiyotida “borliqni va barcha mavjudotni harakatga keltirmoq zarurligi” masalasi bolalikning o‘zi qadar umrboqiylik kasb etadi. Haqiqatan, kichkintoy bola nazdida “soqov tosh ham, dala-dashtdagi xas-xashaklar ham shivirlab, oqayotgan ariqcha ham, sokin esayotgan shamol ham, parvoz qilib, guldan-gulga qo‘nayotgan kapalak ham muhabbat va hayot tilida so‘zlashi” tabiiy.

Kichkintoylar asarlarining tili grammatik jihatdan umumadabiyotga mushtarak bo‘lgani holda, bolalarcha tafakkur qilishning ifodaviy vositasi ham. Bunda bolalar adiblarining tilshunoslik mahorati muhim rol o‘ynaydi.

E.Vohidovning bolalar uchun yozgan “Olma” she’ri shunday so‘z jilolanishiga ega:

Men sizlarning
Olmangiz.
Xomligimda
Olmangiz.
Nortojiga o‘xshab so‘ng
Voy qornim, deb
Qolmangiz.

Tilning aniqligi, yorqinligi, yoxud, serqirraligijamiat taraqqiyoti bilan birga rivojlanib boraveradi. Ijodkorlarning o‘ziga xos tasvir uslubi, ramziy ko‘chimlardan foydalanish mahorati, poetik obrazlarning yangilanishi bilan badiiy so‘z kamalakday jilolanadi.

O‘smirlar kitobxonligi esa o‘quvchilarning shu yoshdagi ruhiyatiga monand ancha murakkab. O‘smirlik insonning bolalikdan kattalar olamiga o‘tayotgan va aytish mumkiinki, nisbatan keskinroq, murakkabroq kechishi bilan farqlanib turuvchi davridir. Bu bolaning 5-6-sinfda o‘qish paytlariga to‘g‘ri kelib, 13 yoshdan 16-17 yoshgacha bo‘lgan davr oralig‘ida kechadi. Ayrim bolalarda bu 1-2 yil ertaroq yoki kechroq kuzatilishi ham mumkin. O‘smirlikda rivojlanishning fiziologik, biologik, aqliy, ijtimoiy-tarbiyaviy jihatdan to‘lisha borishi ko‘zga tashlanadi. O‘smirlar o‘z ideallari (mutlaq ijobiy)ni orzu qilib, uni o‘zlarida

ro'yobga chiqarishni xohlaydilar. Bu yoshda biror kasb yoki hunarni egallashga qiziqish va intilish paydo bo'ladi. Muhimi, o'smir o'zini tarbiyalashda kitob, kinofilm qahramonlaridan andaza oladi. Shunday ekan, o'smirlarga mo'ljallangan badiiy adabiyotning vazifasi ham o'ta mas'uliyatli va serqirradir. Unutmaslik kerakki, o'smirlik inson hayotining ajoyib pallas, shaxs sifatida shakllanishining asosi. O'smirning aqliy kamolotga yetishuvi muhim o'ringa ega. Ularning o'z fikrini aniq ifodalashga yo'naltirish, mustaqil mulohaza yuritish ko'nikmasiga ega bo'lish, qolaversa, bu jarayonni anglab yetishlarida badiiy ijodning ta'siri diqqatga sazovor. Xususan, Oybek, A.Qahhor, M.Osim, N.Safarov, O.Muxtor, T.Malik kabi yetuk adiblarning biografik va avtobiografik qissalari, esse hamda hayotiy hikoyalari bu jarayonda dasturulamal bo'la oladi. O'smirlardagi ulkan ma'naviy ehtiyoj va shaxs sifatida kamol topish zaruratini o'z vaqtida payqagan M.Gorkiy XX asrning 30-yillarida "Mashhur kishilar hayoti" ruknida badiiy-biografik asarlar ijod etish tashabbusi bilan chiqqan edi. Shu munosabat bilan mashhur yozuvchi, olim, bastakor, harbiy sarkarda, mohir hunarmandlar-u jahon urushi va mehnat qahramonlarining hayoti, ijod yo'li badiiy-tadqiqiy namunasi bo'lgan yuzlab asarlar yaratildi. Yakunlangan asrning yetmishinchi yillariga kelib, bu ruknda asarlar ijod etish an'anasi o'zbek ijodkorlari faoliyatida ham ko'rina boshladi. Endilikda Aziz Qayumovning "Alisher Navoiy", "Abu Rayhon Beruniy", "Abu Ali ibn Sino"; Laziz Qayumovning "Hamza"; Naim Karimovning "Hamid Olimjon", "Oybek", "Cho'lpon", "Usmon Nosir"; Adham Akbarovning "G'afur G'ulom"; Ozod Sharafiddinovning "Abdulla Qahhor"; Bo'riboy Ahmedovning "Mirzo Ulug'bek", "Amir Temur"; Otayorning "Mirtemir", "Islom shoir"; Habib Karimovning "O'ral Tansiqboyev" singari asarlari shu yo'nalishdagi izlanishlarning samaralari bo'lib, o'zbek voqeligini ilmiy-ma'rifiy asosda badiiy tadqiq etganligi bilan e'tibor qozonib borayotir. Bunday asarlar o'smirlarni insonparvarlik, tarixiy qadriyatlarga muhabbat ruhida tarbiyalaydi, ularning kasb tanlashlariga ko'maklashadi, ajdodlar jasoratidan iftixor qilish tuyg'ularini o'stirib, chinakam vatanparvar inson sifatida kamol topishlariga ta'sir ko'rsatadi.

Binobarin, o‘smirlik ham jismoniy, ham ma‘naviy-axloqiy balog‘atga yetishuv bo‘lag‘asi ekan, qahramonlar xatti-harakati orqali shu yoshdagi o‘quvchilarga ibratli saboq berish – ularga mo‘ljallangan kitoblarning asosiy vazifasidir.

Albatta, yangi ming va yuz yillikda o‘smirlar kitobxonligi arsenalini bundan-da ortib borishi, jahonga mashhur mumtoz va o‘zbek adiblarining tarixiy, detektiv, biografik roman va qissalarini, esse hamda she‘riy asarlarni, ilmiy-ommabop kitoblarni mutolaa qilishlarini taqozo etayotir. Shuningdek, ular endi bolalar adabiyoti bilan cheklanib qolmay, umumadabiyot xazinasidan keng bahramand bo‘layotirlar. Bugungi o‘smir P.Qodirovning “Yulduzli tunlar”, “Avlodlar dovoni”, M.Osimning “Karvon yo‘llarida”, “Zulmat ichra nur”, “Ibn Sino qissasi”, O.Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasini” singari tarixiy, biografik roman va qissalarni o‘qimay turib, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Ulug‘bek, A.Navoiy, Bobur kabi ulug‘ ajdodlar hayot yo‘lini to‘liq tasavvur qila olmaydilar. T.Malikning “Alvido bolalik”, “Shaytanat” qissasi ham ularga jamiyatda shaxsning shakllanishidagi muhim omillaridan saboq berishi uchun g‘oyat zarur. Shuningdek, X.To‘xtaboyevning “Mungli ko‘zlar”, “Jannati odamlar”; O‘.Hoshimovning “Ikki eshik orasi”, “Urushning so‘nggi qurboni”, “Dunyoning ishlari” kabi asarlari, M.Yusuf, A.Oripov, E.Vohidov she‘rlari ham o‘smirlar qo‘lidan tushmay kelayotir. Bu shundan dalolat beradiki, o‘smirlar kitobxonligida asosan ikki yo‘nalish ko‘proq kuzatiladi:

Birinchidan, o‘tgan asr o‘rtalaridan bolalar va o‘smirlar uchun maxsus ijod qilgan H.Nazir (“Yonar daryo”, “Lochin qanotlar” kabi), N.Fozilov (“Shum bolaning nabiralari”, “Saraton” k.), X.To‘xtaboyev (deyarli barcha asarlari), F.Musajonov, L.Mahmudov, T.Malik, H.Shayxov, M.A‘zam A.Obidjon, T.Adashboyev singari adiblarning badiiy teran asarlari o‘z o‘quvchisini yo‘qotmay kelayotir.

Ikkinchidan, o‘smirlarning bugungi intilishlari, qiziqishlariga mutanosib asarlar maxsus yaratilmayotganidan, ular umumadabiyot namunalari katta qiziqish bilan o‘qimoqdalar. Bunda yuqorida zikr etilgan asarlar, shuningdek, jahon adabiyotining namunalari o‘smirlar e‘tiboriga ko‘proq sazovor bo‘layotir.

Milliy uygʻonish harakatining bolalar adabiyotini yuzaga keltirishdagi roli. Har bir mamlakatning kelajagi koʻp jihatdan bolalar tarbiyasi va taʼlimiga qaratilgan eʼtiborga bogʻliq. Jamiyatning bolalikka munosabati adabiyot, sanʼat, taʼlim tizimi vositasida yosh avlod qalbiga taʼsir qiladi va uning maʼnaviy olamida boʻy koʻrsatadi. XIX asrning soʻnggi choragi va XX asr boshlaridagi Turkiston oʻlkasida ziyolilar – maʼrifatparvar jadidlar yoshlarning maʼnaviy yuksalishida taʼlim va tarbiya dolzarb masala ekanligini anglab yetadilar.

Milliy uygʻonish, millatning oʻzligini anglash jarayoni mazkur davr adabiyotining ruhi va mazmunini tashkil qilganidek, oʻzbek bolalar adabiyotining rasman qaror topishi ham umumadabiy hodisaning yangi bir qirrasini sifatida maydonga keldi.

Oʻzbek bolalar adabiyotining chinakam mohiyatiga mos qiyofasi XX asr boshlaridagi maʼrifatparvar pedagog va adiblar ijodida namoyon boʻlishi bejiz emas. Saidrasul Aziziy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Mahmudxoʻja Behbudiy, Sadriddin Ayniy, Abdurauf Fitrat, Elbek va boshqa oʻnlab ziyolilarning “usuli jadid” maktablarida tahsil oluvchi oʻzbek oʻquvchilari uchun yaratgan ellikdan ortiq alifbo va oʻqish kitoblari avvalo, bolalarbop maxsus asarlar ijod etish anʼanasini boshlab berganiligi bilan diqqatga sazovor. Negaki, xalq bolalarini maʼrifatli qilishni koʻzlab ochilgan yangi usuldagi maktablar uchun oʻzlari tuzgan “Kitobat ut-atfol” (Behbudiy), “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim”, “Turkiy guliston yoxud axloq”, “Maktab gulistoni” (Avloniy) “Yengil adabiyot”, “Qiroat kitobi”, “Oʻqish kitobi”, (Hamza), “Tahsib us-sibyon” (“Bolalar tarbiyasi”), “Qiz bola yoki Xolida” (S.Ayniy), “Oʻqu” (Fitrat) singari darsliklar hayotiy voqelikning badiiy ifodasida bolalar yosh xususiyatiga alohida eʼtibor qaratilgani diqqatga loyiq. Bu jihatdan R.Barakayev tadqiqoti muhim dalillarga boyligi bilan ajralib turadi.⁷

Bundan tashqari, oʻzbek bolalar matbuoti inkishofi va ularning yosh avlodga alohida taʼsiri hodisasi ham jarayon uchun yetakchi omil hisoblanadi. 20-yillar oʻzbek bolalar adabiyoti matbuot sahifalarida tugʻilganligi, ular taʼlim-tarbiyani

⁷Qarang: Barakayev R. Oʻzbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi. T., “Fan”, 2004.

jonlantirishda samarali ta'sir ko'rsata olganligini ta'kidlovchi e'tiroflar talaygina.⁸ Haqiqatan, 1919-yil 23-mayda Samarqanddagi 1-totor bilim yurti o'quvchilari tomonidan chiqarilgan "Bolalar yo'ldoshi" jurnali o'z faoliyatini shunday da'vat bilan boshlagan edi: "Majalla ikki bo'lak berilib, avvalgi bo'lagi o'quvchilar qalami ila olib borilur, keyingi bo'lagi o'quvchilar to'ldira olmaganda yozuvchilar to'dasi (hay'at tahririyati) qo'lindan o'tkazilur va mumkin bo'lgan qadar o'quvchilarga o'rin ko'proq beriladir... Turkiston o'lkasidagi yosh o'qituvchilar, albatta, bu zo'r tilak ila maydonga qo'yilgan majallaga tovush bersunlar"⁹. Muhimi esa ana shu nashrlar atrofida uyushgan Sadriddin Ayniy, Rahim Mahmudiy, Abdulxabir Abdulla o'g'li, Abdurashid Abdujabbor o'g'li kabi yozuvchi va shoirlar bolalar hayotiga oid maqola, hikoya va she'rlar yozib turishgan.

Manbalarda shu yili yana bir jurnal chiqqanligi qayd etiladi: "1919 yil may oylarida, – deb ma'lumot beradi Q.Oripov, – "Yosh sharq" nomli jurnal bosmadan chiqadi. Bu jurnalga Finkelshteyn muharrirlik qiladi, jurnalning redkollegiyasida mahalliy yoshlardan Rahim Inomov, Botu va boshqalar bor edi. Biroq bu yoshlar jurnali birinchi sonidan so'ng gazetaga aylantirildi. Ziyo Said, Botu, Akmal Ikromov, A'zam Ayub, Usmonxon, Julqunboy, Mirmulla, Cho'lpon, Elbeklar gazeta bilan hamkorlik qilib, uning 5-dan 10-sonigacha chiqarishga muvaffaq bo'ladilar".¹⁰

1921-yilning martida xalq maorifi komissarligi tomonidan "Bolalar dunyosi" nomli yana bir jurnal chop etilgan. Ushbu nashrning yetakchi maqsadlari bolalar va o'smirlarning qiziqishlari hamda yangicha qarashlarini targ'ib etish bo'lgan. U "yosh o'qituvchilar orasida ong-bilim tarqatuv yo'lida chiqarilaturg'on o'zbekcha bolalar jurnali" edi. Garchi O'zbekiston Davlat Milliy kutubxonasida mazkur nashrning bor-yo'g'i birgina soni saqlanib qolgan bo'lsa-da, unda chop etilgan maqola, she'r va hikoyalar jurnalning umumiy mundarijasi haqida tasavvur uyg'ota

⁸ Bu haqda qarang: Oripov Q. O'zbek sovet bolalar adabiyotining vujudga kelishida matbuotning roli.(20-yillar) / Xalqlar do'stligi–adabiyotlar do'stligi. – T., 1972. – T.99. – B. 121-144; yana: Suyumov A. Bolalar jurnallari haqida // Sovet maktabi. - 1970. № 6. – B. 32-37; yana: Qoriyev B. 30-yillar o'zbek sovet adabiy jurnallari / O'zbek sovet adabiyoti tarixi. – T., 1971. – T.2. – B. 614-625.

⁹ Qarang: Bolalar yo'ldoshi. –1919. № 1. – B. 3.

¹⁰O'sha manba

oladi. Jumladan, undagi Cho'lonning "Kapalak" she'ri, Majid Usmonning "Qimmatli tortiq", Subutoy, Xurshid, Zarif Vali, Rahim Solining shunga o'xshash hikoyalari, badiiy lavhalar, ya'ni "bolalarga qiziqarliq har xil hikoyacha, she'r, adabiy-tarixiy parchalar bilan ziynatlangan"ligi e'tiborga loyiq.

Bundan tashqari, o'sha yillarda davlat nashriyoti tomonidan bolalar uchun "Sharq chechagi" nomli yana bir jurnal chop etilgan. Biroq unga doir ma'lumotlar Bois Qoriyev (Oltay)ning dissertatsiyasidagina uchraydi. "Bolalar dunyosi" jurnali,– qayd etilgan mazkur tadqiqotda, – 3-4-sonlari birga "Sharq chechagi" nomida chiqdi. Bu sonda Andersenning "Margaritka", "Qush qo'shig'i" sarlavhali hikoyalarining tarjimasi berilgan. Yana, Yoqub Fayziyning "Kichkina yozuvchi" hikoyachasi, A.Qodiriyning "Julqunboy" imzosi bilan "Tayoq maktabi" sarlavhali asarlari e'lon qilindi"¹¹.

Bu dalillar nashr sahifalarida ko'proq badiiy ijod namunalari berilgani, ular asosan, bolalarga mo'ljallab yozilganini asoslaydi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "Julqunboy" imzosi bilan yozilgan "Tayoq maktabi"da eski maktab o'quvchisi Muxtor timsoli, uning obrazi orqali ilm dargohlaridagi ichki tartiblar, o'qitish usullarining qoniqarsizligi, domlarning tayoqli munosabati real aks ettirilgani qayd etilgan.

Turkistonda o'zbek bolalar jumallarining uzviy nashri 1929-yildan boshlangan. "O'zbekiston Maorif xalq komissarligi tomonidan chiqarilgan oylik badiiy, tanqidiy-bibliografik "Yosh kuch" jurnali" shu ma'nodagi dastlabki nashrdir. Uning maqsadi va yo'nalishi quyidagi murojaatnomada ayonlashadi: "Bolalar! Qo'lingizda bo'lgan jurnalimiz sizlarni to'plashda, uyushtirishda, tarbiyalashda katta ko'makchidir. Jurnalga mushtariy bo'lishingiz yetmaydi. Unga yozuvchi bo'lib, har xil she'r, hikoyacha, maqolalar berib turish uchun yozg'uvchi yosh kuchlar jurnal tegrasiga to'planishlari kerakdir."¹²

1929-yilda "O'zbekiston Markazqo'mi qoshidagi firqa bolalar tashkiloti Markaziy byurosining fikr tarqatuvchisi" sifatida ish boshlagan "Lenin uchquni" (

¹¹Qoriyev B. (Oltay). 20-yillar o'zbek adabiyotining asosiy xususiyatlari (shu davr jurnallari asosida): filol. fanl.nomz. diss. – T., 1967.

¹² Ramzi M. Armug'on // Yosh kuch. – 1929. - № 1. – B. 1.

1991- yildan “Tong yulduzi”) gazetasini ham uzluksiz nashr sifatida e’tirof qilish lozim. Muhimi, shu kabi bolalar va o’smirlar uchun maxsus chiqarilgan gazeta-jurnallar faoliyati, so’ngra, 1925-27-yillardan boshlab “O‘zbek seksiyasi” nashriyotining (O‘zGIZ) chet el va qardosh xalqlar bolalar adabiyotidan tarjima asarlar nashr eta boshlagani, qolaversa, S.Ayniy, A.Qodiriy, G‘.G‘ulom, G‘ayratiylarning bolalar uchun yozgan asarlari o‘zbek bolalar adabiyotining chinakam tadrijiga hissa qo’sha oldi va bu yo‘ldagi mustahkam qadam edi. Shuningdek, Shokir Sulaymon va G‘ayratiy kabi iste’dodli adiblar bolalar uchun ko‘plab hikoyalar va she’rlar yozgani e’tirof etiladi. Zero, o‘zbek bolalar adabiyotining shakllanishida turli xil o‘qish kitoblari, xrestomatiyalar, teatr asarlarining ahamiyati katta bo‘lgan. Bunda Elbek muallifligidagi “O‘zbekcha o‘qush” kitobi ham alohida ta’kidlanadi.¹³

Umuman, o‘tgan asrning 20-yillaridagi maktab darsliklari va matbuot sahifalarida e’lon qilingan bolalar adabiyoti namunalari hodisaning muayyan tizimlashuvini boshlab bergani bilan e’tiborlidir.

Bu davr **o‘zbek bolalar dramaturgiyasining** shakllana boshlagani ham alohida ta’kidga loyiq. G‘ulom Zafariyning 20-yillarda ijod etgan bir pardali yoki bir ko‘rinishli pyesalari bolalar dramaturgiyasining **ilk qadami** sifatida qayd etiladi. Jumladan, 1915-1926-yillarda yozgan “Bahor”, “Binafsha”, “Quyov”, “Rahimli shogird”, “Mozorlikda”, “Erk bolalari”, “Tatimboy ota” singari bir pardali “operetta”lari bolalar va yoshlar hayotidan olingan bo‘lib, ular o‘zbek adabiyoti tarixida bolalar musiqali dramasining dastlabki namunalari ekanligini professor N.Karimov alohida ta’kidlaydi.¹⁴

Bu haqda M.Olimova, B.Imomov kabi adabiyotshunos olimlarning e’tirofi ham diqqatga sazovor: “U 20-yillarning dastlabki kunlaridan boshlab,— deb yozadi tadqiqotchilar G‘.Zafariy haqida,— bolalar uchun kichik-kichik sahna asarlari yaratishga kirishdi. Adib ularda xalqchil kuy-qo‘shiqlardan, bolalar olamida tarqalgan o‘yin usullaridan mo‘l-ko‘l foydalandi. Bolalarning farahli tabiat

¹³ Shermuhamedov P. O‘zbek bolalar adabiyotining shakllanish bosqichlari. — Kitobda: O‘zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon. T., “Fan”, 1989.—B. 23-27.

¹⁴ Qarang: Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2008. —B.167.

quchog'ida shod-xurram yashashlarini sahnaviy usullar yordamida jonlantirdi".¹⁵ Jumladan, G'ulom Zafariyning dastlabki pyesalaridan biri "Tilak"dir. (1922) u bolalarni ilm olishga, o'zaro do'stona yashash, birodarlik, zamonaga munosib ma'rifatli bo'lishga da'vat etadi. Muallif asar qahramoni Murodning o'y-fikrlarini ochishda, uni individuallashtirishda sirli-romantik usullarni qo'llab, sahnaviylikka, ta'sirchanlikka erishgan. Umuman, o'zbek bolalar dramaturgiyasining 1920-80-yillardagi namunalari, ularning ayrim xususiyatlari haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin. Ta'bir joiz bo'lsa, bu jihatlar o'zbek bolalar adabiyoti hodisasining to'la-to'kis qaror topganligi va uning turli tarmoqlari ham ko'zga tashlanayotganidan dalolat edi.

Binobarin, o'zbek bolalar adabiyoti – *she'riyati, nasri va dramaturgiyasi* o'tgan asrning 20-yillarida shu zaylda qaror topib ulgurdi. A.Qodiriyning "Uloqda", "Jinlar bazmi" hikoyalari yosh qahramonlar ruhiyati talqiniga ko'ra bolalar adabiyoti hodisasining ehtiyoji bilan paydo bo'lgani-da, shu haqiqatni oydinlashtiradi.

XX asr arafasi va boshlarida bolalar uchun ixtisoslashgan maxsus badiiy adabiyot yaratish harakati yuzaga kelib, izchil tusga kira boshlagach, Sirojiyning "Bolalar adabiyoti to'g'risida bir fikr" ("Maorif va o'qitg'uvchi" jurnali, 1921-yil, 3-son, 30-31-b.), "Qizil o'zbek matbuotida bolalar adabiyoti" ("Zarafshon" gazetasi, 1924-yil 21-iyun, 157-son), Zarif Bashirning "Bolalar adabiyoti kerak" ("Turkiston" gazetasi, 1923-yil, 27-aprel), G'ozim Olim Yunusovning "Bolalar adabiyoti haqida" ("Maorif va o'qitg'uvchi" jurnali, 1925-yil, 3-son), Shokir Sulaymonning "Bolalar adabiyoti nashr qilish kerak" ("Qizil O'zbekiston" gazetasi, 1926- yil, 30-sentabr, 224-son) singari maqolalarida hodisaning istiloh shaklida qo'llana boshlagani kuzatiladi. Ya'ni, bolalar adabiyoti oldida turgan muhim vazifalar xususida fikr yuritilgan bu tahliliy-tanqidiy maqolalarda o'zbek bolalar adabiyotining qaror topa boshlagani ayonlashadi. "Eng nozik, eng qiyin nuqtalardan biri, – deb yozadi Sirojiy o'zining bir maqolasida, – bu haqda bolalarning tushunchalariga, ko'rishlariga,

¹⁵ Bu haqda qarang: B.Imomov, Q.Jo'rayev, H.Hakimova. O'zbek dramaturgiyasi tarixi. Toshkent, "O'qituvchi", 1995. –B. 205.

yoshlariga qarab va bolalar tili bilan anglata olmoqdir... buning uchun bolalarga asar yozadiganlar, avvalo, haqiqiy bolalik davrini o'tkazib, u davrdan qolgan jonli sezgilarni tinglamakka majburlar; ikkinchidan, bolalar ruhiyati bilan yaqindan tanish bo'lishi, ya'ni, tarbiyachi bo'lish shartdir".¹⁶ Abdurahmon Sa'diyning fikrlarida ham o'sha davr adabiyotshunosligidagi dolzarb muammo ilgari surilgan: "Bolalarning o'z turmushlari, o'z tillari, o'z erklari, o'z qiziquvlari bordir,— deb yozadi muallif. — Bularning ruhi ham kattalarnikidan farq qiladi. Ularning adabiyotlari ham shunga muvofiq bo'lishi kerak".¹⁷ Ijodkor tanlagan uslub asar tilining yoqimli, ta'sirchan chiqishiga qarab baholanishi, bolalarbop asarlarda fikrni bola tafakkuriga muvofiqlashtirib, sodda ifodalash ularning o'ziga xos uslubini belgilashi haqida keyinchalik adabiyotshunos H.Yoqubov ham to'xtalaib o'tgan. Olimning ta'kidicha, g'oyaviy boylik va murakkablik, aniq va tugal fabula, ritmik harakatni sodda ifodalagan, mayin yumorni ishlata bilgan tilnigina bola tili, deb qayd etish mumkin.¹⁸

XX asrning 20-30-yillaridan boshlab o'zbek bolalar adabiyoti ham alohida yo'nalishli ijod sohasi sifatida rivojlana boshlaydi. Bunda, jahon va rus bolalar adabiyotining ilg'or an'analari va tajribalarining ta'siri-da, ta'kidga loyiq.

Binobarin, o'zbek bolalar adabiyotining ilk qadami dastavval, o'qish kitoblari, so'ngra, bolalar matbuoti bag'rida tug'ilib, takomillashuvi, hamonki shu zaylda rivojlanayotgani diqqatga sazovor. Negaki, boshlang'ich sinf o'qish kitoblari o'z mohiyati, maqsad va vazifasiga ko'ra o'quvchilar savodxonligini ta'minlash bilan birga, badiiy adabiyotning sehrli olamiga boshlovchi tilsim hamdir.

R.Barakayev o'zbek adabiyotida bolalar uchun maxsus yaratilgan ilk alifbo Saidrasul Aziziyning "Ustodi avval" (1902) kitobi ekanini ta'kidlaydi. Shundan keyin esa Oktabrgacha (1917-yilgacha – B.J.,) islohotchi pedagog va adiblarning ellikka yaqin nomdagi alifbo va o'qish kitoblari nashr qilinganini qayd etadi. Bunda Munavvarqori Abdurashidxonovning "Adibi avval"(1907), "Adib us-soniy"(1909), Serikboy Oqayevning "Xrestomatiya, ya'ni terma kitob"(1911), Qori Usmon ibn

¹⁶Qarang: O'zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon. T.: "Fan", 1989. –B.

¹⁷ O'sha joy

¹⁸Yoqubov H. Bolalar adabiyoti sifatini ko'taraylik. // Sovet adabiyoti. - 1936. - № 6. – B. 15.

Abduxoliq Shoshiyning “Ta’limi avval”(1910), Mulla G’ulomiddin Akbariy(Kabirzoda)ning “Ta’limi soniy”(1912), Abduvahob ibn Abdullo Ho‘qandiyning “Tahsili alifbo” (1912), Muhammadjon Rasuliyning “Bolalar bog‘chasi”(1915), Muhammadamin Faxriddinovning “Rahbari soniy”(1916) singari alifbo va o‘qish kitoblari, nihoyat, Abdulla Avloniy va Hamza Hakimzoda Niyoziy darsliklarini e’tirof qilib, ularning umumiy xususiyatlari haqida: “Yuqorida nomlari zikr etilgan alifbo va o‘qish kitoblari deyarli to‘lig‘icha **badiiy matnlardan** tashkil topgani sababli ularni istisnosiz, **badiiy adabiyot namunalari** sifatida ham tadqiq etish joiz”,– degan mulohazani bildiradi. Va bu tipdagi kitoblarning paydo bo‘lishini **o‘zbek bolalar adabiyoti**dagi haqiqiy **tug‘ilish**, deb hisoblaydi olim (ta’kid bizniki –B.J.).¹⁹

Bunday e’tirofni yana bir manba tasdiqlaydi: “10-yillarning boshida (1910-yillar –B.J.), – deb yozadi B. Qosimov,– bemaolol aytish mumkinki, yangi adabiyot shakllanib ulgurgan edi. Bu borada 1901-yilda chop etila boshlagan Munavvarqorining “Adibi avval”, “Adibi soniy”, Saidrasul Aziziyning “Ustozi avval” (1902), Aliasqar Kalinning “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim”, Rustambek Yusufbekovning “Ta’limi avval”, “Ta’limi soniy” kabi darslik va darslik-majmualari, xususan, ulardagi ixcham didaktik she’r va hikoyalar yangi adabiyotning shakllanishida ilk tajribalar vazifasini o‘tadi.”²⁰

Darhaqiqat, milliy uyg‘onish harakatining o‘zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirishdagi roli ham aslida shunday darsliklar va badiiy ijod namunalarining alohida o‘rni bilan belgilanadi. Zero, o‘zbek bolalar adabiyoti tarixini yoritishda o‘tgan asr boshlarida yetishib chiqqan ko‘pgina ma’rifatparvar adiblar faoliyati va ularning darsliklari muhim ahamiyat kasb etadi.

Binobarin, XX asrning birinchi choragini tom ma’noda, o‘zbek bolalar adabiyoti va adabiyotshunosligi shakllanib, yosh nihol singari bo‘y cho‘za boshlagan davr, deb aytishga asos bor. Ayni paytda uning tadrijiy taraqqiyotida **bir tomondan** ma’rifatparvarlik g‘oyalari zahirida paydo bo‘lgan milliy uyg‘onish va

¹⁹Qarang: Barakayev R. O‘zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi. T., “Fan”, 2004.–B.27-29.

²⁰ Qarang: B.Qosimov va boshq. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. T., 2004. –B.210.

jadidchilik harakati; **ikkinchidan** uzoq asrlik mumtoz adabiyoti an'analarining qayta tiklanishi; **uchinchidan**, rus bolalar adabiyotida kattalar yozuvchisi sifatida tanilgan M.Gor'kiy, M.Mayakovskiy, A.Tolstoy, A.Bryusov, A.Benua, I.Repin singari san'at arboblarning bolalar uchun yozgan asarlar tarjimalari ta'sirida M.Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, S.Ayniy, Elbek kabi adiblarning bolalar o'qishiga mo'ljallangan hikoya, qissa va darsliklar yaratishi; **to'rtinchidan**, ilk o'qish kitoblaridagi she'r, hikoya, masal kabi janrlarning vujudga kelgani; shuningdek, bolalar *dramaturgiyasi*, *publitsistika* va *adabiyotshunosligi* kabilarning qaror topishi muhim omillik vazifasini o'taydi. Ta'kidlangan ijodiy yo'nalishlar keyinchalik har biri mustaqil soha sifatida taraqqiy etgan bo'lsa-da, ularning barchasi avvalo, bolalarga bag'ishlangan va ular haqidagi ijod namunasi ekanligiga ko'ra umumiydir.

XX asr boshlaridagi o'zbek bolalar adabiyotining maydonga kelishi, ravnaq topishida davr ijtimoiy muhitining ta'siri alohida ta'kidlandi. Chindan ham B.Qosimov ta'biri bilan aytganda, zamon yangilanish zamoni edi. Millat yashamoqchi bo'lsa, hamma narsani – maktab-maorifdan jamiyat idora tuzumigacha yangilamog'i, o'zgartirmog'i lozim bir davrda *o'zbek bolalar matbuoti, adabiyotiga* ham asos solingani bejiz emasligi ayni haqiqatdir. Tezkorlik bilan yangi avlod tarbiyasiga kirishmoqning yagona yo'li sifatida ularga mo'ljallangan matbuot va adabiyotga ehtiyoj tug'ilgan, albatta. Shu tariqa, ma'rifatparvar pedagoglarning darsliklari, yetuk adiblarning bolalarga bag'ishlangan *didaktik hikoyalardan bolalarga mo'ljallangan maxsus adabiyot* sari jadal qadam tashlangan. Natijada Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy kabi ijodkorlar bu borada ham faollik ko'rsatadi.

Abdulla Avloniy (1878-1934) – islohotchi pedagog va bolalar shoiridir. Uning bolalar adabiyotiga qo'shgan benazir xizmati o'z darsliklardagi she'rlari, hikoyalari, matn va masallarining bolalarbopligi bilan asoslanadi.

Jumladan, "Ikkinchi muallim"dagi "Maktabga da'vat" she'rida bevosita yosh kitobxonga murojaat qilinadi:

Boqdi gunash panjaradan bizlara,

Yotma deyur barcha o'g'il qizlari.
Nolayi faryod qilib barcha qush:
Maktabingiz vaqti, deyur sizlari.
Boshladi har kim o'z ishin ishlara,
Siz-da turing, maktabingiz izlari.
Siz-da kitoblarni oling shavq ila,
Tez yuguring, ilm yo'lin gezlara.

She'rdagi tong otishi, uyqudan uyg'onish vaqti yetganligi o'z ma'nosidan tashqari, ramziy ma'no ham tashiydi. Avvalo, erta tong quyoshi shiringina uxlab yotgan kichkintoy o'g'il-qizlarni nurlari bilan erkalab uyg'otarkan, ularni tong qushlari – chug'urchuqlar, bolari-yu buzoqlardan andaza olishga, ularning kundalik "mashg'ulot"lari bor bo'lgani kabi o'quvchilar ham kitob-daftarini qo'lga olib, ilm yo'lini izlashga borishi lozimligi uqdirilgan. Shuningdek, gunash – quyosh hurlik va ozodlik ramzi, uyqu esa jaholat, g'aflat timsoli ekani nazarda tutilsa, she'r mohiyatan o'zlikni anglash, ilm yo'lini kezish orqaligina maqsadga yetishish mumkinligiga da'vat etilayotir. Shu sababli shoirning "Maktab" she'rida ham murojaat obyekti asosan yosh avlod – maktab o'quvchilari hisoblansa-da, lirik qahramon **hurlik** va **milliy xayolga** hammaning diqqatini qaratishni ko'zlaydi :

Maktab berur Qur'on siza,
Maktab berur **iymon** siza,
Maktab berur **huron** siza,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!

Maktabdadur ilmu kamol,
Maktabdadur husni jamol,
Maktabdadur **milliy xayol**,
G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon!

She'r barmoq vaznida yozilgan bo'lib, to'qqiz banddan iborat. Avloniy an'anaviy muqaddimadan so'ng, yangi usuldagi maktab ta'rifini keltiradi. She'rning har bir misrasida maktabga rang-barang tavsif beriladi. "Maktab" so'zi she'r davomida yigirma yetti marta jaranglab, har bind oxirida o'g'lonlarning unda g'ayrat bilan o'qishi uqtiriladi. She'rning birinchi bandi a-a-a-a shaklida qofiyalangan bo'lsa, qolgan bandlarining dastlabki uch misrasi o'zaro qofiyalanadi, to'rtinchi misra esa birinchi bandga mos ravishda takrorlanib, ritmik, kompozitsion butunlikni ta'minlaydi:

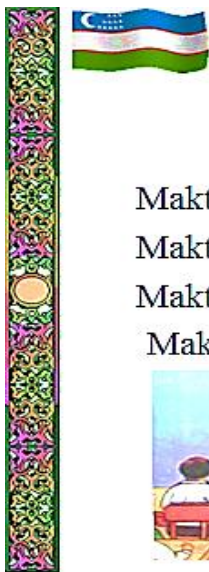
Maktab uyi – dorulamon,
Maktab hayoti jovidon,
Maktab safoyi qalbi jon,
G‘ayrat qilib o‘qing, o‘g‘lon!

She’rda maktabning eng osoyishta, tinch va xotirjam, yoshlar hayotining mazmuni, huzurbaxsh uy ekanligi, shuningdek, musaffolik, samimiylik, beg‘uborlikka yo‘g‘rilgan bolalik ramzi ham teran ifodalangan. Aniqrog‘i bu ta’riflarning barchasi yaxlit holda bolalik timsolini oydinlashtiradi. Zotan, maktab va bola (o‘g‘lon) obrazi she’r davomida egizak tushuncha sifatida yangraydi, go‘yo. Shu tariqa, maktabning barcha mo‘jizalari, chunonchi, doruladab (odob-axloq uyi), Ollohning ehsoni, ajib gulzor singari o‘ziga maftun qilishi, dur-u gavhar manbayi, jannat eshigini ochuvchi, jaholatdan yiroqligi (qo‘yingchi, yigirma yetti sifati) kabilar bola tafakkurida yangi olam yarata oladi. Shoir bu she’rida ma’naviy san’atlardan *tansiq us-sifotdan* keng foydalangani oydinlashadi.

Muallifning “Maktab gulistoni” kitobidagi “Maktab” she’rida ham ushbu fikr mantiqan davom ettiriladi:

Firdavsi jinon maktab, nodonlarga jon maktab,
Bilgan kishiga qadrin, bir dorulomon maktab.
Johillara g‘am maktab, yalqovlarga kam maktab,
Husnixat kishilarga chin ruhi ravon maktab.
Jonim, o‘qungiz maktab, boru yo‘qingiz maktab,
Sizlar uchun, avlodim, bog‘u guliston maktab.

Shunga o‘xshash, “Maktab” nomli she’r A.Avloniyning “Adabiyot yoxud milliy she’rlardan 2-juzv” kitobida ham uchraydi. Unda maktab ta’rifining yanada yangi qirralari bo‘rtib turadi:

MAKTAB

Maktabdur oftobi jahon saodating,
Maktabdur osmoni zamon sabovating,
Maktabdur joyi dilkash, shirin maqomdur,
Maktabdur behishtu jannat qur tabiating.

Ko‘rinadiki, she’rlar mavzu jihatdan bir, ammo ularning talqini, badiiy ifodasi murakkablasha borgan. Birinchi she’rda shoir yosh kitobxonni o‘qishga, ilm-ma’rifatga targ‘ib qilsa, ikkinchi she’rda maktabning kimlarga foyda-yu qanday kishilarga zarar ekani qiyoslanadi; uchinchi she’rda esa maktabning alohida manfaatlari xususida emas, umummillat va yurtga keltiradigan foydalari tilga olinadi.

Darhaqiqat, maktab mavzusi birgina A.Avloniy she’riyatida emas, balki, o‘tgan asr boshlaridagi har bir ziyoli, ijodkor va ma’rifatparvar adib uchun dolzarb edi. Abdulla Avloniyning she’rlarida esa aynan maktab yoshidagi kichkintoylar tasavvuri, qiziqishlari, tili va tushunchasi ustuvor. A.Avloniy bolalarga xos samimiy fikrlarini o‘ynoqi satrlarda tasvirlash bilan birga, Vatan va uning qismati bilan bog‘liq jiddiy mulohazalarni-da bayon etadi. Shoir Vatan ta’rifini boshlab, “Tog‘laridan konlar chiqar, Yerlaridan donlar chiqar, Havosi o‘ta yoqumlik, Cho‘llari bor toshlik, qumlik, Toshkand emas, toshqand erur, Kesaklari gulqand erur”, – deya bolalarda ona-yurtga nisbatan ulkan muhabbat uyg‘otishga erishadi. Jumladan, “Vatan” nomli she’rida ona-yurtning noz-ne’matlari, boyliklari ta’rif-tavsif etiladi. Shu bilan birga, onaday aziz, mushfiq go‘sha haqida lirik qahramon–yosh avlodning qayg‘uli nidosi aks etadi:

Onamizsan! Bizning mushfiq onamizsan!
Javlon urib yashaydurgon xonamizsan!
Seni sotmoq mumkinmidur, o'zing o'yla,
Tiling bo'lsa, hasratlaring tuzuk so'yla!..
Sotib-sotib qoladurmiz g'amga botib,
Boyqush kabi vayronada yotib-yotib.

Shoir o'tmishda ma'rifat gulshani bo'lgan yurtimizning jaholat botqog'iga botganidan afsuslar chekib, Vatan tobora vayronaga aylanayotgani, ilm-ma'rifatga oshno bo'lishgina kishilarni bu g'amdan qutqazishini ta'kidlaydi. Shu ma'noda shoirning "Ilma targ'ib", "Jaholat", "Istiqboldan orzularim", "Millatga salom" she'rlari millat farzandlariga xitob tarzida bitilgan bo'lsa ham katta-yu kichikka birdek qaratilgan. A.Avloniy shu tariqa, "Birinchi muallim" va "Ikkinchi muallim" kitoblarida yosh kitobxonlar tafakkuriga mos ilm xosiyati va ilmsizlik oqibati to'g'risida pandnoma tarzidagi satrlarni bitgan bo'lsa, "Maktab gulistoni"dagi she'r, hikoya va masallarda ijtimoiy dolzarb muammolarni ham qamrab olgani ayonlashadi. Zero, bunday she'rlar orqali yosh avlodni ma'rifatga da'vat etish bilan birga, ularni vatanparvar, o'z millatiga, yurtiga sadoqatli qilib tarbiyalash maqsadi ham ko'zlangan. Muhimi esa ulardagi betakror badiiy tashbehlar, tasviriy ifoda usullari hamda so'z san'atiga xos nozik didning bolalar qalbiga ko'cha borishidir. Zotan, A.Avloniy va H.H.Niyoziy bolalar adabiyotiga ilk qadamlaridayoq alohida mehr, hurmat bilan yondashgani, o'zlarining ulug' shoirlik iste'dodidan joy ajratgani diqqatga sazovor.

"Turkiy guliston yoxud axloq" A.Avloniyning axloqiy-ta'limiy asaridir. Bu asarda muallif o'zining ijtimoiy qarashlarini bayon etadi. Bu asar Kaykovusning "Qobusnoma", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Nosir Xusravning "Saodatnoma", Sa'diyning "Guliston" va "Bo'ston", Jomiyning "Bahoriston", Navoiyning "Mahbub ul-qulub", Ahmad Donishning "O'g'illarga nasihat" kabi asarlari tarzidagi didaktik adabiyot namunasidir. XX asr boshlarida bunday asarni o'zbek tilida birinchi bo'lib Abdulla Avloniy yaratdi va ta'lim-tarbiya ishlarida uni tatbiq etdi.

Asar katta-kichik 64 bobdan iborat bo'lib, har bir bob ta'lim-tarbiya masalasiga bag'ishlanadi va biri ikkinchisini to'ldiradi, takomillashtiradi. Yozuvchi bu asarini

yaratishda xalq pedagogikasidan keng foydalangan. Abdulla Avloniy odamlarni xulq, xatti-harakat nuqtayi nazaridan ikki guruhga bo'ladi: "Axloq ulamosi insonlarning xulqlarini ikkiga bo'lmishlar; agar nafs tarbiyat topib, yaxshi ishlarni qilurga odat qilsa, yaxshilikg'a tavsif bo'lub "yaxshi xulq", agar tarbiyatsiz o'sub, yomon ishlar ishlaydurgan bo'lub ketsa, yomonlikka tavsif bo'lib "yomon xulq" atalur".²¹

A.Avloniy bola kamolotida tarbiyaning roli juda kattaligini tushunadi va uni "yo hayot, yo mamot masalasi" deb biladi. Bu fikrning naqadar muhimligini, ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratib bo'lmasligini, bu sharqona qarash, sharqona hayot falsafasi ekanligini O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti munosabatlari orqali ham dalillash mumkin. "Bu haqda fikr yuritganda, – ta'kidlagan edi I.A.Karimov,– men Abdulla Avloniyning "Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir",– degan chuqur ma'noli so'zlarini eslayman. Buyuk ma'rifatparvar bobomizning bu so'zlari o'tgan asr boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo'lgan bo'lsa, hozirgi vaqtda ham biz uchun shunchalik, balki undan ham ko'ra muhim va dolzarb ahamiyat kasb etadi".²²

Darhaqiqat, Abdulla Avloniy "Tarbiya" sarlavhasi ostida tarbiya turlari haqida fikr yuritadi. Bolani tarbiyalashda "Tarbiyaning zamoni", "Badan tarbiyasi", "Fikr tarbiyasi", "Axloq tarbiyasi" kabi to'rt asosiy omil g'oyat muhim ahamiyat kasb qilishini ta'kidlaydi. Bola tarbiyasida muallif bola yashab turgan sharoit, muhit, kishilarning roli katta ekanligini ko'rsatadi va bu sohada oila, maktab sharoitini ham e'tibordan chetda qoldirmaydi. Shuningdek, tarbiya bolaning axloqiga, xulq-atvoriga kuchli ta'sir etishini e'tirof qilgan muallif ota-onalarning o'z bolalarini tarbiya qilishlariga da'vat etadi. Abdulla Avloniyning fikricha, sog'lom fikr, yaxshi axloq, ilm-ma'rifatga ega bo'lish uchun badanni tarbiya qilish zarur. "Badanning salomat va quvvatli bo'lmog'i insonga eng kerakli narsadur. Chunki o'qumoq, o'qitmoq, o'rganmoq va o'rgatmoq uchun insonga kuchli, kasalsiz jasad lozimdur".

²¹Bu haqda qarang: Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, "O'qituvchi", 1992, 3-9-b.

²² I.A.Karimov. Yuksak ma'naviyat–yengilmas kuch. T., "Ma'naviyat", 2008, 62-b.

Abdulla Avloniy ta'lim va tarbiya uzviy bogliq ekanini ham ta'kidlaydi: "Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bor bo'lsa ham, ikkisi bir-biridan ayrilmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kabidur"— deydi.

Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston..." asarida "Vatanni suymak" degan alohida fasl mavjud. Unda Vatanga shunday ta'rif berilgan: "Har bir kishining tug'ilib o'sgan shahar va mamlakati uning Vatanidir. Har bir kishi tug'ilgan, o'sgan yerini jonidan ortiq ko'radi. Hatto, hayvonlar ham. Agar birorta hayvon o'z Vatanidan—uyuridan ayrilsa, o'z yeridagidek rohatda yashamaydi..."²³

Avloniy mavzuga chinakam pedagogik nuqtayi nazardan yondashadi. Vatanga berilgan ta'rif kichik yoshdagi o'quvchilar tafakkuriga mos hamda ixcham. Bu tushunchani yanada aniqlashtirish maqsadida esa hayvonlarga xos instinktini asosli ravishda misol keltiradi. Aytaylik, itni yo mushukni o'zi tug'ulib, odamlariga o'rgangan bir hovlidan boshqa bir joyga etib qo'ysak, u ikkinchi xonadonga osonlikcha moslasholmaydi. Yo qochib ketadi, yoki, yangi egalariga avvalgisidek, erkanib, sadoqat ko'rsatmaydi. Bu holat bolalarga ham xos bo'lganidan pedagog yozuvchi Abdulla Avloniy "suymoq"—mavhum tishunchani aniqlashtirishda o'rinli qiyosdan foydalangan. Ana shundan so'ng, shoir asosiy muddaoga ko'chadi: "Biz, turkistonliklar, o'z Vatanimizni sevamiz. Arablar ham Arabistonlarini, qumlik, issiq cho'llarini, o'z yerlarini boshqa yerlardan ziyoda ko'radilar. Agar sevmasalar edi, o'z Vatanlarini tashlab ketar edilar. Bobolarimiz: "O'zga yurtida sulton bo'lguncha, o'z yurtida gado bo'l",— deydilar."

Bundan tashqari, shoir Vatanga muhabbat motivini lirik ifodalash orqali yanada ta'sirchanlikka erishadi:

Vatan, Vatan deya jonim tanimdan o'lsa ravon,
Banga na g'am, qolur avlodima o'yu Vatanim.
G'ubora do'nsa g'amim yo'q vujud zeri vahm,
Charoki, o'z Vatanim xokidur go'ru kafanim.
Tug'ub o'san yerim ushbu Vatan vujudim xok,
O'lursa aslina roje' bo'lurmi man g'amnok.²⁴

²³ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, "O'qituvchi", 1992. —B.28

²⁴ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, "O'qituvchi", 1992. —B.28

Vatan tuprog‘i muqaddas: unda ajdodlarimizning xoki bor, unda kelajak nasllarimizning haqi bor. Shuning uchun ham Vatanni oddiygina sevish mumkin emas, uning istiqboli uchun kuyunish, kurashish, kelgusi avlodlarga to‘la-to‘kis, ozod farovon holda qoldirish hissi risolada teran aks etgan. Abdulla Avloniy ona-Vatanga mana shunday yoniq qalb bilan munosabatda bo‘lishni ilgari suradi.

“Turkiy guliston yoxud axloq” asaridan “Hifzi lison” (“Tilni asrash”) maqoloti ham o‘rin olgan. Hamma vaqt, hamma jamiyatda millatning mavjudligini, e‘tiborini belgilovchi ko‘zgusi uning tili va adabiyotidir. Har bir inson, birinchi navbatda, o‘z ona tilini mukammal bilishi, tilining ravnaqi, sofliqi uchun kurashishi kerakligini A. Avloniy she‘riy baytlarida ham ifodalaydi. Ona tiliga nisbatan buyuk muhabbat bilan aytgan so‘zlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘sib kelayotgan yosh avlodga qaratilgan edi:

Ey ona til, aziz qadrdonim,
Iltifoti ruhim, rahmonim.
Tug‘dig‘im kundan aylading ulfat,
O‘lguncha ayilma, ey jonim.
Menga ilmu adab san o‘rgatding,
Chin adib, muallim shonim.
Millatning ruhini ko‘targuchisan,
Eng muqaddas karamli sultonim.²⁵

Xullas, adibning har ikki “Muallim”idagi ixcham she‘riy va nasriy hikoyalari, bir jihatdan usuli jadid maktablari darsliklarining mazmun va qurilishini anglashga yordam bersa, ikkinchi tomondan muallifning pedagogik qarashlarini oydinlashtirishga xizmat qila oladi. Eng muhimi esa Adulla Avloniy asarlarining mazmundorligi, unda xilma-xil maqol va masallardan keng foydalangani hamda badiiy ta’sirchanligi bilan davr bolalar adabiyotining yorqin namunasi bo‘la oladi. U ijtimoiy-siyosiy qarashlarini o‘quvchiga, jumladan, bolalarga nafis va zavqli libosda taqdim etadi. Shu ma’noda bunday ixcham hikoyalar va she‘rlar bolalar xotirasiga osongina o‘rnashib qolishiga erishiladi.

Abdulla Avloniy XIX asrdagi rus adabiyoti vakillari I.A.Krilov va L.N.Tolstoyning asarlarini o‘zbek tiliga tarjima han qilgan. Jumladan, I.A.Krilovning 21 ta masali, “Maymun ila ko‘zoynak”, “It ila yo‘lovchi”, “Qarg‘a

²⁵ O‘sha joy. –B.33

ila Zag'izg'on", "Tulki ila Qarg'a" kabi asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilib, "Maktab gulistoni" kitobida e'lon qiladi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889-1929) – ma'rifatparvar bolalar shoiri hisoblanadi. Hamza o'zining pedagogik faoliyatini 1910-yilda Toshkentda Qashqar mahallasida maktab ochib, bolalarni o'qitishdan boshlaydi. Shu yilning oxirlarida u Qo'qondagi mahalliy rus-tuzem maktabida muallim bo'lib ishlaydi va 1911- yilda yangi maktab ochib, ta'lim-tarbiya ishlariga ba'zi o'zgartirishlar kiritadi. O'quvchilarning o'rganayotgan materialni quruq yod olishi foydasiz ekanligini aytib, sinfdan tashqari mashg'ulotlarga ko'proq e'tibor beradi, ona tili darslarini ko'paytiradi, yangi darsliklar yozadi. Bolalarning o'quv qo'llanmalar, ovqat va kiyim-kechak bilan to'liq ta'minlanmagani bu xildagi maktablarning ishlashida katta qiyinchiliklar tug'dirardi. Ammo Hamza "Jamiyati xayriya" tashkil qilib maktabini saqlab qolish uchun kurashadi. Uning ishlari haqidagi shov-shuv Qo'qon shahridan tashqariga ham tarqala boshlaydi. Mahalliy ma'murlar bunday "xavfli ta'lim-tarbiya manbai"ga toqat qilolmaydilar va 1913-yilda maktabni yoptirishga muvaffaq bo'ladilar. Hamza o'z ona yurtini tashlab, chet elga ketishga majbur bo'ladi.

1913-1914-yillarda Hamza chet ellarda: Afg'oniston, Hindiston, Suriya, Turkiya mamlakatlarida, Makkada sayohatda bo'ladi, u mamlakatlarda bo'layotgan o'zgariishar, yangiliklar bilan tanishadi.

Hamza 1914-yilda Qo'qonga qaytib keladi va kambag'al yetim bolalar uchun maktab ochishga harakat qiladi. Nihoyat, "Dorul yatim" ya'ni, "Yetimlar maktab"ini ochadi. Unga Qo'qonning har tarafidan kelgan faqir va yetim bolalar pulsiz qabul qilinib, hatto ba'zi bechorahollarga daftar ham berilgan.

Hamza ta'lim-tarbiya masalasini nazariy jihatdan ishlab chiqish bilan birga, Turkistonda maktablarni qayta qurishning amaliy masalalarini hal qilishda ham faol qatnashadi. U 1916-yilda Zavqiy, Ahmad Aliyev va boshqa jamoat arboblari bilan birgalikda "Farg'ona vodiysidagi musulmon aholi orasiga xat-savod yoyish jamiyati"ni tuzadi. Jamiyat pul to'plab, boshlang'ich maktablar ochadi. Ularda darslar o'zbek tilida olib borildi.

Hamza boshlang'ich sinf o'quvchilariga mo'ljallangan darsliklari hamda she'rlari bilan o'zbek bolalar adabiyotining rivojiga katta hissa qo'shgan. U o'zi tashkil qilgan yangi usuldagi maktablar uchun "Yengil adabiyot", "O'qish kitobi", "Qiroat kitobi" nomidagi darsliklar yozadi, ulardagi ta'limiy-ma'rifiy ahamiyatga ega she'r, hikoya, masal hamda maqolotlari esa aynan o'zbek bolalar adabiyotining boshlanmasi sifatida qimmatli. Ayniqsa, shoirning o'quv qurollari madhiga bag'ishlangan she'rlari, "Bolaning yomon bo'lmog'iga sabab bo'lgan onaning jazosi" she'riy hikoyasi, "Toshbaqa bilan chayon" masali bolalarning yosh xususiyatlariga muvofiqligi bilan diqqatga sazavor. Niyoziyning "Yengil adabiyot"ida ilm va joholat muqoyasasiga oid she'rlar ham mavjud. Masalan, quyidagi she'rda ilmni jannatning eshigini ochuvchi, xazinaning yo'lini ko'rsatuvchi porloq nur sifatida, maktabni esa insonning ilm-ma'rifat nuridan bahramand bo'lib, olim bo'lishidagi dastlabki bosqich – beshik sifatida tasvirlaydi:

Ilm – jannat eshigi,
Xazinaning teshigi,
Insonni olim qilgan,
Maktab erur beshigi.

Bunga qarama-qarshi qo'yilgan jaholatda esa do'zax, jahannam, so'qirlik, g'aflat singari tushunchalar mohiyati yorqin aks etadi.

Jahl – do'zax eshigi,
Jahannamning teshigi,
Bog'lab solan ko'zingni,
G'aflat erur beshigi .

So'ngra, olimlik xosiyati va johillik kasofati aniqroq ko'rsatib beriladi:

Olim bo'lsak dunyoda,
Kelur har ish bunyoda,
Biz ham suv ostin kezub,
Ham ucharmiz havoda.

Johil qolsak dunyoda,
Xo'rlik kelur ziyoda,
Hayvon kibi yuk tashub,
Cho'l kezarmiz piyoda.

Demak, shoir yosh avlodlarining bir kuni olimlar qatoridan o'rin olishiga, hatto suv ostini va osmonni zabt etishiga ishonadi. Kelajakka ishonch ruhi adibni bolalar

uchun ko‘plab darsliklar, ijtimoiy-siyosiy mavzuda, dunyoviy ilm, kasb-hunarni o‘rganishga undovchi she‘rlar bitishiga unday olgan. Shoirning “Qalam” g‘azali yengil vazn, o‘ynoqi ohangdan iborat bo‘lmasa-da, mazmunan dolzarb. She‘r qalam haqidagi qasida tarzida yozilgan. Lirik qahramon maktabga kelib, qalamga oshno bo‘lgani va shu tufayli aqli raso, ilm-u adab egasi bo‘lgani hamda barcha orzu umidlari ro‘yobga chiqqanini ta’rif-tavsif etadi:

O‘qudim, chiqdi savodim ham xatim yaxshi bo‘lub,
G‘ayratimga yarasha ishlar mango qildi qalam.

Harna kim yozmish qalam so‘zidin aslo chiqmadim,
Ul mani ham aytganim axir bajo qildi, qalam.

Shoir bolalarni maktabga qiziqtirish, o‘quv qurollariga havas uyg‘otish, qolaversa, ilmning xosiyatini teran idrok etishga undaydi. Yosh lirik qahramon tilidan “Bor edi ko‘nglumda bo‘lmoq podsholik orzu, O‘tmadi fursat bu hojatim ravo qildi qalam. Bir gadoni o‘g‘li erdim podsho qildi qalam”,– deya uning sifatini oshiradi. Natijada insonning jamiyatdagi o‘rni, dunyoga kelishdan murodi, istiqboli hamda umr mazmuni ilmga bo‘lgan munosabatiga bog‘liqligi anglashiladi.

Hamzaning bolalar uchun yozgan yana bir she‘ri “Bir kishining bor edi to‘rt bolasi” deb nomlanadi. Aslida bu mavzu o‘tgan asr boshlaridagi o‘zbek bolalar adabiyotida alohida yo‘nalish sifatida ko‘zga tashlanadi. O‘sha davr o‘qish kitoblaridagi axloq-odob mavzusi insoniylikning turli yaxshi va yomon jihatlarini qamrab olgan. Saxiylik va baxillik, to‘g‘ri so‘zlik va yolg‘onchilik, mehnatsevarlik va dangasalik, sabr va sabrsizlik, qanoat va ta‘magirlik, sadoqat va bevafoqlik, adolat va jabr-zulm singari insoniylikning qarama-qarshi qutblarida turgan o‘nlab fazilat va illatlarning yaxshi-yu yomon jihatlarini xususida fikr yuritilib, yaxshisidan o‘rnak olishga, yomonidan hazar qilishga undovchi she‘r, hikoyalarga keng o‘rin ajratilgan. Hamzaning yuqoridagi she‘ri shu mazmunni o‘zida ifoda eta oladi. Unda hikoya qilinishicha, bir oilaning to‘rt farzandi bo‘lib, uylariga kelgan mehmonning puli yo‘qoladi. U pulni hech biri oldim demaydi, ko‘rganim yo‘q deydi. Shunda ota bolalarni tergash befoydaligini anglab, hiyla ishlatishga majbur bo‘ladi: tort bolasini ham bir uyga qamab, oldiga qora kuya qo‘yadi va deydi:

Kimki rost esa gar so'zi,
Qora bo'lur o'zicha ikki yuzi;
Kimni agar yolg'on erursa so'zi,
Bor-yo'g'i qora bo'lur o'ng yuzi.

Bolalarning kattasi pulni olganligi uchun bu hiylani tushunmay, “o'ng yuzim o'zicha qora bo'lsa, chap yuzimga qoraga bo'yay”,– deb kuyani surkaydi. Ota bolalarini tashqariga chiqarsa, kattasining chap yuzi qoraligini ko'radi, qolganlarining yuzi esa oq bo'ladi. Shunda kimning o'g'ri ekanligi bilinib, xolaning puli qaytib beriladi. Shu tufayli bu fe'lini tashlagan bolani shoir yosh kitobxonlarga ibrat qilib ko'rsatar ekan, qissadan hissa tariqasida:

Kimi bo'yla xiyonat qilur,
Bir kuni o'zini shuyla xijolat qilur,

deb ta'kidlaydi.

Hamza Hakimzodaning tugallanmay qolgan “Qiroat kitobi” Avloniyning “Turkiy Guliston”iga hamohang bo'lib, uning mantiqiy davomi, hatto ma'lum jihatlardan uni to'ldiruvchi asar. “Turkiy Guliston”da avval yaxshi xulqlar, keyin yomon xulqlar xususida alohida fikr yuritilgan bo'lsa, “Qiroat kitobi”da har bir yaxshi xulq va uning ziddi bo'lgan yomon xulq xususida ketma-ket fikr yuritiladi, ma'lumot beriladi. Mavjud qo'lyozmada Hamza Hakimzoda Niyoziy kibr va tavoze', baxil va saxiy, kizb va **siddiq**, shitob va sabr, zulm va rahm, xiyonat va sadoqat mavzularini qalamga olgan. Biroq “Sadoqat” sarlavhasi qo'yilgan bo'lsa-da: “Endi sadoqatni xudo xohlasa, ikkinchi kitobdan boshlab o'qursiz”, – deb izoh berilgan.

“Qiroat kitobi”dagi har bir mavzu bir darsga mo'ljallangan. Shuningdek, mavzuga hikoyat keltiriladi. Darslik bu jihati bilan Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror”idagi maqolat va hikoyatlarga ham o'xshab ketadi.

H.H.Niyoziyning “Mevalar mojarosi” turkumidagi she'rlari ham bolalarbopligi bilan diqqatni tortadi. Unda bolalarga xos xarakter-xususiyatlar, chunonchi, maqtanchoqlik, baxillik, manmanlik, chaqmachaqarlik, mushtumzo'rlik odatlari mevalar mojarosi misolida ko'rsatib berilgan.

Bundan tashqari, Hamza xalq orasidan turli mazmundagi qo'shiq va ashulalarni yig'ib, ularning ayrimlari uchun o'z davri hayot voqealarini aks ettiruvchi matnlar yozgan. Hatto u yozgan qo'shiqlarning ayrimlari hajviy holatni ifodalaydi. Shoirning bunday she'rlari uning "Oq gul", "Qizil gul", "Yashil gul", "Pushti gul", "Sariq gul", "Safsar gul" kabi ramziy nomlar bilan nashr ettirilgan "Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasi" kitobidan o'rin olgan. Hamza folklarga xos nozik poetik uslub elementlarini chuqur o'zlashtirib, ulardagi ilg'or gumanistik g'oyalarni rivojlantirdi.

1-topshiriq. Arslon bilan ayiq do'stlashadi. Do'stlar bir kuni ovga chiqadilar. Ancha urinishlardan so'ng bir kiyikni qo'lga tushiradilar. Lekin nogahon o'rtada janjal chiqadi. Arslon kattaligini pesh qiladi va o'ljaning ko'prog'ini talab etadi. Ayiq esa kichikligiga qaramasdan ko'p mehnat qilganini aytadi. Bahslashuv urushga aylanadi. Ikkala tomon ham holdan toyadi. Qimirlashga majoli qolmaydi...

Savol: masal qanday yakun topadi? O'lja nima bol'adi? Sizning fikringiz?.....

(Javobi: Bundan bo'rilar xabar topadilar va o'ljani pok-pokiza tushiradilar. O'z qilmishlaridan pushaymon do'stlar surgalib kelib, qoldiq suyaklarni chaynash bilan kifoyalanadilar)

"Eshak ila bulbul" masali I.A.Krilovdan qilingan erkin tarjimadir. Aliasqar Kalinin uning nasriy mazmunini o'z darsligiga kiritgan bo'lsa, Avloniy she'riy yo'l bilan tarjima qiladi. Kitobga kiritilgan hikoyalarning ikkitasi bevosita do'stlikka bag'ishlangan bo'lib, biri "Yolg'on do'st", ikkinchisi esa "Chin do'st" deb nomlangan. Inson fe'lini hayotiy voqealar orqali ko'rsatuvchi latifa va hikoyatlar, afandi sarguzashtlari xalq og'zaki ijodida benihoya ko'p. "Ikkinchi muallim"dagi ko'pgina hikoyalar mana shu zaminda maydonga kelganini anglash mumkin. Asardagi "Taqsim", "Ikki devona", "Ochko'zlik", "Aqlli bog'bon" kabi ixcham hikoyalar shundan dalolat beradi. Jumladan, "Ikki devona" hikoyasi xalq latifalariga yaqin turadi. Unda yumoristik ohang, xalqchil asosga ega mutoyiba ruhi sezilib turadi:

2-topshiriq. “O‘tgan zamonda bir devona bir shaharga borub, har kimni urub-so‘kub nima uchun odamlar hammasi bir tarafga qarab yurmaslar. Biri bu tarafga ketsa, biri u tarafga ketar, dedi. Odamlar javob berdilarki, har kim o‘z ishi bor tarafga borur. Biri bozorga borsa, biri uyiga qaytur, dedilar. Devona bularning so‘zini qabul qilmadi. Oxirida arolaridan biri turub: “bu devonadur, devonaning so‘ziga shoyad devona javob bersa”– deb bir devonani olib keldi. Birinchi devona so‘radiki:

–Yer yuzidagi odamlar nimaga bir tarafga qarab yurmaslar? Ikkinchi devona:

–Yer kemaga o‘xshash suv ustinda turadur. Agar odamlar hammasi bir tarafga qarab yursalar, barchamiz suvga ag‘darilub ketarmiz,— deb javob berdi.

Birinchi devona:–Balli do‘stim! Hammadan san yaxshi javob berding!– deb jo‘nab ketdi.

Savol: Nega bu javob devonaga ma‘qul bo‘ldi. Sizning fikringiz?.....

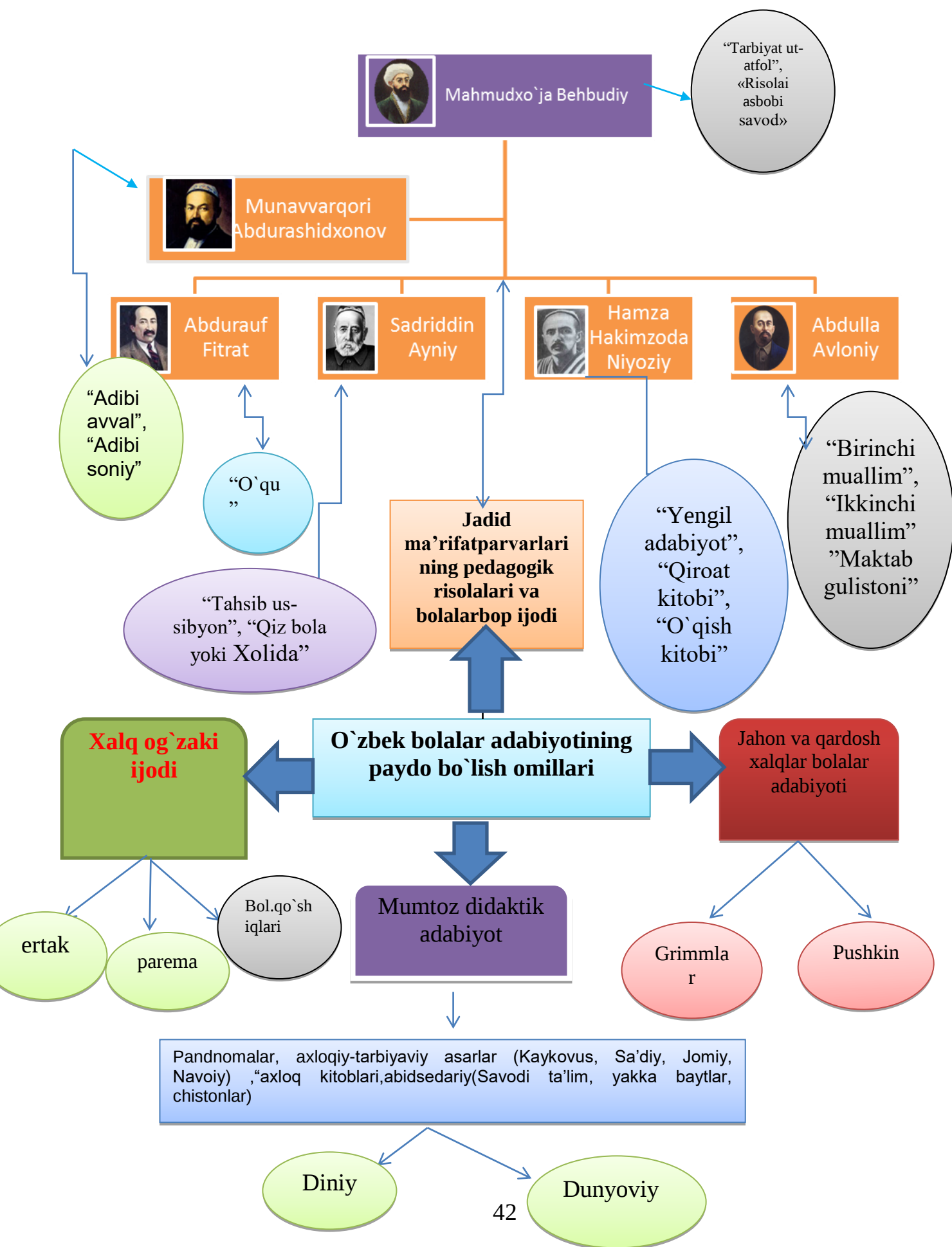
Javobi: Har kishiga o‘z maslakdoshining so‘zi maqbuldur.

3-topshiriq: “Ilmsizlik balosi” nomli she‘riy hikoyaning mazmuni ancha soddaligi bilan ajralib turadi: “Bir kishi xat tanimas edi. Kasal bo‘ldi, tanasiga yara toshdi. O‘g‘lini tabibga yubordi. Tabib shishada dori berdi: birini ichish, ikkinchisini surish uchun. Kasal ota savodsizligi uchun ularni farqlay olmaydi: “sharbat” deb yaraga suradigan zaharli dorini ichib, jon berdi”.

Savol: Mallif savodsizlikni nega bu qadar fojeiy aks ettiradi?

4-topshiriq. Quyidagi idrok xarita asosida mavzuni xulosalang.

O'zbek bolalar adabiyotining shkallanishi

Bilim, ko‘nikma va malakani rivojlantirishga yo‘naltiruvchi savollar:

1. Milliy uyg‘onish va jadidchilik harakati hamda uning o‘zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirishdagi roli haqida mulohaza yuriting.
2. Milliy matbuotda bolalar adabiyoti haqidagi bahslar qachon boshlangan?
3. Abdulla Avloniyning ilk bolalar shoiri va islohotchi pedagog sifatidagi faoliyatini oydinlashtiring?
4. Hamza – ma‘rifatparvarlik adabiyotining taniqli namoyondasi ekanligini asoslang?
5. “Turkiy guliston yoxud axloq”– qanday risola?

Mavzuga oid test savollari:

1.O‘zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirgan asosiy omillar qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

a) XX asr boshlaridagi “usuli savtiya” maktablari o‘quvchilariga mo‘ljallangan alifbo va o‘qish kitoblari (majmualar) maydonga kelib, ularga tom ma‘nodagi o‘zbek bolalar adabiyotining tug‘ilishi deb qarash mumkin.

- b) XX asrdagi maktab darsliklari
- c) Turkiston dajadidchilik harakatining ommaviylashuvi
- d) adabiy jarayon..

2. XX asr boshlaridagi o‘zbek ma‘rifatparvarlik harakatining yetakchi namoyandasi, Toshkentdagi “usuli savtiya” maktablarining asoschilaridan biri, o‘zbek bolalar adabiyoti taraqqiyotiga samarali hissa qo‘shgan shoir qaysi javobda keltirilgan?

- a) Hamza Hakimzoda Niyoziy;
- b) Abdulla Avloniy;
- c) Sadriddin Ayniy;
- d) Mahmudxo‘ja Behbudiy.

3. “Adabiyot yoxud milliy she‘rlar” nomli to‘rt qismdan iborat to‘plami muallifi va uning darsliklari qaysi javobda ko‘rsatilgan.

- a) Hamza, “Milliy ashulalar uchun milliy she‘rlar”, “Yengil adabiyot”;
- b) Ayniy, “Tahzib us- sibyon”, “Qiz bola yoki Xolida”;
- c) Abdulla Avloniy, “Birinchi muallim” “Ikkinchi muallim”;
- d) Abdurauf Fitrat, “O‘qu”.

4. *Firdavsi jinon maktab, nodonlara jon maktab,
Bilgan kishiga qadrin, bir dorulomon maktab.*

Ushbu misralar bilan boshlanuvchi she‘r va to‘plam nomi hamda muallifi to‘g‘ri ko‘rsatilgan javobni aniqlang?

- a) “Yengil adabiyot”, “Maktab”, Hamza
- b) “Turkiy guliston yoxud axloq”, “Maktab”, Abdulla Avloniy;
- c) “Maktab gulisoni” kitobidagi “Maktab”, A.Avloniy.
- d) “Tahsib us-sibyon”, “Maktab”;

5. Ma‘rifatparvar adib Hamzaning bolalar uchun tashkil qilgan maktabi, darsliklari qaysi qatorda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- a) Yetimlar maktabi, “Tarbiyat ut- atfol”, “Maktab gulistoni”;
- b) “Dorulyatim”, “Yengil adabiyot”, “O‘qish kitobi”, “Qiroat kitobi”;
- c) Mardikorlar maktabi, “Uchinchi muallim”, “Yengil adabiyot”;
- d) Ishchilar maktabi, “Milliy ashulalar uchun milliy she‘rlar ”.

6. “Bolaning yomon bo‘lmog‘iga sabab bo‘lgan onaning jazosi” hikoyasi qaysi ma‘rifatchi adib qalamiga mansub?

- a) Hamza;
- b) Ayniy;

- c) Avloniy;
- d) Elbek.

7. “Tahzib us-sibyon” darsligi muallifi va nashr etilgan yili to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni aniqlang.

- a) Ayniy, 1930 yil;
- b) Hamza, 1910 yil;
- c) Ayniy, 1910 yilda;
- d) Avloniy, 1913 yil.

8. Ayniyning 1920-yillarda nashr etgan asar nomi va uning yo‘nalishi qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan.

- a) “Alifbo”, husnixatni o‘rganishga;
- b) “Qiz bola yoki Xolida” qissasi, qizlar maktabiga mo‘ljallangan;
- c) “Tarbiyali bola”, axloq-odob o‘rganishga;
- d) “Odobli bola”, odob o‘rganishga.

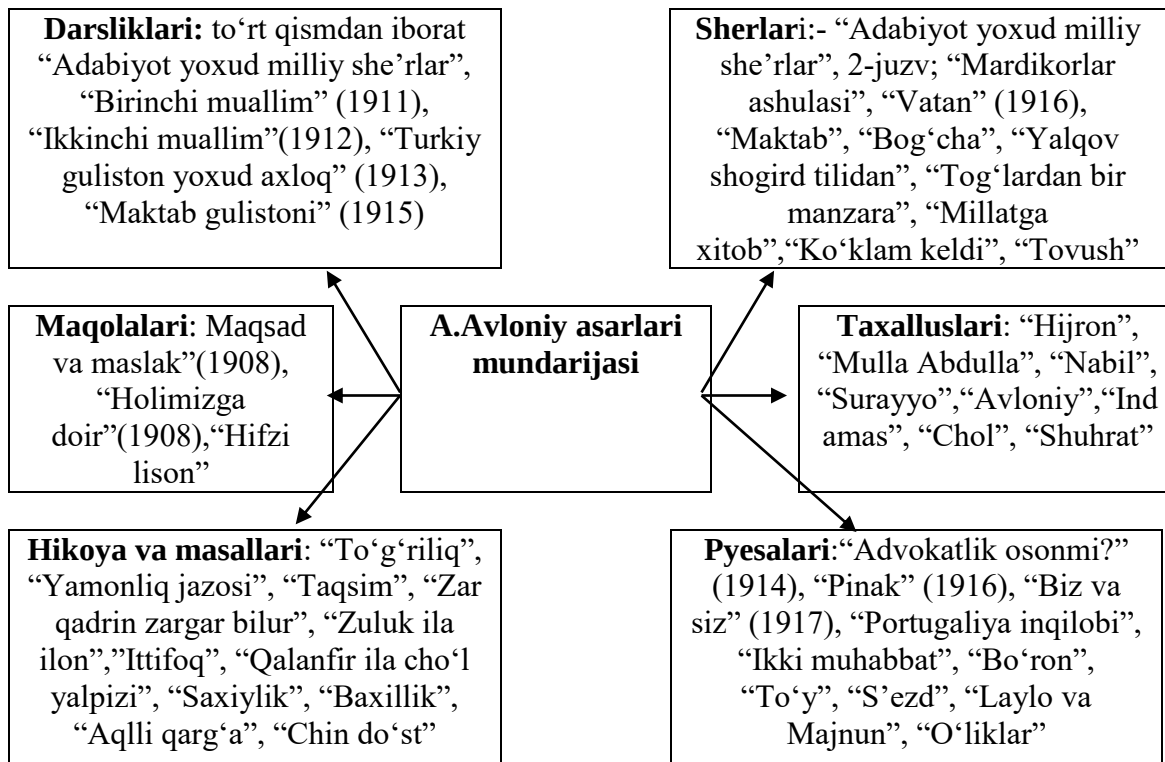
9. Ustod Ayniyning maktab va tarbiya mavzusi ilgari surilgan asarlari qaysi javobda to‘g‘ri.

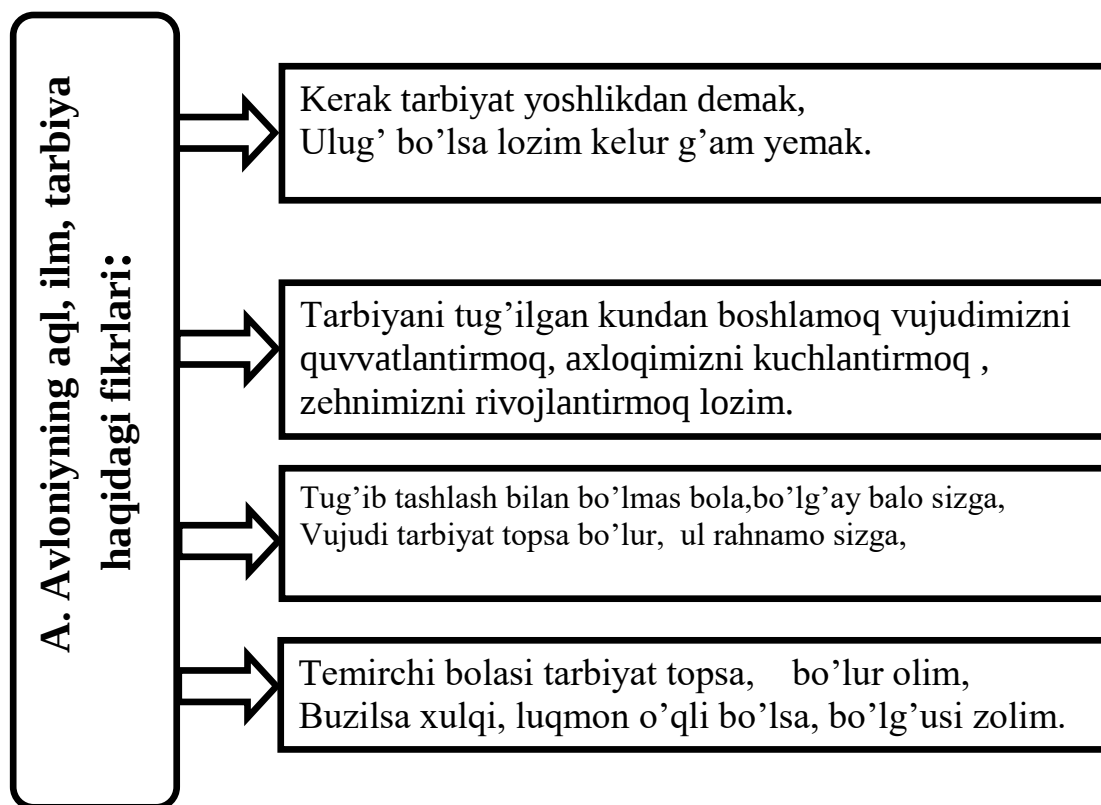
- a) “Qullar”, “Doxunda”, “Sudxo‘rning o‘limi”;
- b) “Odina”, “Buxoro inqilobi tarixi”;
- c) “Guli surx”, “Kulliyot”;
- d) “Eski maktab”, “Yetim”, “Esdaliklar”.

10. 1919-1921-yillarda nashr etilgan bolalar matbuoti namunalari qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan

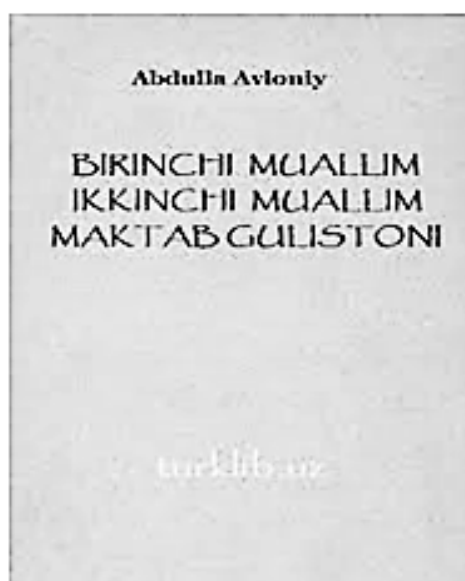
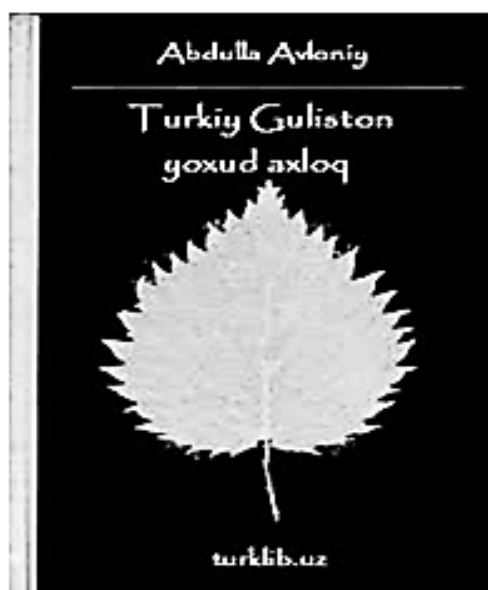
- a) “Yosh kuch”, “Tong yulduzi”, “Xurshid”, “Shuhrat”
- b) “Bolalar yo‘ldoshi”, “Bolalar dunyosi”, “Sharq chechagi”.
- c) “Samarqand”, “Oyna”, “Bolalar tovushi”, “Taraqqiy”
- d) “Gulxan”, “G‘uncha”, “Donovord”, “Kamalak”

Abdulla Avloniy ijodining janriy arsenali:

U yangi maktablar uchun o'quv kitoblar yozib, nashr qildirgan. Jumladan, "Adabiyot yoxud milliy she'rlar" to'rt qismdan iborat, "Birinch muallim" (1911y.) "Ikkinchi muallim" (1912 y.), "Turkiy guliston yoxud axloq" (1913), "Maktab guliston" (1915 y.), "Mardikorlar ashulasi" (1917 y.) va boshqa darslik va o'qish kitoblarini yaratgan.

6-topshiriq. A.Avloniy ijodi bo'yicha blits so'rov:

- A.Avloniy maktab o'quvchilari uchun qanday darsliklar yozgan?
- **J:** "Birinchii muallim", "Ikkinchi muallim"(1912), "Tarix", "Turkiy Guliston yoki axloq" (1913) kabi zamonasi uchun muhim va zarur bo'lgan darsliklarni yozgan.
- U qanday taxalluslar bilan she'r, hikoya, feleton va kichik hajmdagi dramatik asarlar yozgan?
- **J:** A. Avloniy "Nabil", "Shuhrat", "Abdulhaq", "Indamas", "Tangriquli", "Shapa-loq", "Chol", "Ab", "Chig'aboy" taxalluslari bilan asarlar yaratgan.
- A. Avloniyning qanday dramatik asarlarini bilasiz?
- **J:** "Pinak", "Advokatlik osonmi?", "Ikki muhabbat", "To'y", "S'ezd", "Layli va Majnun", "Biz va siz", "Portugaliya inqilobi"
- A. Avloniy qaysi tillarni bilgan?
- **J:** A. Avloniy fors, rus, ozarbayjon, arab tillarini bilgan.
- A. Avloniyning fasllarga bag'ishlab yozgan she'rlari qaysilar va ularga misollar keltiring.
- **J:** Uning fasllarga bag'ishlangan "Bahor", "Yoz", "Kuz", "Qish" kabi she'rlari bor.
- Taniqli teatr artisti Gavhar Zokirova A. Avloniyning kimi bo'ladi?
- **J:** A. Avloniyning uch qizi, uch o'qli bo'lgan. Shundan eng to'nqich farzandlari Sora bo'lgan. Uning yakka-yu yagona farzandi Gavhar Zokirova. U A.Avloniyning nabirasi
- A. Avloniyning hayoti va ijodiy faoliyati haqida kimlar kitob yozganlar?
- **J:** A. Boboxonov, M. Maxsumov "Abdulla Avloniy", B. Qosimov "Abdulla Avloniy" (adabiy pedagogik portretlar), U. Dolimov "Ma'rifat darg'alari" va boshqalar.
- A. Avloniy rus adibi I. A. Krilovning qaysi asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilgan?
- **J:** U I. A. Krilovning 21 masalini o'zbek tiliga tarjima qilgan. Jumladan, "g'ayrijins ittifoq", "Tulki ila serka", "Maymun ila ko'zoynak", "It ila yo'lovchi", "Qarg'a ila zag'izqon" kabilar.
- Adib "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida o'z fikrlarini va mulohazalarini dalillash uchun mashhur mutafakkirlardan kimlarning fikrlarini keltiradi?
- **J:** Avloniy o'z mulohazalarini dalillash uchun Aristotel, Platon, Gippokrat, Mirzo Bedil, singari mashhur mutafakkirlar fikrlarini keltiradi.
- Avloniy "Muxtasar tarixi adabiyoti va tarixi Islom" asarida qaysi payg'ambarlarning qissalarini bayon etgan?
- **J:** Avloniy "Muxtasar tarix adabiyoti va tarixi Islom" asarida odam alayhissalomdan Muhammad alayhissalomgacha o'tgan payg'ambarlarning qissallari va zuhuri islomni bayon etgan.
- A. Avloniy bilan bog'liq joylarni bilasizmi?

• **J:**Avloniy nomida bir qator maktablar bor. O‘zbekiston yozuvchilari uyushmasi bolalar adabiyoti bo‘yicha uning nomida mukofot ta’sis etgan. Toshkentdagi yirik ko‘chalardan biri, Respublika o‘qituvchilar malakasini oshirish, markaziy institut va mahallalarning biri uni nomida.

• Qaysi yozuvchining qanday asarida A.Avloniynig tarjimai holi berilgan va unga bag‘ishlangan?

• **J:**Mashhur yozuvchi Tohir Malikning “Qaldirg‘och” (“Savohil”) qissasi.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Avloniy Abdulla. Turkiy guliston yoxud axloq. – T: O‘qituvchi, 1992. –B. 62
2. Avloniy Abdulla. O‘son, millat! Nashrga tayyorlovchi va so‘z boshi muallifi B. Qosimov, Sh.Rizayev – T.: Sharq, 1993. –B. 144
3. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik, 1-2-jildlar. T.: Ma’naviyat, 1998.
4. Barakayev R. O‘zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy.–T.: Fan, 2004.
5. Niyoziy H.H. Mukammal asarlar to‘plami. 4 tomlik, 2-tom. Pedagogik risolalar. –T.: Fan, 1980; yana: Bolaning yomon bo‘lmog‘iga sabab bo‘lgan onaning jazosi. MAT, 2-t. –T., 1981
6. Qosimov B. Milliy uyg‘onish. T.: Ma’naviyat, 2002.
7. Qosimov B. va boshq. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. –T.: Ma’naviyat, 2004.
8. Tohir Malik. Qaldirg‘och, qissa. – T.: Yosh gvardiya, 1987. –B.236
9. Qosimov B., Dolimov U. Ma’rifat darg‘alari. –T: O‘qituvchi, 1990.–B. 26 - 102.
10. Ozbek bolalar adabiyoti antologiyasi. 1-qism. She’riyat. –T.: O‘qituvchi, 2006

II. O‘zbek bolalar adabiyotining shakllanish bosqichlari; adabiy ertaknavislik an‘analari

Reja:

1. Adabiy ertak va uning bolalar adabiyoti taraqqiyotiga ta’siri.
2. H.Olimjon – dostonnavis shoir
3. Shukur Sa’dulla xalq og‘zaki ijodi bilimdoni.
4. Sulton Jo‘ra – o‘smirlar kuychisi.

MAVZUGA DOIR TAYANCH TUSHUNCHALAR: pyesa, ertak drama, kompozitsiya, motiv, ertak-qissa, hajviy hikoya, she’riy imzo, epigramma, portret-she’r, topishmoq she’r, chistonnavislik, doston-ertak, masnaviy, poetik shakl, epik poeziya, personaj, fanatizm, punktuatsiya.

Asosan, she’riyat va hikoyachilik bilan shakllana boshlagan o‘zbek bolalar adabiyoti o‘tgan asrning 30-yillaridan **adabiy ertakning** she’riy ertak, nasriy ertak, ertak qissa, dramatik ertak singari xilma-xil oraliq shakllari bilan takomillasha bordi. Buning asosida XX asr boshlaridan rus adabiyoti namoyondalari I.A.Krilov, A.S.Pushkin, L.N.Tolstoy, K.D.Ushinskiy masallari, ertaklari va hikoyalarining o‘zbek tiliga tarjima qilina boshlanganligi, yoxud, Said Rasul Aziziy

va Abdulla Avloniylarning voqeaband she'rlari, masallari hamda Hamzaning xalq rivoyati asosida yozilgan "Bolaning yomon bo'lmog'iga sabab bo'lgan onaning jazosi", qolaversa, Abdulla Qodiriyning o'tgan asr 20-yillarida xalq ertagi ruhida yozilgan "Jinlar bazmi" va Abdurauf Fitratning "Qiyomat" nasriy adabiy asarlari hisoblanadi desak yanglishmaymiz. Zotan, folklor sujetlari negizida bolalarbop asarlar yozish va shu asosda realistik o'zbek bolalar adabiyotini shakllantirish hamda rivojlantirish harakati 30-yillar arafasi va davomida chinakkam yangi bosqichga ko'tarildi. Buning o'ziga xos sabablari va omillarini professor O.Safarov e'tirofidan ham uqish mumkin.²⁶

Anglashilishicha, *birinchidan*, xuddi shu yillarda o'zbek folklorshunosligi ancha jonlangan edi, xalq qo'shiqlari va dostonlari qatorida ertaklarni yozib olish va nashr etishda samarali natijalarga erishila boshlanadi. Bu ishda Elbek, G'ulom Zafariy va Shukur Sa'dulla singari bolalar adiblari ancha faollik ko'rsatadilar. Ayniqsa, Elbek bolalar folklorini to'plash yo'lida qizg'in izlanib, 1937- yilda o'zi to'plagan asarlar asosida tartib bergan "Bolalar qo'shig'i" to'plamini nashr ettiradi.

Ikkinchidan, 30-yillarning boshlarida "Bolalarga ertak kerakmi? Sehrli-fantastik ertaklar ular tarbiyasida zararli emasmi?",– degan mavzularda boshlangan qizg'in bahs xalq ertaklariga munosabatni yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Natijada, xalq ertaklari sujetlarini turli shakllarda ijodiy interpretatsiya qilish va shu asosda bolalarni xalq fantaziyasi olamiga olib kirish bir muncha jonlanadi. Bu hol bolalar epik poeziyasining yuksalishi va dramaturgiyasining oyoqqa turishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bolalarga atalgan badiiy adabiyot yaratish an'anasining dastlab, adabiy ertak shaklida namoyon bo'lganligi Daniel Defo, Jonatan Svift, Jan de Lafonten, Sharl Perro, Erix Rapse, aka-uka Yakob va Vilgelm Grimmilar, Vilgelm Gauf, Hans Kristian Andersen, Karlo Kollodi, V. Jukovskiy, P.Yershov va boshqalar ijodiyotida keng miqyosda ko'zga tashlanadi. O'zbek bolalar adabiyoti vakillarining ular tajribalarini ijodiy o'zlashtira boshlashi esa jarayon qiyofasini teranroq anglatadi. Natijada, folklor va yozma bolalar adabiyoti munosabatlari ikki tomonlama chuqurlasha borgan.

²⁶ Safarov O. Bolalar adabiyoti va folklori. Buxoro, 2007

Folklor va yozma adabiyot orasidagi bilvosita aloqa esa bolalar adabiyotida folklorizmning xilma-xil ko‘rinishlarini yuzaga keltiradi hamda bolalar adabiyotining xalqchil, g‘oyaviy-badiiy barkamolligi, qiziqarlilik va samimiy, soddaligini ta’minlaydi. Aytish mumkinki, o‘zbek bolalar adabiyoti folklorga tayangan holda rivojlanish bosqichiga kiradi. Bunda quyidagi ikki yo‘nalishni alohida ta’kidlash o‘rinli:

Birinchi yo‘nalish – folklor namunalarini (ertak, masal, rivoyat, latifa kabi) bolalar yoshi, saviyasi va qiziqishiga moslashtirib qayta ishlash yoki tabdil (*interpretatsiya*) qilish. Jumladan, xalq ertaklarini bolalarga moslashtirib qayta aytish an‘anasi jahon xalqlari, xususan, rus bolalar adabiyotida anchagina tajribaga ega. Shukur Sa’dulla bu tajribani o‘rganish asosida nafaqat o‘zbek, balki, boshqa xalqlar ertaklarini ham bolalarga moslashtirib tabdil qilishda samarali natijalarga erishadi. Adib 30-50 yillar oralig‘ida ellikdan ortiq xalq ertagini bolalarga moslashtirib, qayta ishlaydi va kichkintoylarga tortiq etadi. Masalan, “Ikki sandiq”, “Yoriltosh”, “Uch tulki”, “Qarg‘aboy”, “Tulki bilan turna”, “Maqtanchoq quyon”, “Ayyor tulki”, “Ohanrabo” singari rasmlı ertak kitobchalar shu zayilda nashrdan chiqqan. Yoki, yozuvchining maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar uchun “Och bo‘ri”, “Chol bilan bo‘ri”, “Sholg‘om”, “Bo‘g‘irsoq”, “Bo‘ri va echki bolalari”, “Qarg‘a va qo‘zi” kabi ertaklarni qayta ishlashdagi xizmatlari e‘tiborga arzigulikdir.

Ikkinchi yo‘nalish – folklor sujetlari asosida she‘riy, nasriy va dramatik asarlar ijod etish, yoki *stilizatsiya* xarakteridagi folklorizmlar. Bolalar ijodkorlari folklor janrlarining kompozitsion qulayligi, qiziqarli sujetlaridan foydalanib, xalq ijodiga monand sujetlar yaratadilar. Umuman, adabiy ertaklarning bolalar poeziyasini taraqqiy ettirishdagi roli e‘tirofqa loyiq. S.Jo‘raning “Qaldirg‘och”, Z.Diyorning “Yuksak tog‘, keng o‘tloq va mard o‘rtoq haqida qissa”, Q.Muhammadiyning “Qo‘ng‘izoy va sichqonboy”, “Sandal va pechka”, “Chivin urishqoq va shamol polvon haqida”, “Dono bobo va uning 101 nevara-chevaralari”, Sh. Sa’dullaning “Bir tuxum tarixi”, “Bir yallachi va bir o‘yinchi”, “Yalqov ayiq”, “Ravoch haqida ballada”, “Qurumsoq”, Po‘lat Mo‘minning “Kecha, bugun va erta haqida ertak”, “Tish cho‘tka, paroshok va atirsovun ertagi”, “Gaz polvon ertagi”, Safar

Barnoyevning “Oltin shahar haqida afsona”, “Vijdon”, “Qo‘g‘irchoqlar podshosi”, Tunsunboy Adashboyevning “Nur daryo”, “Uch bo‘taloq va sirli qovoq”, Miraziz A‘zamning “Chumoliy bilan arioyning sayohati”, “Erk qushi”, Anvar Obidjonning “Odil Burgutshoh va Zamburug‘ laqabli josus haqida ertak”, Tohir Qahhorning “Ko‘zga ko‘rinmas maxluq”, Hamza Imomberdiyevning “Ajdah komida”, Muhammadjon Rahmonning “Momoqaymoq”, Nurali Qobulning “Odam, oyqortog‘ va daydi shamol haqida ertak” kabi ko‘pgina adabiy-she‘riy ertaklarining axloqiy-estetik qimmati shu jihatdan diqqatga sazovor. Bu asarlar o‘zbek bolalar epik poeziyasining rivojiga katta hissa bo‘lib qo‘shildi.

XX asrning 60-80-yillarida bolalar adabiyoti vakillarining folklorga ijodiy munosabati yanada chuqurlasha borib, natijada bolalar epik poeziyasida she‘riy adabiy ertakning qator ichki ko‘rinishlari bilan birga adabiy topishmoq, adabiy tez aytish, adabiy latifa, prozada esa adabiy nasriy ertak, ertak-qissa singari oraliq shakllar yuzaga keldi. Nasriy adabiy ertak janrida T.G‘oyibov, P.Muhammadyorova, A.Abdurazzoq, M.Murodov, A.Irisov, Y.Shukurov, Y.Sa‘dullayeva, S.G‘afurov, R.Farhodiy va R.Tolibovlar izlangan bo‘lsalar, A.Obidjon “Dahshatli Meshpolvon” (1989) ertak-qissasini yaratib, janrning yangi voqelik asosidagi jilosini ta‘minlay oldi. Bugina emas, u “Pahlavonning o‘g‘irlanishi”, “Qo‘ng‘iroqli aldoqchi”, “Qorinbotir” singari ertak-pyesalari bilan folklor sujetlari tipidagi zamonaviy bolalar dramaturgiyasini boyitishga ham hissa qo‘shdi.

Respublika yosh tomoshabinlar teatri hamda Farg‘ona, Qarshi, Qo‘qon, Guliston teatrlarida Anvar Obidjonning “Qo‘ng‘iroqli yolg‘onchi”, “Pahlavonning o‘g‘irlanishi”, “Topsang, hay-hay”, “To‘tiqul”, “Qorinbotir”, “Navro‘z va Boychechak” pyesalari sahnalashtirilgan.

“Odil Burgutshoh va “Zamburug”

- Anvar Obidjonning Odil Burgutshoh va “Zamburug” laqabli josus haqida ertak” ertak -dostonining bosh qahramoni-Burgutshoh. Shoir bu asarda kontrast usuli, ya’ni holatlarni qarama-qarshi qo’yishdan foydalanadi. Asarda burgut va qarchig’ay, lochin va sor, qizilishton bilan qorayaloq, bulbul bilan boyqush qarama-qarshi qoyilgan. Yosh kitobxon o’zaro zid qo’yilgan obrazlarni solishtirib, tabiatda ular qanday qushligini o’rganish bilan birga, shoir ularni bejizga zidlantirmaganini anglay oladi.

- Negaki Burgut mag’rur qush,
- U o’laksa yemaydi, o’lganda ham mag’rur, o’zini qoyalarga urib o’ladi. Qarchig’ay burgutga yetolmaydi. Shuningdek, bulbul sayroqi qush, boyqush esa tunda yuradigan vahimali ovoozda sayraydigan, ayniqsa, bola etini junjiktiradigan qush.. Ertakning tuguni Qarchig’ay va Burgut orasidagi qarama-qarshilikdan boshlanadi. “Zamburug”ning josus bo’lib Burgutning yurtiga kelishi tugundagi sirlikni oshiradi. “Zamburug” laqabli popishak josus sifatida saroyga kirar ekan, malika Shabnamga ustozlik qiladi.

Malika Shabnam va shahzoda Quyosh bir-birlarini sevar ekanlar.
Ammo Shabnamga Chaqmoq uylangan. Chaqmoq to’ng’ich shahzoda bo’lib, bo’lajak tojkor. Shoir voqealar rivoji jarayonida fitnadan foydalanadi:

Ho’ng-ho’ng yig’lab yotarkan
Shabnam Шабнам,
Kirdi Chaqmoq xonaga ildam:
– Sendek makkor xotinga la’nat!
La’nat yog’sin menga ham abad!
Buncha kalta bo’lmasa fahmim,
Nechuk idrok etmabdi aqlim, –
Mamlakatga bo’lg’in deya shoh,
Eringga baxt tilaganing choq
Qilganding-ku ukamga g’araz.

Ertakning kulminatsion nuqtasida

- Quyosh zaharlanib o’ladi. Chaqmoq xotinini aybdor hisoblab, uni o’ldirishga urinadi. Asl aybdor Popishakligini bilgach, o’zini baland qasrdan yerga otadi. Shoir voqealarni shunchaki tasvirlab qo’ymaydi, balki, fitna, josuslik, xiyonat har doim mavjudligini, bu iflosliklar bois begunoh ezgu insonlar bevaqt o’lishi mumkinligini uqdiradi. Popishak zindondaligida soqchi Qarqunoqni aldab-suldab, o’zini ozod qilishga chorlaydi, behisob boyliklar, yaxshi hayot va’da qiladi. Oqibat Popishak ozod bo’lgach, qarqunoqni o’ldiradi.

Shoir xulosasi ertakning ahamiyatini ko’rsatuvchi jihatlaridan biridir:

Qichqirgan payt laqma Qarqunoq,
Ko’kragiga sanchildi pichoq.
Tanlolmadi o’zibop jo’ra,
Bo’lolmadi yot yurtida to’ra,
Bulg’andi el unga bergan tuz,
Qolib ketdi uyida yolg’iz
Xotini tul,
Bolasi sag’ir...
O, sotqinning qismati og’ir?

Demak, shoir asar xulosasida vatanfurushlikning jazosi eng og’irligini ana shunday timsollarda ochib berishga erishgan.

Mendek mashhur
Qarchig’ayshohga
Shartta qurbon bo’lmagan sallot-
Iltifotga loyiqmas...
Jallod!!!
Tiz cho’kib
Dod soldi “Zamburug”;
Ketingizga bo’layin quyrug’

Popishak o’ldiriladi. “O, josusning qismati og’ir!”
Shoir josusning qismatini ham yosh kitobxonnga shu tariqa uqdiradi.

**Bu ertak-doston 1987-yilda e'lon
qilingan.**

**Demak, asar shoirning istiqlolgacha bo'lgan davr ijodi namunasi.
Shoir odil shoh haqida fikr yuritadi, muhimi, u buyuk
o'zgarishlarni, bugungi yorug' kunlarni ijodkor qalbi bilan his
qila olgan:**

**Mo'l bo'larmi sandiqlarda don?
Uxloqaymi tunlar yosh jahon.
Eldoshlarin taqdirin bedor?
Boqolgaymi yovlarga hushyor?
Yurt tarixin supurmasmi yel?
O'zligini saqlolgaymi el?
Buzilmasmi ko'hna qasrlar?
Toptalmasmi qutlug' qabrlar?
Va undagi o'ychan lolalar?
...Ertak tamom.
Xayr, bolalar!**

Muhimi, ana shu adabiy ertaknavislik an'anasi istiqlol yillarida ham bardavomligi, bolalar ijodkorlarining bu janrda eng dolzarb g'oyalari, badiiy-uslubiy jilolarni namoyon etayotgani bilan e'tiborlidir.

Hamid Olimjon bolalarning ertaknavis shoiri (1909-1944). Hamid Olimjon atoqli o'zbek shoiri, tarjimon bo'lish bilan birga o'zbek bolalar dostonchiligi taraqqiyotiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatgan va o'zbek bolalar epik poeziyasida yangi bosqichni boshlab bergan ijodkordir. Shoirning "Oygul bilan Baxtiyor" (1937) hamda "Simurg' yoki Parizod va Bunyod" (1939) ertak-dostonlari birin-ketin yaratilgan. Bu o'zbek bolalar epik poeziyasida yangi oraliq janr – ertak-doston shaklining qaror topishidan tashqari, folklordan ijodiy o'rganish va o'zlashtirishning ham yorqin namunalari bo'la oldi.

Hamid Olimjon bu ertak-dostonlarni bolalar uchun maxsus yozmagan albatta. Ertak-dostonlar yozilgan tarixiy sharoitga nazar solinsa, shoir izlanishlarining ijtimoiy-estetik mohiyati oydinlashadi. Shoir bolaligida tinglagan ertaklar bilan birga u o'z asari sujeti ustida ishlashda "Malikayi Husnobod", "Susambil" ertaklari sujeti, motividan, hatto "Chambil qamali" va "Jizzax qo'zg'oloni" (Fozil Yo'ldosh o'g'li asari) kabi xalq dostonlaridan ijodiy foydalangan, deyish mumkin.

Chindan ham ertak-dostonda muhabbat va baxt tarixi emas, balki unga erishish uchun kurash tarixi ertaknamo yo'sinda ifodalangan. Dostonning yetakchi obrazi hisoblanuvchi Oygul xalq ertaklaridagi o'z erki, o'z huquqi, o'z muhabbati uchun kurashib kelgan ayollarning umumlashma obrazi darajasiga ko'tarilgan.

Doston talqinidan insoniyat tarixi hamisha erk va adolat uchun kurashdan iborat bo‘lib kelgan, xalq ijodiyotida ham, mumtoz adabiyotda ham bu kurash turli shakllarda, jumladan, ozod va farovon yurt shaklida talqin qilganligi ravshanlashadi.

“Oygul bilan Baxtiyor” – xalqning o‘z haq-huquqi, erki yo‘lidagi kurashini ifodalasa, “Simurg‘ yoki Parizod va Bunyod”– mehnat ahlining halolligini, mardligini, insoniy tuyg‘ularning chinakam fidoyisi ekanligini namoyon etadi. Simurg‘ xalq ertaklarida ko‘p uchraydigan afsonaviy qush. Uning yordamida qahramonlar eng mushkul, hatto uddalash qiyin bo‘lgan ishlarni bajaradi, olis masofalarni ko‘z ochib yumguncha bosib o‘tadi. Ammo, Simurg‘ har qanday qahramonga ham yordamlashavermaydi. U ezgulik uchun kurashuvchilarga ko‘makka keladi.

“Aslini olganda, Hamid Olimjon bu ertak-dostonlarini bolalar uchun yozmagan,—deb yozadi O.Safarov,— A.S.Pushkin ham o‘z ertaklarini yozganida shunday yo‘l tutgani ma‘lum. H.Olimjon Pushkinning ertaklari ustidagi ijodiy izlanishlariga xos tajribalariga suyanib, adabiyotning mehnat ahli turmushiga kengroq va chuqurroq singishini, butun ommaning kitobxon bo‘lishini nazarda tutib, shu ommabop janrga qo‘l urgan edi. Binobarin, ertak-dostonlar yozilgan tarixiy sharoitga nazar solinsa, shoir izlanishlarining ijtimoiy-estetik mohiyati yanada ravshanlashadi. Shoir bolaligida tinglagan ertaklar silsilasida qolib ketmadi, o‘z asari sujeti ustida ishlashda “Malikai Husnobod”, “Susambil” ertaklari sujetlari, shuningdek, “Erni-er qiladigan xotin”, “Qahramon”, “Yaltillama sopol tovoq” ertaklari motivlari, hatto “Chambil qamali” va “Jizzax qo‘zg‘oloni” (Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li asari) kabi xalq dostonlaridan ham ijodiy ta’sirlandi.”²⁷

Chindan ham ertak-dostonda muhabbat va baxt tarixi emas, balki unga erishish uchun kurash tarixi ertaknamo yo‘sinda ifodalangan. Bu kurashga jamiyatda xotin-qizlar mavqeini tiklash motivi ham hamohang. Shu sababli asar voqealari markazida Oygul obrazi turadi, u voqealarni harakatlantiruvchi kuchni boshqaradi. Ertak dostonidagi obrazlar talqini, badiiy-tasviriy detallarning ifodasi chinakam xalqona

²⁷ Safarov O. H.Olimjon she’riyatida bolalik olami talqini. // *Pedagogik mahorat*, 2003, 4-son, 62-69-b.)

motivlarda yaratilgani bilan e'tiborli. Ayniqsa, podachi bo'lsa ham Baxtiyorning portret chizgilarida xalq dostonlariga monand alp-bahodir siymosi gavdalanadi:

Go'zal edi va chinor
Qomatiga edi zor.
Ko'kraklari butun bir
Oftobni yashirardi.
Tanlariga bir umr
O't lovullab turardi.
Qilichday o'tkir edi,
Rustam kabi zo'r edi.

Baxtiyor xuddi shu fazilati bilan Oygul qalbini zabt etgandi va shu fazilatlari tufayli uning dilidagi orzularni ro'yobga chiqarishga ko'makdosh bo'la olardi. Ular hamkorlikda Susambilda "Yangi bir dunyo qura" boshladilar. Nihoyat:

Oygul himoyasida,
Baxtiyor soyasida
Susambilda erkin, shod,
Yashar edi xaloyiq.
Uni butun odamzot
Xayol qilishga loyiq.

Insoniyat tarixi hamisha erk va adolat uchun kurashdan iborat bo'lib kelgan, xalq ijodiyotida ham, mumtoz adabiyotda ham bu kurash turli shakllarda, jumladan, ozod va farovon yurt shaklida ifodalanib kelingani nazarda tutilsa, H. Olimjon kishilikning shu asriy g'oyasini o'sha an'anaviy mantiq doirasida talqin qilganligi ravshanlashadi.

Shu o'rinda qiyos uchun A.S.Pushkinning adabiy ertaknavislikka qo'shgan hissasi haqida fikr yuritish hodisa mohiyatini oydinlashtiradi. Ma'lumki, A.S.Pushkin jahon adabiyotidan o'rin olgan shoir. Ayni paytda uning asarlari kattalar va bolalar kitobxonligida birdek mashhur. Bo'lajak shoir hali yoshligidayoq ikki yo'nalishdagi adabiy xazinadan bahramand bo'lgan: biri xalq og'zaki ijodining boy namunasi; ikkinchisi, Yevropada vujudga kelgan realistik adabiyot. Aytish mumkinki, Pushkin bolaligida eshitgan, keyinchalik yozib olgan xalq ertaklari bilan realistik adabiyot an'alarini o'z ijodida bir nuqtaga birlashtira oldi. Xususan, shoirning kichkintoylar sevib o'qiydigan adabiy ertaklari serqirra mazmunga ega. Pushkin ertaklari badiiy yuksakligi jihatdan eng salmoqli adabiy janrlar bilan bir

qatorda turadi. "Сказка о попе и работнике его Балде" (1831), "Сказка о царе Салтане, о сыне его славном и могучем богатыре князе Гвидоне Салтановиче и о прекрасной царевне Лебеди"(1831), "Сказка о рыбаке и рыбке"(1833), "Сказка о золотом петушке"(1834) kabi o`nlab ertaklarning auditoriyasi nihoyatda keng: ularni butan dunyo bolalari va o`smirlari, kattalar ham sevib mutolaa qiladi. e`tiborli jihati esa Pushkinning ba`zi ertaklari sujeti Yevropa adiblarining ertaklari sujetiga hamohang. Jumladan, "Baliqchi va baliq haqida ertak" aka-uka Grimmlarning "Baliqchi va uning xotini" ertagi sujetidan deyarli farq qilmaydi. Yakob va Vilgelm Grimmlarning shu nomdagi ertagi 1815- yilda chop etilgan "Bolalar va oilaviy ertaklar" to`plamidan o`rgin olgan. Bu 1826-yilda V.A.Jukovskiy tomonidan rus tiliga tarjima qilingan va "Detskiy sobesednik" jurnalida e`lon qilingan. Aytish mumkinki, A.S. Pushkin ertak sujetidan xabardor bo`lgan.

Aka-uka Grimmlar ertagini nemis tilidan G.Petnikova ham rus tiliga tarjima qiladi. ²⁸ U nasriy bayonga ega. Ertakning muqaddimaviy qismida dengiz etagida eskigina kulbada faqirona hayot kechirgan, (Жили они вместе в бедной избушке, у самого моря. Так он и жил, что все рыбу ловил) butun umri baliqchilik bilan o`tgan chol va kampir haqida hikoya qilinadi. Shundan so`ng cholning baliqlar shahzodasini tutishi, u odam ovozida so`zlagach, (–Послушай рыбак, прошу я тебя, отпусти меня в море! Не рыба я камбала, а очарованный принц. Ну, что тебе будет пользы в том, что ты меня съешь? Не по вкусу придется я тебе. Отпусти меня в море, чтоб снова мне плавать) cholning uni tama`siz qo`yib yuborishi ma`lum bo`ladi.

Pushkin esa bu ertagida xalqona uslub, ohangni saqlagan holda uni qofiyasiz she`r shaklida yozadi. Pushkinning bu asari ko`p tillarda tarjima qilingan. O`zbek adabiyotida esa bu asar iste`dodli shoir Mirtemir tarjimasi orqali mashhur. Natichada, Pshkinning "Baliqchi va oltin baliq haqida ertak" adabiy ertagi milliy bolalar kitobxonligidan ham keng o`rin olgan. Undagi muqaddimada dengiz bo`yidagi yerto`lada – eski uyda o`ttiz uch yil birga turgan chol-kampirlar haqida

²⁸ Братья Гримм. Сказки. Москва, 1987. –стр. 73-80.

so`z boradi. Yana cholning to`r solib, baliq ovlashi, kampir esa urchuq yigirishi ta`kidlanadi. Oltin baliqning qarmoqqa ilinishida sehrli uch raqami ishtirok etgan:

To`r solganda chol uchinchi gal

To`rga tushmish bir mitti baliq.²⁹

Oltin baliqning odam kabi ovoz chiqarib, cholga yolborishida ham ohang o`zgargan:

– Qo`yib yubor, dengizga tushay,

To`lovim ham qiymat bo`lur, chol,

Ko`ngling ne tilasa bergayman...

Chol o`ttiz uch yil baliqchilik qilib, uning odamday so`zlaganini eshitmagandi, shu sababli unga ham hayron, ham mehribonlik bilan javob qaytarib (-Oltin baliq, Tangri yor bo`lsin, Kerak emas menga to`loving; mayli tushgil yashil dengizga, Erkin-erkin o`ynab yuraver!), qo`yib yuboradi.

Ana shu muqaddimadayoq, Pushkinning ertak sujetini ijodiy qayta ishlaganligi ayonlashadi. Grimmlar ertagidagi shahzoda baliq ohangida takabburlik seziladi, u shunchaki qo`yib yuborishni so`rab, uni yeyishdan hech naf yo`qligini aytadi. A.S.Pushkin esa adabiy ertakka xos ijtimoiy reallikka tayanib, chol-kampirning o`ttiz uch yil birga yashagani, kampirning urchuq yigirishi, oltin baliq cholning ko`ngli tilagan narsani berishga tayyorligi kabilarni sujet tasviriga olib kiradi.

Ertakdagi kampir obrazi tavsifida ham mualliflarning falsafiy-badiiy olami o`ziga xos. Grimmlar ertagida chol ko`rgan voqeasini kampirga aytganda, u muloyimlik bilan o`z istaklarini amalga oshiradi: dastlab yangiroq boshpana so`rashni cholga maslahat berganda (“Эх... ведь плохо-то нам живется в бедной избушке, скверно в ней пахнет, смотри, какая она грязная, выпросил бы ты избу получше...”) baliqning ular tilagini amalga oshirishiga ishonch bildiradi (Она уж наверное выполнит просьбу. Да ведь ты же ее поймал и выпустил в море, она уж наверное все сделает. Ступай, счастливой тебе дороги...).

Kampir keyingi gal yangi uy, qasr so`raganda, yoxud, malika, imperator, Rim papasi bo`lishni orzu qilganda ham cholga munosabati o`zgarmaydi, aksincha, u har

²⁹ А.С.Пушкин. Эртаклар. Тошкент, “Шарк”, 2004. –Б.58-69

bir orzusi ro'yobga chiqqach muloyimlik bilan, cholga nisbatan mehri iyib, "Ko'ryapsanmi, qanday yaxshi?", "Ha, nima axir, bu ajoyib-ku?",— degan iqrorlarida, birga yashashda davom etishida ko'zga tashlanadi. Ya'ni, ertak qahrg'azabdan xoli, chol-kampir munosabatida ham hech nima o'zgarmaydi. Faqat, kampir quyosh va oyning chiqishi-yu botishini ham o'zi belgilamoqchi, ya'ni ollohga teng (Bog) bo'lishni istaganda, ular eski kulba yonida teshik tog'orasi bilan qoladi.

Pushkin asarida esa bu holatlarning har birida kampir xarakterining o'zgarishlarini ko'rsatish orqali, nafs o'pqqoniga griftor bo'lgan inson ruhiyati, qiyofasini ochib berishga e'tibor qaratadi. Masalan, chol oltin baliqni qo'yib yuborganini aytishi bilanoq, kampir g'azabga minib, qarg'ay ketadi:

– Ey tentak chol, go'l, devona chol!
Ololmabsan baliqdan to'lov!
Hech bo'lmasa bitta tog'ora-
Olmaysanmi, undan axir sen,
Tog'oramiz, bilasan teshik!

Yangi tog'oraga, so'ngra, uyga ega bo'lgan kampirning jag'i endi battar ochiladi: "Kir tog'ora boy qilarmidi", "Kelib-kelib uy so'rabsan-da",— deya begoyimlikni orzu qiladi. Begoyim bo'lgach esa, cholini otxonada ishlatadi. Erini qora dehqon o'rnida ko'rib, uni tahqirlaydi. Xususan, u malika bo'lganda, chol "Shoyad endi to'lgandir ko'ngling!",— deya ta'zim qilib, hol-ahvol so'raganda uni "Tez haydang!"— deb yasovullariga buyuradi. Olomon cholni "ko'rpangga qarab oyoq cho'z",— deganday mazax qiladi. Shu tariqa, kampir qahrga minib, tobora quturadi.

Pushkin kampir xarakterini tasvirlashda real manzara yaratadi: uning dastlab, o'zini zarur narsalarnigina istayotgandek tutib, keyin esa Oltin baliqchaga ushalmas orzularini ro'yobga chiqariø vositasi sifatida qarab, ko'proq va yana mo'lroq narsalar ko'ngli tusagan, moddiyat girdobiga cho'kkan nafs timsoli darajasiga ko'taradi. Ayni paytda, inson nafs botqog'iga botgani sayin, o'zini idora qilolmay qolishi, qolaversa, tekin erishilgan molu-davlat omonatligi, u birpasda yo'qqa chiqishi bu obraz talqinida yorqinroq namoyon bo'ladi. Kampirdagi shafqatsizlik, qahr va xudbinlik insonning ochko'zligi hamda axmoqligi tufayli tabiatidagi

mutanosiblik buzilishi fojeiy ko`rinish tus olgan. Shoir shunday g`oyani ilgari suradi: kimdir o`z nafi, boyligi uchun tabiat qonuniyatlarini buzishi, birovning erkiga, ozodligiga ega chiqishi aslo mumkin emas. Ma`naviy qashshoq kishi hech qachon boy bo`lolmasligi ham “Eski hammom, eski tos” qabilidagi hikmatni asoslaydi. Binobarin, ertak oxirida barcha narsalarning tartibi o`z o`rnini topishi, chol o`z kampirini o`sha yerto`la va teshik tog`ora oldida ko`rishi shunga ishoradir.

Demak, bir xil syujetdan o`sib chiquvchi ertaklar zahirida turli xalqlarning hayotiy va xayoliy qarashlari, ijtimoiy davr voqeligi ifodasi, ijodkorning g`oyaviy va badiiy olami o`ziga xos tarzda aks etadi hamda ma`no anglatadi. Zotan, A.S.Pushkin ertagida o`zi yashagan zodagonlik, hukmdorlik ijtimoiy davri hamda mavjud adabiy an`analar ta`siri yorqin seziladi. Shoir xalq ijodiyoti namunalaridan inson psixologiyasi, tafakkuri hamda qiziqishlarini badiiy ifodalashda unumli foydalangani, xususan ertaklar tilsimiga ijodiy yondashganligini uqish mumkin. Zero, uning yosh yozuvchilarga ko`proq ertaklar o`qishni maslahat berishi bejiz emas. Xuddi shu kabi o`zbek adabiyotining ulug` shoiri H.Olimjon adabiy ertaklarida zamon va makon, ijtimoiy-siyosiy tuzumning muammolari, fojeiy qismatlar ifodasi albatta aks etadi.

Binobarin, H.Olimjonning “Oygul bilan Baxtiyor”, “Simurg‘ yoxud Parizod va Bunyod” ertak-dostonlari xalq ertaklarining ijtimoiy-axloqiy mundarijasini xalqona ohang va poetik vaznda realistik ifoda etganligi bilan ahamiyatli va e`tirofqa sazovordir.

Shukur Sa’dulla (1912-1972) – xalq og`zaki ijodi bilimdoni. U bolalar uchun turli janrlarda ijod etadi: poema, hikoya, qissa, opera va bir qancha she’riy ertaklar yozadi. Hatto xalq ijodiyotiga mansub ayrim an’anaviy janrlarni yozma adabiyotga omixtalashtiradi. Xalq latifalari asosida “Ikki donishmand”, “Afandining ko`ylagi”, “Afandi tegirmonchi va ko`sa” kabi she’riy latifalardan topishmoq janri talablarini saqlagan holda topishmoq - she’r namunalarini yaratadi. 1950-yilda Sh.Sa’dulla I.Muslim bilan hamkorlikda bolalar shoiri S.Marshakning “She’r va ertaklar” asarini o`zbek kitobxonlariga tortiq etishdi.

Daniyalik mashhur ertakchi G.X.Andersen, rus yozuvchisi N.A.Nekrasovning asarlarini, L.Tolstoy va B.Jitkovning hikoyalarini, bolalar shoirlari M.Kvitko, A.Barto, M.Mirshakar, O.Berdiyev, M.Fayzulina she'rlarini, V.Lebedov-Kumachning yoshlik taronalarini, B.Gorbatovning "Bo'ysunmaganlar" (1953), V.Osayevaning "Vosyok Trubachev va uning o'rtoqlari" (1954) povestlarini, Korney Chukovskiyning "Doktor Voyjonim" (1966) asarini ona tilimizga tarjima qilgan.

Bolaligida ertakka o'ch bo'lgan shoir ulg'ayganida ham shu odatini tark etmay, "Ayyor chumchuq", "No'xat polvon", "Laqma it" kabi she'riy ertaklarini "Yoriltosh", "Afsona yaratgan qiz" singari ertak- pesalarini, "Kachal Polvon yoki yog'och qo'g'irchoqning sarguzashtlari" ertak- qissasini yaratadi.

Muallifning "Yoriltosh", "Kachal polvon yoxud yog'och qo'g'irchoqning sarguzashtlari" ertak dramalari, "No'xatpolvon", "Laqma it", "Ayyor chumchuq" adabiy ertaklarining sujeti va badiiy-kompozitsion xususiyatlari diqqatga sazovor. Shukur Sa'dullaning o'zbek bolalar nasri taraqqiyotiga qo'shgan hissasi "Komandirning boshidan kechirganlari", "Aziz qishlog'im" qissalari orqali xarakterlidir.

Shukur Sa'dulla "Kachal Polvon yoxud yog'och qo'g'irchoqning sarguzashti" ertak-qissani yaratishda o'zbek qo'g'irchoq teatrining chodir xayol va chodir jamol tipidagi ikki turida o'ynaladigan Kachal Polvon sarguzashtlariga doir xalq komediyalariga asoslanadi. Xalq komediyalari mazmunini ijodiy qayta ishlab, g'oyaviy-badiiy niyatiga muvofiq qisqartirdi, to'ldirdi va yangi detallar, epizodlar ijod qilib boyitdi. Xalq komediyalarining qo'g'irchoq qahramonlarini esa asarning qahramonlariga-badiiy obrazlariga aylantirdi. Shu asosda ertak-qissada fantaziya va realizm o'zaro uyg'unlashib, asarning yaxlit syujetini vujudga keltiradi. Bunda Sh.Sa'dullaning italiyalik adib K.Kollodining "Pinokkioning sarguzashtlari" hamda rus adibi A.Tolstoyning "Oltin kalit yoki Buratinoning boshdan kechirganlari" (1936) asarlaridan ijodiy ta'sirlanganligi ham muhim rol o'ynagan.

Italiya - Arlekino, Kolombinoy, Pulchinelloy kabi mashhur personajlar - niqoblar teatri hamda qo'g'irchoq teatrlarining vatanidir. Kollodi murojaat qilgan,

qo`g`irchoq komediyalari an`analari - Plavt, Terentsiy kabi Rimning buyuk qadimgi komediyachilari ijodining tomirlariga borib taqaladi. Shu bilan birga Pinokkioning sarguzashtlarida italyan xalq ertaklarining nishonalari bor. Italyan ertaklari bilan rus bolalarini M. Gorkiy tanishtirdi. 1912 yilda uning noshirligi ostida bu ertaklarning to`plami chiqdi. "Pinokkioning sarguzashtlari" Rossiyaga Aleksey Tolstoy tomonidan tarjima qilinib, qayta ishlangan nashrda "Oltin kalitcha" nomi bilan bosmadan chiqdi. U o`sha davrda dolzarb bo`lgan mavzular bilan asarni boyitdi, uning fikricha rus bolalariga tushunarsiz bo`lgan joylarini ruscha ruhda qayta ishlab, ba`zi obrazlarni almashtirdi. Yozuvchi tomonidan poydevor qo`yilgan ertak-povestning yumoristik-satira an`anasi italyan adabiyoti, shu jumladan, Janni Rodari ijodida o`z ifodasini topdi. Kollodining asari bir umrga bolalarning sevimli kitobiga aylanib qoldi. Yozuvchi o`z ijodining asosiy qismini ertaklarga bag`ishladi. "Men o`ylaymanki, - deb yozgan edi Rodari, - ertaklarning ham yangisi, ham eskisi aqlni tarbiyalashda yordam bera oladi. Ertak bu turli xil gipotezalarning xazinasini. Ertak bolalarga atrof-muhitni anglashga, o`zining tasavvuri bilan unga tanqidiy yondashishga, borliqqa yangi xayollar bilan kirishga kalit bera olishi mumkin". Ammo Rodarini katta ertak yozishga undagan narsa Kollodining "Pinokkio" asaridir. Faqat uning "Chippolino"sida qo`g`irchoqlar emas, odamlarga juda o`xshagan sabzavot va mevalar ishtirok etgan. Ular yaxshi va yomon his-tuyg`ular hamda yumor bilan yo`g`rilgan. Hikoya insoniylikni hamda bechora, kambag`al odamlarning hayotiy muammolarini imkon qadar kengroq yoritishga qaratilgan. Muallifning bitmas-tuganmas fantaziyasi tufayli bechoralar obrazi Qovoqboy, usta Uzumcha, professor Nok kabilarda o`z ifodasini topadi. Rodarining qahramonlari doimo ijtimoiy jihatdan aniq belgilangan, shuning uchun ertakning boshqa tomonida Limon shahzoda, ishyoqmas Apelsin, izquvar Sabzilar obrazi mavjud. Chippolino butun piyoz oilasi bilan Limon qirolligida yashaydi. Ularda sodir bo`layotgan barcha yomonliklar qahrli shahzodaning xohish-istagi bilan bo`ladi, ammo "ular o`zlari yaxshi odamlar bo`lsalar-da, hamma narsaning to`g`risini aytilish kerak, ularning omadlari hayotda chopmagan. Nima ham qila olardik, qayerda piyoz bo`lsa, o`sha yerda ko`z yosh ham bor".

Zotan, Sh.Sa'dullaning italiyalik adib Kollodining "Pinokkioning sarguzashtlari" hamda rus adibi A.Tolstoyning "Oltin kalit, yoki Buratinoning boshidan kechirganlari" (1936) asarlaridan ijodiy ta'sirlanganligi ham muhim rol o'ynagan.

"Kachal Polvon yoxud yog'och qo'g'irchoqning sarguzashti" ertak-qissasidagi obrazlarning qariyb hammasi qo'g'irchoq komediyalarining qahramonlaridan iborat. Adib tayyor obrazlarni o'z holicha ishlatavermaydi. Ularga o'z g'oyaviy-estetik konsepsiyasiga muvofiq ijodiy yondashadi. Fantastik ertak-qissada Sh.Sa'dulla tomonidan ijod qilingan salbiy va ijobiy xarakterdagi to'qima obrazlar ham yo'q emas. Adib har bir xarakterning o'z qiyofasiga, xarakter belgilariga ega bo'lishini ta'minlash maqsadida turli badiiy vositalarga murojaat qiladi. Ertak-qissada ellikka yaqin obraz mavjud.

Kachal Polvon, Shomamat ota, Orif jarchi, Boybuva ko'sa, Beknazar karnaychi, Ernazar maymunchi, Jo'ra qiziq, Mullajon, Bichaxon, To'tixon, yetim qiz Mohira, kayvoni, askiyachilar, Qo'zi cho'tir, Ro'zi gov, Dehqon ota, Jalol polvon, rohatijonfurush, egizak aka-ukalar Alijon va Valijon, mehtarbozlar boshlig'i Mirsalim, Qurbonali otalar kabilar xalq tiplari hisoblanadi. Bular orasida Kachal Polvon individual belgilarga ega umumlashma obraz. U sho'x, quvnoq, xushchaqchaq, sodda va dilkash. Vaziyatni mudom to'g'ri baholay oladi. Bu xususiyatlar uning do'stlari bilan olib borgan siyosiy kurashida qozongan g'alabasini mantiqiy asoslashda o'zini ko'rsatgan.

Kachal Polvon Abdurahmonbek saltanatiga qarshi eldoshlari – faqir mahallaliklarning ozodligi, haq-huquqlari uchun astoydil kurashgan xalq qahramoni timsoliday kichkintoylar qalbiga yo'l topib, ularga xalqparvarlikdan saboq beradi. Ertak-qissada Kachal Polvon yakka harakat qilmaydi. Hamma faqir mahallaliklar bilan kengashib, ular bilan belgilangan maqsad sari olg'a intiladi. Natijada, doimo g'alaba qozonadi. Yozuvchi shu taxlitda jamoatchilik qudratini va yengilmasligini hayot haqiqatiga muvofiq talqin qiladi. Xalq tiplariga mansub boshqa barcha ijobiy obrazlar epizodik xarakterdadir. Adib bu personajlarning ma'lum g'oyaviy-badiiy

qimmatiga va har birining o'ziga xos individual belgilariga ega bo'lishini esda tutishga intiladi.

Asardagi Abdurahmonbek, Iso avliyo, Nosir bo'ri, Qora Mirshab, To'racha-chinoq, maktabdor domla, xalfa, Eshonqul, Sarsinboy chavandozlar satirik obrazlarga mansub. Bu salbiy personajlar ijobiy personajlarga nisbatan birmuncha mukammalroq ishlangan. Bulardan tashqari, satirik obrazlar qatoriga savdogar Abdurahim, Mirzasalim oqsoqol, jarchi Mullagarang, ayg'oqchi talabalar – Umar echki, Salim tajang, Ashirbek kabi nomda boru aslida qiyofasini ko'rsatmaydigan personajlar ham bor.

Abdurahmonbek– bosh salbiy personaj. Aslida “Sarkardalar” deb ataluvchi chodirxayol qo'g'irchoq teatrida o'ynaluvchi xalq komediyasida Farg'ona viloyatining zolim hokimi qiyofasida ko'rinadigan bu personaj Sh.Sa'dulla talqinida afsonaviy qo'g'irchoqlar mamlakati Shirinsoyning sohib saltanati. U - feodal ierarxiyasining cho'qqisida turgan hamda adolatsiz tizimni butunicha o'zida tajassum etgan zolim va telba hukmdorning timsoli. Unda feodal hukmdorga xos barcha xususiyatlar mavjud. Yozuvchi Abdurahmonbek personajini xarakterlashda rang-barang bo'yoqlarga murojaat etadi. Bunda fosh etuvchi sotsial yumor, ayniqsa, katta rol o'ynagan. Natijada, Abdurahmonbek zolimlikda tengsiz shaxs va feodal davlat arbobining umumlashgan tipi darajasiga ko'tarilgan.

Boshqa salbiy personajlarni ishlashda ham Sh.Sa'dulla Gorkiyning dushmani hamisha xunuk va nafratangiz etib ko'rsatish to'g'risidagi maslahatlariga amal qilib, ular dunyosini ma'naviy qashshoqlar va badkirdorlar dunyosi tarzida kichkintoylar ko'z o'ngida gavdalandirgan. Shu yo'l bilan kichkintoylarda yomonlik va xunuklikni ezgulik va go'zallikdan tez ajrata bilish malakasini shakllantirishni ko'zlagan.

Bundan tashqari, asarda afsonaviy maxluqlar, hayvonlar, hasharotlar va qushlar obrazlari jumlasiga ajdar, kavsar dev, oq chavkar ot, quyonlar, chumolilar, ko'rshapalak, kaphtarlar, kakliklar, bedanalar va qirg'ovullarni kiritish mumkin. Bularning barchasi ham asar qahramonlari hayotida, xususan, Kachal Polvon faoliyatida muhim rol o'ynaydi. Ajdar, kavsar dev kabi afsonaviy maxluqlar hamda ilon yovuzlik timsoli hisoblansalar-da, Kachal Polvonning ijobiy fazilatlarini

bo‘rttirishda xizmat qiladilar. Kichkina kitobxon oppoq qanotlarini kitob o‘rnida Kachal Polvonga taqdim etgan kapalaklarni ham, boylar zo‘ravonlik bilan o‘ziniki qilib olgan kambag‘allar bug‘doyini qaytarishda jonbozlik ko‘rsatgan va Kachal Polvonning ozodlikka chiqishiga katta madad bergan zahmatkash chumolilarni ham, Kachal Polvonni jazodan ogohlantirgan ninachini ham, oldingi oyoqlarini ko‘tarib, bir-biriga urib qarsak chalgan quyonlarni ham, xushxon-u raqqos bedanalar, kakliklar, qirg‘ovullarni ham sira unutmaydi.

Sh.Sa’dulla ertak-qissaning badiiy jihatdan qiziqarli bo‘lishi, unda xalq komediyalariga xos milliy ruhning barq urib turishi uchun o‘zbek xalq ijodiyoti, hatto bolalar folklori namunalariga keng murojaat qildi, xushchaqchaq askiyalardan, yumorni va o‘ychanlikni kuchaytiradigan topishmoqlardan, tez aytishlar, sanamalar, dono maqollari va matallaridan unumli va o‘rinli foydalandi.

Bu asarlarda yaxshilik bilan yomonlik, tadbirkorlik va takabburlik, mehr va g‘azab, sabr bilan toqatsizlik o‘rtasidagi shafqatsiz kurash ifodalanib, ezgulik tantanasi ko‘rsatiladi. Bolalarga shu tushunchalarning mohiyati singdiriladi. Binobarin, bu asarlar bolalarda yuksak insoniy fazilatlarni tarbiyalashda va ularning zavqini, qiziqishlarini oshirishda ahamiyatlidir.

Sh.Sa’dulla folklor materiallaridan ijodiy foydalanib, bir necha dramatik asarlar ham yozdi. Uning “Yoriltosh” musiqali ertak-dramasi (1937) va opera librettosi (1967), “Chol bilan bo‘ri” kichik she‘riy pyesasi (1967), “Zubayda” (1969) ertak-dramasi o‘zbek bolalar dramaturgiyasining yuksalishida hissa qo‘sha oldi.

“Yoriltosh”– Sh.Sa’dullaning dramaturgiyaga dadil qo‘l urishi tufayli bitilgan va asosan, o‘smirlarga mo‘ljallangan musiqali ertak-dramadir. Asar birgina “Yoriltosh” ertagi sujetini stilizatsiya qilish asosidagina emas, balki shu ertakda tasvirlangan o‘gaylik motivlariga hamohang bo‘lgan boshqa bir qancha xalq ertaklaridan ijodiy ilhomlangish va ta’sirlanish negizida yozilgan. Dramaturg uni uch marta qayta ishlab, o‘zbek bolalar dramaturgiyasining yorqin namunasiga aylantira oldi. “Yoriltosh” ertak dramasi katta-yu kichikni birdek qiziqtiradi. U folklordagi shu ertak asosida yozilgan. Shukur Sa’dulla xalq ertagini badiiy jihatdan

to'liq qayta ishlagan. Bu avvalo, ertak-drama kompozitsiyasida ko'rinadi. Xalq ertagi sujeti asosan, nasriy qismdan iborat. Faqat Gulnoraning toshga, Oymomaning opasiga yolvorib aytgan so'zlari she'riy ifodalangan. Ertak drama esa ko'proq she'rlar asosida tuzilgan. U to'rt parda, olti ko'rinishli bo'lib, ham nasriy, ham nazmdan tashkil topgan. Xususan, qahramonlarning ichki kechinmalari, orzu havaslari, tuyg'ulari she'r orqali beriladi.

Shukur Sa'dulla "Yoriltosh" ertak dramasini ijodiy qayta ishlagan.

Ertak drama sujeti xalq ertagidan deyarli tafovut qilmasa-da, shunga o'xshash sahna ko'rinishlari, Gulnoraning kechinmalari bilan bog'liq aytim-olqishlar, yoxud, o'gay ona qarg'ishlari shoirning ijodiy mahsuli ekanligi ko'rinib turadi.

Sh.Sa'dulla ertak drama sujetida ham ayrim o'ziga xos obraz va detallar kiritadi, albatta. Masalan, Gulnoraga tosh uni berkitishini onasidan yodgor qolgan marjon tosh aytadi va uning yo'lini yoritib boradi. Ertak dramaning oxirigacha ana shu marjonlar opa-singillarga homiylik qiladi. Oymomaga opasi alla aytishi ham shoir ijodiy to'qimasi, deyish mumkin.

Gulnora va Oymoma sahroda uxlab qolgach, Ajdarning paydo bo'lishi, bu ularning o'gay akasi ekanligi, ular olishib, oxiri ajdar kechirim so'rab, onasining kirdikorlarini xabar berib ketishi ham ertak dramaga jon bag'ishlaydiki, bu ham xalq ertagida kuzatilmaydi.

Ertak dramada she'riy yo'l bilan yozilgan qismlar ko'proq. Shunga qaramay, shoir bolalarbop ifoda usuli bilan eng dolzarb mavzularni tilga olgan. Shoirning "Pyesalar" kitobida bu ertak dramaning yozilgan yili 1937-1938-yillar deb ko'rsatilgan. Shuning o'ziyoq "Yoriltosh"ning ramziy ma'no kasb etishi anglashiladi. Biz bilamizki, bu yillar millatimiz tarixida eng qirg'inbarot, yalpi qatag'onlik davri sifatida achchiq xotira bo'lib qolgan. E'tibor berilsa, ertak dramada asosan ozodlik, erkinlik haqida ko'p kuylanadi. Yana Gulnoraning tilidan tog'u toshlarga nido qilinadi. O'gay ona va akaning yovuz qiyofalarga kirib opa-singillarga kun bermay, yovuzlik qilishi o'sha yillar fojealarini esga soladi. Bekoyim bilan Parixonning til biriktirib, Gulnoraga qasd qilishlari zamirida ham yovuzlik yotadi. Bularning barchasi avvalo Shukur Sa'dullaning xalq og'zaki

ijodining boy merosidan unumli foydalana olgani bo'lsa, ikkinchidan, shoir iste'dodi namunasidir. Zotan, u xalq ijodiga xos motivlarni ham ertak dramada o'rinli ifodalay olgan.

Shu ma'noda, Shukur Sa'dulla ham shoir, ham yozuvchi, ham dramaturg, ham tarjimon, ham folklorshunos sifatida bolalarga boy ijodiy meros qoldirgan.

Sulton Jo'ra (1910-1943) – o'smirlar kuychisi. Jahon va o'zbek adabiyotida o'zining qisqa umrida salmoqli asarlari bilan yorqin iz qoldira olgan shoir va yozuvchilar talaygina. Shular safida pedagog va jangchi shoir Sulton Jo'raning nomi ham qayd etiladi. Bor yo'g'i 33 yil umr ko'rgan shoirning ijodiy faoliyati XX asrning qatag'onlik va jangovar yillariga to'g'ri keldi. Bolaligi esa ota-onasi erta vafot etib, oilasidagi parokandalik tufayli etimlik va sargashtalik bilan o'tdi. Shunga qaramay, o'n yillik ijodiy umrida u pedagog shoir bo'lib tanildi, janggohlarda yov

bilan yuzlashib, qo`liga qurol va qalam tutdi, iste`dodli murabbiy sifatida shogirdlar qalbida iz qoldirib (O`zbekistondagi taniqli proffessorlar Mustaqim Mirzaev, G`.Musina, N.Qobilovlar S.Jo`radan ona tili va adabiyot bo`yicha saboq olgan), nomi abadiyatga mahrlandi.

Shuni alohida ta`kidlash joizki, Sulton Jo`ra eng avval pedagog va bolalikni kuylagan shoir edi. U avvalo o`z kasbi taqozosiga ko`ra maktab va o`quvchilar hayoti, bolalarning puxta bilim olishiga ko`maklashadigan mavzularda ijod qiladi. Hatto frontdan yuborgan maktublarini ham qizlari Nuriya, Rumiya va Ilhomiyalarga bag`ishlab yozarkan: "Ey, guli g`unchalarim, Oltin yulduzchalarim, Tillari chuchuk-chuchuk, Biri-biridan kichik, Girgitton qizchalarim, Jon-jon ninnichalarim..." ("Sog`inchli salom"),—deya erkalovchi tilda she`rlar bitadi.

Shoirning "Harflar paradi", "Tinish belgilarining majlisi", "Kimning xati chiroyli", "A`lo" va "yaxshi"ning maqtovi" she`rlari esa ma`rifiy-pedagogik jihatdan muhim ahamiyatga egadir. S.Jo`ra she`rlarining uslubi, mazmuni va shakli o`ziga xosligi ularning umrboqiyligini ta`minlaydi. Shoir har bir obrazni jonlantira oladi. She`rdagi eng kichik poetik detallar ham she`rda jonli tus oladi. Xususan, nazariy bilimga oid tushunchalarni she`rga solish an`anasini o`zbek bolalar adabiyoti boshlab bergan shoir ham Sulton Jo`radir. Aytaylik, o`zbek tilida mavjud bo`lgan tinish belgilari va ularni ishlatish qoidalari she`rda ixcham ifodasini topadi. "Nuqtavoy", "o`rtoq So`roq", "Undov-novcha", "Vergul" va "Qo`shtirnoqlar" hamda "Tire"ning majlisida so`z olib o`z vazifalari – rolini tushuntirishi nazariy ma`lumotlarning poetik ifodasi sifatida jaranglaydi. Jajji o`quvchilar hali-hanuz ona tili darslarini mustahkamlashda Nuqtaning: "Har darak gap oxirida to`xtaydirman. Boshqa fikr boshlanajak mendan keyin. O`zimdan so`ng qo`ymoq zarur zo`r bosh harf" deb ta`kidlagan o`gitini osongina tushunib yetadilar. Yoki, so`roq belgisi so`roq gaplar oxirida qo`yilishi, undan keyin ham bosh harf bilan yozilishi haqidagi fikr aytilgach, uning amaliy jihatdan qo`llanishiga misol ham she`riy ritmda aks etadi:

Uqdingizmi? Yetadimi? Bormi savol?

Yoki o`zim so`rayinmi sizdan savol?

Bunday ifoda boshqa tinish belgilariga ham daxldor bo`lib, ularning qo`llanishiga e`tibor qaratilgan. Shoirning “Kimning xati chiroyli” she`rida nafaqat husnixatga e`tibor, balki, kichkintoylarning partada to`g`ri o`tirish qoidolari-yu, ozodalik haqida ham so`z boradi. Jajji lirik qahramon chiroyli yozgan harflariga “Qiyshaymang har tomonga!” deb buyruq berish bilan birga, o`ziga ham talabchan:

Tomizmayman siyohni.
O`tirishim to`g`ri soz,
Qoidaga juda mos,
Ko`kragimni men sira
O`tirganim yo`q tirab!

Shu tariqa, shoir muallimga xos yo`l tutib, o`quvchilarga chiroyli xat yozish ham bir san`at ekanini ta`kidlab, Alisher Navoiydek xattot bo`lishga havas uyg`otadi. Ta`bir joiz bo`lsa bunday pedagogik, ma`rifiy she`rlar yozish an`anasi ko`pgina bolalar shoirlari, xususan, Q.Muhammadiy, K.Turdiyeva ijodida keyinchalik ancha ommalashdi.

Bundan tashqari, Sulton Jo`ra shu yoshdagi bolalar xarakterida uchrab turadigan kamchiliklarni yumoristik she`rlarida ifoda etadi. Uning “Cho`ntak”, “Mamatning kechirmishlari”, “Yolg`onchi”, “Qarzdor” kabi she`rlarida kichik maktab yoshidagi o`quvchilarning turli qiyofalari namoyon bo`ladi. Bularni sujetli she`rlar deyish mumkin. Ularda hikoyaning kompozitsion butunligi mavjud bo`lib, voqea tuguni, kulminatsiyasi, rivoji va yechimi ko`zga yaqqol tashlanadi. Jumladan, “Cho`ntak” she`ri quyidagi tugun bilan boshlanadi:

Dars – til edi ham qiziq,
Sinf ozoda, jimjit...
Qo`qqis tinchlikni buzib,
“Chirq”lab qoldi chumchuq?..

Sinfdagi olag`ovur ichida “Dadash pakana” qo`lini cho`ntakka solib, nari-beri boqib, chumchug`ining tumshug`idan qisib, “jim tur” deya turtib qo`yadi, buni sezib qolgan o`rtog`iga esa aytmaslik sharti bilan bir daftar siylov qilishni ham va`da beradi. Ammo Dadash sezdirmayman desa ham lolarang husni uni fosh qilib qo`yadi. Qo`ng`iroq jaranglab, katta tanaffus bo`lgach, o`qituvchi Dadashni

to`xtatib, cho`ntagiga “ekskursiya” qiladi. Shunda uning cho`ntagidan quyidagi buyumlar bir-bir parta ustiga olib qo`yiladi:

Eng ilgari bir soqqa
Va ikki cho`tir yong`oq,
Kamalak va bir oz don,
Siri ko`chgan znachok,
Non va kir-chir "xo`rozqand"
Ham bejon ola chumchuq...
Qalamtarosh uch miri.

Cho`ntakning ichini ag`darib qarashganda ham uning ichidagi kiri hammani hayron qoldiradi. Bu qanday ombor, qachondan beri sen bu omborning “zavxoz”i deya kalaka qilishadi. Chunki, shu cho`ntakka necha marta qo`l suqiladi va ovqat, non yeyiladi, kir va chang sog`likka qanchalik zarar ekani, yoki chumchuqning aybi nimadaligini so`rashib, “Dadashning aybdor”ligini bo`yniga qo`yishadi.

Shu tariqa, o`quvchining cho`ntagida faqat bitta oppoq ro`molcha turishi joizligi ta`kidlanib, Dadash qattiq uyaltiriladi. Uning betlari qizarib, yerga qaraydi. Muhimi ana shu tanbehlar Dadashga ta`sir qiladi. She`r quyidagi yechim bilan tugaydi:

Men uni ko`rdim tag`in
Kelganda maktabiga.
Endi yangi cho`ntagi
Oq ro`molchaga ega.

O`tgan asrning 40-yillarida yozilgan bu she`rning mazmun mohiyati hanuz dolzarb. Zamondosh o`quvchilarmi ekologik tarbiya, sog`lom turmush tarzi bilan tanishtirishda shu kabi sujetli she`rlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Qolaversa, kichik maktab yoshidagi o`quvchilarga tanbehlardan ko`ra shu kabi obrazli, voqeyi hikoyalarni o`qitish zavqliroq va tushunishi osonroq kechadi.

Maktab o`quvchilari orasida turli vaziyatlar ro`y beradi. Ba`zan past baho olib, ba`zan yolg`on gapirib, izza bo`lgan bolalar ruhiyati bilan hamma ham qiziqavermaydi. Ularning uyda va ko`chadagi besaronjomligi, iztiroblar iskanchasida qolishi kattalar uchun arzimagan holdek tuyulsa-da, bola uchun murakkab botiniy kechinma. Sulton Jo`ra pedagog shoir sifatida shunday

o`quvchilar siymosini nazardan qochirmaydi. Ko`p she`rlarida ularning ichki olamini poetik ifodalashga harakat qiladi. Jumladan, “Mamatning kechirmishlari” she`rida lirik qahramon o`z-o`zini shunday taftish qiladi. Barcha orom olib uxlayotgan tunda u bezovta, u yonboshidan-bu yonboshiga ag`dariladi, o`z g`amiga o`zi qovuriladi. “Nega men qoloqman darslarimdan, yoki yo`qmi menda iqtidor?”,- deya o`kinadi. Sku sababli:

Mamat uyg`oq. Mamat besaranjom,
Yulduzlarga tikkan ko`zini.
Goh tishlar labin,
Goh choyshabin,
O`zi tergov qilar o`zini:
– Qani, gapir, Mamat,
Kim aybdor?
Yo miyada bormi kami ko`st?
Gapir! O`z-o`zingdan qilmagin or!

Mamat ana shunday o`zidan g`azablanib, uyqusi ham sochidek to`zib ketganini his qiladi. Bilimsizligi tufayli sinovdan o`tolmay, ko`pchilikka kulgi bo`lganidan o`kinadi: “Mamat uxlamaydi, Mamat diqqat. Dam yulduz sanaydi, dam uflanar”. Nasihatlar kor qilmay, ishyoqmaslik hamdami bo`lganidan qattiq pushaymon yeydi. Xijolatdan dard chekadi. Darsxonalarda kamnamoligidan uyalib, Mamat o`z-o`ziga va`da beradi: yalqovlikni bas qilib, do`stlaridek bilim olishga, a`lo o`qishga ahd qiladi, zehnu qudratiga ishonadi.

Shoir dastavval Mamatning tushkun kayfiyatidagi kechinmalarini teran aks ettiradi. Iztirob chekib, o`zini tergov qilgandagi holatlar shu sababli ancha yorqin namoyon bo`lgan. Zero, fikrning keskinligi she`riy shaklning noan`anaviyligini ham ta`minlagan. Uning qofiya va turoqlanishi, misra va hijolar miqdorining qat`iy emasligi erkin vaznda yozilganini asoslaydi. Garchi bunday vazndagi she`r bolalar adabiyotida kam uchrasa-da, fikriy, mavzuviy dolzarbligiga ko`ra ahamiyatlidir. She`r mazmuni esa har qanday o`quvchining o`z-o`ziga talabchanligini oshirishga yordam beradi, ichki tuyg`ularini nazorat qilishga o`rgatadi.

Shoirning "Qarzdor" nomli she`rida esa Qodir ismli bolaning ruhiy holati jahon bolalar adabiyotining an`analariga monand ochib beriladi. Bilamizki, rus bolalar adabiyotining mashhur shoiri va tadqiqotchi olim K.Chukovskiyning (1882-

1969) mashhur “Мойдодыр” asari qahramoni kir-chir yuradigan bolakay Umivalnikdan rosa qo`rqib, qochib qoladi. Uning baquvvat qo`llaridan top-toza bo`lib yuvinmagunicha chiqib ketolmaydi.

S.Jo`ra she`rining qahramonidagi bezovtalik esa uning maktabda past baho olib qarzdor bo`lganida edi. Shu sababli u kechqurun yostiqqa bosh qo`ysa-da, ko`zini yumolmay, o`ylovga qoladi. Shundanmi, yarim tunda tush ko`radi... qayoqqadir ketayotib, qo`qqisdan uning yo`lini birov to`sganidan qo`rqib ketadi. Titroq bosib, yaxshiroq qarasa - bu "Arifmetika" ekan:

–Xo`sh, qarzdor!,– deb gap boshlaydi u.
Qayoqlarda chopib yuribsiz?
Ko`p eshitdim bunday va`dani.
Qulog`imga yoqmas quruq so`z!
Uyatmasmi, ko`pchilik aro
Shunaqa "dum" sudrab yurishing?!
Qani, ketdik maktabga qarab,
Yana bir bor sinab ko`r kuching...

Terlab, lol qolgan Qodir undan qutulishni o`ylaydi. Sezdirmay qo`lidan qochib qolganda, "Arifmetika" quvadi, Qodir qochadi. Jonholatda qochaverib, toshga qoqilib, katta chuqurga yumalab tushgandà, ko`zini ochadi va karavotdan yerga yiqilganini anglaydi... Shu tushi bahona, u yaxshi o`qib, do`stlari yordamida qarzidan qutuladi.

Sulton Jo`raning she`riy ertak va dostonlari ham alohida mavqega ega. Ayniqsa, bolalar va kattalar olami munosabati yorqin aks etgan "Yolg`onrchi" dostonini shu kunning mavzusi deyish mumkin. Unda oila va maktab hamkorligidagina bolaning tarbiyasi kamol topishi, kichkintoylar xarakteridagi salbiy xususiyatlarni bartaraf etilishi badiiy ifodasini topgan. Dostonda “Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qilar”,– degan xalq maqoli epigraf qilib olinishi bejiz emas. Sinfda arang “to`rtchilar” qatoriga ilinib olgan Nu`monning uyda nuqul yolg`on gapirib a`lo o`qiyman deyishi, o`qituvchisi berib yuborgan chorlov xatlarini ota-onasiga ko`rsatmay yirtib yuborishi, shuning oqibatida uning baholari butunlay pasayib ketgach, o`qituvchining uylariga tashrifidan so`ng sir ochilib, No`monning yolg`onchiligi fosh qilinishi realistik tasvirlarda aks ettiriladi. Ayniqsa No`monning

onasi Risolat opa va o`qituvchi Oftobxon munosabatlaridagi xolislik asar mazmunini boyitadi:

O`qituvchi qoldi hayratda:
-Demak xatni topshirmabdi-da!
Chaqirtirib hatto har hafta
Yozganimni yirtgan aftidan?
Og`ir olmang mening so`zimni.
Gap shundaki, Risolat opa,
Garcha bola "A'lo"man, deyar,
A'lochi ham bo`lsa baribir,
Xabar olmoq lozim albatta
Maktabiga ba`zan borib bir...

Risolat opa uzr so`rab, ma'lum qilgani uchun o`qituvchiga minnatdorchilik bildirganda ham Oftobxon yana ta'kidlaydi:

-Arzimaydi, lekin bolani,
Urishingu ura ko`rmangiz,
Bilasizki, maktab va uyda
Musht emasdir ta'lim, bilsangiz...

Ota-onasi unga qattiq tanbeh beradi. Hozir ularni aldagan bola, katta bo`lgach Vatanni aldashi tayinligi, yolg`onchilik eng yomon illatligini, bunday kishilar hech kimga, ayniqsa mamlakatga kerak emasligini uqdiradilar. Kasalni yashirsa, albatta ana shunday isitmasi oshkor qilishini tushuntiradilar. O`qituvchi ham darsdan keyin ortiqcha vaqt ajratib, No'mon bilan ishlaydi. Hatto a'lochi opasi Klara ham unga yordam beradi. No'mon a'lo o`qishga, yolg`on gapirmaslikka va'da beradi. Yil davomida astoydil harakat qilib, "a'lo" ololmasa ham "yaxshi" bilan yakunlaydi.

Ko`rinadiki, Sulton Jo`ra doston sujetini chinakkam pedagoglik mas'uliyatiga mos talqin etadi. Demak, bola tabiatidagi salbiy qusurlarni avvalo ilg`ash joiz, so`ngra bola ruhiyatiga keskin ta'sir qiluvchi usullar bilan emas, tanbeh-u o`gitlar bilan to`g`ri yo`lga boshlash anglashiladi. Zotan, asar mavzusining dolzarbligi, umrboqiyligi ham bolalikni kuylash, ularni mehr bilan ardoqlashda. Ta'bir joiz bo`lsa Sulton Jo`raning baxti va hayot mazmuni ham aslida ana shunday bolalikni, ma'rifatni, Vatanni sevish, ardoqlash, uni tarannum etish zavqi edi.

Shoirning bolalarga atab yozgan “Yolg‘onchi” (1941), “Zangori gilam”(1940) she’riy ertagidan tashqari “Karim va Qunduz”(1939) poemasi, “Parvoznoma” (1939) balladasi, “Qaldirg‘och”(1939) she’riy ertaklari dolzarb mavzudaligi, siyosiy, badiiy puxtaligi va katta salmog‘i bilan shoir ijodining kamolotiga guvohlik qiladi.

S.Jo`raning “Karim va Qunduz ” poemasi o‘zbek xalqining baxtiyor hayotini tasvirlashga bag‘ishlangan. Unda o‘zbek xalqining realistik obrazini yaratish bilan o‘sha davrda yuz bergan muhim o‘zgarishlarni ko‘rsatib beradi.

Shoir poema qahramoni Normat otaning fojeali bir sarguzashtini hikoya qilish bilan o‘tmishdagi suv tanqisligi, suv uchun bo‘lgan qonli mojarolar manzarasini, mehnatkashlarning og‘ir hayot tarzini tasvirlab beradi. Rost, sho‘ro davrida yer-suv mehnatkashlar qo‘liga o‘tdi. Suv haqidagi jirkanch fojeali hodisalar orqada qoldi. Ammo, ekin maydonlarining kengayishi, gigant xo‘jaliklar tuzilishi orqasida suvga bo‘lgan talab kuchayib, suv tanqisligi hamon sezilib turardi. Poema qahramonlari Karim va Qunduz shijoati, mehnatsevar, tadbirli kishilar ekani, Normatning keksaligiga qaramay, kuch-g‘ayratga to‘laligi, kanal qazuvchilar ro‘yxatiga birinchilardan bo‘lib yozilishi ibratga sazovordir.

Sulton Jo‘raning “Parvoznoma” balladasi ham fan va din o‘rtasidagi muammoni ifodalovchi asardir. Asarning lirik qahramoni uchishga orzumand bo‘lgan xalq hisoblanadi. O‘tmishda bu orzu faqat afsonalarda: goh “Semurg‘ qush”, goh “Uchar ot” yoki “Uchar gilam”larda o‘z ifodasini topganini shoir turli xalq afsonalari misolida hikoya qiladi.

Sulton Jo‘raning “Zangori gilam” she’riy ertagi folklor motivida liro-epik asar yaratishning yorqin namunasidir. Ertak ikki qismdan iborat bo‘lib, uning birinchi qismida o‘zbek va tojik xalqlari o‘rtasida keng tarqalgan “Havorang gilam” (“Zangori gilam”) nomli ertak sujetidan keng foydalaniladi. Asar voqeasi ertaklardagidek:

Bor ekan-da yo‘q ekan,
Och ekan-da to‘q ekan,—

degan an'anaviy zachindan boshlanadi. Unda zulm o'chog'i bo'lgan boynikida xizmat qiluvchi Rahim ismli cholning hayoti, adolatsizlik tufayli boshiga tushgan jafoli kunlar tasvirlanadi.

Cholning Qorasoch ismli qizi va xotini bo'lib, bular chor-nochor kun kechiradilar. Rahim boyning qo'lida arzimagan ish haqi evaziga ishlab, oilasini zo'rg'a boqardi. Biroq ular "yarim och yirtiq – juldir ust-bosh" bilan yursalar-da, do'st va inoq yashardilar. Ammo bularning bisotida bor-yo'g'i birgina gilami bo'ladi. Gilam juda chiroyli edi. Havorang tog'lar, yam-yashil shinam bog'lar, firuza, shisha osmon, unda nur sochgan oy va yulduzlar, gullarning suratlari ipak bilan solinganidan ular gilamga qarab zavqlanardilar. Shu gilamdan dillari orom olib yashar edi. Rahim gullarni sevgandek, gilamni ham sevar, ko'z qorachig'iday asrar edi. Lekin ochko'z boy kambag'alning birgina gilamiga suq ko'zi bilan qaraydi. Cholning "bitta-yu bitta gilam, u mening ko'z nurginam",– deganiga qaramay, shu gilam tufayli uni quvg'in qiladi, Rahimning oilasi boshiga ko'p jafolar soladi, o'zini zindonga tashlaydi. Rahim boyning xizmatkori Mamatning yordamida zindondan qochadi. Zindondan chiqqandan so'ng na kulbasini, na xotini va na qizini topadi. Shundan keyin boshini olib, chiqib ketadi. Tog'dagi bir g'orda asalarilar-u, yovvoyi echkilar va tog' burguti yordamida, hamdardligida umr kechiradi. Kunlar ketidan kunlar o'tadi. Asarning finali, ya'ni yakuni shoirning shu turkumdagi boshqa epik asarlari singari tugaydi. Rahim ajoyib voqeaning guvohi bo'ladi. U jahonni larzaga soluvchi ulkan bir xalq qurilishini, yangi – o'zgacha hayotiy manzarani ko'radi, ular cholga o'zining zangori gilamiga o'xshab ko'rinadi. Chol hayron, boy qo'lida ishlab yurgan odamlar bir-biiridan xushchaqchaq, qo'li-qo'liga tegmaydi. Rahimning hayrat bilan bergan savoliga shunday javob qilishadi:

Shu on keng dala birdan:
Dedi: "Sizmi gapirgan?
Hozir yer dehqonniki!
Endi yangi qonun-ku!
Qilinib katta bir jang,
Boylar etilmishdir tang!.. ”

Nihoyat, Rahim o'lkada katta bir o'zgarish ro'y berganini, ozodlik uchun qonli janglar bo'lganini, qizi xalqning o'zi xo'jayin bo'lgan xo'jalikka rahbarlik qilayotganini ko'rib, ko'zi sevinch yoshlariga to'ladi.

Cholning qizi Qorasoch bilan uchrashuv epizodi juda ta'sirli ifodalangan. Qishloq kengashining raisi qilib saylangan Qorasoch huzuriga Rahim cholni keltiradilar. Boy o'rnida yosh ayol o'tirganini ko'rgan chol hayron bo'lib qoladi: "Tili burro, boshiga qizil durra o'ragan" qiz cholning ko'ziga tanish ko'rinadi.

Qiz ham issiq boqish-la,
Cholga mehr bag'ishlab,
Qaradi-yu qoldi tek,
Va to'satdan turib tik
Dedi: "Oh, jonim dadam!"
(Hayron qoldi bor odam)

Chol ham qizini – Qorasochni taniydi, boshi toshdan bo'lgan bolam deb alqaydi, o'zi singari och-faqirlarning bunday hayotga erishishlariga ishongisi kelmaydi. Asar sho'ro davri mahsuli bo'lganligi uchun, shoir baxtli hayotning asoschisi sifatida tuzum dohiysi hisoblangan Lenin obrazini kiritganini e'tibordan soqit qilib bo'lmaydi, albatta. Ammo bu davr ijtimoiy hayoti uchun realistik tasvir, haqiqiy voqelik ham edi.

Umuman, Sulton Jo'ra xalq ijodidan – folklor asarlaridan mohirlik bilan foydalanadi. U afsonaviy epos va ertaklar motivini real hayot lavhalari bilan to'ldiradi. Aytaylik, "Jannat" ertagida afsonaviy tasvirlar sujet uchun asos bo'lgan bo'lsa, "Zangori gilam"da muallif bosh qahramon Rahimning birinchi qismdagi jafoli hayotini tasvirlashda xalq ertagi sujetidan ijodiy oziqlanadi. Rahimning keyingi hayoti, ya'ni avvalgisiga qarama-qarshi bo'lgan baxtli hayoti aniq va real hayot zaminida tasvirlanadi. Shoir ertakda o'zi ko'p murojaat qiladigan qarshi qo'yish usuli, shu bilan birga ramziylikka murojaat qiladi. Zangori gilam chol uchun og'ir va mashaqqatli hayotda birdan-bir ovunchoq zavq-shavq manbai edi. Gilamidan ajralgan chol ozodlikdan, erkidan ham ajralib tutqunlikda qoladi. Do'stlarining yordamida zindondan qutulgan Rahim chol yangi hayotga erishgan odamlar makoni – o'z qishlog'iga kelar ekan, eng avvalo, "Hovli o'rtasidagi qayrag'och qoshidagi" o'sha zangori gilamiga ko'zi tushadi. "Do'ndiq-do'ndiq

bolalar, go‘yo g‘uncha lolalar” o‘ynayotgan gilamga hayratlanib tikiladi. Gilam (ayniqsa, uchar gilamlar) xalq ertaklarida qahramonlarni sehr-jodu vositasida bir mamlakatdan boshqasiga bir zumda eltib qo‘yuvchi bir vosita hisoblansa, Sulton Jo‘ra uni ozodlikka etuvchi, ezgulikka boshlovchi detal sifatida tasvirlaydi. Haqiqatan ham shu gilam tufayli Rahim chol qizini topadi, xalqning ezgulik topganini boylarning zulmidan ozod bo‘lganini bilib oladi.

Shoir Sulton Jo‘ra mohir tarjimon ham edi. U tatar xalq shoiri Abdulla To‘qayning bolalarga atalgan “Echki bilan qo‘y haqida ertak” asarini o‘zbekchaga o‘girib, bolalar adabiyotimizni qardosh xalqlar mumtoz asarlari hisobiga boyitadi.

Bilim, ko‘nikma va malakani rivojlantirishga yo‘naltiruvchi savollar:

1. Xalq ertaklarining adabiy ertakka o‘tib chiqish omillari nimada? Bu an‘ana qachon boshlangan? Talabalar “Aqliy hujum” metodi bo‘yicha fikrlarini bayon qiladilar. Fikr va qarashlar jamlanib, eng muhimlari ajratib olinadi.
2. H.Olimjonning “Oygul bilan Baxtiyor” ertak-dostonini muhokama qilishda kichik guruhlarda keys-stadi metodidan foydalaning. Kichik guruhlarda “Hamid Olimjon bu ertak-dostonlarni bolalar uchun maxsus yozmagan. Nega?”, ““Oygul bilan Baxtiyor” –xalqning o‘z haq-huquqi, erki yo‘lidagi kurashini qanday ifodalagan?”, “Bu asarning yaratilishiga sabab bo‘lgan ijtimoiy-tarixiy voqelik nima?” tarzidagi muammolar yechilishiga e‘tibor qarating.
3. Sh.Sa‘dullaning “Och bo‘ri, sho‘x qo‘zi va qirchang‘i” she‘riy ertagi qanday usulda yaratilgan? Undagi folklorizm hodisasini oydinlashtirishda “Assisment” metodidan foydalaning.
4. “Sholg‘om”, “Bo‘g‘irsoq”, “Bo‘ri va echki bolalari” kabi xalq ertaklari negizida yaratilgan adabiy ertaklari bo‘yicha bahs-munozara uyushtiring.
5. Janr, sujet, motiv yoxud obraz stilizatsiyasining sintezlashuvi deganda nimani tushunasiz? Misollar yordamida izohlab bering.
6. Z.Diyor ertak-dostonlarining ayni paytdagi ahamiyatini “B-B-B” metodi bo‘yicha tushuntiring?
7. “Zangori gilam” ertagini boshqa adabiy ertak-dostonlar bilan “Venn” diagrammasi bo‘yicha tahlil qiling.

Mavzuga oid test savollari:

1. 1910-yilning 15-yanvarida Buxoro viloyatining Shofirkon tumanidagi Qag‘altom qishlog‘ida tug‘ilgan bolalar adibi qaysi javobda keltirilgan?
 - a) Omon Muxtor;
 - b) Safar Barnoyev;
 - c) Sulton Jo‘ra;
 - d) Zafar Diyor.
2. Sulton Jo‘raning ilk she‘rlari qachon va qayerda chop etilgan hamda dastlabki kitoblarining nomi to‘g‘ri qayd etilgan javobni aniqlang?
 - a) 1933-yilda Buxoro yosh shoirlarining “She‘rlar” to‘plamida;
 - b) 1939-yilda “Fidokor”, 1941-yilda “Moskva” she‘riy to‘plamlari, 1942-yilda “Iroda” nomli pyesasi nashr etilgan;
 - c) shoir vafotidan so‘ng “Havo rang gilam”, “Zangori gilam”, “Bruno”, “Parvoz”, “Qaldirg‘och”, “Tanlangan asarlar” kitoblari bosilib chiqqan;
 - d) barcha javoblar to‘g‘ri.

3. Sulton Jo`raning Vatan urushi yillarida yaratgan asarlari nomi keltirilgan javobni aniqlang?

a) "To`pchi Muhammad", "Pulemyotchi ovozi", "Chavandoz", "Uch og`ayni botirlar", "Sog`incli salom";

b) "Nayzamiz", "Qahramon Qo`chqor", "Jahon seni olqishlar", "Berlin artekasida", "Saloi xat";

c) "Qaldirg`och", "Zangori gilam", "Dengiz tagida", "Tinish belgilarining majlisi";

d) A va B javoblar.

4. Sulton Jo`raning pedagog-shoir sifatidagi ta`lim-tarbiyaviy she`rlari qaysi javobda to`g`ri?

a) "Kimning xati chiroyli", "Tinish belgilarining majlisi", "Harflar paradi";

b) "Oy nechta", "Mamatning kechirmishi", "Yaxshi"ning maqtovi";

c) "Sog`inchli salom", "Salom xat", "Sog`inish", "Yolg`onchi";

d) to`g`ri javob yo`q.

5. Uqdingizmi? Yetadimi? Bormi savol?

Yoki o`zim so`rayinmi sizdan savol? bu misralar nimani tilidan aytilgan, qaysi she`rdan olingan va uning muallifini aniqlang.

a) "Gunafsha ", binafsha tilidan, Zafar Diyo`d

b) "Tinish belgilarining majlisi", so`roq belgisi tilidan, Sulton Jo`ra;

c) "Harflar paradi", harflar tilidan, Sulton Jo`ra;

d) "Temirlar o`yini", temirlar tilidan, Quddus Muhammadiy.

6. Gar undalma gapda kelsa qoq o`rtada,

Uning ikki yonboshida men jo`rttaga...

Gar undalma gap so`ngida kelsa, u choq,

Undan oldin qo`ilarman, tushun o`rtoq! Bu ta`rif qaysi tinish belgisiga xos. She`r nomi va muallifini aniqlang.

a) qo`shtirnoqqa, "Kimning xati chiroyli", Sulton Jo`ra;

b) "A" harfiga, "Harflar paradi", Sulton Jo`ra;

c) tirega, "Tinish belgilarining majlisi", Sulton Jo`ra;

d) vergulga, "Tinish belgilarining majlisi", Sulton Jo`ra;

7. Chiroyli yoz, yozsang xat!

Chunki bu ham zo`r san`at... ushbu she`r nomi, muallifi va mohiyati qaysi javobda to`g`ri?

a) "Kimning xati chiroyli", Sulton Jo`ra,

b) yozuvning go`zal bo`lishida partada to`g`ri o`tirish qoidasiga qat`iy rioya qilish;

c) bolaning sog`lom, baquvvat bo`lib kamol topishi;

d) barcha javoblar to`g`ri.

8. Shukur Sa`dulla asarlari qaysi javobda to`g`ri ko`rsatilgan?

a) "Shohista", "Dastyor qiz", "Ozoda", "Komandirning boshidan kechirganlari" she`rlar va hikoyalar to`plami;

b) "Yoriltosh", "Bizning bog`chamiz", "Ikki bilakuzuk", "Zubayda", "Afsona yaratgan qiz" p'esalari;

c) "Ism qo`yilmagan xat", "Sening bayraming", "Mening aziz bolalarim" qissa va ertak-dostonlari

d) noto`g`ri javob yo`q.

9. Shukur Sa`dullaning xalq ertaklari uslubida yozilgan asarlarini aniqlang?

a) "Uch ayiq", "Ayyor chumchuq", "Ari bilan qaldirg`och", "Laqma it";

b) "Ivirsiq", "Anqov", "Komandirning boshidan kechirganlari";

c) "Ikki donishmand", "Yalqov ayiqcha", "No`xat polvon", "It o`ziga qanday qilib do`st topdi", "Chol bilan bo`ri";

d) A va C javoblar.

10. Hamid Olimjonning bolalar va o'smirlar kitobxonligiga daxldor asarlari mundarijasini aniqlang;

- a) "Oygul bilan Baxtiyor", "Semurg' " ertak dostoni;
- b) "Hulkarning she'ri", "Samolyot", "Lola", "Vatan", "Ona va o'g'il" she'rlari;
- c) "Jangchi Tursun", "Zafar dostoni";
- d) a va b javoblar

11. Hamid Olimjon xalq og'zaki ijodi ta'sirida qaysi dostonlarni yaratdi?

- a) "Jangchi Tursun", "Semurg'";
- b) "Oygul bilan Baxtiyor";
- c) "Semurg' yoki Parizod va Bunyod";
- d) b va c javoblar.

12. H.Olimjon "Oygul va Baxtiyor"ni xalq og'zaki ijodidagi qaysi ertak asosida yozgan?

- a) "Malikayi Husnobod";
- b) "Malikayi Turandot";
- c) "Gulqahqah";
- d) "Uchar gilam";

13. "Oygul va Baxtiyor" ertak dostonidagi Darxon kim va u nima uchun isyon ko'taradi?

- a) Oygulning otasi, ozodlik uchun jabr-zulmga qarshi ozodlik uchun kurash olib borgan isyonchilarning boshlig'i;
- b) Jambil xonining zolimligini fosh etib, ozodlik yo'lida qurbon bo'lgan mehnatkash xalq vakili;
- c) Jambil elining xoni;
- d) a va b javoblar.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

- 1. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. – T.:O'qituvchi, 2002.
- 2. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. –T.:O'qituvchi, 2011.
- 3. O'zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon. – T.:Fan, 1989.
- 4. O'zbek bolalar adabiyoti antologiyasi. Ikki jildlik. 1-2-jild.–T:O'qituvchi, 2006.
- 5. O'zbek bolalar adabiyoti. Maqolalar. –T.:Yosh gvardiya, 1969.
- 6. Oybek. Bolalik. –T.,2005; yana: Alisherning yoshligi. –T., 2007
- 7. Ravshanov P. Bolalikning sehrli olami. –T.:Yosh gvardiya, 1985; yana: Tarix badiiyati. – T.,1989
- 8. Olimjon H. Oygul bilan Baxtiyor.– T.:Yulduzcha, 1988.

III. O'zbek bolalar adabiyotining taraqqiyot xususiyatlari (1930-80 yillar)

Reja

- 1. O'zbek bolalar adabiyoti haqidagi fanning takomili va tamoyillari
- 2. Quddus Muhammadiy- bolajonlarning tabiatshunos shoiri.
- 3. G'afur G'ulom - bolalar shoiri va nosiri .
- 4. Ilyos Muslim, Quddus Hikmat, Po'lat Mo'min va Zafar Diyor she'riyatining muhim tamoyillari

MAVZUGA DOIR TAYANCH TUSHUNCHALAR: tashbeh, taqvim, xrestomatiya, qo'llanma, inkishof, tamoyil, fenomen, alifbe, qomusiy, tadqiqot,

O'zbek bolalar adabiyoti haqidagi fanning yaratilishi XX asr boshlarida ma'rifatparvar pedagog va adabiyotshunoslar maqolalarida ko'zga tashlangan bo'lsa, fanga oid ilk xrestomatiyalar va o'quv qo'llanmalarini tuzish harakati asr o'rtalariga to'g'ri keldi. Pedagogika bilim yurtlari talabalariga mo'ljallangan, I.Ahmedov, A.Suyumovlar tomonidan 1953- yilda birinchi marta tartib berilib, 1967-1978-yillarda qayta takomillashtirilib nashr ettirilgan "Bolalar adabiyoti" xrestomatiyasi, 1957- yilda e'lon qilingan "Bolalar adabiyoti" o'quv materiallari qo'llanmasi shu harakatning dastlabki natijasi hisoblanadi. Keyinchalik, 1973- yilda A.Suyumov tomonidan maxsus o'rta o'quv yurtlari uchun nashrga tayyorlangan "Bolalar adabiyoti" qo'llanmasi o'zbek bolalar adabiyoti tarixini yaratish yo'lidagi dastlabki qadam bo'ldi. Bu qo'llanma keyinchalik M.Jumaboyev bilan hamkorlikda qayta ishlanib, 1995- yildan e'tiboran, majmua va darslik sifatida kasb-hunar kolleji o'quvchilari hamda oliy o'quv yurtlari uchun amalda foydalanib kelinmoqda. Bu sohada P.Shermuhamedov, J.Tursunov, O.Safarov, X.Egamovlar muallifligidagi "O'zbek bolalar adabiyoti" darslik xrestomatiyasi (1976), O'zFA Til va adabiyot instituti tayyorlab nashr etgan "O'zbek bolalar adabiyoti tarixi ocherklari" (1978), "Bolalar adabiyoti va zamonaviylik"(1981), "O'zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon" (1989) kabi monografiyalar ham o'ziga xos hodisa bo'ldi. Bundan tashqari, o'zbek bolalar adabiyoti va bolalar kitobxonligi mundarijasini o'zida mujassamlashtiruvchi, XX asr o'zbek bolalar adabiyoti namunalarini ijodkor badiiy olami, qahramon yaratish mahorati hamda g'oyaviy-mavzuviy jihatdan rang-barangligi, bolalar kitobxonligining adresliligi kabilar aks etgan ilmiy tarix u yoki bu darajadagi ilmiy izlanishlar³⁰, monografik tadqiqotlarda³¹, shuningdek, o'quv-

³⁰ Кахрамонов К. Роль литературной критики в развитии реалистических принципов в узбекской советской детской литературе: Автореф.дисс. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1988. - 20 с.; Баракаев Р. XX asr boshlaridaги ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Тошкент, 1994. - 32 б.; Турдиева К. Ҳозирги замон болалар шеърлятида маънавий масаласи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Тошкент, 1994. - 26 б.; Ражабов Д. 80-йиллар ўзбек болалар шеърлятида поэтик маҳоратнинг айрим масалалари: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. - Тошкент, 1995. - 29 б.; Жамилова Б. Ўзбек болалар публицистикаси ва унинг ривожланиш тамойиллари: Филол. фан. номз. дисс. ... автореф. - Тошкент, 2004. - 23 б.; Ашуров Б. Турсунбой Адашбоев шеърляти поэтикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. - Тошкент, 2008. - 156 б.; Жўраева Г. Ўзбек болалар шеърлятида ҳажвий образ яратиш маҳорати: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. - Тошкент, 2010. - 22 б. Нусратова Х. Сафар Барноевнинг бадий маҳорати: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри ... дисс. автореф. - Тошкент, 2017. - 45 б, Тўраева Д. Қудрат Ҳикматнинг бадий маҳорати: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри ... дисс. автореф. - Тошкент, 2017. - 53 б,

uslubiy qo'llanmalarda³², qolaversa, Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha O'quv-uslubiy birlashmalari faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengashning 2018-yil 7 dekabrda 1000-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan "Bolalar adabiyoti" o'quv qo'llanmasida o'z ifodasini topgani diqqatga sazovor.³³

Darhaqiqat, o'zbek bolalar adabiyoti bugungi kunda ham o'zining janriy va tematik xususiyatlari jihatidan rivojlanib borayotir, deyishga asos bor. Yetuk folklorshunos va adabiyotshunos olim O.Safarovning bu sohadagi xizmatlari shu ma'noda tahsinga sazovor. Ustoz o'zbek bolalar adabiyoti tarixi muammolariga bag'ishlangan ilmiy-nazariy, adabiy-tanqidiy maqolalari, adabiy portret va risolalari bilan istiqlol davri bolalar adabiyotshunosligini yangilashga katta hissa qo'shdi. Muallifning bir qator maqolalarida o'tmishdagi va zamonaviy bolalar kitobxonligi asoslarini o'rganish g'oyalari izchil yoritilgan, ularning o'rganilishiga oid qimmatli ilmiy-nazariy va amaliy takliflar bildirilgan. Shuningdek, olim XX asr o'zbek bolalar adabiyoti salafllari ijodini yangi talqinlar bilan boyitish zarurligini ham asosladi. Jumladan, "G'afur G'ulomning bolalarga atalgan ijodiyotiga oid kuzatishlar"dan iborat risolada³⁴ shoirning bolalik olami naqadar cheksiz, kamalakdek tovlanuvchi va xazinadek boyligi qayta inkishof etilgan bo'lib, chizgilarda ijodkor qalb harorati yanada yorqinroq ufurib turadi. G'afurona bolajonlik she'rlar tahlilida, obrazlar tavsifida tabiiy mehr, zavq-shavq bilan olim

³¹ Ўзбек болалар адабиёти ва адабий жараён. – Тошкент: Фан, 1989. – 312 б.; Болалар адабиёти ва замонавийлик. – Тошкент: Фан, 1991. – 212 б.; Қахрамонов Қ. Адабий танқид ва ўзбек болалар адабиёти. Тошкент: Фан, 1991. – 120 б.; шу муаллиф. Болаликка ошuftа кўнгил. – Тошкент: Турон замин зиё, 2014. – 40 б.; Сафаров О. Олий ўқув yurtларида “Болалар адабиёти” фани муаммолари. // Тил ва адабиёт таълими, 1994, 2-3-сонлар, 4-6-б.; Сафаров О. Ўзбек болалар адабиёти тарихи мундарижасини белгилашга доир. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1998. 6-сон. 63-66-б.; Сафаров О., Б.Жамилова. Истиқлол меъморлари. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1995, 15 декабрь; Сафаров О. Фольклор ва болалар адабиёти. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003, 6-сон, 20-27-б.; Сафаров О., Жамилова Б. Болалик–боқийлик тимсоли ёхуд мухбирликнинг олис йўллари. Т.: Шарқ, 2011, –Б.78.; Баракаев Р. Абдулла Авлоний ва ўзбек болалар адабиёти. – Тошкент: Фан, 2004. – 158 б.; шу муаллиф. Жонажоним, шеърийят. – Тошкент: Чўлпон, 1997. – 88 б.; Баракаев Р., Ашуров Б. Турсунбой Адашбоев феноменига бир назар. – Тошкент: Akademnashr, 2017. – 160 б.; Иброҳимова З. Кичкинтойлар адабиётининг хусусиятлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 120 б.; шу муаллиф. Қувноқликка яширинган изтироблар. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2005. – 32 б.; Расулов А. Ўзлик сари йўл. – Тошкент: Адиб, 2012. – 40 б.; Дилшод Ражаб, Г.Жўраева. Маҳорат марралари. – Тошкент: Paradigma, 2018. – 36 б.

³² [Safarov O.], Jamilova B., Safarova N. Bolalar adabiyoti va folklori. Toshkent, “Turon zamin ziyo”, 2015. – B.360

³³ [Safarov O.], Barakayev R., Jamilova B. Bolalar adabiyoti. Buxoro, “Durdona” nashriyoti, 2019. –B.450

³⁴ Сафаров О. Замонлар тўнгининг чироқларисиз. Бухоро, 2003, –Б .80.;

satrlariga osongina ko`chadi. “G`afur G`ulom kuylagan bolalik xiyobonida,— deb yozadi muallif,— bog`cha bolasi ham, maktab bag`riga endigina qadam qo`ygan o`qish mashaqqatini zimmasiga olayotgan va olgan kichkintoy ham, o`rta maktabni oltin medal bilan tugatib, hayotga, Vatan va xalq xizmatiga yaramoqqa chog`lanayotgan o`smirni ham ko`rish mumkin. Bu she`r qahramonlarining har biri o`z yoshi va ruhiy olamiga xos tuyg`ularni kechirishadi, o`z dardiga, o`z tashvishiga, o`z qiziqishiga va o`z intilishiga ega.”³⁵

Olimning Q.Muhammadiy ijodiy siymosiga bag`ishlangan “She`rim – ochil dasturxon” risolasi ko`pqirrali ahamiyat kasb etadi. Muallif turli yillardagi adabiyotshunoslar, tadqiqotchilar, tarjimonlarning shoir she`rlari haqida aytgan fikrlariga munosabat bildirib, ular tilga olmagan, e`tibordan soqit qilgan detallar, obrazlar, mavzu va g`oyalarga to`xtalib o`tadi. Risolada to`g`ri ta`kidlanganidek, u to`qson ikki yillik umri davomida uch ijtimoiy tuzumni ko`rdi: “Bolaligi chorizm mustamlakachiligi asoratiga griftor etilgan zamonda kechdi. Aqlu zakovati sho`ro tuzumiga sadoqatda yetilib, ijodkor sifatida shakllandi, ammo keksalik, nuroniylik kezlarida eli va yurtini hur ko`rib, istiqloldan masrurligini guvohi bo`ldi. Quddus Muhammadiy sho`ro zamonida yetilgan va uning mafkurasiga to`yinib shakllangan ijodkor esa-da,— yozadi olim,— butun iste`dodini bolalikni kuylashga sarflay olgani tufayli o`z zamonasi qobig`ida qolib ketmadi, bolalik qiyofasida millat kelajagini ko`ra oldi...”³⁶

Darhaqiqat, badiiy ijod tahlili jarayonida adabiyotshunos va ilm ahlining idrok ufqi keng namoyon bo`ladi. Bolalik olami tarovatini dil-dilidan tuya oluvchi zukko olimgina bolalar adabiyoti "nozik adabiyot, izzattalab, mehrtalab adabiyot" (N.Fozilov) ekanligini his etadi. Kichkintoylarga bag`ishlangan jajji she`r bo`lsin, yoxud, katta hajmdagi ertak-doston bo`lsin, unga jiddiy e`tibor, ulkan muhabbat, chinakam san`at asari sifatida yondashadi. O.Safarov Q.Muhammadiy ijodini ana shunday e`tibor bilan kuzatadi. Shoirning bundan o`ttiz-qirq yillar ilgari nashr etilib,

³⁵ O`sha joy, 20-b.

³⁶ Сафаров О . Шейрим – очил дастурхон . Т.: Муסיқа, 2011, –Б.96.

bugun noyob sanaluvchi she'rlari, ertak-dostonlari tahlili orqali bu asarlarni zamondosh o'quvchiga yetkazish istagini ko'zlaydi.

Binobarin, professor O.Safarovning ushbu monografik risolasida bolalar she'riyatiga umrini, ijodini baxsh etgan Quddus Muhammadiy siymosi yangi asr ko'zgusida yaxlit namoyon bo'ladi. Shoir she'rlari mavzu mundarija, obrazlar olami, badiiy jozibadorligiga ko'ra mumtoz o'zbek adabiyoti, rus va jahon bolalar adabiyoti namunalari bilan muqoyasalanib, o'zaro ta'sir aloqalari oydinlashtirilgan. Shu ma'noda, u o'zbek bolalar she'riyatidagi yangi tamoyillarni yoritishga bag'ishlangani hamda XX asr bolalar she'riyati manzarasini tasavvur qilishga yordam berishi jihatidan-da ahamiyatli.

Darhaqiqat, har bir iste'dod egasining e'tirof va e'tibor topishida nuktadon olimlarning xizmatlari beqiyos. Jumladan, bolalik olami g'oyat muqaddas. Uni kuylovchi, u haqda so'zlovchilar qalbi ezgulikka yo'g'rilganligi ayni haqiqat. Bolalikka baxshida umrlar esa kichkintoylarning o'zi kabi beg'ubor, samimiy va quvnoq. Bolalikning takrorlanmas baxtli onlarini, u haqdagi xotiralarni qanday qilib yodga olmaslik, sevmaslik mumkin? Ha, bolalik haqidagi xotiralar insonlarni nafaqat olis o'tmishiga yetaklaydi, balki, undagi eng nozik, samimiy, pokiza tuyg'ularni qayta jonlantiradi. Binobarin, bu tuyg'uni qalbda butun umr saqlay olish hamda shu sohada xizmat qilish eng katta saodat. Zero, bir umr bolalar ijodkorlarini ulug'lab, ular haqida yozish, asarlarini tahlil va talqin etish baxtidan masrurlik tuygan bolalar adabiyotshunoslari ham shunday e'zozga loyiqdir. Ta'bir joiz bo'lsa, bolalar adabiyoti fanining istiqboli va bardavomligi kelgusida ham ana shunday fidoyi olimlar salmog'i, salohiyatiga bog'liq, albatta.

Quddus Muhammadiy (1907-1997) – bolajonlarning tabiatshunos shoiri. U butun umrini, ijodini kichkintoylarning katta adabiyotiga bag'ishlab, XX asr o'zbek bolalar she'riyatini mavzu mundarija hamda janriy xilma-xillik bilan boyitdi. Shoir ijodi o'tgan asrning 30-yillaridan boshlab, yangi asr arafasiga qadar sermahsul tarzda davom etdi. Shu davr mobaynida shoir she'rlarini bog'cha bolasidan tortib, maktabni tamomlayotgan o'spirinlargacha birdek sevib o'qigani, qo'shiq qilib kuylagani rost. Q.Muhammadiyning alohida chop etilgan she'riy to'plamlari, ertak-

dostonlaridan tashqari, birgina maktab darsliklaridan keng o`rin olgan she`rlarining o`ziyoq, uning ijodi serqirra, zavqovarligidan dalolat beradi. Muhimi, ana shu ehtiros hali-hanuz so`ngani yo`q. Shoir she`rlari mustaqillik bolalari tomonidan ham birdek, sevib o`qilmoqda. Shunga yarasha ijodkor badiiy olamining talqini o`zining yangi qirralari bilan to`lishib bormoqda.

Shoirning ilk bor maktabga qadam qo`yayotgan kichkintoylarga bag`ishlangan va H.H.Niyoziyning "Maktab" she`riga hamohang dialog tarzda bitilgan she`rida kichkintoy lirik qahramonning quvonch va g`ururini shundoqqina tuyish mumkin:

Dunyoda eng sevgan joying
Qayer?– dedi.
Dedim: – Maktab.
Sababin ayt, – dedi, dedim:
– O`rgatadi ilm-u adab.
Ota-onam sevsam meni
Qo`zichog`im, quvonchim, deb.
O`qituvchim sevar meni
O`quvchim ham a`lochim, deb.

Shoirning talay she`rlarida shu kabi o`quvchi va o`qituvchi munosabati, maktab hayoti, undagi jo`shqin bolalik olami yetakchi mavzu hisoblanadi.

Quddus Muhammadiy doimo zarur mavzularda asarlar yaratib keldi. Har bir she`rni kundalik hayotimizdan olib yozdi. Bolalarni o`qishga, hunar o`rganishga, odobli bo`lishga, mehnatga chaqirdi, qiziqitirdi, yordam berdi. Buni shoirning "O`quvchiga esdalik" she`rida ko`rish mumkin. Asarda maktab o`quvchisining ma`naviy qiyofasi va vazifalariga mufassal to`xtalib, o`qish, bilim o`rganish zarurligini ta`kidlaydi:

Bo`lay desang bog`bon,
Yo Vatanga posbon.
Yo osmonda uchuvchi,
Yo dengizda suzuvchi,
Nimani qilsang tilak,
Bariga o`qish kerak.
O`quvchi, sendan talab,
Maktabga bor ertalab.
O`qi berib mehringni,
Qo`yib ko`ngil, zehningni,–

satrlari minglab bolalarning kelajagini belgilashda, ularni ilm-ma'rifatga oshno qilishda yo'l boshlovchi bo'lib xizmat qilgan bo'lsa, ajab emas. Chunki nihoyatda samimiy bu she'rida shoir har bir yosh kitobxon bilan g'oyibona uchrashib, dildan suhbatlashadi, ularni hayotda o'z o'rnini topib, vataniga, xalqiga, oilasiga munosib farzand bo'lishga chorlaydi. Juda katta ma'rifiy-ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan ushbu she'r badiiy-estetik qimmati nuqtayi nazaridan ham bolalar she'riyati xazinasidan o'rin egallaydi.

Quddus Muhammadiy ijodiga xos bo'lgan asosiy xususiyat uning asarlarida badiiylilik, ma'rifiylilik va tarbiyaviylilikning uyg'unligi, chambarchas bog'lanib ketganligidadir. Shoir asarlarining yetakchi mavzulari Ona-Vatanga muhabbat, a'lo o'qish, fan va texnikani egallash, xulq-odobda kamolotga intilish singarilarda namoyon bo'ladi. U har bir she'rini bevosita bolalar hayotidan olib yozishga intiladi, kichkintoylarni a'lo o'qishga, kasb-hunar o'rganishga, odobli va mehnatsevar bo'lishga chorlaydi.

Shoir ijodida yosh avlodning a'lo o'qishi, xulq-atvorining shakllanishiga xalaqit beradigan yomon odatlarni hajv yo'li bilan tasvirlash hamda o'tkir satira tig'i va yengil kulgi vositasida tuzatishga harakat qilishida ko'zga tashlanadi. Mashhur "Dum" she'ridan boshlab, "Ahmadjonga uyat", "O'tkirjon va vaqt", "Do'nansher nega "2" chi?", "Ravshanjonning qo'li tilga kirdi", "Tugmacha" singari ko'plab she'rlarida bolalar tabiatidagi turfa nuqsonlar ba'zan bevosita, ba'zan majoziy yo'lda hajv tig'i ostiga olinadi. Bu she'rlarni o'qigan yosh kitobxon hajv qilingan qahramonlar timsolida o'zini ham ko'radi, xulq-atvoridagi shunday kamchiliklardan tezroq qutulishga harakat qiladi.

Quddus Muhammadiy she'rlaridagi yana bir fazilat shoirning jonli tabiatga tabiatshunos murabbiy sifatida nigoh tashlashi va undagi har bir dov-daraxt, o'simlik, gullar hamda jonivorlar – qushlardan qurt-qumursqalargacha har birini yosh kitobxonga tanishtirishi, eng oddiy narsalardan ham go'zallik izlashi, o'quvchining tabiat haqidagi tasavvurini boyitishi, bilmaganini bildirishi, ko'rmaganini ko'rsatishida aks etadi. "Tok daraxti bir xil-u, uzumi nega har xil?",

"Tolim gullaydi-yu, nega meva tugmaydi?", "Shaftoli doktor", "Chuvalchang-traktor" she'rlari shu jihatdan xarakterlidir.

Uning ijodiy olami rang-barangligi, qamrovi kengligini to'plamlari nomidanoq bilish mumkin. Jumladan, muallif o'z she'rlarini "Oftob, Yer, Suv, Havo", "Dov-daraxt mehriyiyo yashil do'stlar", "Yerdagi jon-u jondorlar", "Qanotlilar" hamda "Odam va maqollar" sarlavhalari ostida besh guruhda jamlab, 1971 – yilda "Tabiat alifbesi" nomi ostida nashr ettirgan edi. Zotan, Q.Muhammadiyning o'zbek bolalar adabiyoti tarixida ilk bor besh kitobdan iborat yaxlit majmua yaratish an'anasining o'ziga xosliklari, tabiat alifbesidan saboq beruvchi izchil tizimga ega. Shoirning besh she'riy kitobi inson va uning hayoti, inson va uning tevarak-atrofida yashovchi qushlar, hayvonlar, hasharotlar, inson va uning nabotot olami, osmon jismlari, yerdagi narsalar bilan munosabati mohiyatini bolalarga xos qarashlar zamirida badiiy talqin qilishga yo'naltirilgan xilma-xil janrdagi asarlar silsilasini qamrab olgani, shu jihatlariga ko'ra u o'zbek bolalar she'riyatidagi betakror hodisa ekanligi diqqatga loyiq.

"Qarchig'ay" she'ri sakkiz satrli, bevosita qarchig'ayning o'ziga murojaat shaklida bitilgan:

Qarchig'ay, hoy, qarchig'ay,
Qarashlaring achchig'-ay,
Panjang o'xshar zanjirga,
Tirnoqlaring xanjarga,
Vajohating o'zgacha,
Shijoating zo'r muncha?
Qarchig'ay, hoy, qarchig'ay,
Qarashlaring achchig'-ay.

Bu she'rda ham "q" tovushi alliteratsiyasi qarchig'ay ovozini eslatayotir, qolaversa, "qarashlari achchig'" "xanjar tirnoqli" qush butun vajohati-yu shijoati bilan kichkintoy kitobxon ko'z o'ngida gavdalantirilgan. Shuningdek, kaptarning "g'uv-g'uv" xonishi-yu nomi mazmunining poetik sharhini ifodalovchi so'zlarda shu xonishga ohangdosh tovushlarning faolligi qush haqidagi tasavvurni uyg'ota oladi:

Kaptarim deydi g'uv-g'uv,
G'uv-g'uvlab nima der u?

Kaptarimning so‘zi bu,
Kaptar so‘zi qizig‘-u
G‘uv-g‘uv degani o‘quv,
O‘quvga kerak uquv,
Kaptar maktabi yo‘g‘-u.
Kitob - daftari yo‘g‘-u.
G‘uv-g‘uv so‘zi - maktabi,
Daftar, qalam, kitobi.
Uni o‘qib der g‘uv-g‘uv,
G‘uv-g‘uvning ma’nosi shu!

Diqqat qilinsa, butun she‘r vujudidan kaptar ovozi taralayotganday, kaptar ovozini ifodalovchi g‘uv-g‘uv taqlidiy so‘zi satrlar oxiridagi "u-bu", "o‘quv-uquv", "yo‘g‘-u" va "shu" so‘zlari hosil qilgan ohangdoshlik asosida shunday vaziyatini yuzaga keltirgan, qolaversa, shoir o‘quv va uquv so‘zlar orqali kaptar "g‘uv-g‘uv"i ma’nosiga ishora qilib, kutilmagan didaktik ma’noga ishora qiladi, ya’ni kaptar daftar-u kitobidagi so‘z "g‘uv-g‘uv" bo‘lib, ma’nosi "o‘qi-o‘qi" demoqchi bo‘ladi.

Tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatni tushunmaslik tabiiy muvozanatning buzilishiga olib kelganini endilikda yaqqol anglab yetmoqdamiz. Q.Muhammadiy esa qariyb yarim asr ilgariyoq yosh avlodga bu haqiqatni uqdirmoqchi bo‘lgan. Shoir o‘zining o‘ynoqi ohang va jarangdor so‘zlari zamirida ham tabiatning qadru qimmatini anglatmoqchi ekani anglashilib turadi. Shu sababli shoir yurtimiz tabiati, fasllarining go‘zalligini berilib tasvirlash bilan o‘quvchida go‘zallikni sevish hissini tarbiyalaydi, o‘z fikrlarini tabiat tasviri, ko‘rinishlari va fasllari orqali jonlantirib beradi. "Bahor ostonasida", "Bahor keldi", "Bahor meni chaqirar", "Bahor bilan so‘zlashdim" turkum she‘rlarida bahor kelishi bilan tabiat uyg‘onishi, dala-dashtlar dehqonlar mehnati bilan yanada yashnab, ko‘rk ochishi yorqin tasvirlar, poetik epitelar, o‘xshatish va jonlantirishlar vositasida go‘zal badiiy bo‘yoqlarda tasvirlasa, "Qish ham chiroyli", "Qish ertasi", "Qish boboning hazili" she‘rlarida qish fasli go‘zalliklarini yosh kitobxon nigohi bilan kashf etadi. Bu jihatdan, ayniqsa, shoirning "Bahor keldi" she‘ri e’tiborga sazovordir:

Qo‘llarida soz bilan,
Gul-g‘uncha pardoz bilan,
Silkinib parvoz bilan,

Uchib turna g`oz bilan

Sevimli bahor keldi.

Shoir tabiatning uyg`onish fasli bo`lgan bahorni tom ma`noda jonlantirish bilan tabiatning uyg`onishini xursandchilik ayyomi, to`y-tomoshaga o`xshatadi, bahorning qo`llariga sozini olib, gul-g`unchalar bilan bezanib – pardozi qilib, yurtimizga bahorda tashrif buyuradigan turna-yu g`ozlar bilan birgalikda parvoz qilib kirib kelishi manzarasini yosh kitobxon ko`z o`ngida yorqin namoyon qilishga erishadi. "Bizning kuz" she`ridagi:

Kuzimizning go`zalligini,
Og`aynilar, ko`rganmisiz?
Tokdan husayn, yerdan qirqma,
Shoxdan behi uzganmisiz?
Uzum uzib, sharbat suzib,
Shinniga o`t yoqqanmisiz?
Gala-gala do`stlar bilan
Duv-duv yong`oq qoqqanmisiz?

satrlari esa serquyosh o`lkamizdagi pishiqchilik fasli hisoblanmish kuzning o`ziga xos manzarasi yaratilganligi bilan e`tiborni tortadi.

Shoir ijodining ushbu qirralari qay jihatlardandir, xalq og`zaki ijodiga yaqinlashib ketadi, tasvir va ta`riflarning xalqona soddaligi, tabiiyligi, beg`uborligi bilan e`tiborni tortadi. Ma`lumki, Quddus Muhammadiy 1941-45- yillarda Islom shoirning kotibi bo`lgan. Ta`bir joiz bo`lsa, ushbu xalqonalik shogirdga ustozdan ko`chgan bo`lib, xalq og`zaki ijodi donoligining shoir ijodiga samarali ta`siri dalolatidir.

Binobarin, shoir xalq qo`shiqlari ritmidagi o`ynoqilikni yuzaga keltirgan vositalarni his eta boshladi, xalq afsonalari, rivoyat, naql, ertak va topishmoq janrlariga xos shakl, sujet motivlari va ritmidan ijodiy ilhomlanib, o`zbek bolalar epik poeziyasini folklorizmlarning xilma-xil jilolari bilan boyitdi. Natijada, "Tovuq nega qaqillaydi?", "Xo`roz nega qichqiradi?", "Mushuk nega pixillaydi?", "Olahakka og`zidan tug`ar emish", "Hakkavoyning xom xayoli", "Bulbul bilan mayna qissasi", "Oy yuzida nega dog` bor?", "Tentak soy", "Buvi va sandiq" qissasi, "Tut daraxti va ipak qurti tutilishi", "Zag`izg`on", "Toshbaqa" singari she`riy afsona va she`riy rivoyatlar, "Bir mayizni qirq bo`lib" she`riy naqli, "Bir

o‘zboshimcha chumchuq haqida”, “Qo‘ng‘izoy bilan Sichqonvoy”, “Sandal va pechka”, “Chivin urushqoq va shamol botir”, “Oltin daraxt”, “Dono bobo va bir yuz besh pahlavon o‘g‘il va qizlari haqida ertak”, “Ola bola va a‘lo bola qissasi”, “Bog‘bon chol uch xum ertak aytganmish”, “Erkinjon oyga chiqibdi”, “Adashgan bola qissasi” kabi she‘riy ertaklar hamda “Oltin olov, shirin palov va yashil qozon haqida topishmoq” she‘riy ertak-topishmog‘idan iborat oraliq janrlardagi asarlari dunyoga keldi.

Bundan tashqari, Q.Muhammadiy topishmoqlarning janriy xususiyatlari va kompozitsion qulayligidan foydalanadi; mumtoz she‘riyatimizda mavjud chistonnavislik an‘analarini ijodiy rivojlantirib, “Toping - chi?”, “Viz - viz”, “O‘ylab top”, “Buni toping, bolalar, aytib bermang onalar”, “Buni toping bolalar” kabi qator she‘riy topishmoqlarini yaratadi.

Aytaylik, “O‘ylab top” topishmog‘ida kirpi yashiringan:

Dumdumaloq jonivor,
Tikanak choponi bor.
Kechasi ovga chiqar,
Ilonni tutib qirqar.
Hech narsadan qo‘rqmaydi,
Suvga tushsa cho‘kmaydi.
Olma, uzum yemishi,
Olmosdek o‘tkir tishi.
Odamni ko‘rsa koptok,
O‘zi hayvon, o‘ylab top!

Shoir topishmoq janri imkoniyatlaridan keng miqyosida foydalanishni ko‘zlab, bolalarni ijtimoiy voqelikka faolroq aralashtiradigan va shu xususda fikr yuritishga da‘vat etadigan topishmoq- she‘r va topishmoq-ertak singari oraliq janrlarda quvnoq asarlar ijod qildi.

“Bir o‘zboshimcha chumchuq haqida” she‘riy ertakda esa ishyoqmaslik, dangasalik va o‘ziboshimchalik bilan yashashni xohlab, safdoshlari yonidan ketgan va yolg‘izlikka mahkum bo‘lgan chumchuqcha fojeasi orqali axloqiy saboq berish ko‘zlangan. Erta bahordan barcha chumchuqlar in qurish niyatida tizilishsa, o‘zboshimcha chumchuq esa:

Tayyor kavak inlar ko‘p,
Hammasi o‘zirniki.

Nima kerak in qurib,
Bir kichik so‘qqa boshim-
Qayga borsam sig‘aman,
In qurishning o‘rniga,
Yallo qilib yuraman, -

deya ularga qo‘shilmaydi, ular qayta-qayta chaqirsalar-da, qaysarlik qilib, “chirq-chirqlab” sang‘iydi. Shoir uning o‘zboshimcha sang‘ishlarini ham kulgili qilib tasvirlar ekan, nojo‘ya xatti-harakatlariga salbiy ma‘no yuklaydi. U na onasining, na jamoadoshlarining gapiga kirmay, “bir zumda shaharni chir aylanib” hali tegirmonga kirib, so‘ramay don cho‘qibdi, hali “biletsiz” tol shoxida turib kino ko‘ribdi, hali tayyor in maza deya pechka karnayiga kirib, is – qurumga belanib, kalta fahmlik bilan beparvo yuraveradi. Uni bu ahvolda ko‘rgan chumchuqlar “bu irkit qush qanday qush” deya undan jirkanib, o‘zlarini uzoqroq tutadi. Shunday bir vaziyatda o‘zi yakkalanib qolganini sezadi-da, ishlayotganlarga qo‘shilish u yoqda tursin, hatto horma deyishni-da xayoliga keltirmabdi. Shunda hayron bo‘lib o‘ziga: - Mendan do‘stlarim bezor, Gunohim nedir buncha?!- deya Musicha oldiga borsa, u chumchuqchani tanimay :

- Ovozingdan chumchuqsan ,
Namuncha botding kirga ?
Afti- angoring qora,
Hammaning qochgani rost .
Yuz - ko‘zing qasnoq - yara ,
Patlaring ham to‘zg‘igan.
Is bosgan, kir, g‘ijmaloq,
Ustingga qarab bo‘lmas .
Hech bir joying emas sog‘,
Patlaring taramabsan,
O‘zingga qaramabsan.
Yaxshisi hozir, bolam,
Daryoga borib cho‘mil,
Yuvin, tozalan,

Tozalanib, so‘ngra kel, - deydi. Chumchuqchaga cho‘milishdan o‘zga chora qolmabdi. U cho‘milib kelibdi-da, Musicha xola shundan so‘ng uni tanibdi, boshqa chumchuqlar ham endi undan hurkmay, yaqiniga kelib, shuncha vaqtdan beri qaydaligini so‘rashsa, u hamon o‘sha karnay uyini maqtashdan qolmay, bizning in tayyor, issiq, ko‘kka qarab turibdi, lekin sizlarning inlaringiz hanuzgacha

bitmaydi,— deya pisanda qilishda davom etibdi. Ishlayotgan chumchuqlar unga parvo qilmay, in qurishni davom ettiraveribdilar. Ularning bu ishi chumchuqchaga ta'sir etsa-da, boshida qo'shilmasligini esga olib, “Yalinmayman!”- deya o'z so'zida qat'iyat bilan turaveribdi. Lekin ich-ichidan boshqa chumchuqlar ishiga qoyil qola boshlabdi. Ularning chiroyli uylariga suqlana-suqlana, oxiri yana uchib daydiligiga ketibdi. Nihoyat, jig'ildonini to'ldirib, yana o'sha karnay iniga kirib uxlaganida :

Undan olov - dud chiqib,
Abgor bo'pti bu safar.
Qosh, pari kuyib ketdi,
Tashqari g'iz-g'iz sovuq.
Chumchuqcha qip yalang'och,
Egnida par to'ni yo'q.
Kuygan a'zo-badani,
Achishardi jizillab.

Shundagina u o'z nojo'ya xatti-harakati haqida o'ylashga majbur bo'libdi:

Ko'pchilikning qadri ko'p,
Chumchuqchaga bilindi.
Yolg'izlik yomon ekan,
Boshiga tushib bildi.
Xatosin tushunibdi.

Dildirab, o'lay deb turganida Musicha xola yana joniga oro kiribdi. Ota-ona urug'i bundan xabar topib, Musicha xolaga uni asrab olgani uchun minnatdorchilik bildirib, “gap uqmas o'jar bola”sini o'z inlariga olib ketishibdi: Chumchuqcha esa:

- Ayrilmayman sizlardan,

Ta'zirimni xo'p edim, - deya tavba qilib, ko'pchilikdan uzr so'rabdi. O'shandan beri u jamoasidan ayrilmay, birga yurib, birga ishlarkan...

“Qo'ng'izoy bilan Sichqonboy” Q.Muhammadiy ijodiyotidagi shoh asar bo'lib, 1940-yilda yozilgan.

Qo'ng'izoy va uning tarafdorlari bir tomonda, Sichqonboy va uning tarafdorlari ikkinchi tomonda turib o'zaro kurashga kirishadilar va kurash lavhalari ertak syujetini asosini tashkil etadi. Qo'ng'izoy o'z muhabbati uchun har qancha kurashmasin, pul va zo'ravonlikni kasb qilib olgan Sichqonboyga tegishga majbur bo'ladi. Sichqonboyning o'z xotini va bolalari bor, lekin boylik uni quturtirgan, u Qo'ng'izoy visoliga yetish uchun hech narsadan qaytmaydi, hech narsani ayamaydi, xotinini qo'yib yuboradi, Qo'ng'izoyga sovchi ustiga sovchi yuborib, uni ham, ota-

onasini ham holu joniga qo‘ymaydi. Boshida o‘zini “ombor mudiri, mudirlarning kuziri, tekin puli” oshganidan shoshilib, bosar- tusarini bilolmay “hamyonini xazonday socha boshladi”. Bular bilan ham muddaosiga yetolmasligini payqagach esa kalamushni sovchilikka yuborib, Qo‘ng‘izoy otasiga po‘pisa qilib, qizini bermasa, o‘ldirajagini aytib, nihoyat murodiga yetadi. Shoir Sichqonboy o‘tkazgan to‘y lavhalarini yanada yorqinroq chizadi. To‘yga oid rasm-rusumlar tasvirida Sichqonboy va uning safdoshlari xatti-harakati, dabdabali to‘y manzarasi real aks etadi:

Tekinxo‘rlar kelishib,
Biri pazanda bo‘pti,
Biri sozanda bo‘pti,
Ola qarg‘a karnaychi,
Qora qarg‘a surnaychi.
Baqalar nog‘orachi,
Go‘ng pashsha hofiz, kuychi.
Beshiktervat o‘yinchil,
Chigirtka chertar g‘ijjak.
Sichqon olifta luchchak.
Chirildoq shovvoz naychi,
O‘yin tushar ninachi.
O‘rgimchak tor quribdi,
Qo‘ng‘izoy oh uribdi.

Bu tasvirda har bir qush, hasharot yoki hayvon o‘z qiyofasi, harakati va ovozi bilan jonli gavdalantirilgan. Ayni chog‘da ularning barchasi to‘y shavqidan sarmast, faqat Qo‘ng‘izoy diliga kulgi sig‘may turibdi. Uning butun vujudini alam va norozilikqoplagan. Shoir bu holatni kelindan rozi- rizolik so‘rash udumi orqali yanada bo‘rttiradi. Qo‘ng‘izoyni har qancha zo‘rlashmasin, tan mahramlikka rozi bo‘lavermaydi, lekin qayta-qayta so‘rovlardan keyin uning yangasi Qo‘ng‘izoy qiz tilidan “ha” deb yuboradi. Nihoyat, qizni Sichqonboy uyiga etgan zahoti, yo‘lak tomonda:

Qo‘shni bo‘lak tomondan.
Yig‘lagan ovoz kepti,
Bekilmagan eshikdan,
Chiqibdisichqon bekach.
Kavak uyda qon bekach,
Sichqonboyning xotini.

Bir vaqt sevgan otini.
Ya'ni jufti yo'ldoshi,
Qo'ng'izoyning kundoshi.
Ortida sichqonchalar,
Tiriklay yetimchalar.
Tizilishib ketma - ket,

Dadalashib, chiyillab kela boshlaydilar. Sichqonboy qancha g'azablanmasin, Qo'ng'izoy dili ham shu qadar og'riqqa to'lib ketibdi. Bular ham yetmaganday, "Sichqon o'lsin xotinboz" chiqib qoldi. U "Qancha xotinni qo'ydi, ko'plarni ko'zin o'ydi". Ustiga ustak yana "Ichib keladi kunda, ba'zida yarim tunda", janjal, mashmasha ko'targani ko'targan. "Erkak xotinga podshoh deya" Qo'ng'izoyni yulqib uradi. Xotiniga Chumchuq bilan yuribsan, - deb tuhmat qilishdan ham tap tortmaydi. Holbuki, Qo'ng'izoyning qo'li uy ishlaridan bo'shamasdi: "Kasov edi qo'llari, Supurgi sumbullari". Dard ustiga chipqon deganlaridek, qaynonasi ham chayonday, unga nashtar sanchgani-sanchgan edi. Bunday og'ir vaziyatdan to'ygan Qo'ng'izoy bir kuni qochib onasinikiga keladi. Sichqonboy uning izidan kelib, unga qancha tuhmatlar qilib, yana zo'ravonlik bilan uyga olib keladi. Endi uni avvalligidan battar xo'rlay boshlaydi. Shunda uning eski do'stlari kapalak-u ninachilar joniga oro kirib:

Qo'rqma sichqon do'g'idan,
So'yloq tishi o'qidan.
Sen uchun biz parvona,
Emasmiz-ku begona.
Sichqonlar ko'zini och!

Dugona, o'rmonga qoch! - deya maslahat beradilar.

Qo'ng'izoy shu maslahatga amal qilib, oysiz qorong'u tunda o'rmonga qarab qochadi. Uni o'rmondagi dov-daraxtlar-u gullar, sayroqi qushlar kapalak va ninachilar xursand kutib olishadi. Shunda u tinmay ishlaydi va o'ziga mos mehnatkash asalari bilan topishib oladi. Endi ularning to'yi eskicha udumlarsiz:

Na bir sovchi na dallol,
Na qo'yu, na qalin mol.
Na nikoh na go'shanga,
Na bir yonida yangasiz. - o'zlari xohlaganlaricha zavqu surur

bilan bo'lib o'tadi. "To'yga yurak to'yboshi" bo'ladi. Bu oddiy bir to'y bo'lib, unga barcha o'rmonliklar keladi:

Kelishdi juft - juft bo'lib,
Ketma-ket to'p-to'p bo'lib.
Sa'va, bulbul, to'rg'aygacha,
Qolmadi chittakkacha.
Bo'ldi ajoyib bazm,
O'yin, askiya, hazil.
Qushlar sayrar - orkestr,
Laylak - dirijyor master.
Kapalaklar o'yinchi,
Raqsga tushar ninachi.
Ayiqlar masxaraboz,
Maymunlar o'ynar dorboz.
Bolarilar xizmatda,
Qo'ng'izoyim izzatda.

Shoir to'y manzarasini butun borlig'i bilan harakatda ko'rsata olganligi tufayli u zavqovarlik kasb etgan. Shu zavqu quvonch Qo'ng'izoyning baxtli turmushi dalolatiga aylangan.

Ertak oxirida Sichqonboy o'g'rilikka kirib, mushuk qo'liga tushgani xabar qilinarkan, qissadan hissa tarzida "Har kim ekanini o'rar" degan xulosa o'rtaga tashlanadi.

Shunday qilib, Quddus Muhammadiy o'zbek bolalar she'riyatining sohibkori darajasiga ko'tarilib, uni tom ma'noda yangi mavzular va g'oyalar, yangi badiiy shakllar va obrazlar, yangi tasviriy vositalar va uslublar bilan boyitib, kelajak bunyodkori bo'lgan navqiron naslning orzu-armonlari, o'yin, o'qish va yashashdagi zafarlari, iztirob va quvonchlari, orzu va umidlarini, odam va olamga munosabatlarini turfa jilolarda kuylab nainki o'z yurtida, balki uning sarhadlaridan tashqarida ham tanildi. Uning asarlari yigirmadan ziyod tillarga tarjima qilinib, S. Marshak, A. Barto, S. Mixalkov singari bolalar shoirlari e'tiborini qozondi. Aslida, badiiy asarning umrboqiyliги uning har bir avlod tafakkurida yangicha bo'y ko'rsata olishi, serqirra ma'no-mohiyat kasb eta olishi bilan belgilanadi. Shu ma'noda shoir she'rlaridagi poetik-lingvistik qirralar, axloqiy, ta'lim-tarbiyaviy xususiyatlar uning zukko tilshunos, adabshunos va ma'rifatparvar ekanligini ham tasdiqlaydi

Gafur G'ulom – bolalar shoiri va nosiri (1903-1966). U kattalarning ardoqli adibi bo'lishi bilan birga bolalarning ham sevimli ijodkoridir. U XX asrning 20-yillaridan 60-yillarigacha bolalar uchun she'rlar, hikoya va qissalar yozdi. Uning

she'rlarida bolalar hayoti, ularning orzu-armonlari, o'kinchlari, quvonchlari ifoda etilgan edi. Shoirning bolalarga atalgan she'rlari 1935-yilda "Turg'un va O'rdak", 1940-yilda "Mukofot", 1949-yilda "Tongotar qo'shig'i", 1953 -yilda "Bari seniki", 1955-yilda "Bir g'uncha ochilguncha", 1958-yilda "Siz mening yoshligimsiz" to'plamlariga kiritildi. Ayni damda nasriy asarlaridan "Netay" 1930-yilda, "Tirilgan murda" 1934-yilda, "Yodgor" 1936-yilda, "Shum bola" 1963-yilda chop qilindi. Ayni chog'da G'afur G'ulomning she'riy to'plamlarini nashr ettirish shoir vafotidan so'ng to'xtab qolmadi. 1969-yilda "Bayram maktubi", 1970-yilda "O'ylashni o'rganamiz", 1983-yilda "Farzandlarimga" she'riy to'plamlari bosildi. Zero, G'afur G'ulomning bolalarga atalgan asarlarisiz o'zbek bolalar adabiyotini tasavvur qilib bo'lmaydi. G'afur G'ulom mutafakkir va faylasuf shoir sifatida bolalar yurt kelajagi ekanini, ularning kamoli xalq kamoli ekanini his qildi, shu tuyg'ularni she'rlarida goh bola bo'lib, ularning dunyosini yoritsa, goh kattalarning bolalarga munosabatlarini aks ettirdi.

G'afur G'ulom bolalarga kattalarning munosabatini "Charog'larim-qarog'larim", "Aziz avlodlarimizga", "Mening bir satrim", "O'qing qizlar", "Chiroy", "Siz mening yoshligimsiz", "Sen salomat bo'lsang bas" kabi she'rlarida ifodalar ekan, o'zining bolaparvar shoir ekanini namoyish qila olgan. U xalq shoiri sifatida yurtimizning har bir bolasini o'ylagan, ularning har birining kelajagi uchun qayg'urgan desak mubolag'a bo'lmaydi. G'afur G'ulom "Men,— deya yozgan bir xatida, — avvalo, bolalar deganimda o'z bolalarimni o'ylaganim yo'q. Butun respublikamizni o'z oilam deb, respublika bolalarini o'z bolalarim deb bilaman. Demak, ular uchun yozganim yozgan".

Bolalarga jahon va zamon ularniki ekanini uqtirish Vatan ravnaqi, xalq taraqqiyoti yo'lidagi ta'sirli vositasidir. She'r falsafaga boy, shuning bilan birga sodda, ohangi ravon va qalbga yaqin.

Barmog'ingga kirmoqchi tikanga bag'rim qalqon,
Ko'zim qorachig'lari, sizga nur yarashadi.
Qo'ng'iroq sochlaringiz qo'ng'ir, qora, za'faron,
Oftobning tarog'ida onalar tarashadi.

She'r g'oyasi, badiiyatiga ko'ra ta'rifga loyiqdir; shoir bolalar barmog'iga kirishi mumkin bo'lgan tikanga bag'rini tutib berishga rozi. U bolalarni kattalarning ko'z qarog'i deb hisoblaydi.

G'afur G'ulom – donishmand shoir. U bolalarga, yosh avlodga ishonch bilan qaragan. Yetimlik mavzui G'afur G'ulom ijodida ko'p uchraydi. Negaki, shoirning o'zi yetimlik jabrini tortgan inson. U to'qqiz yoshda otasiz qoladi, o'pka shamollashidan vafot qilgan otasi to'rt norasidaga G'afurni bosh qilib ketdi. Kenja singlisi endi olti oylik edi. U tirikchilikning qaynoqli, alamnok ko'chalariga kirib chiqar ekan, yashashni o'rgandi. Oqibat hayot kurashlardan iboratligini angladi. Yetimlikning nochorligini, alamlarini "Netay" qissasida Netayning fojeasi taqdiri yordamida aks ettirgan bo'lsa, "Shum bola"da Qoravoy o'g'il bola-ku, deb hisobladi, uni yaxshi hayotdan umidvor qilib yaratdi. Qoravoy hayot unga behisob azoblar tayyorlasa ham, qaddini rostlab, yo'lida davom etdi. Bu ma'lum ma'noda G'afur G'ulomning o'zi edi. G'afur G'ulom yangi davlat yetimlarga e'tibor qilayotganini, o'zbek yetimparvar xalqligini ko'rib, "Yodgor"da boshqacharoq yetimlikni tasvirladi.

Shoirning yetimlik motivi mavjud she'rlarida bugungi bolalikka shukrona bor. Istiqlool davrining katta-yu kichigi bu she'rlarni o'qib, bugungi bolalik uchun mustaqil Vatandan, ozod davlatdan minnatdor bo'lsa arziydi. Shoir o'z asarlarida hajvdan mahorat bilan foydalangan. "Shum bola"dagi fojeali bolalikni ham shu qadar satira va yumorga o'raganki, asardagi qayg'uli voqealarni ko'rib turib ham kulaverasiz.

Shoirning bolalarga yozgan she'rlari rang-barang mavzudadir. Shoir "quyosh, suv, havo, tuz, ona yer hayot degani, odamzot teng huquqli, barchasidan birday bahramand bo'lishi joiz", deb hisoblaydi va fikrining ikkinchi tomonini shunday ifodalaydi:

Har kishining o'z tuqqan
Aziz ona Vatani,
Tinchgina boshpanasi,
Oilasi, chamani.

Gʻafur Gʻulom vatanparvar shoir sifatida har bir sheʼrida Vatanni tarannum qildi, yoshlarni Vatanni sevishga, uni ardoqlashga chorladi. Bolalar ongiga oʻzbekning Oʻzbekiston sarhadlaridan boshqa yerlarda sochilib yotganini, qayerda boʻlmasin oʻzbek bizning jondoshimiz, qondoshimiz ekanini uqtiradi:

Vatandoshlar salomin necha jildli bir kitob aylab,
Navoiy deb Musalloga kelibman intixob aylab.
Samarqand, Andijon, Toshkandu, Urganju, Buxorodan,
Oʻzing nashʼu namo topgan sharafl shonim maʼvodan,
Sening orzularing roʻyobga chiqqan yangi dunyodan.

Gʻafur Gʻulomning bolalar shoiri va nosiri qiyofasiga otalik va murabbiylik tuygʻulari chuqur singishib ketgan. Bunda yetimlikda kechgan bolalik xotiralari taʼsiri ayricha rol oʻynaganini alohida taʼkidlash joiz. Shu holat uni qoʻliga qalam olib ilk sheʼrini yozishga undagan edi. “Bir kuni, – deb yozgan edi u oʻzining “Kechmish va kechirmishlarimdan” xotiranomasida, – bolalar bogʻchasidagi yetim bolalardan 15 tasini bizning internatga oʻtkazdilar. Men bu goʻdaklar bilan birga tunab qoldim. Kechasi uxlamay, kuzatuvchilik qilib chiqdim. Shu kecha oʻz yetimligim, boshimdan kechirganlarim va shu yetim bolalar ahvoli... toʻgʻrisida sheʼr yozdim. Shu sheʼrimni birinchi sheʼrim desam boʻladi”.

Gʻafur Gʻulom bolalar uchun yaratgan asarlarning alohida xususiyati ulardagi hayotga endigina kirib kelayotgan yosh bola obrazining oʻziga xos shakl va yoʻsinlarda tasvirlanishi bilan xarakterlidir. “Qushchalar sheʼri”, “Dadam va men”, “Oʻylashni oʻrganamiz”, “Kekkaymachoq Sobirjon”, “Ahmadjon – fotograf”, “Chaqchaqlashaylik” sheʼrlarida yosh bolaning oʻziga xos maʼsum, begʻubor, samimiy dunyosi yaratiladi.

“Oʻylashni oʻrganamiz” sheʼrida Muxtorjon olti yashar singlisi Munisxon bilan oʻylash oʻzi nima ekanligi haqida bahs qiladi, singlisi javob berolmagach, unga oʻylashni “jiddiy turib, qoshini birga yigʻib, singlisiga koʻrsatadi”:

– Mana, men oʻylayapman...
– Nimani oʻylayapsan?
– Juda koʻp oʻylayapman:
Morojiniydan togʻ boʻlsa.

Nuqul gilos bog' bo'lsa,
Bir qozon qaymoq bo'lsa,
Tuyaday pishloq bo'lsa...
Og'zining suvi kelib,
–Viy-y,–devordi Munisxon...

Bu – o'g'il bolaning beg'ubor dunyosi, cheksiz-chegarasiz xayollarining bir qirrasi. Darhaqiqat, muzqaymoqni yomon ko'radigan bola bormi? Akasidan o'ylashni o'rganmoqchi bo'lgan Munisxon ham o'z istagini qizaloqlarga xos erkalik bilan izhor etadi:

–Hi-y... bitta qo'g'irchoq bo'lsa,
Kaliti buzilmasa,
Ko'zini yumganida
Meni ham ko'rib tursa... –

Aka baribir kattaligiga borib, “shu ham o'ylash bo'ldimi?” deb singlisidan baland kelmoqchi bo'ladi, unga o'ylashni yaxshiroq o'rganib olishini “maslahat” berarkan: “Sen oyi bo'lasanmi?”– deydi to'satdan. Munisxon bu kabi savolning mohiyatini hali tushunmaganidan, ko'zini pir-pir uchirib, “Sen-chi?”– deydi xolos. Jahli chiqqan Muxtorjon esa:

–Men qiz bola emasman,
Qizlar oyi bo'ladi.
Men katta bo'lganimda,
Besh yuzga kirganimda
Katta dada bo'laman,–

deydi bilag'onligini ko'z-ko'z qilganday. Haqiqatan ham “Sen oyi bo'lasanmi?”– degan savoldan qaysi o'g'il bolaning jahli chiqmaydi?! Shu sababli ham “katta dada bo'lganida yuzta qizi bo'ladigan” Muxtorjon baribir qizlarining otini “Punis” qo'yishi chinakam samimiyatga, beg'ubor bolalikning jo'shqin mehriga yo'g'rilgani anqib turadi. Endi Munisxon ham bo'sh kelmay, akasidan o'zishga tayyor. U ham “oyi bo'lganida mingta o'g'li bo'ladi, oti Puxtor bo'ladi”. Ana shu jihatdan ustun bo'lgani uchun tilini likillatib, akasini gijgillatadi.

Chindan ham ushbu kichik she'rdayoq G'afur G'ulom yosh bolalar dunyosini, fikrlash tarzini, obrazini ulkan mahorat bilan yaratgani ayonlashadi.

G'afur G'ulom ijodida yetimlik mavzusi ham alohda yo'nalishni tashkil etgani bejiz emas. Yetimlik uni o'ksik qalb sohibiga aylantirgan va mudom ta'qib etganligi tufayli bolalarga atab qaysi mavzuda she'r yozmasin, o'sha zahoti xotirasi

qatlaridagi yetimlik armonlari uygʻonishi tabiiy edi. Kattalar uchun yozilgan va XX asr oʻzbek sheʼriyatida voqeaga aylangan “Sen yetim emassan”da qonxoʻr fashistlar ming-minglab bolalarni ota-onalaridan ayro etib, yetim qoldirayotganidan jirkangan shoir yana oʻsha “oʻninchi yillar sargardonligi”ni eslamay oʻtolmaydi:

Yetimlik nimadir—
Bizlardan soʻra.
Oʻninchi yillarning
Sargardonligi;
Isitma aralash
Qoʻrqinch tush kabi
Xayol koʻzgusidan
Oʻchmaydi sira
Men yetim oʻsganman,
Oh, u yetimlik...
Voy bechora jonim,
Desam arziydi,
Boshimni silashga
Bir mehribon qoʻl,
Bir ogʻiz shirin soʻz
Nondek arzanda.
Men odam edim-ku...
Inson farzandi...

Sen yetim emassan,
Tinchlan jigarim,
Quyoshday mehribon.
Vataning — onang,
Zaminday vazmin-u,

Mehnatkash mushfiq
Istagan narsangni tayyorlaguvchi
Xalq bor — otang bor.
Choʻchima, jigarim,
Oʻz uyingdasan.

Yoki, bolalarga atab bitilgan “Bayram maktubi” va boshqa qator sheʼrlarida ham bu holni kuzatish mumkin. Jumladan, “Bayram maktubi”da oʻqiymiz:

Oʻttiz sakkiz yil burun

Bugungi siz bilan teng
O'n to'rt yoshlarda edim.
Tongsiz, uzun kechqurun
Qora qo'ynin ochar keng
Ko'z o'ngida uchurum.
Maktab qayoqda deysiz?
Nonning hatto o'zi yo'q,
Bo'z yaktak, yirtiq ishton,
Eshiksiz, o'tsiz, nursiz,
Vayronalar qup-quruq,
Xalq tentirar parishon
Oq podshoning urushi
Yurtni yergacha toptab,
Tekkan edi tinkaga.
Och qo'shinning yurishi
Yer yuzini gur o'rtaq,
O'xshardi alangaga.

Umuman, bu kabi she'rlar yaratilganidan buyon baralla jaranglab, o'z vaqtida jangchilar uchun umid va ularning O'zbekistonga evakuatsiya qilingan yetim farzandlari uchun tasalliga aylangan bo'lib, xalqimiz mehru oqibatining tarannumidan bitilgan. Shu muqaddas adabiy hujjat bor ekan, bolajon xalqimizning yetimparvarlik jasorati tarixining bu yorqin sahifalarini hech kim na o'chira oladi va na o'zgartira oladi.

Shuningdek, G'.G'ulomning o'smirlar kitobxonligining asosini tashkil etgan "Netay", "Yodgor" va "Shum bola" qissalarida ham shu muammo tahlil qilinadi. Adib bu asarlarida yetimlikni keltirib chiqargan sabab va oqibatlarga badiiy nazar solish yo'lidan boradi. Zero, otasi yo onasi (ba'zan har ikkovi)dan bevaqt ajralib, o'gay ota yoki o'gay onadan shafqat emas, shafqatsizlik ko'rgan bolakayning achchiq va alamli qismati shunday foje' qismatdir. Bunday holatda yetimning o'gayligi birmuncha shaxsiy fojea sanalishi mumkin. Ammo G'afur G'ulom masalani shu holda yechish yo'lidan bormagan, aksincha, u o'tmishdagi nobop tuzum va bemehr jamiyatning shafqatsizligi ham o'lganni tepkilab, yetim-yesirlarga o'gaylik qilishi fojeasini ochishga harakat qildi va aytish mumkinki, bunga muvaffaq ham bo'ldi. Bu jihatdan Netay va Shum bola – Qoravoyning yetimlik qismati talqini e'tiborni tortadi.

“Shum bola”

- Adibning “Shum bola” qissasida o‘zbek xalqining o‘tmishdagi og‘ir hayoti, xususan, o‘smirlarning qarovsizligi, ularning bir parcha non deb darbadar kezishlari achinarli nasvirlansa, ba’zi obrazlarning harakatlari kulgi ostiga olinadi

“Shum bola” kinofilmidan lavhalar

“Yodgor” qissasida esa yetimlik sujetni harakatga solgan motiv. Unda yetim go‘dak Yodgorning qismatiga munosabat hal qiluvchi rol o‘ynaydi. S.Mamajonov to‘g‘ri ta’kidlaganidek: “Yodgor” ma’lum jihatidan poetik ramzli nom. Go‘dak Yodgor asarda tasvir obyekti bo‘lmasa ham yozuvchi uchun yangi insoniy munosabatlarni ko‘rsatib berishda vosita rolini o‘ynaydi. Bu go‘dak Mehri va Jo‘ralar, ularning ota-onalarining qalb dunyosini ochib beruvchi bir kalitdir, shu go‘dak asar voqeasini yaratadi, konfliktga keskin tus beradi, syujetni o‘stiradi va uni ikkiga bo‘lib tashlab, keyin yana bir-biriga qo‘shadi, shu go‘dak xarakterlarni rivojlantiradi, ochadi. U asardagi voqealar va odamlarni bir-biri bilan munosabatga

kirituvchi, asarning hamma bo'lagini yozuvchining ko'rish markaziga bog'lab, tortib turuvchi magnitdir: Mehrining o'z sevganiga shu go'dak xalaqit beradi. Jo'raning "aybsiz aybdor" bo'lib, onasi, aka va ammalari oldida ta'naga qolishida shu go'dak sababchi bo'ladi, xuddi shuningdek, Jo'raning insoniyligini ochib beruvchi, Saodat sevgisini sinovdan o'tkazuvchi va Mehriga hayot haqiqatini tushuntirgan ham shu go'dak - Yodgordir.

G'afur G'ulomning o'zbek bolalar adabiyotiga qo'shgan hissasi benihoya salmoqli ekanligi shubhasiz. Uning ko'plab she'riy va nasriy asarlari bolalar adabiyotimiz xazinasiga munosib ulush bo'lib qo'shildi. Yozuvchining "Shum bola" va boshqa bir qator nasriy asarlari tom ma'noda bolalar adabiyotimiz durdonalari hisoblanadi. Hatto G'afur G'ulom bolalar uchun "Shum bola"dan boshqa asar yaratmaganida ham shu birgina asari bilan o'zbek bolalar adabiyotida o'z o'rniga ega bo'lgan ijodkor sifatida manguga qolishi aniq edi.

Tom ma'nodagi badiiy asar davrlar to'foniga bardosh berib asrlardan- asrlarga o'taveradi. G'afur G'ulom ijodida ham ana shunday haqiqiy badiiyat mahsullari ko'plab topiladi va ushbu asarlar barcha davrlarda yosh avlod ma'naviy kamolotiga xizmat qilaveradi.

Binobarin, G'afur G'ulom she'rlarida bolalarning kelajagi ulug' bo'lishiga ishonch bor. G'afur G'ulom faylasuf shoir sifatida yosh avlodga ishonch bildirish, ularni ruhlantirish juda muhimligini angladi. Shu boisdan "Yasha, deyman, o'g'lim!", "Bari seniki" deb xitob qiladi.

G'afur G'ulomning talay she'rlarida bolalardagi kamchiliklar yumor yordamida ko'rsatib berilgan. Jumladan, "Nortojining kurak tishi", "Ahmadjon fotograf", "Ahmad yomon bola emas, ammo..." kabi she'rlari shu jihatdan bolalar hajviyotining o'lmas namunalaridir.

"Nortojining kurak tishi"

Oldingi to'rtta kurak tishining
Sog'i yo'q – hammasi chirik, darz ketgan.
Ba'zisi juda past, ba'zisi baland,
Ba'zisi lab yular-misli tikan.
Nortoji o'zi sho'x, erinchoq bola-
Yuzini haftada arang yuvadi.
Ko'cha ham kuylarda chang tuproq kechib
"Olapar", "To'rtko'z"ni doim quvadi.

Shoirning deyarli har bir she'rida Vatan madhi bor, uning she'rlari yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalay oladi.

G'afur G'ulom bolalarga yuzlab she'rlar hadya qilgan shoirdir. Uning "Sen yetim emassan", "O'ylashni o'rganamiz", "Bari seniki" kabi she'rlari dunyo bolalar adabiyoti xazinasiga qo'shilishiga loyiq she'rlardan bo'lsa, maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalar uchun yaratgan asarlari orasida o'yin qo'shiqlari ham alohida mavqe' kasb etadi. "Oq terakmi, ko'k terak", "Chitti gul", "Buni toping, qizlarim" she'rlari xalq og'zaki ijodidagi o'yin va topishmoq-qo'shiqlar asosida yaratilgan asarlar sifatida bolalar adabiyotimiz xazinasini boyitishga xizmat qiladi.

Shoir ijodida o'z davri mafkurasi sezilsa-da, u boqiy she'rlar yaratib, davrlardan osha bildi, istiqlool davrida ham bolalarning sevimli shoiriligicha qoldi.

Ilyos Muslim – bolalar shoiri (1909-1993). Bolalar uchun asar yaratishdek sermashaqqat va qutlug' ishga umrini bag'ishlagan Ilyos Muslim "Turnalar" (1952), "Bizning maktab" (1954), "Sening sovg'ang" (1957), "Tilla qo'ng'iz" (1960), "Ishchan asalarilar" (1962), "Oylar aytishuvi", "Oyxon va rayhon" (1964), "Ko'rik" (1969) kabi qator she'riy to'plamlari bilan adabiyotimiz taraqqiyotiga hissa qo'shdi.

Shoir she'rlaridagi poetik obrazlar, o'xshatishlar kichkintoylar tafakkuriga mos talqin etilishi jihatdan ajralib turadi. Masalan, boychechakni ta'riflar ekan, uning yorqin detallari - rang va xususiyatlariga diqqat qaratadi:

Hali erimasdan qor,
Dala, qirda gulbahor.
Chiqdi mitti gul-chechak,
May elchisi boychechak.
Askar kabi turar tik,
Barglari yashil, tetik.
Uning rangi sariq, oq,
Boshida kumush qalpoq.

Bahor dala-qirdan boshlanishi bejiz emas. Quyosh nuri eng ko'p tushadigan, iliqlik tafti ilgariroq seziladigan joy bepoyon qir-u dalalardir. Boychechak ham dastlab dala-tuzda yashnab ochiladi. U qadimda Navro'z elchisi sifatida bolalar quvonchiga sabab bo'lgan. Undan guldastalar yasagan bolakaylar hovlima-hovli yurib, qo'shiq kuylab, boychechak ulashib, bahor xabarini berib, suyunchi olishgan. U haqdagi xalq qo'shig'ida qadimgi ajdodlarimizning ilk bahor kunlaridagi "qozon

to'ldi" marosimi va bahor kelganiga ishora qilinadi. Shoir xalq orasida qadimdan bolalar tomonidan kuylanib kelinayotgan qo'shiqqa aniqlik kiritib, uning yangi qirralarini tasvirlaydi. May turfa gullarning qiyg'os ochilgan pallasi, boychechak esa uning dastlabki nishonasi ekanligi shu tariqa bolalarga ayon bo'ladi. Bu jajji gulning askarga o'xshatilishi ham tasodif emas. Uning sovuq va erib ulgurmagan qordan qo'rqmay, bosh ko'tarib turishi askarlarga xos jasoratga qiyoslanmoqda. Kumush qalpoq tushunchasi faqat gulning (oq rang) tashbehlanishi bo'lib qolmay, qor ostidan bosh ko'tarib turishiga ham ishoradir.

Shoir she'rlarining aksariyati maktabgacha tarbiya yoshidagi, yoxud kichik maktab yoshidagi o'quvchilarga mo'ljallab yozilgani she'rlar mazmun-mundarijasidan ayon bo'ladi. Bu yoshdagi bolalarni ko'proq hayvonlar, qushlar va jonivorlar, gullar, zilol suvlar-u yoz ne'matlari, yoki qorbobo va qish, yam-yashil archa juda-juda qiziqtiradi. Ilyos Muslim bolalarga olam-olam shodlik keltiruvchi ana shunday mavzularga tez-tez murojaat qiladi. Shoirning "Laylak keldi", "Turnalar", "Quyong", "Toychoqim", "Laylak", "Gul teramiz", "Archa qo'shig'i", "Maktabimiz" singari she'rlari shu ma'noda ardoqli.

I. Muslimning mehnat mavzusida yozilgan she'rlari o'quvchilarda faqat mehnatga ko'nikma hosil qilish, mehnatning hayotiy ehtiyoj ekanini uqtirib qolmasdan, balki ularda mehnatdan zavqlanish tuyg'ularini ham shakllantirib boradi. Shu jihatdan shoirning "Sening sovg'ang", "Oyxon va rayhon" she'rlari ahamiyatli. Masalan, dastlabki she'rda jajji qo'lchalari bilan kashta tikib onasiga sovg'a qilishga chog'lanayotgan qizaloq haqida so'z borsa, ikkinchi she'rda jambil-rayhon ekib, jo'yaklariga suv qo'yib uni ko'kartirgan Oyxon ta'riflanadi. She'rlarda shoir o'zi xulosalaganday, halol mehnat rohatini totish zavqi yorqin aks etgan.

Shoirning "Oylar aytishuvi" she'rida taqvimdagi 12 oyning o'ziga xos muhim xususiyatlari, navbat bilan ketma-ket almashib kelishi, el-yurti obod etishi kuylanadi. Zero, Ilyos Muslim boy ijodiy tajribaga hamda xalq e'tirofiga sazovor shoirlardan biridir.

O'zbek bolalar adabiyoti tarixida 30-40-yillar she'riyati alohida o'rin egallaydi. Bu davr bolalar adabiyoti talay ijodkorlar bilan to'lishib, badiiy barkamol asarlar

orqali taraqqiy etgani ayon haqiqat. Bunda **Zafar Diyor** ijodi ham yetakchi o`rinda turadi. Shoir o`zining qisqa umri (1912-1946) davomida bolalar she`riyatini janriy, shakliy va mazmun rang-barangligi bilan boyitishga xizmat qildi. Uning "Qo`shiqlar"(1933), "Mashinist"(1936), "Tantana"(1938), "She`rlar"(1939), "Muborak"(1940), "Bizning qurolimiz"(1941), "Bizning oila"(1942), "Sovg`a"(1944) kabi to`plamlari bolalar adabiyoti xazinasidan joy olgan. Z.Diyor she`rlari mavzu jihatdan kengqamrovli bo`lib, Vatan, ona-tabiat, fasllar tarovati, do`stlik, bolalik va unga qadrdon narsalar; urush davri bolalari qismatiga bag`ishlab turkum she`rlar yozadi. Shoir asosan maktabgacha tarbiya va kichik maktab yoshidagi jajji kichkintoylar olamini zavqovar ifoda etgandir. Uning lirik qahramonlari o`z bog`chasi, yasagan o`yinchoq, chizgan rasmi bilan ham suhbat quradi, bahs qiladi. "Bog`chamiz", "Gunafsha", "Kapalak", "Suv bilan suhbat" she`rlari mohiyatan 4-5 yoshlilar qiziqishiga hamohang. Masalan, kichkintoy qahramon oqar suv bilan shunday muloqotga kirishadi:

- Quloq solgin so`zimga!
Nega buncha shoshasan?
Qayerdan bu kelishing,
Qirg`oqlardan toshasan?

Suv:

- Yaxshi bola toychangdek
O`ynab, kishnab kelishim,
Qir, adirlar oralab
Shamol kabi yelishim,-
Ko`rasanmi, bu o`sha
Oppoq qorli tog`lardan.

Ko`rinadiki, kichkintoylar o`ziga o`xshagan sho`x narsalarga qiziqadi: suvning shoshib oqishi, qirg`oqlardan toshishi uning e`tiborini tortadi. Har qanday jonivorning kichigi – bolalarniki ekani nazarda tutilsa, suvning javobida hayotiylik mavjud. U o`zining pishqirib, baland tog`lardan shiddat bilan oqishini bolakayning toychog`i kabi o`ynab kishnashiga qiyoslaydi. Suhbatning davomida bola suvning shildirab, yoqimli kuylashi nimani anglatishiga, jilolanib, jildirab ne xususda so`ylashiga, goh esa toshib oqib, qayerga borishi-yu, manziliga qiziqishini so`raganida, Suv zarrin quyosh nuridan quvvat olib o`ynab yayrash, o`sha mehribon ona maqtovi haqida so`ylayotgani, borar yeri esa paxta koni-yu ekinzor

ekanini ma'lum qiladi. Shu tariqa, bolada suvning shunchaki bekor oqmasligi, uning ham muhim yumushlari borligi, shu uchun shoshib yurishi haqidagi tushuncha paydo bo'ladi.

Zafar Diyor she'rlarida bolalarning tabiat va jamiyat hodisalariga munosabati ham keng o'rin egallaydi. Kichkintoylar o'zining yaqin do'stidek suhbat qurgan kapalak, qaldirg'och, laylak va boshqa qushlar haqida quvnab-yashnab kuylaydi. Shoirning "Kapalak" she'ri sujetli bo'lib, jajji lirik qahramon kapalak bilan suhbat qilish, do'st tutinish orzusini bayon qiladi:

Uning "Qanotli do'stlar", "Qushlar haqida qo'shiq", "Qaldirg'och", "Laylak" singari she'rlarida ham yosh lirik qahramon kechinmalari orqali ularga bo'lgan muhabbat, sog'inch hissi kuylangan. Z.Diyor she'rlarining aksariyati ijro etish, jo'rovozda kuylashga mos. Ularning ritmik ohangdorligi, satrlar tuzilishi, turoqlanishi, ta'kid so'zlarning alohida satrlarda bosh harflar bilan kelishi kabilar she'rning musiqiylikini ta'minlagan. Jumladan, "Qushlar haqida qo'shiq" she'ri deklamatsion mazmun va musiqiy ohang uyg'unligidan iborat. "Qaldirg'och" va "Laylak" she'rlari esa xalq og'zaki ijodida uchraydigan hukmlagichlarga monand yozilgan. Folklorshunos olim O.Safarov ta'kidlaganidek, hukmlagichlar qadimgi ajdodlarimizning totemistik e'tiqodiga daxldor marosim qo'shiqlarining davrlar o'tishi bilan ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot ta'sirida transformatsiyaga uchrab, asta-sekin bolalar repertuariga o'tib, bolalarcha mushohadakorlik asosida qaytadan

sayqallanib, yangi motivlar, yangi obrazlar orqali to'lishib borgan. Haqiqatan, qaldirg'och va laylak hali-hanuz muqaddas qushlar qatorida turadi. Ularni tutish, qafasga solish, ozor yetkazish mumkin emas, degan aqida azaldan xalq orasida mavjud va bu haqda talay rivoyatlar bor. Z.Diyor shu ma'noda she'rlarini bolalar folklorida mashhur "Qaldirg'och, g'och-g'och, Eshigingni och-och. Eshigingni ochmasang, Menga kulib boqmasang, Tuynugingdan kiranman, Adabingni beraman", yoki "Laylak keldi yoz bo'ldi, Qanoti qog'oz bo'ldi" kabi hukmlagichlari bilan boshlab, fikrini rang-barang poetik tavsiflar bilan davom ettiradi. Binobarin, hukmlagichlar qadimda bolalarning hayvonot olami bilan munosabatlarini ta'minlagan, shu asosda hayotsevarlikka o'rgatgan bo'lsa, bu mavzudagi she'rlar bugun ham yosh avlodda ekologik va estetik-axloqiy tarbiyani kuchaytirishga yordam berib kelmoqda. Zero, istiqbol bolalari uchun g'oyat dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan tabiatni asrash, tobora kamayib borayotgan qushlarga g'amxo'rlik qilish, ularning borini asrab-avaylash, ko'payishlari uchun yordam berishida Z.Diyor she'rlarining ayriча ahamiyati seziladi. Qariyb bir asr ilgari shoir she'rlarining yosh qahramonlari fidoyilik bilan qushlar uchun in qurib: "Xaltachada to'liq don, Mana, shirin oppoq non. Senga tegmayman, mayli. Bu yil bizga mehmonsan, Kuz kelguncha ketmaysan. Hozirladim senga uy, Marhamat qil, tuxum qo'y. Bola ochgin bemalol, Seni saqlay ilondan, Ham zaharli chayondan" deb qayg'urishida qanday ezgu niyat ko'zlangan bo'lsa, bugun ham shu e'tiborga ehtiyoj kattaligi sir emas.

Umuman, shoir she'rlarining ko'pchiligi ona-tabiatimizning beozor jonivorlari, hayvonlar va qushlarga bag'ishlangan. Lirik qahramonlar(asosan bolalar) ularning har biriga do'stona munosabatda bo'lganidan, she'rlar ham "O'rtoq qo'zichoq" (Otash ko'zli, Qo'ng'ir yungli, qo'zichoqjon. Mayli suzsang, Mayli arqon uzsang ham, Maysa uzra, Irg'ishlayber, o'ynayber, Senday quvnoq, Sho'x o'rtoqdan xursandman.), "Tilsiz o'rtoq", "Toy" deb nomlanadi va yosh qahramonning alohida muhabbat bilan g'amxo'rliги ifoda etiladi.

Zafar Diyorning tabiat hodisalari, chunonchi, bulut, yomg'ir, qor haqidagi, qushlar to'g'risida yozgan turkum she'rlarida ham jajji o'quvchi qiziqishlari nazarda tutilgan. Yosh lirik qahramonlar tabiatning har bir ne'matidan zavq olibgina qolmay, uning foydali tomonlari haqida fikr yuritishi e'tiborga loyiq. Oq bulutlarning suzib yurib, sharros yomg'ir quyishi, qor-yomg'ir yog'sa, omborlar

don-dunga to`lib, yer sohibi, ya`ni bobo dehqon hur-omon bo`lishi haqida tilak bildiriladi. Demak, tasvir etilgan manzara chiroyli tashbehlari orqaligina emas, ta`lim-tarbiyaviy jihatdan ham ahamiyatli. Shu ma`noda aytish mumkinki, Zafar Diyor she`rlarida ekologik tarbiya g`oyat kuchli va bu jihat mustaqillik davri bolalar she`riyatida qayta jonlanishiga ham turtki bo`lyotir.

Z.Diyor o`zbek bolalar she`riyatida urush va urush davri bolalari qismatini chinakam vatanparvarlik ruhi bilan yoritgan shoir hisoblanadi. Uning she`rlarida urush olovini yoquvchi dushmanga kuchli nafrat, janggohlarda kurashayotganlarga madad berish istagi bolalarning ham yurak amri ekanligi yaqqol aks etadi. Aytaylik, "Kichkina jangchi" she`rida jajjigina bolaning o`yinchoq tanki uning dushmani yanchishga bo`lgan vajohatini tasvirlasa, "Bizning oila" she`rida qirq birinchi yil, iyun, sahar chog`i birdan boshlangan hujum tufayli yurtga yog`ilgan olov-bomba barchani oyoqqa turg`azgani, shu sababli lirik qahramon oilasining har biri o`z kuchiga qarab hissa qo`shgani ta`kidlanadi. Akasi frontda zo`r tankchi, kichik akasi uchuvchi jangchi, opasi esa akasi o`rnida qolib, dalada traktor haydashi va front uchun mo`l hosil yetishtirishi, kekxa onasi jangchilarga issiq kiyimlar tikishi, o`zi ham a`lochi o`quvchi bo`lish bilan birga, snayper bolalar maktabida boshliq, harbiy ishga yoshlikdan mehr qo`yib, miltiq, pulemyotlarni to`la o`rgangani kabilar bola ko`nligiga taskin bag`ishlaydi. Ammo har daqiqa Vatan buyursa, jangga tayyorligini ham ta`kidlaydi. Shoir bolalar va o`smirlarni shu tariqa, front va front orqasidagi mashaqqatli hayot haqida fikrlashga da`vat etadi. "Biz yashamoq istaymiz" she`rida dushmanga nafrat, g`alabaga da`vat ruhi yanada kuchli. Binobarin, Z.Diyor umumadabiyotning katta dardini bolalar she`riyatiga olib kirish orqali umumbashariy ijtimoiy muammolarga yosh avlod munosabatini shakllantirish zaruratini asoslab beradi:

G`arb tomondan changitib,
Ustimizga yov keldi.
Mahkum ekan o`limga,
Merganlarga ov keldi.
Qarang g`arbning ufqiga,
Ajal eli esmoqda.
U muttaham jallodlar

Elni qirib kesmoqda!..

Darhaqiqat, urush davri bolalari frontda ham, front orqasida ham kattalarning qismatiga sherik edi. Urush bo'layotgan yurtlardan ota-onasi, uy-joyidan ayrilib og'ir iztirobga tushgan qanchadan-qancha bolalar O'zbekistonga keltirildi; ularning aksariyati o'zbek oilalariga joylashtirildi va shu yerlik bolalar bilan bir tan, bir jon bo'lib istiqomat qilishdi, maktabda birga o'qishdi. Yoki, akalari, otalari urushga ketgan farzandlar boshiga judolik tushganda, og'ir turmush kechirishga majbur bo'lgan bolalarning adabiyotida bu dard ifodasi namoyon bo'lishi tabiiy edi. Shu sababli Z.Diyor bolalar va o'smirlar hayot-mamot kurashidan chetda qolmaganini mazkur she'rdagi dushmanga nisbatan aytilgan "Boplab qiring itlarni, Gavdasini majaqlang, U haromi Gitlerni, It fashistlar ko'plarining, Yostig'ini quritdi", yoki, "Boyqush yo'lin to'sishlik", "Changal soldi maymunlar", "Toptab bosdi mal'unlar", "Ul muttaham shaytonga", "Razil Gitler ustiga" kabi nafrat, so'kish va qarg'ishdan iborat satrlarni ishlatishi bejiz emasdi. Z.Diyorning urushgacha bo'lgan she'riyatidagi samimiy pok tuyg'ular, hatto jonivorlarga ham ozor yetkazishni xohlamagan lirik qahramon ruhiyatida bunday nafrat alangasi yonishi realistik asosiga ega edi. Buni shoirning "Qurol bering menga ham!" she'ridagi: "Bahor edi, gul edi, Bulbul edi o'rtog'im. Shodon o'yin-kulgiga, To'lgan edi gulbog'im. G'am-g'ussadan nishon yo'q, Hamma mendek shod edi" kabi satrlari dalillaydi. Urush tufayli bolalar she'riyati ham "birdan keldi g'azabga". Lirik qahramonning qurol so'rab, razil nemis boshiga solmoqchi bo'lishi, "meni kichik demangiz, kamsitmangiz kuchimni" deya o'sha tinchligi-yu o'yin kulgusini buzgan bosqinchilardan xalq qasosini – o'chini olish istagi alangalanishi aslida shoir qalbining nidosi edi. Binobarin, shoir she'rlarida lirik qahramonning mardona jang qilib bosqinchini yengish, yana bahor, gul, bulbul bilan o'rtoq tutinishga ishonch ustuvorligi, ko'chalar shodon kulgiga to'lishi uchun "Qurol bering qo'limga, Qurol bering qo'limga..." deb hayqirishi yosh avlodning g'alabaga qo'shgan hissasidir. Chunki bu mavzudagi she'rlarda lirik qahramon xayolan jang maydoniga tushadi, tankchi bo'lib yovni majaqlaydi va g'alaba nashidasini suradi. Eng muhimi, kichkina jangchilar urush alangasidan uzoqda bo'lsa-da, ular jang borayotgan

shaharlardagi tengdoshlari, yurtdoshlari boshiga tushgan qiyinchiliklarni har daqiqa his etib turadi. Ular o`sb-ulg`aysa, askarlikka borish, yosh jangchi sifatida razil dushmani qaltiratib, uni go`rga tiqish ("Mergan"), qahramon nomiga sazovor o`zbek o`g`li Ahmadjon ("Qahramon"), otasini urushga jo`natish uchun vokzalga chiqqanda ona-yurtni saqlamoq va jasurlik ko`rsatish vaqti ekanini anglashi ("Ikkimiz ham a`lochi") haqida ochiq-oydin mulohaza yuritadi. Shoirning "Tankchi", "Sovg`a", "Poyezd ketar frontga", "Qo`riqchilikda", "Ont", "Avtomatchi qo`shig`i", "Qahramonning kelishi", "Ona qo`shig`i", "Maktab – sening fronting" "Temurchilar minbari" singari she`rlari ham shu mavzuni turlicha talqin, shakl va ifoda usuli bilan aks ettiradi. Bu lirik qahramonning front orqasida g`alaba uchun mashaqqatli mehnat qilayotgan onasi, janggohlardagi otasi bilan savol-javobi, timurchi bolalarning askarlarga maktubi, o`ksik qalbli ona allasi, temir qanotlari-o`g`illaridan ayrilgan keksa chol onti shaklida namoyon bo`lgan.

Z.Diyorning urush davri bolalar she`riyati haqida mulohaza yuritgan H.Qayumov shunday yozadi: "Bolalar mardlig va jasoratlarini poetik ifodalash bilan cheklanmay, ularning o`ziga xos psixologik xususiyatlaridan kelib chiqib, urush falsafasini tushuntirishga va shu orqali unga nisbatan kishilarda nafrat tuyg`ularini tarbiyalashga harakat qiladi. Shu yo`l bilan bolalarning urushga nisbatan individual munosabatlarini ko`rsatishga erishadi.

Chindan ham Zafar Diyor she`rlari urush davri bolalarida shu tariqa kuchli vatanparvarlik, oilaga, kattalarga hamdardlik tuyg`usini tarbiyalashga xizmat qildi.

Bundan tashqari, shoirning xalq og`zaki ijodidan ilhomlanib yozgan she`riy ertak va dostonlari ham mavjud. Ulardan "Nega xo`roz qichqiradi tonggacha" she`riy ertagi xalq rivoyati, "Burgut" ertak – dostoni boshqird xalq ertagi asosida yozilgan bo`lsa, "Yangi ertak", "Yuksak tog`, keng o`tloq va mard o`rtoq haqida qissa", "Mashinist" dostonlari zamon voqeligi ifodasi hisoblanadi.

Z.Diyor o`tgan asrning 30-yillarida yozgan "Yuksak tog`, keng o`tloq va mard o`rtoq haqida qissa" dostoni davr voqeligi aks etgan ertak-dostondir. U bir tomondan ona-yerimiz uchun g`oyat zarur suv muammosiga, ikkinchi jihatdan qo`riq va bo`z yerlarni o`zlashtirishga bag`ishlangan zamon voqeligi in`ikosi

hisoblanadi. Asarda uch o`rtoq: yuksak tog` – suv, keng o`tloq – ona zamin, va mard o`rtoq – inson bular tabiatning uch asosiy birligining asosi sifatida kuylangan. Ertak keng sahrolar tasviri, chang-u to`zon qoplagan dashtning qonib suv ichish orzusini hikoya qilish bilan boshlanadi. Ayniqsa, uning bag`ridagi o`tloq alamzada. Negaki:

- Dilbar yozda, bahorda,
Kunduz, hatto nahorda,
Bir qush yayrab o`tmasa,
Bir qultum suv yutmasa,
Karvonlar ham o`tar kam.

Shu sababdan o`tloq o`ksib-o`ksib yig`lab, qiyomatli o`rtog`i bo`lgan tog`ga dardli boqadi. Yuksak tog` esa usti to`la oppoq qor, xuddi posbon-u, osmon unga soyabondek turardi. O`tloq unga yalbora boshlaydi:

- Do`stim, senda suv mo`ldir,
Ustingda qor mo`l-ko`ldir.
Suv bor-shunday obodsan,
Obodlikdan xo`b shodsan.
Sen ham yashnab kul desang,
Sevinchlarga to`l desang.
Ber suvingdan menga ham
Qo`yay hayotga qadam.

Ammo tog` har qancha purviqor, bag`ri to`la qor bo`lsa-da u qadrdon o`rtog`i-o`tloqqa obihayot berishda ojiz edi. Chunki:

- Bilsang oyoq-qo`lim yo`q,
Senga eltar qo`lim yo`q.
Qanday qilib o`rtoqjon,
Suv yo`llayman sen tomon.
Buning uchun kuch kerak,
Kuchga to`la zo`r bilak.

Shu vaqt qomati chinordek, savlati Go`ro`g`lidek mard o`rtoq kelib ularning suhbatidan voqif bo`ladi va "Suv ber menga, suv bergin, ko`ksimdan so`ng gul tergin" degan nidoni tinglaydi.

Asarning keyingi sujeti xalq ertaklariga xos yechimga ega bo`ladi. Uch o`rtoq "Sir" tomon yurib, o`z yo`lida goh qirg`oqlarga sig`may, to`qaylarga toshib yotgan Sirdaryoga kelishadi. Inson qo`li yordamida asovlanmay oqayotgan daryo suvi sahrolar tomon burib yuboriladi.

Ertak doston xotimasida do'stlikning qadri, suvni hayot ramzi ekanligi aks etadi. Shuningdek, bu asar ijtimoiy masalalarning bolalar adabiyotidagi ifodasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Uning sujeti zamon voqeligi asosida, qofiyalanishi a-a, b-b, v-v - masnaviy shaklida yozilgani bilan xalq dostonlari vaznidagi talqinidir. Ayni paytda asar mazmuni va unda ilgari surilgan g'oyalar o'tgan asrning so'nggi choragidan yuzaga kela boshlagan ekologik muammolar zamini va oqibatlarini zamondosh o'quvchiga tushuntirishga yordam beradi. Ya'ni cho'lu sahrolarni o'zlashtirishga butun kuch qaratilgach, suv tanqisligi tufayli Orol fojiasi yuz bergani, bundan orolbo'yi xalqlari og'ir turmush tarzini kechirayotgani, ayniqsa bolalar salomatligi masalalari kabilar yodga tushadi. Shunaday bo'lsa-da, o'zbek bolalar dostonchiligi va ertaknavisligi an'analari takomilida Z.Diyor ijodining o'rni katta. Qolaversa, u ona-Vatan madhi, kichkintoylar baxtiyorligi, bolalar va o'smirlar ruhiyatini tarannum etuvchi she'rlari bilan o'tgan asrning 30-40-yillar bolalar adabiyotida yorqin iz qoldirgan, jajji kichkintoylar hali-hanuz she'rlarini sho'x-shodon kuylaydigan barhayot shoir sifatida e'tibor topgan.

Po'lat Mo'min o'tgan asrning o'rtalaridan o'zbek bolalar adabiyoti rivojiga hissa qo'shgan shoir. Uning dastlabki she'r (1944) va to'plamlaridan (1949) boshlab jajji kichkintoylarni vatanparvarlik, ona-tabiatga muhabbat, jamiyatga mehr-oqibatli bo'lish, mehnatsevarlik hamda puxta bilim olishga da'vat etgan. Po'lat Mo'min qaysi mavzuda she'r yozmasin, ularni albatta bolalar uchun tarbiyaviy ta'sirini ko'zda tutgan, deya olamiz. Shoir ijodiy faoliyatining salmoqli qismi mustabid sho'ro tuzumi davriga to'g'ri kelib, hukmron mafkura andozasidan chetlab o'ta olmasa-da, uning she'rlari bolalarga xos samimiylik, soddalik, ma'rifiylik, tabiat va jamiyatga yaxshilik qilishga yo'g'rilgani uchun zamondosh bolalar she'riyatida, qo'shiqchiligida ham muhim o'rin egallaydi. Uning pok tuyg'ular, tilaklarga limmo-lim she'rlari, qo'shiqlarini bugun ham jajji yosh avlod tildan qo'ymay kuylab kelishmoqda. Bu bejiz emas, albatta. P.Mo'minning davrlar osha yashab kelayotgan she'r va ertak-dostonlarida bolalik olamining zavq-u shavqi ustuvor. Kichkintoy bola tafakkurining shakllana borishi, ona-tabiatdagi

jonivorlar-u dov-daraxtlar, rang-barang olam, turfa gullar va qushlar, eng yaqin qadrdonlarini anglay borishlarida shoir she'rlari eng yaqin do'st, maslahatchi go'yo.

Tabiat sir-asrorga to'liq. Ayniqsa jonzotlarning har biri kichkintoylar uchun katta qiziqish uyg'otadi. Shoir shuni nazarda tutib bu mavzuda talay she'rlar yozgan. Ayniqsa ularda qushlarning turli ibratomuz qirralari hikoya qilinadi. "Qushlar erta uyg'onar" she'rida ularning sahar uyg'onib, toza havodan to'yib nafas olishlari, qoni yurishib, jismonan chiniqishi, hech kimga muhtoj bo'lmay, ovga jo'nashi, hasharotlarni qirishib elga xizmat qilish bilan birga, dangasa, landovurlarni o'z saflariga qo'shmasliklari ta'kidlanadi. Shoirning "Qushday uyg'ongan erta, Sog'lomdir hamma yerda" degan xulosasida bolalarga aytilmoqchi o'git mavjud. Yaxshilikni ko'zlagan qushlar timsoli yosh kitobxon uchun namuna bo'lishiga shubha yo'q. "Turnalarga qoyilman" she'rida esa turnalarning tartib-intizomi, safdan sira chetga chiqmay, qator bo'lib uchishi, bu go'yoki ularning biror maktabda saboq olib, ustoz izidan oshiqmay uchayotganga o'xshashi lirik ifodalanadi. Bu mavzu "Turnalar safari" she'rida ham davom ettirilib, arg'imchoq safini buzmay ko'klamni keltirgan turnalar madh etilgan. Shoirning "Tinmagan qushlar", "Qadrdon qaldirg'och" she'rlari ham bolalarni nafaqat bu beozor jonivorlarga muhabatini oshirib, ekologik tarbiyani ko'zlaydi, balki ulardan o'quvchi o'rnak olsa arziydigan sifatlar qalamga olinadi:

Don yegan joyga,
Qaytib kelar qush.
Go'yo rahmatlar,
Aytib kelar qush.

Daraxt shoxiga
Qator qo'nishgay,
Hasharotlardan
Bog'ni qo'rishgay.

Shoir ularning chug'ur-chug'uridan ham ma'no qidiradi, ayniqsa, qaldirg'ochlarning har yili bahorda kelishidn hikmat izlaydi:

Ishonar odamlar
Mehriga

Uchadi, sayraydi,
Tinmaydi,
Yalqovlik nimadi,
Bilmaydi.
Kunlari mehnatdan
Iborat.
Ayvonga qurar in -
"Imorat".

Bolalarning zabardast shoiri S.Marshak ta'biri bilan aytganda kichkintoylar kitobidagi "har bir soʻz tekshirilgan" va oʻz oʻrnidagina qoʻllangan boʻlmogʻi lozim. Chunki "bolalar fikrlashni, his etishni, soʻzlashni" oʻzlariga moʻljallangan kitobdan oʻrganadilar. Darhaqiqat, P.Moʻmin sheʼrlarida soʻz shunchaki qofiya uchun tanlanmaydi, balki bolalar tushunchasi, tasavvurini kengaytirishga xizmat qiladi. "Imorat", "qoʻnishgay-qoʻrishgay" soʻzlari kichkintoylarni ona tilimizning boy leksik qatlami bilan tanishishlariga yordam beradi. Soʻz maʼnosiga eʼtibor qaratish shoir sheʼrlarida koʻp uchraydi. Ayniqsa, shakldosh, paronim, antonim va omonim soʻzlar sheʼriy qofiya boʻlishdan tashqari, maʼno rang-barangligini taʼminlagan. Zotan, P.Moʻmin sheʼrlarida "oʻtirmasdan-oʻchirmasdan", "chiniqaman-tiniqaman", "oʻynab-oʻylab" ("Oʻynab kelsam, oʻylab kelsam..."), "kamalak-kapalak", "yangidan-rangidan"("Kamalak qoʻshigʻi"), "oshiyoning-oshu-noning", "sharafiga-tarafiga" ("Navroʻz sharofati"), "chugʻur-chuqur", "maktab-maqtab", "qanday-qandday",("Menga yoqadi qandday") singari bir tovushda farqlanib har xil jilolangan soʻzlar talaygina. Shoir oʻz sheʼrlarida bunday oʻxshash soʻzlarni qoʻllash orqali oʻquvchiga uni osongina yod boʻlishi bilan birga tez aytishlarga xos alliteratsion tovushlar takrorini talaffuz qilishda chaqqonlik va burro nutqning rivojlanishiga ham yordam beradi. Zero, P.Moʻmin omonim soʻzlardan ham keng foydalanadi:

Mayna sayrar chugʻur-chugʻur,
Balki uni anglash chuqur

Balki bogʻlar unga maktab,
Maktabini sayrar maqtab.

Doʻstim sen ham quvon-qayna

Lekin darsda bo`lma **mayna**.

Ta'kidlab ko`rsatilgan so`zlar shakldosh. Ammo ularning birinchisi o`z ma'nosida kelib, qushning bir turi - "chumchuqsimonlar oilasiga mansub sayroqi qush"ni bildirsa, keyingisi kinoya, kesatiq ohangidagi "Mazax bo`lgan kimsa, kulgi, masxara obyekti"ni ifoda etayapti. Shunga o`xshash shoir she'rlarida uchraydigan ko`p ma'noli so`zlar yosh kitobxonga o`zbek tilining nazariy saboqlarini o`rgatishda qo`l keladi. Jumladan, "So`zning qaymog`i" she'rida shoir kichkintoylarga "qaymoq" so`zining o`z va ko`chma ma'nosini izohlab beradi:

Sutning qaymog`i
Yoqar tomoqqa.
So`zning qaymog`i-chi,
Yoqar quloqqa
Qarang bu so`zda
Zo`r ekan ma'no
Fikr qaymog`i
Undan ham a`lo

Biror bir ilmiy haqiqat, biror bir hayotiy dalil, agar u bola xayolotiga, uning hissiyotiga qaratilmagan bo`lsa, hech qachon bolaga yetib bormaydi,— deb yozgan edi jahon bolalarining sevimli nazariyotchi shoiri S.Marshak. Chindan ham P.Mo`min bolalarga nazariy fikrlarni ular tasavvuridagi shirin orzularga yo`g`irib beradi. Qaymoqni sevmaydigan bolani topish qiyin. Shoir fikri teran, so`zlari ma'noli bolalarni tarbiyalashda ularga xush kayfiyat bag`ishlaydigan nonushtani eslatishi shundan. U joyda zerikarli pand-nasihatga o`rin qolmagan. Umuman, shoirning ijodiy maqsadi har bir she'rda o`zgacha mavjlanadi. Uning "Ismlar qo`shig`i" she'ri ham o`quvchiga ma'rifiy bilim berishning nazmdagi ko`rinishidir. Kichik yoshdagi maktab o`quvchilari chindan ham o`z ismlariga qiziqqa boshlaydilar. Uning ma'nosini bilishga oshiqadilar. Ammo hamma ota-onalar, muallimlarimiz ham bu mavzuga to`xtalavermaydi, yoxud o`zlari ham ba'zan buni bilishmaydi. Shoir kichkintoylardagi shu ehtiyojni inobatga olib, ba'zi ismlar ma'nosini sodda, bolalarbop tushuntirgan:

Desalar-chi seni Dono,

So`zing bersin chuqur ma`no.
Bobong qo`ygan noming Tesha,
O`tkir bo`lgin sen hamisha.

Natijada, Erkin, Rahmat, Qobil, Alisher, Salom deb qo`yilgan ismlar qanday ma`no anglatishiga e`tibor qaratilgan. Nazariyotchi olimlar bolalar kitobiga "yumor, quvnoq hazil juda-juda kerak",-deb hisoblaydi. P.Mo`min she`rlari ham bundan mustasno emas. Shoirning yumoristik she`rlari alohida turkumni tashkil qiladi. "Olti Alisher", "Qochib ketdi", "Na maktabda, na uyda yo`q", "Beshga "5", ikkiga "2", "Bir yarim Karim", "Bekorchidan el bezor" kabi she`rlarida kichik maktab yoshdagi bolalarning turli xarakter xususiyatlari yumoristik ifodalanadi. Masalan, "Qo`l ko`tarib qo`lga tushdi" she`ridagi manzara ko`pchilikka tanish. She`rda tilga olingan bola aslida vazifani bajarmay kelgan. Lekin tayyorlaganlar qatorida qo`l ko`tarishga odatlangan. O`qituvchining qo`l ko`tarmaganlardan so`rashi bunday bolalar uchun ayni muddao. Ammo bir kuni o`qituvchining "mayli, ayta qol" degan savoliga u hech qanday javob topolmay, izza bo`ladi va:

Darvozasiga
Urilganday gol,
Qo`lga tushgandi
U ko`tarib qo`l.

Yoki bir o`quvchining uy ishini bajarmagani uchun cho`chib, birdan rangi o`chib, o`z sirini ochib, go`yo tezda ko`chib, ya`ni qochib ketishi yumoristik aks etadi ("Qochib ketdi"). Shuningdek, Po`lat Mo`min she`rlarida na uyda, na maktabda bo`lmagan, hammani aldadim deb, o`zini aldagan, darsga kechikib, eshik qolib, devor oshib kiyim-boshini yirtgan, sinfdan-sinfga oshish o`rniga, devor oshganidan maqtanadigan o`quvchilar kulgi ostiga olinadi. Umuman, shoir she`rlarida loqayd, erinchoq, dangasa bolalar obrazi tez-tez tilga olinadiki, bu yosh kitobxonlar uchun oyna singari o`z aksini ko`rishga yordam berishi tabiiy.

O`zbek mumtoz adabiyotimizda pandnomachilikning yuksak namunalari yaratilgan. Jumladan, bolalar shoiri va islohotchi pedagog Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" risolasi bu yo`nalishdagi asarlarning yorqin

namunasidir. Unda muallif insonlardagi yaxshi va yomon xulqlar ta'rifiga keng o'rin ajratadi. Ta'bir joiz bo'lsa, bu an'ana turli ko'rinishda hamon davom etib kelayotir. Jumladan, Po'lat Mo'min bu mavzuning zamonaviy ifodasiga e'tibor qaratib, bolalardagi ayrim yaxshi va yomon xulqlar haqida turkum she'rlar yozgan. Shoirning "Hafsala haqida she'r", "Yarashgani yarashdi", "Kechirim so'rash", "Siz" demoqlik - siylamoqlik" singari she'rlari yaxshi xislatlarga bag'ishlangan bo'lsa, "Maqtanchoqlik bo'lar qandoq", "Qizg'anchiq sirpanchiq", "Hazildan ketdi zil", "Yolg'on gapirib qo'ydim", "Uyquchi "U"-uyquchi", "Bo'lar ekan kulmasvoy", "Olifta bola" kabi she'rlari salbiy xulqlar bayonidan iborat. Shunisi e'tiborliki, shoir yaxshi xulqlardan ko'ra ko'proq yomon xulqlar ta'rifiga e'tibor qaratadi. Masalan, shoirning "Maqtanchoq bo'lar qandoq" she'rida maqtanchoqning ta'rifi keltiriladi: uning avvaliga xushchaqchaq bo'lib, kerilib yurishi, o'zi mahmadona, ammo ko'zlari jovdirashi, o'zgalarni maqtaganda qulog'i garang, hammani laqillatdim deb quvonishi, o'zini dono sanashi kabi belgilar orqali yosh kitobxon ongida maqtanchoq siymosi gavdalanadi. Shoirning dangasalik to'g'risidagi mulohazasi dangasa bola timsoli orqali aniq gavdalanadi:

Bo'lar ekan bir maktabda bir bola,
Ko'rinishda ancha yetuk, mard bola.
Dangasalik uni qurshab olibdi,
Avrab-avrab o'z yo'liga solibdi.
Ishlatmabdi muskulini, kuchini,
Yo'qotmabdi hatto "ikki", "uch"ini.
O'xshab xuddi bog'lab qo'ygan buzoqqa,
Ketolmabdi u bechora uzoqqa...

Natijada, o'sha dangasalik yenggan bolaning uy vazifasi chala qolib, o'qigani hech yodida qolmaydigan, erta tongda uyqudan to'ysa ham o'rnidan turolmaydigan, yuray desa oyoq-qo'li tolib, lanj-og'ir bo'lib qolgani, dangasalikning yomon kasallik ekani asoslanadi.

Po'lat Mo'min bir necha avlod bolaligining qo'shiqchi shoiri hamdir. Uning qalamiga mansub "Oftob ham yaxshi, odob ham yaxshi", "Salimjon - nimjon", "Salimjon endi polvon", "2" qo'ymang o'qituvchim" kabi qo'shiqlari hamon yosh avlod tilidan tushmay, kuylanib keladi. Bu jihat istiqlol davri

bolalar qo`shiqchiligida ham yangidan bo`y ko`rsatdi. Shoirning bu davrda yozgan "O`ktam avlod" qo`shig`ida barkamol avlod siymosi yorqin ranglarda aks etgan. Qo`shiqning mazmunida vatanparvarlik hissi ustuvor. Sog`lom, barkamol nasllarning Vatanga ko`proq kerakligi uqdiriladi:

Bolalar bo`lsa,
Topqir bo`lsalar,
Chaqqonu epchil,
Chopqir bo`lsalar.
Sog`lom, barkamol
Avlod bo`lsalar,
Ilm-u hunarda
Kuchga to`lsalar.
Vatanga ular
Har doim kerak,
Seryurak, asl
Farzandlar kerak.
Ko`zlari o`tkir,
Merganlar kerak
Mardona ko`krak
Kerganlar kerak.

Qo`shiq mazmunida jismonan va ma`nan sog`lom, barkamol avlod madhi tarannum etilgan. Uning ritmik jarangdorligini yuzaga keltirgan tovushlar alliteratsiyasi, turoqlanishi, to`q qofiyalardan iboratligi, 5 hijoli sodda satrlardan tuzilishi kabi shakliy unsurlar mazmunga putur yetkazmaydi. Istiqlool ruhi ufurib turgan bunday sho`x-shodon qo`shiqlar yosh avlod ongida ma`naviy barkamollikni tarbiyalashiga ham shubha yo`q.

Po`lat Mo`min o`zbek bolalar adabiyotini ertak va dostonlari bilan boyitgan ijodkor sifatida ham qadr topgan. Uning "Alla bilan Jalla", "Ziyrak fil va ziqna baqqol", "Har kimniki o`ziga, oy ko`rinar ko`ziga", "Unutgan o`g`il", "Oltin nay", "Dono bola", "Bilganni qari - bilmaydi pari", "Tish cho`tki, poroshok va atirsovun ertagi", "Papka bilan siyohdon" singari ertak-dostonlarida bevosita xalq og`zaki ijodining ta`siri nomidayoq ko`rinib turadi. Shoirning xalq maqollari va hikmatlari, rivoyatlari asosida yaratilgan she`riy ertaklari, shuningdek, "Qovoqvoy bilan Chanoqvoy", "Suqatoy-konfetvoy",

"Ona bolam deydi, bola onam deydi" kabi ertak-pyesalari bolalar dramaturgiyasining o`ziga xos namunasi bo`la oladi.

“Men o`ylaymanki, - deb yozgan edi J. Rodari, - ertaklarning ham yangisi, ham eskisi aqlni tarbiyalashda yordam bera oladi. Ertak bu turli xil gipotezalarning xazinasini. Ertak bolalarga atrof-muhitni anglashga, o`zining tasavvuri bilan unga tanqidiy yondashishga, borliqqa yangi xayollar bilan kirishga kalit bera olishi mumkin”. Darhaqiqat, bolalar kitobxonligidagi she`r va asar mutolaasi, ertak-dostonlarning barchasi ezgulikka qaratilgani bois o`quvchini ma`nan barkamol, ruhan tetik, tafakkuri uyg`oq, olamga teran ko`z bilan boqa oladigan yetuk salohiyatli inson bo`lib yetishuvida muhim rol o`ynaydi. Zotan, Po`lat Mo`minning:

To`qdim qo`shiq, ertak,

Bular emasdir ermak.

Ko`p o`rinda maqtadim,

Yaxshilikdir maqsadim,- degan satrlari ham buni yaqqol isbotlaydi.

Qudrat Hikmat she`rlarining badiiy-tasviriy xususiyatlari (1925-1968).

Qudrat Hikmatning bolalar shoiri sifatidagi qirralari rang-barang. Uning badiiy olami nihoyatda boy. Shoirning so`z va topilmalari, o`z fikrini badiiy tamsillar yordamida obrazli ifodalash orqali betakror badiiy nutq yarata olish mahorati o`ziga xos uslubini belgilaydi.

U o`quvchilik chog`lardayoq, Q.Muhammadiy rahbarligidagi ijodkorlar to`garagiga qatnagan. 1945-yildan Qudrat Hikmat she`rlari o`sha davr matbuotida nashr etila boshlagan.

1947-yilda esa Oybek tavsiyasi bilan xalq og`zaki ijodini puxta o`rganish maqsadida Samarqandga borib, Islom shoirning kotibi sifatida ish boshlaydi. 1950-yilda yosh shoirning ilk kitobi “Mening Vatanim” nomi bilan nashr etildi. Shundan so`ng Qudrat Hikmat nafaqat matbuotdagi chiqishlari, balki birin-ketin chop qilingan “Baxtli bolalar”(1951), ”Obodlik”(1954), “Do`stlik”(1955), ”Moskvaga sayohat”, ”Chirchiq”, ”Ilonshoh vauning amaldori Ari haqida ertak”, “Uch o`rtoqning sovg`asi”, ”Soatjonning soati ”(1964) kabi she`riy to`plamlari orqali

tanilib bordi. Qudrat Hikmatning mehnat faoliyati ham asosan, bolalar matbuoti va nashriyotlarida kechgan.

Qudrat Hikmat she'rlaridagi lirik qahramonlar obrazi, umuman bolalik olami ifodasi keng va mo'l. Ularning ko'pchiligi juda kichkina, hatto endi tili chiqqan-u shunda ham o'z mulohazasiga ega. Shoirning "Ajoyib" she'ri shu jihatdan e'tiborli. She'rda lirik qahramonning kechinmalari kichkintoy qizaloqning fe'l xarakter xususiyatini eng yorqin detallarda izohlay olishi orqali teranlashadi. U qizning do'mbillab yurishini, chug'irlashini behuda ta'kidlamagan. Demak qizchasi endi 3-4 yoshga kirib, biyron gapirishga o'tayapti. Ammo hali na o'simliklar va na tabiat hodisalarini yaxshi tushunmaydi. Shu sababli osmondagi quyoshni ham o'zining qo'lidagi pufagi kabi tasavvur qiladi:

Talpinib der quyoshga
Qarang ular katta shar
Ustlariga o'rashib
Qo'yishibdi tilla zar

Unga o'rtoq yuboray
Qulog'iga gul taqib
Bog'imizdan ketmasin
Boshqa yoqqa uloqib

Qizcha o'z pufakiga gul taqib, yuqoriga uzatmoqchi. Quyosh boshqa yoqqa uloqib ketmasin tag'in, degan xayol uni bezovtalantirgan. Shoir lirik qahramon tilidan qizchadagi ana shu holatni yorqin tasvirlaydi.

Qudrat Hikmatning ko'pgina she'rlarida bolalar tilidan hikoya qilish ustuvor. Shoir she'rlarini mutoala qilgan kattalar ham beixtiyor bolalar dunyosining sirli olamiga kirgandek his qiladi o'zini. "Yomg'ir va men" she'rida buni yaqqol ko'rish mumkin:

Asfalt yo'ldan kelardim
Uyim ham yaqin
Bo'ldi momoqaldiraq
Chaqnadi chaqin

Yig'lab tuya bulutlar
Qochdilar qirga
Yo'l yarqirar oynadek
Uchrab yomg'irga

Men o'zinga qoyilman
Bosib ancha yo'l

Botinkam yap-yangiday
Bo'lmapti hech ho'l

Qudrat Hikmat bola tilida uning dilidagilarni shundaygina qofiyaga sola olgan. Bulutlarni tuyaga o'xshatilishi, ularning qirga qarab qochishi esa aynan kichkintoy tasavvurlariga xos. Muhimi, bolajon botinkasining yomg'irda yap-yangiday bo'lishidan behad xursand. Bu detal shoirning kichkintoylar istagi va sodda tasavvurini yaxshi bilganligidan dalolatdir.

Qudrat Hikmatning bolalar uchun yozilgan ko'pgina she'rlari kitobxonlarni o'ylantiradi, ularni fikrlashga, hayot haqida mulohaza etishga da'vat qiladi. Jumladan, "Nok nusxa lampochka", "Qalpoq kiygan askarga, o'xshaydi mix polvon ham", "Tog'dan kelar pildirab, ariqlarda shildirrab", "Serhosil, qaychi bargcha, xuddi bir qarich archa" kabi satrlari ko'p jihatdan sodda topishmoqlarga o'xshaydi.

Shoir she'rlarining badiiy olami ulardagi rang-barang tasviriy ifodalar, obrazlar orqali ko'zga tashlanadi. Masalan, "Bahor" she'rida o'ziga xos topilmalar mavjud.

Uchib yurar mayin shamollar
Yelpib- yelpib anhor yuzini
Qirg'oqlarda soyabon tollar
Oyna suvda ko'rar o'zini

Tong yellari o'ynoqlab sekin,
Jiydazorga kirib yo'qolar
Maysa o'tlar tebranib sekin
Orqasidan kuzatib qolar.

Chumchuqlarning og'zida cho'p- xas,
In qo'yishar tutlar ustiga
Ko'kni quchgan teraklar to'ymas
Oro berar kulrang po'stiga

She'rni o'qigan har qanday kitobxon uning estetik tasviri va jozibadorligini darrov ilg'aydi. Bolalar she'riyatida fasllar to'g'risida ko'plab she'rlar bitilgan. Ammo, shoir bahorni shunday tasvirlaydi-ki, natijada she'rning har bir misrasida yangi-yangi obrazlar jilolanadi. Bunda shoir tashxis san'atidan mohirona foydalanib, ko'klam obrazini qaytadan inkishof etadi. Natijada, bahor o'ziga oro, zeb berib, husnidan sarxush bo'lgan go'zal qiz timsolida yaxlit umumlashma obrazga aylanadi; tonggi shabboda, tol, maysa, o't-o'lanlar, chinor va teraklar bir-

birlarini kuzatadilar, ilhomlanadilar, yoki o‘zlarini yelpiydilar. Bunday tasviriyl usul o‘quvchilarning xayolot olamini yanada kengaytirib, mushohadalashga o‘rgatadi. Shu bilan birga, yosh avlodga tabiat va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik va o‘xshashlikni anglashga yordamlashadi.

Qudrat Hikmat bolalar shoiri sifatida she‘r ohangdorligiga katta e‘tibor beradi. Uning “Eshak nega hangraydi?” she‘rida dolzarb ijtimoiy g‘oya ham aks etgan. Sher bir kuni o‘rmonga filni, tulki, kiyik, eshak va cho‘chqani chaqirib majlis qiladi. Ularga savol tashlaydi:

– Qaysi hayvon dunyoda
Kuch-quvvatda ziyoda?

Boshqa hayvonlar nima deyishlarini bilmasdan, o‘ylanib qolishganda,”Eshak hangrab tepib yer: – Ho men, i-ho men der.” Sher uni chindan ma‘qullab: “–mayli, sen zo‘r, ko‘p kuching!” deydi. Sher yana:

– Qaysi hayvon dunyoda
Go‘zallikda ziyoda?!–

deb savol berganida, na bo‘rsiq, na jirafa, na kenguru biror marta gapga og‘iz ochmay, eshak yuqoridagi javobni qaytaradi. “Xo‘p, sen ko‘rkam”,– deb qutuladi sher. Nihoyat,

Bahsda go‘yo tong otar,
Sher so‘ng marta so‘z qotar:
– Dunyoda eng ahmoq kim?
Majlis ahli qolar jim

Bu gal ham el burundan
Eshak turib o‘rindan
– I-ho men, i-ho men!– der
– Ha, sen o‘zing!– deydi sher.

Demak, shoir ahmoqlik belgilarini eshak xatti-harakatlari misolida aks ettiradi.

Zukko o‘quvchi she‘rdagi kinoyani tez payqaydi. Jamiyatda, insonlar orasida o‘zini dono sanaydigan nodonlar ko‘pligi va ularning kulgili ahvoli haqida xulosa chiqaradi. Kamtarinlik insonga kamol bag‘ishlashiga iqror bo‘ladi. Zotan, shoirning g‘oyaviy maqsadi ham shu. Qudrat Hikmat she‘riyatning badiiy xususiyatlari serjilo, shoir fikrlarni rassom singari chizayotganga o‘xshaydi.

Qudrat Hikmat “Ilon shoh bilan uning amaldori Ari haqida ertak” nomli she’riy- adabiy ertakda esa folklor motivlaridan keng foydalangan. Buni shoir quyidagicha e’tirof etadi:

Yangi emas bu ertak,
Tinglang aytib beraman,
Uni xalqdan olgandim,
Xalqqa qaytib beraman...

Darhaqiqat, shoir bu adabiy ertakni yozishda xalq rivoyatiga asoslanadi. Ammo uni ifodalashda, obrazlarni tasvirlashda, voqea sujetini bayon qilishda bolalarbop ohang, sodda tilni asos qilib oladi. Shoir ertak rivoyat boshlanmasida dastlab, ilon, bo’ri, tulki kabi hayvonlar fe’l-atvori, yashash tarzini ham bayon qiladi. Shuningdek, qovoq arining “ayg’oqchiligi”ni uzun kun g’un-g’unlab turli mish-mishlarni shohga yetkazishi, hukmdor shoh Ilonning tulki kabi hiylakorlar ichida qanday siyosat yuritishni birma-bir ta’kidlab o’tadi.

Xalq rivoyatiga ko’ra, Ilon ariga eng shirin qonni aniqlashni buyuradi. Ari barcha jonzotlarning qonini birma-bir totib chiqqach, eng mazali qon insonning tanasida oqayotganini bilib oladi. Bu xushxabarni Ilonga yetkazish uchun shoshilib ketayotgan ariga duch kelgan qaldirg’och bu ma’lumotni sevinch bilan qarshi oladi va tilidan o’pish bahonasida arining tilini uzib oladi. Shundan buyon ari nuqul g’ung’illaydi, qaldirg’och esa inson tepasida in qo’yib, osoyishta yashaydi, deyilgan inonch mavjud.

Bu sujet Qudrat Hikmat she’riy -adabiy ertagida yangicha talqin, qo’shimcha voqealar va obrazlar bilan to’ldiriladi hamda she’riy ifodalanadi. Shoir bo’rining yovuzlik, tulkinining ayyorlik qirralarini xalq ertaklari an’anasiga tayanib teranroq ochib beradi..

Masalan, hukmdor shoh vaziri-tulkini yurti kezi, yerning xayrixohligini, sir-asrorini bilib kelishga yuborganida, tulki o’z odati bo’yicha ish ko’radi. Avval qo’raga ko’z olaytiradi, g’ozni yemoqchi bo’lganida, it vovullab huradi. Shunda odamlar uni ushlab, kaltaklab uradilar. Arang qutulib qolgan tulki odamga nisbatdan kekini unutmaydi.

Yoki Ilonshoh do‘lga qolib, betob bo‘lganda tulki paytdan foydalanadi: qovoq ariga eng shirin qon topib kelish amrini buyuradi. Garchi adabiy ertak xalq rivoyatidagidek yakun topsa-da, arining qon ta‘mini aniqlashdagi sarguzashtlari, ari va qaldirg‘och, qaldirg‘och va Ilon shoh muloqotlari yorqin voqealar ta‘sirida jozibador hikoya qilingan. Natijada asar nihoyasidagi g‘oya tarbiyaviy xarakter kasb etadi: Ilon xilvatda baqa ovlaydi. Yuzi shuvut tulki esa har joyda pisib yuradi. U qush, odam bor joyda qorasini ko‘rsatmaydi. Ammo:

Katta-kichik qaldirg‘och,
Uchib keng yer kaftida
Yashar ekan shod- inoq.
Har xonadon shiftida,
Hanuzgacha insonlar,
Uni chorlab qoshiga,
Sof dilligi tufayli,
Ko‘tarishar boshiga.

Binobarin, xalq rivoyatidagi aqida she‘riy ertakda yanada ta‘sirchan tarbiyaviy g‘oyalarga boy tarzda aks etgan. She‘riy ertakda fabula o‘zgarishsiz saqlansa ham shoir g‘oyaviy maqsadini allegoriya va antropomorfizm usullari vositasida ifodalaydi. Ya‘ni, tulki, arining xatti-harakatlarida kinoya, istehzo yarq etib ko‘zga tashlansa, hayvonlar va qushlarning o‘zaro so‘zlashuvida, ularning hukmdor, vazir, soqchi va ayg‘oqchi kabi vazifalarni bajarishida insonga xos xususiyatlar mujassamdir. Bu esa o‘z navbatida, Quadrat Hikmat asarida ham ma‘rifiy- axloqiy maqsadlarni singdirish imkoniyatini bera olgan. Zotan, bu kabi she‘riy-adabiy ertaklar nafaqat xalq rivoyatlari talqini nuqtayi nazaridan diqqatga sazovor, balki, ular orqali bolalarga jamiyatdagi turli toifali insonlarning xarakter xususiyatlari, munosabatlari mohiyatini real ifodalashi bilan ahamiyatlidir.

Quadrat Hikmat bundan tashqari, “Chovkar”, “Toshbaqalar hujumi”, ”Qum ostida qovunlar” kabi she‘riy ertaklarida ham xalq og‘zaki ijodining u yoxud, bu qirrası zamonaviy masalalar omixtaligida talqin etiladi.

Zotan, Quadrat Hikmat she‘rlaridagi voqeabandlik, obrazlilik qofiyalarning ixchamliligi, hatto, sodda tuzilishi, til xususiyatlari – barcha-barchasi shoir she‘rlarining g‘oyaviy-badiiy emotsionalligini oshirishga xizmat qiladi. Hamchunin, Quadrat Hikmat she‘rlarini o‘qib- ulg‘aygan o‘quvchi o‘z ona tilimiz boyliklaridan

voqif bo‘lib, badiiy so‘z qudratini teran his etadi, Vatan va yurt iftixori bilan yashaydi.

Bilim, ko‘nikma va malakani rivojlantirishga yo‘naltiruvchi savollar:

1. Bolalar adabiyoti fanining muhim xususiyatlari nimada? Uning muhim xususiyatlarini Art-klaster orqali ifodalang.
2. Q.Muhammadiyning ijodiy faoliyati qay jihatlar bilan ajralib turadi?
“Tabiat alifbesi”ning tarkibiga kiruvchi she‘rlar to‘plami qanday nomlanadi?
3. Po‘lat Mo‘min she‘rlarining mundarijasi haqida to‘xtaling.
“Oftob ham yaxshi, odob ham yaxshi” she‘ri xususiyatlari haqida fikr yuriting.
4. Po‘lat Mo‘min she‘riy-adabiy ertaklari mavzusini oydinlashtiring.
5. Q.Hikmat she‘rlari badiiyati haqida nima deya olasiz?
6. Q.Hikmatning “Bahor”, “Qish to‘zg‘itar momiq par”, “Ayamajiz” she‘rlaridagi badiiy-tasvir vositalar haqida fikr yurita olasizmi?

Mavzuga oid test savollari:

1. Toshkent qishloq xo‘jalik texnikumi, O‘rta Osiyo davlat universiteti biologiya fakultetini tamomlab, maktabda botanika o‘qituvchisi bo‘lib ishlashiga qaramay, ijodkor sifatida mashhur bolalar shoirini aniqlang?

- a) Sulton Jo‘ra;
- b) Zafar Diyor;
- c) G‘afur G‘ulom;
- d) Quddus Muhammadiy;

2. Bir maktabda gap mish-mish

Turg‘unning dumi bormish... *Ushbu misralar muallifi, she‘rning nomi va yo‘nalishi qaysi javobda to‘g‘ri?*

- a) Zafar Diyor, “Qahramon”, hajviy;
- b) Q.Muhammadiy, “Dum”, yumoristik ;
- c) Q.Muhammadiy, “Lapashang”, satirik;
- d) Q.Muhammadiy, “Nomsiz erkatoylar”, yumoristik.

3. Q.Muhammadiyning ertak- dostonlari qaysi javobda to‘g‘ri?

- a) “Bir o‘zboshimcha chumchuq haqida”, “Qo‘ng‘izoy va Sichqonboy”, “Sandal va pechka”;
- b) “Tabiat alifbesi”, “Odam-olam qo‘shig‘i”;
- c) “Momaqaymoq”, “Shaftoli doktor”;
- d) “Asalari va Ahmadjon”, “Mamajon shofyor”.
- b) “Qushlar haqida qo‘shiq”, “Madriddan kelgan mehmon”;
- c) “Tilsiz o‘rtoq”, “Madriddan kelgan mehmon”, “Mamlakat”, “Kazbek”;
- d) A va D javoblar.

4. Po‘lat Mo‘minning ertak-pyesalari va ertak-dostonlari qaysi javobda keltirilgan?

- a) “Qovoqvoy bilan Chanoqvoy”, “Suqatoy-konfetvoy”, “Ona bolam deydi, bola onam”;
- b) “Alla bilan Jalla”, “Ziyrak fil va ziqna boqqol”, “Har kimniki o‘ziga, oy ko‘rinar ko‘ziga”, “Unutgan o‘g‘il”;
- c) “Oltin nay”, “Dono bola”, “Bilganni qari-bilmaydi pari”, “Tish cho‘tki, Poroshok va Atirsovun ertagi”;
- d) A , B va C javoblar.

5. Po‘lat Mo‘minning she‘riy to‘plamlari qaysi javobda keltirilgan?

- a) “Hunardan unar”, “To‘g‘ri o‘sgan gul bo‘lar”, “Bir yarim Karim” “Bir yuz bir oltin qo‘l”, “Rahmatga rahmat”) “Oftob va odob”, “Bu juda soz”;
- b) “Gazpolvon ertak aytar”, “Do‘sting qancha ko‘p bo‘lsa” “Eson va Omon” “Oltmish olti oltin qo‘l”;

- c) A va B javoblar;
- d) “Ayyor chumchuq”, “O‘zboshimcha chumchuq haqida ertak”.

6. Po‘lat Mo‘minning “Suqatoy-konfetvoy” ertak-pyesasining g‘oyaviy mundarijasi va obrazlari qaysi javobda to‘g‘ri?

- a) ilm, odob, halollik va mehnatsevarlik ulug‘lanadi;
- b) voqea Bilim xola, Janjal xola, Qurt o‘rtasidagi kurash asosida rivojlanadi;
- c) Qovoqvoy va Chanoqvoy o‘rtasidagi kurashdan tashkil topgan;
- d) A va B javoblar to‘g‘ri.

7. Tarvuz, Qovun, Chanoqvoy, Paxtaoy, G‘ujumoy, Lavlagi, Sholg‘om qishloq xo‘jalik ekinlari va zararkunanda hasharotlar chigirtka, kapalak hamda yalqov, tanbal, beg‘am Qovoqvoylarning allegorik obrazi Po‘lat Mo‘minning qaysi asarida tasvirlangan?

- a) “Alla bilan Jalla”;
- b) “Ona bolam deydi, bola onam deydi”;
- c) “Suqatoy va Konfetvoy”;
- d) “Qovoqvoy bilan chanoqvoy”.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon. –T.:Fan, 1989.
2. O‘zbek bolalar adabiyoti antologiyasi. Ikki jildlik. 1-2-jild. –T.:O‘qituvchi, 2006.
3. O‘zbek bolalar adabiyoti. Maqolalar. –T.:Yosh gvardiya, 1969.
4. Muhammadiy Q. Tabiat alifbesi. 1-kitob, –T.:Yosh gvardiya, 1974; yana: Bog‘larda bolalar. 2-kitob. –T.,1976.
5. Muhammadiy Q. Cho‘pon bobo qo‘shig‘i. 4-kitob. –T.,1975; yana: Odam-olam qo‘shig‘i. 5-kitob. –T.,1981.
6. Qobilov N. Kichkintoylarning katta shoiri. –T.:Yosh gvardiya, 1973; yana: Elbek. –T. G‘ASN, 1988.
7. Qosimov B. Milliy uyg‘onish. –T.:Ma‘naviyat, 2005; yana: Uyg‘ongan millat ma‘rifati. – T., Ma‘naviyat, 2011.
8. Qodiriy A. Kichik nasriy asarlar. – T.,1989
9. Shermuhamedov P., Tursunov J., Safarov O., Egamov X. O‘zbek bolalar adabiyoti. Darslik-xrestomatiya. –T.:O‘qituvchi, 1976.
10. Nazarov B. G‘afur G‘ulom olami. –T.: Fan, 2004.
11. Safarov O. Zamonlar tongining charoqlarisiz. –Buxoro, 2003.

IV. O‘zbek bolalar nasrida avtobiografik, tarixiy-biografik, sarguzasht qissalar hamda roman janrining o‘rni

Reja:

1. O‘zbek bolalar adabiyotida qissanavislik an‘analari.
2. Avtobiografik qissalarda yozuvchi shaxsining badiiy talqini..
3. Tarixiy-biografik qissalarning bolalar kitobxonligidagi o‘rni
4. Sarguzasht qissa va romanlarda ijtimoiy tuzum hamda bolalar xarakteri, ruhiyati ifodasi

Qissa – arabcha hikoyat, afsona, sarguzasht soʻzidan olingan boʻlib, inson hayotining maʼlum bir davriga oid voqelikni aks ettirib beruvchi oʻrta hajmli nasriy asar hisoblanadi.

XX asr oʻzbek bolalar adabiyotida qissa janridagi asarlar muhim oʻrin egallaydi. Sadriddin Ayniy ijodidan boshlangan bu yoʻnalish Gʻ. Gʻulom, Oybek, A. Qahhor kabi zabardast yozuvchilar tomonidan takomillashdi. Shuningdek, tarixiy qissachilik (M. Osim), realistik yoʻnalishdagi zamonaviy qissalar (Oʻ. Hoshimov), sarguzasht (X. Toʻxtaboyev) va fantastik qissachilik (H. Shayxov, T. Malik) taraqqiy etdi. Maktab darsliklari, lugʻat va nazariyaga oid adabiyotlarda Hakim Nazirning “Yonar daryo”, “Tohir va Zuhra qissasi”, M. Osimning “Toʻmaris”, “Shiroq”, Sh. Saʼdullaning “Komandirning boshidan kechirganlari”, N. Fozilovning “Saraton”, X. Toʻxtaboyevning “Shirin qovunlar mamlakati”, T. Malikning “Alvido bolalik”, S. Barnoyevning “Oq laylaklar”, “Egizaklar” A. Obidjonning “Dahshatli Meshpolvon”, “Oltin yurakli Avtobola” asarlari oʻzbek bolalar qissachiligining yaxshi namunalari sifatida eʼtirof etilgan.

Rus adabiyotida ulugʻ adiblarning oʻz bolaligi haqidagi avtobiografik qissalar XIX asrning ikkinchi yarmi, XX asr boshlaridayoq alohida janr sifatida vujudga kelgan. Jumladan, L. N. Tolstoy, A. M. Gorkiy, I. A. Bunin, A. N. Tolstoy, A. Gaydar, K. Chukovskiy, S. Marshak, V. Katayev, V. Rasputin, V. Astafev, Ch. Aytmatov kabi adiblarning "bolalik"lari eng avvalo oʻz xalqlarining yosh avlodi, zamondosh kitobxonlari, qolaversa, dunyo bolalar kitobxonligida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Oʻzbek bolalar adabiyotida ham avtobiografik xarakterdagi sarguzasht qissalar dastlab, oʻtgan asrning 30-yillaridan Gʻafur Gʻulomning "Shum bola"si orqali boshlangan boʻlsa, soʻngra 60-yillardan Oybek, Abdulla Qahhor, Hakim Nazir ijodida namoyon boʻldi. Oybekning "Bolalik" asari - "Xotiralarim" (1963), A. Qahhorning "Oʻtmishdan ertaklar"i - "Sarguzasht qissa"(1979), H. Nazirning "Oq fотиha yoki bolalik sarguzashtlarim" - "Xotira-qissa"(1995) tarzida nashr etilgan boʻlsa-da, ular mohiyatan bir hodisa - adiblarning oʻz bolalik xotiralari asosidagi hikoyalardir.

Ijodkorning xotira, kundalik va yodnomalari bu - oddiy qaydlardan iborat emas, albatta. Bunda ancha olis yillardagi voqealar, tafsilotlar ijodkorning sohir qalb tug`yoni bilan qayta uyg`onadi, umr yo`llaridan ardoqlab olib o`tgan, yuragining eng tubida mudom o`ziga hamroh qilib yurgan kechinmalari qayta "tiriladi", goh alam, goh shodlikda kechgan bolalik xotiralari muallif ko`z o`ngida yaqqol namoyon bo`lgandagina ijodkor o`tmish yodnomalarini marjon shodasidek ipga tizadi. Shu sababli bu asarlarda voqealar bolalik xotiralari andozasi yanglig` tasvirlansa ham, ularda yetuk iste`dod sohiblarining nigohi sezilib turadi.

Bolalar nasrining ibtidosi ulug` zullisonayn adib S.Ayniydan boshlanishi bejiz emas. Bu ustoz Ayniyning pedagoglik faoliyati bilan chambarchas bog`liq. U eski maktab va madrasalarda uzoq yillar tahsil ko`rib, uning barcha mashaqqatlarini anglab yetganligi sababli 1903-yilda Samarqandga borib, usuli jadidiya maktablaridagi o`qish va o`qitish jarayonlari bilan tanishgan, Buxoroda yashovchi totorlarning o`z bolalari uchun ochgan xususiy maktablarida olti oycha tarjimonlik qilgach, 1908- yilda do`sti Abdulvohid Munzim bilan o`z hovlisida shunday maktab ochishga muvaffaq bo`lgan, nihoyat shunday maktablar uchun "Tahzib us-sibyon" (1910), "Qiz bola yoki Xolida" (1922) risolalarini yozadi. Bu risolalar to`g`risida yetuk zullisonayn olimlar O.Safarov, R.Vohidov va M.Mahmudovlar mulohaza yuritishgan hamda ularni adabiy, axloqiy-badiiy asar, shuningdek, bolalar realistik prozasining dastlabki namunalari sifatida talqin etishgan.³⁷

Undagi badiiy lavhalar, hikoyatlarni O.Safarov shunday izohlaydi: "Ayniy bu asari bilan XX asrning boshlaridayoq bolalar kitobxonligi doirasiga realistik nasr namunasini olib kirdi, unda hayotiy voqelikni aks ettirdi. Bu asar o`sha davrdayoq yosh avlod kitobxonligida bolalar yoshi, psixologiyasi, qiziqishi va saviyasini hisobga olib, aniq adresga mo`ljallangan asarlar ijod eta boshlash mayli tug`ilayotganidan darak beradi."³⁸

Darhaqiqat, buni Sadridin Ayniyning 1922-yilda qizlar maktabiga mo`ljallangan "Qiz bola yoki Xolida" asarini yozishi bilan ham izohlash mumkin. Muhimi,

³⁷ Vohidov R.J., Mahmudov M.H. Ustod Sadridin Ayniy saboqlari. Toshkent, "Fan", 2004.. –B76;

Safarov O. Bolalikning oydin osmoni. T., 2009. –B.200

³⁸ Safarov O. Bolalikning oydin osmoni. T., 2009.. –B. 202

risolada bolalar qissachiligiga xos xususiyatlar - bola timsolining aks ettirilishi, badiiy tasvirga xos poetik lavhalar, bola ruhiy olamining yoritilishi va uning yosh avlodga badiiy-estetik ta'sir ko'rsatishi, shuningdek, zamonaviylik va reallikning, badiiy haqiqatning o'rni Xolida obrazi orqali yorqinroq gavdalanadi.

Uning dastlabki uch lavhasi qiz bolaning oila va jamiyatdagi o'rnini ifodalovchi ta'rifi va tavsifidan iborat bo'lib, badiiy poetik tasvirlar ko'zga tashlanadi: "Qiz bola ota-onaning eng sevduklari bir mevasidur! Qiz bola otaning qayg'ulik choqlarinda eng mehribon bir sirdoshidir. Qiz bola qavmu qarindoshlarining obro'yi va nomuslaridir. Qiz bola uyning ziynati va xonadonning davlatidir. Qiz bola yurtning bog'i va butun elu ulusning chirog'idir..."³⁹

Qissada alohida-alohida hikoyalardan tashkil topib, ularga sarlavha qo'yilgan bo'lsa ham barchasi o'zaro mantiqiy izchillikka ega, voqealar Xolida obrazi orqali yagona maxrajga bog'lanib, uning sujeti qissaga xos yaxlit kompozitsion qamrovga keltirilishga erishilgan. Binobarin, risolaning to'rtinchi matnidan boshlab, kitobxonga Xolida obrazi tanishtiriladi: "Xolida olti yashar bir qiz edi. Ota-onasining bundan bo'lak bolalari yo'q edi. Shuning uchun har nima topsalar, Xolidaga sarf qilar edi..."

Shu tariqa, yozuvchi o'quvchilarga Xolidaning oila muhiti, uning shunday muhitda taniqli, kiyim-kechak va bezaklarga o'ch bo'lib o'sganligi tanishtirilgach, so'ngra Xolidaning o'zi harakatga keltiriladi. Xolidaning sakkiz yoshga yetib, xat savodi chiqqan Fotimaga duch kelishi, biri kiyimini, biri o'qishini bolalarga xos "jiz-jizak" qilishi oqibatida bu obraz asosiy sujet chizig'iga aylana boshlaydi. Mashkobning qiziga dastavval hasadi kelgan Xolidaning xat-savoddan bo'lak narsani istamasligi, ammo u bozorda sotilmagani uchun maktab borishi, avvaliga maktabni ham kiyimlar maqtanadigan joy, deb xayol qilgani realistik tasvir orqali izchil ochib boriladi. Xolidaning nihoyat o'qish, ilm olishga havasi uyg'onishi, unda mehnatsevarlik, do'stlik fazilatlarini shakllana borishi kabilar ham shu zaylda tadriijiy aks etib boradi.

³⁹ Ayniy S. Qiz bola yoki Xolida. Toshkent, 1964. –B.24.

Ta'kidlash joizki, S.Ayniy bu risolalarni yozishda jahon xalqlari adabiyoti, pedagogikasidan xabardor bo'lgan, albatta. Negaki, XIX oxiri va XX asr boshlarida taniqli turk olimi va mashhur ma'rifatparvari Aliy Nazimo boshlang'ich va o'rta maktablar uchun oltmishdan ziyod darsliklar, qiroat kitoblari, jumladan, boshlang'ich maktab qizlari uchun uy-ro'zg'or tutish, bilim olish, kasb-hunar o'rganishdagi barcha sir-asrorlardan voqif etuvchi axloq va tarbiyaviy hikoyatlardan iborat "Ta'lim-i banot" kitobini yozgan, bu kitobni muallif bilan bir davrda yashab ijod qilgan taniqli tatar olimasi, mashhur muallima Faxru-l- Banot Sig'batilloh qizi eski tatar tiliga ijodiy tarjima qilib, "Qizlar tarbiyasi" deb nomlagan.⁴⁰

Bu kitobning mazmun mohiyati asosan qoidalar va nasihatlardan iborat. Undagi "Kitob o'qish", "Osh pishirish saboqlari", kiyinish odobi, uy-ro'zg'or tutish sirlariga oid ko'rsatmalar e'tiborli, albatta. S.Ayniyning "Qiz bola yoki Xolida" risolasi ham "ibtidoiy qiz maktablari uchun adabiy-axloqiy o'quv kitobi",- degan izoh ostida nashr qilingan. Risolada qiz bolaning oiladagi, maktabdagi, ota-ona oldidagi burchlari, kasb-hunar egallashi Xolida obrazi timsolida tamsiliy hikoyatlar orqali aks etadi. Undagi didaktik matnlar, har bir darsga mo'ljallangan mashg'ulotlar tartibi pedagogik ahamiyatini belgilaydi. Risolada darslikka xos topshiriqlar yo'q, ammo har bir darsda bir pedagogik muammo, vaziyat kuzatiladi. Ya'ni, maktab o'quvchilarining kiyinish madaniyati, sinfdan tashqari o'qish darslari, kitobxonlik saboqlari ahamiyati darslikdagi matnlarda o'z ifodasini topgan.

"Qiz bola yoki Xolida" risolasidagi badiiylilik, bolalar nasriga xos xususiyatlar undagi qoliplovchi hikoyalarning berilishi bilan ham belgilanadi. Bu mumtoz badiiy-didaktik asarlar an'anasining ifodasi hamdir. Undagi "Qo'y bilan qo'zi" matali Xolidaning onasiga bo'lgan muhabbatini ortishi, salbiy qusurlardan forig' bo'lishiga; "Irim to'g'risida hikoya" esa Xolidaning onasiga xos irim qilish odatini asossizligini ko'rsatish bilan chambarchas bog'langan.

Bu kabi mustaqil sujetli hikoyalarni S.Ayniy muallimlar "maktabning ichinda" shogirdlarga har vaqt saboq berish bilan birga "maktabni tashqarisinda dam

⁴⁰ Aliy Nazimo Qizlar tarbiyasi. www.ziyouz.com кутубхонаси. –B.5

oladurg'on choqlarida" o'quvchilarga maslahat va hikoyatlar aytib berishi bilan izohlaydi. Ammo uning umumiy sujetdan uzilmagani, binobarin, ular yaxlit syujet chizig'iga birlashtirilgan badiiy-poetik ijod namunasi ekanligi bilan o'zbek bolalar nasrining, jumladan qissachiligining ibtidosini belgilay oladi.

S. Ayniy XX asr boshlaridagi bolalar hayotini aks ettiruvchi "Odina", "Eski maktab" qissalari bilan ham bu soha rivojiga hissa qo'shgan. U 1933-yilda "Eski maktab" avtobiografik qissasini yozadi.

G'. G'ulom "Shum bola", "Netay" singari asarlari bilan qissachilik an'alarini yangi pog'onaga ko'tardi. Bu jarayon o'z navbatida avtobiografik, tarixiy-biografik qissalarning yaratilishiga zamin hozirladi. Oybekning "Bolalik", A. Qahhorning "O'tmishdan ertaklar" singari asarlari XX asr o'zbek adabiyotida alohida voqelik hisoblanadi. O'zbek bolalar qissachiligi takomilida Sh.Sa'dulla, H.Nazir, M.Osim, N.Fozilov, O.Husanov, H.Po'latov, E.Rayimov, S.Anorboyev, H.Shayxov, F.Musajonov, X.To'xtaboyev, T. Malik, S.Barnoyev, E.Malik, A.Obidjon singari iste'dodli yozuvchilarning hissasi katta. Masalan, birgina T.Malikning o'zi qissaning bir necha yo'nalishida ijod etdi. Yozuvchining realistik ("Alvido, bolalik"), tarixiy-biografik ("Qaldirg'och"), tarixiy-fantastik ("Falak"), fantastik ("Chorrahada qolgan odamlar"), detektiv ("Shaytanat", "Murdalar gapirmaydilar") singari asarlari yosh kitobxonlar qalbidan ham keng o'rin olgan. Bundan tashqari, o'zbek bolalar adabiyotida P.Qodirov("Akromning sarguzashtlari"), O'. Hoshimov ("Dunyoning ishlari", "Ikki karra ikki besh"), Sh.Xolmirzayev ("O'n sakkizga kirmagan kim bor"), A.Muxtor("Dunyo bolalari"), O.Yoqubov ("Tengdoshlar"), Shuhrat("Yetim boshin silaganlar"), O.Muxtor ("Bolalikka sayohat") singari umumadabiyot namoyandalarining sara asarlari ham bolalar adabiyoti arsenalini boyitishga xizmat qildi.

O'zbek bolalar adabiyoti o'zining hozirgi bosqichida jamiyatimizda kechayotgan dolzarb masalalarni ma'rifiy-tarbiyaviy yo'nalishda (E.Malik, S.Barnoyev), ba'zan detektiv, fantastik (T.Malik, X.To'xtaboyev), ertak-qissa (A.Obidjon) shaklida aks ettirmoqda. O'tgan asr bolalar qissachiligidagi tarixiy, avtobiografik, sarguzasht, detektiv, fantastik yo'nalishlar uning alohida

tamoyillarini belgilagan bo'lsa, yangi asr bo'sag'asida inson ruhiyati, aniqrog'i bolalar va o'smirlarning ichki olami teran tadqiq etilgan psixologik asarlar ijobiy mazmun kasb etayotir. Shu bilan birga mustaqillik arafasi va istiqloq yillarida ijtimoiy dolzarb mavzularning, erk va ozoslik motivining bolalar adabiyotida badiiy talqin etilishi, axloqiy qarashlar, milliy-madaniy qadriyatlar singdirilgan asarlarning vujudga kela boshlagani e'tirofga loyiq. Zero A.Obidjonning "Dahshatli Meshpolvon", "Alamazon va uning piyodalari", Erkin Malikning "Shaytonvachchaning nayranglari", "Onaizor", "Yetim qolgan xotiralar" qissalarining har biri ijtimoiy hayot va bolalikning zohiriy hamda botiniy olamini ochishga qaratilgani bilan e'tiborli.

Avtobiografik qissalarda yozuvchi shaxsining badiiy talqini. Jahon va rus adabiyotida ham muallif hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan voqelar, ijodkor yashagan davr, u voyaga yetgan muhit, oila a'zolari va do'stlarining realistik xarakteri kabilar avtobiografik qissalarning bosh xususiyati sifatida e'tirof qilinadi. Ayni paytda yozuvchining badiiy niyatiga ko'ra bunday qissalarda ham uslubiy jilolanish kuzatiladi. Zotan, S. Ayniyning "Eski maktab", Oybekning "Bolalik" va Ch.Aytmatovning "Bolaligim" qissasi kompozitsion va mazmun ifodasi jihatdan yaqin bo'lsa, "O'tmishdan ertaklar"(A.Qahhor) va "Oq fotiha"(H.Nazir) qissalari fasllarga ajratilib, mustaqil sujetli hikoyalar tarzida berilishi bilan mushtarak. Ayni paytda, Oybek, A.Qahhor va Hakim Nazirning bolalik xotiralarida o'sha yillardagi murakkab hayot, jamiyatning bolalikka munosabati, ijtimoiy tuzumdagi yaxshiyomon voqealar hikoya qilinadi.

Avtobiografik qissalarni o'rgangan A.Abrorov yozishicha, avtobiografik qissalar o'z uslubiga ko'ra ikki turli bo'ladi. Bir necha turdagi avtobiografik asarlarda yozuvchi o'z boshidan kechirgan voqea va hodisalarni, faktlarni boshqa badiiy obraz orqali tipiklashtiradi. Aniqrog'i, avtorning o'zi asarning markazida tursa ham, u boshqa nom bilan sujetda harakat qiladi. Ikkinchi tur avtobiografik asarlarda muallif bosh qahramon sifatida o'z nomi bilan asarda mustaqil personaj bo'lib qatnashadi. Avtorning o'z hayotida yuz bergan voqea va faktlar, o'zi

koʻrgan yoki ishtirok etgan epizodlar asarning asosiy materiali boʻladi⁴¹. Oʻzbek bolalar adabiyotida Gʻ.Gʻulomning “Shum bola” qissasi birinchi turdagi avtobiografik qissa hisoblansa, yuqorida zikr etilgan asarlarni ikkinchi turdagi avtobiografik asarlarga kiritish mumkin. Chunki ularda muallifning oʻzi mustaqil personaj – Sadriddin, Musavoy, Abdulla, Hakimjon nomi bilan qatnashadi.

XX asrning 30-yillaridan eʼtiboran ijod ahlining maktabga ijodiy va ijobiy munosabati ancha jonlanganligini kuzatish mumkin. Buni umumiy majburiy boshlangʻich taʼlimga oʻtish, savodsizlikni ommaviy ravishda tugatishga qaratilgan oʻzgarishlar bilan ham izohlash mumkin. S.Ayniy shunday yangi voqealilar jarayonida taʼlim tizimidagi oʻtmish xotiralariga bogʻliq “Eski maktab” avtobiografik qissasini 1933-yilda yozdi. Dastlab tojik tilida bitilgan bu qissa 1935-yilda alohida kitob shaklida bosiladi, soʻngra qayta-qayta nashr etilib, maktab darsliklariga kiritiladi. S.Ayniy bu asarini 1938-yilda oʻzbek tilida qayta ijod qiladi. Hozirga qadar uning oʻzbekcha nusxasi oʻn martadan ziyod qayta nashr etilgan. Bundan tashqari asar oʻndan ortiq tillarga ham tarjima qilingan. Qissa oʻtmishdagi eski maktablarda amal qilingan taʼlim va tarbiya tizimining mohiyatini badiiy obrazlarda gavdalantirib, uning tan jazosiga asoslangan yaramas jihatlari, domlaning layoqatsizligi va qoʻpolligi, shogirdlarning befoyda oʻyin va mashgʻulotlar bilan shugʻullanishlarini fosh etadi. Adib voqealarni oʻz sarguzashti shaklida – avtobiografik yoʻsinda ifodalab beradi. Chunki, uning oʻzi eski maktabning barcha achchiq-chuchugini tatib koʻrgan edi. Shu sababli qissa markazida uning oʻz obrazi turadi.

“Eski maktab” qissasi orqali ilgari maktablar tarixi haqida koʻp narsa bilib olish mumkin. Masalan, oʻtmishda maktablar, odatda, qishloq machiti oldida joylashgan. Bu bilan maktabning asosan, dinni rivojlantirishga xizmat koʻrsatishiga ishora qilingan. Darhaqiqat, eski maktablarda deyarli diniy maʼlumot berilgan.

Eski maktablarda bolalar turli yasharligidan boshlab qatnashishi mumkin boʻlgan. Sadriddin ham maktabga toʻrt yasharligidan qatnay boshlagan. Lekin ota-

⁴¹ Абборов А. Ўзбек прозасида автобиографик қиссалар. Китоьда: Ҳозирги ўзбек адабиётининг миллий ўзига хослиги. Тошкент: “Фан”, 1984 йил, 110-6.

onasi uning maktabda qiynalayotganini ko'rib, to olti yoshigacha maktabga uzatmaydilar. Eski maktabxonalar uy xonalari kabi yorug' va tinch bo'lmay, torgina bir xonadan (hujradan) iborat bo'lgan. Ularga tuynuklardan ozgina yorug'lik kirib turgan, xolos. Shu torgina, xira xonada uch yuz uylik Sektare qishlog'ining to'rt yashardan o'n ikki yashargacha bo'lgan barcha bolalari saboq olishgan. Undan tashqari, Sektare xo'jalar qishlog'i bo'lgani uchun "Tabarruk" qishloq hisoblanganidan, atrof qishloqlardagi ba'zi "ixlosmandlar" ham o'z bolalarini bu maktabga yuborganlar. Yaxshiyamki, bu maktabda o'quvchi bolalarning hammasi har kuni muntazam darsga qatnamagan. Aks holda o'tirish nari tursin, hujrada tikka turishga ham joy topilmagan bo'lardi. Maktabxonada bolalar Ayniy ta'biri bilan aytganda "amir zindonida qamalgan bandilar kabi" bir-birovlarini bosib, tiqilib, qiynalib tahsil olishgan.

Adib o'g'il bolalar maktabidagi barcha salbiy jihatlarni shu qadar teran tasvirlaydiki, bu chindan ham yosh Sadriddinning bolalik xotirasini junbushga keltirgan eng achchiq xotiralar edi go'yo. Ayniqsa, eski maktabdagi ilk qadam:

Birinchi kuni Sadriddinga xalfa bola "Alif, be, te, se" nomli arab alifbosidagi harflarning nomini o'rgatadi. Chunki bu maktabda yozuv emas, faqat og'zaki o'qish o'rgatilar edi. Hatto maktab domlasining o'zi ham yaxshi yozishni bilmas edi. Shuning uchun u Sadriddinning otasi bilan bu haqda tortishib qoladi.

Domla biror joyga ketib qolsa, o'rniga xalfa bolani tayinlab ketardi. Xalfa bola esa o'quvchilarni turli xil o'yinlar o'ynashga chorlardi. Sadriddin maktabga borgan kuni ham shunday bo'ldi. Domla chiqib ketdi va uning ketgani hamon xalfa bolalarni "turinglar, kurash qilamiz" deb o'yinga da'vat etdi. Gurillashib o'rinlaridan turdilar va bir – birovlar bilan kurasha, yoqalasha boshladilar, kuchlilar kuchsizlarni yiqitib bosdilar. Bolalar yarim soatcha bir-birovlari bilan kurashganlaridan keyin xalfa maktabdorga o'xshab, bolalarni bir boshdan ura boshladi. Buni ko'rib Sadriddin chiqib qochmoqchi bo'ladi, lekin maktab eshigi ichkaridan zanjirlab, zulfiniga cho'p tiqilgani uchun chiqib ketolmaydi. U juda qo'rqib qoladi. Birozdan keyin xalfa hammani tinchitib, endi "kamonboziy" deya e'lon qiladi. Shu chaqiriqdan so'ng bolalar maktabning birdan-bir palosi bo'lgan o'z

ostilaridagi bo`yraning cho`plarini sug`ura boshlaydilar va kissalaridan ip chiqarib, o`sha cho`plardan yoy (kamon) yasab, o`z ro`parasidagi bolaga qarab ota boshlagan. Yana maktab ichida to`polon boshlangan. Har bir bola boshqa bir bolaning ko`zini, yuzini, burnini nishonga olib urar edi...

Xalfa bu gal ham bolalarni bir-bir urib tinchitadi. Keyin “endi saf tortib urushamiz”, deydi. U katta-kichik bolalarni ikkiga bo`lib, maktabxonaning ikki tomoniga o`tkazadi. Har tomondan ikki qatordan – kattaroq bolalarni oldinga va kichiklarni orqaga qo`yadi. Oldingi qatorda turgan bolalar “o`q” uza boshlaydilar, orqa qatordagi kichkina bolalar esa, bo`yra cho`p sug`urib, oldindagilarga “o`q” tayyorlab berar edilar.

Bu orada bir “o`q” borib qarshi safdagi bir bolaning ko`ziga sanchiladi. Bundan shu safdagi bolalarning g`azabi oshib, o`yinni yanada keskin tus oldiradilar. Shu payt buning ustiga domla kelib qoladi. Uning g`azab shiddatidan yuz-ko`zi, qosh-qovog`i, soqol-mo`ylovlari it ko`rgan mushukning junidek faxillab hurpaygan edi.

Domla kirishi bilan xalfaning qo`lidan uzun tayoqni tortib olib, avval uning boshiga bir necha bor uradi. Xalfa esa dod solib, talvasa bilan xonaning har tomoniga qochar edi. Domlaning uzun tayog`i hujraning har bir burchagiga yetar va xalfaning badanini urib qabartirar edi. So`ngra domla boshlarini quyi, orqalarini do`ng qilib o`tirgan bolalarni ura boshlaydi. Bolalar esa baravariga “tavba qildik!” deb baqirar edilar.

Domla esa xalfadan bu g`alvalarning sababchilarini surishtiradi. Xalfa bir necha bolaning otni tutib ko`rsatadi. Domla xalfa chaqqan bolalarni oldiga to`playdi. So`ngra xalfaga eshikni yopib, falloqni olishiga buyuradi. Xalfa maktabning eshigini ichkaridan zanjirlab, zulfinigacha tiqib berkitadi. Keyin domlaning orqasida devorga osib qo`yilgan bir yog`ochni oladi. Bu yog`och bir yarim gaz uzunlikda bo`lib, biroz egri va ikki boshida bir tizimchaning ikki uchi tugilgan edi. Domlaning buyrug`i bilan bolalar gunohkor deb topilgan bolalardan birini dod-voyiga, yolvorishiga quloq solmay, yerga bosib, uning oyoqlarini falloqning tizimchasidan o`tkazadilar va ikki bola falloq yog`ochining ikki uchidan

tutib, uni burayveradilar. Tizimcha falloq yog`ochiga buralaveradi. U bolaning oyog`ini qisar edi. Bolaning oyog`i borgan sari mahkam qisilar edi. Buni ko`rgan bolalar qo`rqib, titray boshlaydilar.

Domla xalfaga ikki gazli tayoqlaridan birini berib, falloqga bog`langan bolaning oyoqlaridan urishni buyuradi. Endi u bolaning faryodi burungidan ham kuchayadi. Biroq uning faryodi boshqa bolalarning kitob o`qishlari, baqirishlari ichida singib ketib, tashqaridagilarga eshitilmas edi.

Xalfaning kaltaklari zarbidan avvalo bolaning tovonlari ko`karib, qroayib ketadi, so`ngra qizil qon chiqadi va tayoqni bo`yab yuboradi. Shundan so`ng domla urishni to`xtatishni farmon beradi.

Shu tartibda domla oldida to`plangan o`n-o`n ikki bolani bir boshdan falloqqa bog`latib urdiradi. Hammadan so`ng u xalfani ham shunday jazoga tortadi. Hatto boshqalardan farqli ravishda xalfaning oyoqlaridagi yaralarga tuz ham septiradi. Tayoqlangan bolalar bunday mayda tuzni xalfaning yorilgan oyoqlariga sepadilar. So`ngra bu tuzni yorilgan oyoqlarning go`shtlarigacha yegizadilar. Xalfa bu holga chidayolmay, bo`g`izlanayotgan ho`kiz singari baqirar edi. Bolalar falloq yog`ochini teskarisiga burib, xalfaning oyog`ini bo`shatadilar. Xalfa, ko`z yoshini yengi bilan arta-arta, oqsab o`z joyiga borib o`tiradi.

Shundan so`ng domla: “Bugun bo`yralarning barisini titibsizlar, erta har birlaringiz sakkiz pul bo`yra pulini keltiringlar” deb, bolalarni o`qishdan ozod qiladi.

Shu vahshiy voqealarni o`z ko`zi bilan ko`rgan Sadriddin uyiga yig`lab kirib boradi va domla bolalarni urganini aytadi. Dadasi esa: “Yaxshi qilibdi, urishqoq bolalarni uradilar”, deydi.

Xullas, bu maktab nafaqat shu kabi bolalarga vahshiyona munosabati, balki savod o`rgatish, bilim berish darajasi bilan ham qonitirmaydi: u otasi ko`rsatgan harf yozuvlarini “naqsh” deb o`ylaydi, nima ekanini bilmaydi, tushunmaydi. Chunki domlasi unga bularni ko`rsatmagan ham, o`rgatmagan ham edi. Bu ahvolni ko`rgan otasi Sadriddinga: “Sen shu kunlar maktabda nima o`qib yotibsan axir?”-deydi jahl bilan. Shunda u o`g`liga yana: “Sen to`tiqushsan, bir narsani

aytasan, lekin nima deganingni o`zing bilmaysan. Ammo ayb senda emas, ayb sening domlang va xalfangda, ular senga saboqni to`tiqushga o`rgatganday yodlatganlar xolos, hech bir narsani o`rgatmaganlar yoki o`rgata olmaganlar... U-ku savodsiz, ko`r bir odam edi, men ko`rdan ko`rar ko`z talab qilibman. To`g`risi ham o`zim ahmoq ekanman,” -deydi. Shu bilan otasi uni bu maktabga yubormay qo`yadi va bir kuni xatibni ko`rib, undan o`g`lini xotini o`qitadigan maktabga qabul qilishini iltimos qilib so`raydi...⁴²

Qissadan Ayniyning eski maktablarga munosabati keskin salbiy bo`lganini anglash mumkin. Ammo qizlar maktabidagi voqealar tafsiloti ancha ijobiy tasvirlangan. Demak, jamiyatning, maktab tizimining, domlalar va otinbibilarning bolalarga, umuman bolalikka munosabati qay darajada bo`lsa, adiblarning bolalik xotiralari aks etgan asar pafosidan ham shu ruh seziladi.

Jumladan, "Bolalik" qissasining tasviri, bayon uslubi ham bosh qahramon xarakteriga xos tarzda o`zgarib boradi. Asar boshidagi lavhalar 4 yoshli Musa obraziga mos tarzda berilsa, (masalan: "Tor ko`chada, qo`shnimizning eski shaloq eshigi oldida mening chol bobom o`z o`rtog`i uzun soqolli, yirik jussali kar quloq mo`ysafid bilan nimalar to`g`risidadir ezmalanib so`zlashadi. Bobom oriq, kichkina gavdasini devorga suyab, cho`qqaygan: hassasini tizzalari orasiga qadagan. O`rtog`i esa qo`pol, eski sag`ri kavush kiygan, uzun, sertuk oyoqlarini uzatib, oftobga yag`rinini tutgan holda erga yonboshlab o`tiribdi... Men chollarning atrofini aylanaman. Dam bobomning, dam o`rtog`ining gavronday uzun hassasini "ot" qilib minaman, tuproqda hassalar chizgan izga qiziqib qarayman. Keyin bu quruq tayoqlarni taraqlatib uloqtiraman... " kabi), qissa nihoyasida tafakkuri anchayin o`sib, voqelikka munosabati o`sib borayotgan bola obrazi gavdalanadi.

Darhaqiqat, Oybekning serqirra ijodida bolalar olami alohida mavzuni tashkil etadi. "Qonli barmoqlar", "Zafar va Zahro", "Alisherning yoshligi" kabi qissa va dostonlarida ham turli yoshdagi, mamlakatdagi bolalar timsollari mavjud. Shunday

⁴² Ayniy S. Eski maktab. Qissalar. T: "Yulduzcha", 1988, 106-134-b.

tajribalar asosi yanglig` Oybek to`rt yoshli Musavoyning qiliqlarini, bobosi va uning o`rtog`i, oila a`zolari, yaqin qarindoshlari portretini, hovli hamda ko`chalarni, voqealar tafsilotini yuksak badiiy mahorat bilan aks ettira oladi. Natijada, kitobxon qarshisida o`sha tarixiy davr lavhalari yaqqol namoyon bo`ladi.

Mualliflar o`z bolaligi orqali tarixiy davr ruhini, ayrim bir asarlariga "xamirturush" bo`lgan detallarni bayon etishi ham qissalarning ahamiyatini teranlashtiradi. Aytaylik, Oybekning ona tomonidan bobosi mahsido`z bo`lganidan bu hunarning barcha qirrasini yosh Musa obdon kuzatadi. "Bolalik"ning bir necha sahifasida Musaning bobosinikiga borishi bilan ustaxonadagi asbob-uskunalar, ayniqsa, *shonlar*, *qoliplarni* taraqlatib, goh u tokchaga, goh bu tokchaga terishi, tayyor bo`lgan *bachkana mahsilarni* taxlashi, ba`zilarini oyoqlariga o`lchab ko`rishi, bobosi peshin namoziga ketgach, darrov uning o`rnida o`tirib, xuddi bobosi kabi jiddiyat va qunt qilib, *gazan* bilan *charmlarni* kesishi, *shirach* bilan bir-biriga yopishtirishi, burishgan eski charmlarni ho`llab, kunda ustiga qo`yib, *ko`va* bilan urib tekislashni juda sevishi kabi lavhalarni maroq bilan hikoya qiladi. Bu esa adibning "Qutlug` qon" romanidagi "Mehnatkash qiz" bobida Unsinning Shokir otaga yordam berish uchun *mahsi tikishda* ip eshib, *mumlab berishi*, mahsilarga *shon qoqishi*, *shondan tushirishi*, *pardozlashi*, *lok surkashi* kabi detallarining bejiz keltirilmaganini ayonlashtiradi.

Adabiyotshunos olim A.Rasulovning e`tirofi ham shu ma`noda o`rinli. "Oybek,— deb yozadi u,— davrlarni yaxshi eslaydi. Aniqrog`i, XX asrning 10-yillari voqeligi, odamlari Oybek ijodining o`q ildizini belgilagan. Oybek ijodini o`rganishda biografik metodni zinhor unutmaslik kerak"⁴³

"Bolaligimning ilk esdaliklarini katta enam Oyimxonning yorqin xotirasini yodga olish bilan boshlamoq vafo burchimdir,—deb boshlaydi o`z qissasini Ch.Aytmatov. — Rahmatli enam o`zgacha bir insoniy sifatlar sohibi bo`lib, ovulda obro`-e`tibori, teran aqli zakovati bilan ajralib turar, xudo u kishini tabiatan dono

⁴³ Bu haqda qarang: "Sharq yulduzi", 2014, 3-son.

qilib yaratgan edi. U kishining boshlaridan hech qachon oppoq dastorlari tushganini ko`rmaganman..." (Ch.Aytmatov, "Bolaligim", 115-b.)

Har ikki lavha ikki buyuk ijodkorning eng mehribon, suyuqli insonlari tasviriga bag`ishlangan bo`lsa ham uslubiy o`ziga xoslik ajralib turadi.

Ch.Aytmatovning 5-6 yoshlaridagi xotiralarida aks etgan chorvador xalqning turmush tarzi, ayniqsa, *yaylovga ko`chish voqeasi, quturgan yilqi uyurlari va qo`ra-qo`ra qo`ylarni haydab borishida* qatnashib, so`ngra ikki oy mobaynida yaylovda *bo`z uylar tikib*, ana shu tabiat va hayvonot olamining inja sirlarini bola qalbida tuyishi ulkan san'atkor asarlariga asos bo`lgan deya olamiz. Yoki, Jamila va Doniyor voqeasi aynan qavm-qarindoshlari hayotidan olinganini e'tirof etgan muallif: "Unda men ham unchalik ko`zga tashlanmagan, hech kim e'tibor bermaydigan kichkina bir bola edim-da... Biroq o`zim istamagan holda o`sha ikki qalb sevgi-muhabbatining shohidi bo`lib qoldim. Gohida Doniyor Jamilani, gohida Jamila Doniyorni kutar edi. Ikkovi bir yuk aravaga o`tirishib, dalaga qarab ketishardi. Bepoyon dalada ikkisi har doim birga yurishardi..." (Ch.Aytmatov, "Bolaligim", 202-b.)

Shu ma'noda, A.Qahhor hikoyalarining danagi ham adib bolaligi xotiralarida ilk bor nish urganini "O`tmishdan ertaklar"dagi Babar hikoyasidan Qobilbobo, amakisining o`g`li G`afforjondan "Boshsiz odam"dagi o`g`il, onasi taqdiridagi qiyinchiliklarni "Bemor"da Sotiboldining xotini obrazlari tasdiqlaydi.

Hakim Nazir bolalik xotiralaridan esa yoshlarda kitobxonlikka muhabbat, o`smirlarning kasb-hunar egallashi kabi mavzularni o`z asarlari uchun bosh mavzu qilib olgani bejiz emasligi anglashiladi. Umuman, yuqoridagi kabi avtobiografik qissalar bo`lajak yetuk adiblar bolaligining qorong`u tunlaridan yorug` kunlarigacha, ya'ni o`smir bo`lib voyaga yetish, shaxs sifatida shakllana boshlab, jamiyatda o`z o`rnini topa boshlagan kunlarigacha hikoya qilinishi jihatdan bir-birini to`ldirib turuvchi asar sifatida e'tiborni tortadi. Binobarin, ustoz yozuvchilarning o`z bolaliklariga bag`ishlangan xotiralar deyarli bir tarixiy davr, avlodga xos bo`lsa ham ularning uslubiy, badiiy-kompozitsion ifodasi turlicha ekanligi tabiiy. Garcha bu xotira qissalarda bolalik umrning eng shodon, betakror va

baxtli onlari sifatida yuksak pafos bilan emas, chor-nochorlikdan diydigan bolakaylar tasviri yetakchilik qilsa-da, ijodkor badiiy olamini biografik, psixologik jihatdan teran tadqiq etishga imkon beradi.

Oybekning “Bolalik” qissasi avtobiografik xarakterga ega bo‘lib, uning markazida yosh Musaning sarguzashtlari yotadi. Musa obrazining hayotdagi asosi adib Oybekning o‘zidir. Asarda Musavoyning yetti yoshgacha bo‘lgan davrdagi xarakteri sho‘xlik, tegajoqlik, tinib-tinchimaslik va o‘yinqaroqlikdan tashqari, ochiq ko‘ngil, dangalchi o‘tkir zehnliligi Oybekona tasvirga ega. “Bolalik” qissasida Turg‘un, A‘zam, Ahmad, Qodir, Hoji, Sobir kabi Musavoyning tengqurlari va o‘rtoqlarining obrazlari ham berilgan. Ularning har biri o‘z shaxsiy qiyofalariga ega. Oybek o‘sha davr tashvishlari bolalar hayoti va taqdirida ham ma‘lum darajada aks etganligini mahorat bilan tasvirlaydi. Natijada, adib bolaligi kechgan roppa-rosa bir asr ilgarigi ijtimoiy tuzum, kishilarning hayot tarzi ko‘z oldimizda namoyon bo‘ladi. Masalan, yosh Musavoyning ko‘cha changitib, yog‘och ot minib yurgani uchun “ko‘zlarini olakula qilib, qamchini qo‘lida o‘ynatib yuradigan, ana mirshab keldi deganda, butun mahalla-kuy qotib qoladigan” mirshabning bobosiga tanbehi bugungi bolalarga g‘yritabiiy tuyulishi aniq. Chunki bor- yo‘g‘i bola o‘ynab yurgani uchun mirshab boboga do‘q qiladi:

– Xo‘sh, otlarni hurkitib, ko‘chani changitib yuradi, adab bersangiz bo‘lmaydimi, qariya?– deya to‘ng‘illadi mirshab. – Bo‘lmasa, men jazosini beraymi? – U ko‘zni olaytirib men tomonga qaradi.

– Bola-da, bola – dedi qaltirab bobom,– ammo yoshligi bor, sho‘xroq, kechiring, taqsir,– u ikki bukilib qayta-qayta iltimos qildi.

– Xo‘sh, bobo, bolani savalab turing, bolangiz yomon. Oq podsho oliy hazratlari davlati soyasidagi *Turkiston mamlakatining katta-kichik fuqarolari mo‘min-qobil bo‘lmog‘i lozim. O‘rgating buni bolalarga.* Gubernator hazratlariga hurmat va itoat hamda sidqidil bilan xizmat etmoqlari lozim. Lekin bolaning jazosini berardim-ku, ayadim bu galcha, yo‘qsa...– menga qarab havoda

qamchini bir aylantirdi. Dir-dir titragan bobom sho`rlik qayta-qayta uzr so`radi. Mening jahlim chiqdi. Qovog`im soliq turardim.”

Mirshabning dag`-dag`asidan nafaqat kattalar, balki, kichkintoy bolalar ham ana shunday tobelik ostida tarbiya topganliklari ayonlashadi. Shu bilan birga, har qanday ijtimoiy tuzum, zamondan qat`iy nazar bolalik olami boricha namoyon bo`lganligini guvohi bo`lamiz. Bu yosh Musavoyning “ariq labidan bir parcha loy olib “poq-poq” o`ynab” o`tirishi, yoki A`zamning qo`lida o`rtog`ining og`zidan so`lagini oqizgan bir tilim handalak bo`lsa-da, “uyidan otilib chiqqan”i, “ko`zlari allanechuk besaranjom” ekanligi ta`kidlanadi. Ya`ni asardagi Dadaqo`zi ota aytganidek, bolaning “ko`ngli poshsho”ligi ma`lum.

Yozuvchi shuni teran his qilganidan A`zamning oxirgi maqtovi – “Ah, shirin” degani, Musoning barcha sabru bardoshiga nuqta qo`yib, ko`ziga o`zi suygan mashg`ulot –“poq-poq” o`ynash ham ko`rinmay qolishi realistik gavdalanadi. Faqat bobosigina bolaning ko`nglini tushunadi. Endi chiqqan handalakning narxi bozordan juda baland bo`lishiga qaramay, Sobir baqqolning do`konidan nevarasiga olib beradi. Musavoyning bobosiga bo`lgan bo`lakcha mehri faqat shu tufayli emas, umuman adolatli, bosiq, keng mushohadaligiga ko`ra, bo`lajak yozuvchi shaxsining shakllanishi va kamol topishida uning roli kattaligini anglash mumkin.

**"O`tmishdan ertaklar"**da (A.Qahhor) ijtimoiy hayotdagi real voqealar, oilaviy-maishiy muammolar, o`tmish jamiyatdagi g`ayrinormal hodisalardan iztirob chekkan yosh qalb tug`yonlari bayon qilingan. Shu sababli unda o`tmish jamiyatidagi ijtimoiy adolatsizliklar bosh o`ringa chiqqanki, natijada, asarda bola Abdulla obrazi emas, inson taqdiri, ya`ni Abduqahhor (yozuvchining otasi) oilasi boshiga tushgan falokat va kulfatlar orqali xalqning ayanchli turmushi umumlashadi.

"O`tmishdan ertaklar" qissasida sarlavhalangan har bir bobning o`zi mustaqil kompozitsiyaga (sujet tuguni, kulminatsiyasi va yechimi) ega hikoyalardan iborat. Qolaversa, qissada badiiy to`qima – yozuvchi ijodiy fantaziyasidan ko`ra, real haqiqat-muallifning turmush tajribasida ko`rgan-kechirganlarini san`atkorona

hikoya qilish ustivor. Shu nuqtayi nazardan yondashib, talabalarga qissa mazmunini ifodalovchi: "O'tmishdan ertaklar" qissasining yaratilishi va nomlanish tarixi"(1); "Qissadagi zulmat dunyosi ifodasi va uning omillari"(2); "Yozuvchining o'tmish haqida asar yaratish sabablari"(3); "Musofir bo'lmagan kim bor.."(4); "Jaholat va qoloqlik – kulfatlarning zamini"(5); "Usta Abduqahhor -yangilik targ'ibotchisi"(6); "Usta Abdurahmon shaxsiyatidagi johillik va uni o'rab olgan muhit"(7); "Qissada jamiyat va muhit yaratgan jaholat"(8); "Sarviniso-johillik qurboni"(9); "Babar-eski jamiyat qoldig'i"(10); "Qissada Abdulla obrazi tadriji"(11); "Qissada bolalar va kattalar munosabati ifodasi"(12); "Qissaning tarbiyaviy-estetik ahamiyati"(13) kabi ijodiy ish mavzularini berish mumkin.

"O'tmishdan ertaklar" qissasi olimlar va kitobxonlar tomonidan hamisha e'tirof etib kelindi. Masalan, "Zulm-ma'naviy dunyoni o'tmaslashtiruvchi omil", "Sarviniso fojiasi o'tmishimiz yaratgan, johil ota g'azabidan vujudga kelgan fojia", "Zulmat dunyosi shundaki, unda yashovchilar orasida umrbod dushmanlik hukm suradi" (A.Dobrolyubov), "Hamma gap jamiyatda, jamiyat yaratgan tartib va odatlarda" (M.Qo'shjonov), "Ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik, qonunsizlik, jaholat avj olgan yurtda ma'rifat, ijtimoiy adolat uchun olib borilgan kurash usuli ma'nisiz, behuda, hattoki vahshiyona tus oladi"... kabi jumladan ham asarning pafosini anglash mumkin.

Hakim Nazirning "Oq fotiha" xotira qissasi bolalik sarguzashlariga bag'ishlangan. Muallif ushbu kitobda bezovtalik, g'ulg'ula, hayajonlarga to'la bolalik chog'larida ko'rgan-kechirganlarini jonli lavhalarda hikoya qiladi, kichikligida otonasidan olgan ilk insoniy saboqlari uchun ularga minnatdorchilik izhor etadi. Hakim nazirning "Oq fotiha" qissasi bolalar adabiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Yozuvchi aynan o'zi ko'rgan-kuzatganlarini realistik manzaralar fonida aks ettiradi. Xotira-qissa muallif tilidan hikoya qilingan. Bu hukoyalarning ko'pchiligi nafaqat realistik asosga ega bo'lgani bilan, balki bugungi yosh avlod tarbiyasi uchun ham ta'limiy saboqlarga ega. Jumladan, qissadagi "Husn nimada?" sarlavhali qismida o'tmishdagi qizlar maktabining ko'rinishlari tilga olingan:

“Bir payt terlab-pishib uyga kirsam, tancha to`rida oyim, uning atrofini to`ldirib qizlar o`tirishibdi. Birining qo`lida kitob, birida haftiyak, tanchaga sig`may chetga chiqib o`tirgan kichkintoylar qo`ida alifbe yozilgan taxta... demak, oyimning bir necha kun to`xtagan darslari boshlanib ketibdi.

Oyim, tanchaning poygak tarafida o`tirgan opamga: - Xalfaligingni bajardingmi, Qutbi?-deb qo`ydilar.

Qiziq, opamga “xalfa” laqabini qizlar qo`yib olishgan. Bu endi onaboshi, sinf boshlig`i deganidir-da. Opamni o`quvchilarning eng katta yoshlisi ekan deb o`ylamang, yo`q, eng bilag`oni edi-da. Bolalarning dars tayyorlashi, tartibiga qarardi. Opam ziyraklik bilan oyimning savoliga “him” deb bosh qimirlatdi-yu, ko`zini tancha burchagida o`tirgan puchuq qizga qaratdi. Qiz bo`zarib ketdi. Boshqalarning ko`zlari, qo`llari kitobda, xat-cho`pda, qizcha esa hech narsaga qaramay qo`lini tanchaga tiqib o`tirardi. Opamning imosini oyim fahmladila-yu qizni ko`rmaganga olib:

-Yangi qizimiz ko`rinmaydi-ya!-dedilar.

Opam: “Qumrini aytayapsizmi, ana u”, desa, oyim: “Ko`rmayapman-ku” deb ma`noli kuldilar. Buning sababi bor edi: Qumri bugun qoshiga quyuq o`sma qo`yib, qulog`iga zirak taqib har kungidan boshqacha bo`lib kelgandi. Oyimning bunga g`ashlari kelsayam indamadila. Negaki, Qumri sirkasi suv ko`tarmaydigan, oyisining erkasi edi. Yaqinda u sochini taramasdan, o`rmasdan, kattalarday turmaklab kelganda, oyim uni qaytarib yuborgandila, yig`lab chiqib ketgandi. Bu esa boshqalarning ham ko`zini ochgan, hammasi yaxshi yuvinib, taranib keladigan bo`lishgandi. Oyim shogirdlarining o`qishdan tashqari o`zini tutishga – ust-boshi, tugmalari, sochi-yu qo`llarigacha hammayog`i sarishta, ozoda bo`lishga, so`ziyu muomalasigacha e`tibor berardilar. Qiz bola har tomondan orasta bo`lsin, derdilar. Biron qiz vaqtida beradigan salomini kanda qilgani, yo o`rtog`iga qo`pol so`zlagani, yo bo`lmasa kattalarga gap qaytargani oyimning nazarlaridan chetda qolmasdi. Oyim undaylarni koyib-netib o`tirmasdan, kitoblardan o`qilgan nasihatlarni esga tushirardila. Ko`proq So`fi Olloyorning:

Sovug` so`zdin bo`lur iymon qorong`u,

Zarardin o`zga yo`qtur nafi bormu.

Musulmon o`g`lig`a yaxshi qiliq qil,

Tilingni xush, chiroyingni iliq qil!–

kabi baytlarini qaytarardilar. Qaytaribgina qolmay, yod oldirardila... ”⁴⁴

H.Nazir o`z oila muhiti, onasining otinligi misolida XX asr boshlaridagi endi-endi shakllanib kelayotgan maktablar, o`g`il bolalar va qizlarning savod chiqarishga bo`lgan munosabati, ozmi-ko`pmi o`sha vaqt uchun taqchil hisoblangan savodli xalqning chinakam hayot tarzi, voqealarga munosabati, xususan, Malika otin singari ayollarning yoshlarni tarbiyalashga qo`shgan hissassi real aks etgan. Yozuvchi o`z bolalaigini xotirlarkan, bolalar adibi bo`lgani uchun, ko`proq o`sha vaqtdagi muallimlarning nimalarga e`tibor qaratganini o`z onasi misolida ta`kidlab o`tishni maqsad qiladi. Dars davomida oyisi qizlarga tegishli joylarni kitobdan qayta-qayta takrorlashi, so`zlar va tovushlarni lo`nda, aniq, ifodali qilib o`qilishiga ahamiyat berishini, yozuvlarni ko`rganda ravshan, ko`rimli chiqishini tekshirishi, agar xato qilib, suykaltirib yozilgan bo`lsa, g`ijinib, husnixat qoidalarini yana va yana uqdirishga erinmasligi haqida maroq bilan so`zlaydi. Xotira qissada Navro`z bayramini o`sha paytda qanday nishonlashlari, sumalaklar pishirishgani; turfa bolalar o`yinlari, varraklar uchirishgani; turli insonlar taqdiri hatto, ilk maktabga borgani, mehribon opajonisining talabchanlik bilan dars o`tishi, ularning oilalaridagi kitobxonliklar adib xotiralarini tarzida namoyon bo`lgan. Shu bilan birga eng ayanchli xotiralar-da adib qalbining chinakam yarasi sifatida aks etadi. Binobarin, Hakim Nazir badiiy ijodda realistik tasvirga urg`u bergani holda bu xotira-qissa baayni real hayot in`ikosi sifatida diqqatga sazovor.

Taniqli bolalar shoiri va adibi Anvar Obidjonning “Ajinasi bor yo`llar” (Turmush kechinmalari) qissasi ham shu turkumga mansub asar sifatida e`tiborga loyiq. Unda muallif o`zining bolaligi, o`sha paytlarda ko`rgan-kechirganlari, xonadonidagi ahvol to`g`risida so`zlab berishini hamda sog`inch hissi, iztirob, alam silqib turgan, mayin kinoyaga yo`g`rilgan, o`tkir qochirimlar bo`rtib turgan bu qissada yarim asr, yetmish yil avval eldoshlarimiz qanaqa yashagani, odamlarning ro`zg`ori, turmush tarzi, dunyoqarashi qanday bo`lgani ta`sirchan gavdalandirilgani

⁴⁴ Hakim nazir. Oq fotiha. Toshkent, “Cho`lpon”, 1995.-B.24-25.

haqida adabiyotshunos olim A.Ulug'ov to'xtalib o'tadi.⁴⁵ "Ajinasi bor yo'llar" ko'p jihatdan Abdulla Qahhorning "O'tmishdan ertaklar", Oybekning "Bolalik" qissalarini esga solishi ham o'z o'rnida ta'kidlangan. Zero, Anvar Obidjon ham ulug' adiblar an'anasini o'ziga xos tarzda davom ettirib, "Ajinasi bor yo'llar"da o'zining kechmish-kechirmishlarini bayon qilgani ayonlashadi. Faqat shu emas, adib o'zining xonadonidagi ahvol, boshidan o'tkazganlari misolida yurtimizdagi urushdan keyingi ayanchli voqelikni tasvirlash bosh muddaosi bo'lgani tabiiy. Umuman, "Ajinasi bor yo'llar" avtobiografik xarakterga ega ekani, ya'ni sujet bevosita muallifning tarjimai holi asosida yaratilgani, bu qissalarning ifoda tarzi, voqealarning bayon usulida ham aniq sezilishini o'quvchi ham anglab turadi. Qissadagi voqealarning birinchi shaxs – qahramon tilidan hikoya qilinishi ham yuqoridagi avtobiografik asarlarga xos an'anani eslatsa-da, qissalarda e'tibor qaratilgan davr, voqealar qamrovi va ularning ifodalanish tarzi bir-biridan tamoman farq qiladi, albatta. Mualliflar o'zi tug'ilib o'sgan xonadondagi ahvol asosida o'tgan asrning birinchi va ikkinchi yarmidagi o'zbek qishloqlaridagi turmush tarzi manzarasini shu zaylda chizib berishgan. Muhimi, Oybek, A.Qahhor, H.Nazir, A.Obidjon ijodiga xos uslubiy o'ziga xosliklar ham bir xil janrdagi asarlarning turlicha pafosini belgilaydi, albatta. Qolaversa, aynan avtobiografik xarakterdagi asarlar, chunonchi, G'.G'ulomning "Shum bola", O'.Hoshimovning "Dunyoning ishlari" kabi asarlarda muallif obrazi, birinchi shaxs nomidan hikoya qilish kabilar sezilib tursa ham ularni avtobiografik qissa deyishga asos yo'q. yozuvchining obrazi mustaqil personaj sifatida ishtirok etishi, tarjimayi holi aynan to'la-to'kis asar mazmuniga singdirilib yuborilishi bu janr xususiyatlaridan hisoblanadi.

Endilikda, yodnoma, badia, xotira, kundaliklar ham adabiy janr sifatida avtobiografik qissa va avtobiografik xarakterdagi asarlar bilan sintezlashib ketayotgani ma'lum. Darhaqiqat, bolalikka bag'ishlangan qissalarning aksariyati, eng avvalo, shu xalqning bolalar adabiyoti namunalari sifatida ardoqlanib kelinadi. Shunday ekan, avtobiografik qissalarning yodnoma va xotira, badialardan ayri

⁴⁵ Qarang: Ulug'ov A. Inson hayoti ma'nosi. (2014 yil qissalarini o'qib...). "Sharq yulduzi", 2015 y., 2-son

janriy-badiiy xususiyatlarini oydinlashtirish, xususan, qissachilik tamoyillarini tadqiq etishda narratologiya - bayonchilik uslubining o'ziga xos ko'rinishlariga alohida e'tibor qaratish muhim vazifaligicha qolmoqda. Yana bir narsa: har bir avlodning o'z adabiyoti, adiblari bo'lganidek, yangi yuz yillik bolalar adabiyotida avtobiografik va biografik qissalarning betakror namunalari, tasvir va talqini yaratilishiga umidimiz katta. Ular nafaqat bolalar va kattalar kitobxonligi uchun balki adabiy tadqiqotchilikda ham muhim hodisa hisoblanishini esda tutish lozim.

Tarixiy-biografik qissalarning bolalar kitobxonligidagi o'rni. Yangi o'zbek adabiyotida tarixiy asarlar yozish an'anasi o'tgan asrning 20-30-yillaridan boshlangan. S.Ayniy, Oybek ijodida takomil topgan tarixiy-biografik qissachilik an'anasini XX asrning ikkinchi yarmida M.Osim, A.Muxtor, T.Malik, O.Muxtor, X.Sultonov kabi yozuvchilar davom ettirdilar. Natijada, adabiyotimiz tarixida, jumladan, bolalar kitobxonligida Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Boborahim Mashrab kabi jahonga mashhur mutafakkirlar, shuningdek, Sharq tamaddunida munosib o'ringa ega qomusiy olimlar, sarkardalarning badiiy obrazlari talqin etilgan sara asarlar yaratildi. Yaqin o'tmishimiz sahifalari esa A.Muxtor, O.Muxtor, T.Malik kabi yozuvchilar asarlarida o'z ifodasini topdi.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi asarlar Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar amalga oshirgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida bilim beradi. Adabiyotshunos olimlar N.Norqulov va M.Sattorovlarning e'tiroficha: "Tarixiy-biografik asarning vazifasi faqat o'tmishda yashab o'tgan mashhur ijodkor yo olim, tarixiy real shaxs hayoti haqida xarakterli va muntazam ma'lumot berish bilangina cheklanganda, bu janrda ijod etuvchi adibning mehnati nisbatan ancha yengil ko'chardi. Ammo san'atkorning vazifasi bugina emas. Tarixiy- biografik asarda ham tarixiy-badiiy asarlarning barchasi uchun bo'lgani kabi, eng muhimi, davrning ruhini bera olishdir"

Tarixiy qissalar ilmiy-nazariy ma'lumotlarga qaraganda ta'sirchan va tarbiyaviy-estetik ahamiyati ustivor ekanligini S.Anorboyev mulohazalaridan

ham anglash mumkin. Uning e'tiroficha, 1940-yillarda hali adabiyot darsliklari va xrestomatiyalarda A.Navoiy haqida qisqacha biografik ma'lumotlar bo'lmagan bir paytda, olimlarning davriy matbuotda e'lon qilingan Navoiy hayot yo'li, ijodining keng tahlili o'quvchilar ommasiga boy ma'lumot bera olgan.

Adabiyotshunos A.Abrorovning avtobiografik qissalar haqidagi fikrini tarixiy-biografik qissalarga nisbatan ham tatbiq etish mumkin. Bunday qissalarning ba'zilarida tarixiy shaxs boshidan kechirgan voqea hodisalarni, dalillarni boshqa badiiy obraz orqali tipiklashtirish, badiiy to'qimaga asoslanish ustun bo'ladi. Masalan, T.Malikning "Qaldirg'och" (keyinchalik muallif bu asarni qayta ishlab, "Savohil" nomi bilan nashr qildi) biografik qissasi shu turkumga kiradi.

Ikkinchi xil tarixiy-biografik qissalarda esa bosh qahramon sifatida tarixiy shaxsning o'zi tanlanadi. Bunga A.Muxtorning "Buxoroning jin ko'chalari", M.Osimning "Zulmat ichra nur", "Yulduzlar sayri", "Singan setor", O.Muxtorning "Uchqur poyezdlar", X.Sultonovning "Saodat sohili" kabi tarixiy-biografik qissalarini kiritish mumkin. Mazkur qissalarda bosh qahramon sifatida tarixiy shaxslarning obrazlari (F.Xo'jayev, Alisher Navoiy, Ulug'bek, Mashrab, Sulton Jo'ra, Bobur) yaratilgan.

Janr e'tibori bilan Mirkarim Osimning mumtoz adabiyot dahosi Alisher Navoiyning hayot va faoliyat yo'liga bag'ishlangan "Zulmat ichra nur" qissasi o'zbek adabiyotida yaratilgan birinchi tarixiy-biografik qissadir. Adib dastlab, 1940-yilda Alisher Navoiy hayoti va ijodi haqida "Astrobod", "Alisher Navoiy va Darveshali", "Badarg'a", "Navoiyning xislatlari", "Ulug'bek va Navoiy" singari hikoya, tarixiy qissalar yoza boshlagan. Yozuvchi o'z tarixiy-biografik asarlarini, odatda, bu ulug' insonlarning tavallud ayyomining tantanali nishonlanishi munosabati bilan sovg'a sifatida yaratgan. Jumladan, "Jayhun ustida bulutlar" qissasi Abu Rayhon Beruniyning 1000 yilligiga, uch-to'rt biografik hikoyalardan tashkil topgan "Ibn Sino qissasi" Abu Ali ibn Sinoning 1000 yilligiga, "Aljabrning tug'ilishi" hikoyasi al-Xorazmiyning 1200 yilligiga bag'ishlab yozilgan. Shuningdek, adibning XV asr hayotiga oid "Zulmat ichra nur" qissasi atoqli shoir Alisher Navoiyning 525 yillik yubileyiga tortiq qilingan edi. O'smirlar va bolalarga

bag`ishlangan bu asarda bobokalon shoirimiz hayoti va ijodiy faoliyatining barcha davri hissiy nozikliklari bilan yaxlit qamrab olingan.

“Mirkarim Osim o`zbek tilining zabardast bilgichlaridan,—deb yozgan edi O.Sharafiddinov. Shuningdek, u tariximizning ham bilimdoni edi. O`tmishdagi jami allomalar, mutafakkirlar va yorqijn shaxslarni yaxshi bilar, bir necha asrlar oldin ham, yaqin o`tmishda ham o`zbeklar ichidan ko`plab buyuk siymolar yetishib chiqqanidan faxrlanardi.”⁴⁶

Tarixiy qissalar haqida tadqiqot olib borgan adabiyotshunos Q.Ko`bayev janrning o`ziga xos xususiyatlarini ko`rsatib o`tadi. Ta`kidlanishicha, tarixiy qissalarda millat va Vatan taqdiridagi hal qiluvchi muhim ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga ega bo`lgan voqealar badiiy tahlil uchun asos qilib olinadi. Shuningdek, har qanday zulm – istibdod ko`rinishlariga qarshi bosh ko`targan, xalqning orzu-umidlarini, manfaatlarini ro`yobga chiqarish uchun boshini tikkan, ezgulik, adolat, go`zallik, haqiqat singari umumbashariy qadriyatlar himoyasi va tantanasi uchun umrini bag`ishlagan real tarixiy shaxslar qissalarning bosh qahramoni bo`ladi.⁴⁷

Ta`bir joiz bo`lsa, shunday e`tirofni ko`proq tarixiy-biografik qissalarga tatbiq etish o`rinli. Binobarin, birgina M.Osim ijodida O`rta asrlar tarixidan hikoya qiluvchi tarixiy-biografik qissalari uch katta mavzu yo`nalishi bo`yicha tasnif qilingan:

- 1.Tarixiy qahramonlik mavzusidagi asarlar.
- 2.Tarixiy-maishiy mavzu.
- 3.Tarixiy-biografik asarlar.

Adib yarim asrlik ijodiy faoliyatida ana shu uch davr va uch mavzuviy yo`nalish bo`yicha samarali ijod qilib, o`zbek nasrini, o`zbek qissachiligini boyitdi. Xususan, u tarixiy qissachilikda katta yutuqlarni qo`lga kiritdi. Bu yo`nalishda u qadim ajdodlarimizning, Vatanimiz tuprog`iga bostirib kirgan chet ellik bosqinchilarga(eron, arab, mo`g`ul, rus) qarshi olib borgan qahramonona kurashlari, o`tmish ilm-fan madaniyatimiz yulduzlarining jahon madaniyati

⁴⁶ Sharafiddinov O. Vatanni tanitib. – “Sharq yulduzi”,-2002, 2-son, 136-bet.

⁴⁷ Qarang: N.Rahimjonov, Q.Ko`bayev. Tarixiy qissalar haqiqat izlaydi. T., “Adolat”, 2005. –B.78

xazinasiga qo`shgan beqiyos hissalar, ozbek xalqining ikki tomonlama zulm-istibdoddan tinkasi qurib, adolatsizlikka qarshi isyonga otlanib, milliy ozodlik uchun kurashgani haqida bir qator asarlar yaratdi.

Mirkarim Osim ijodida tarixiy-biografik mavzu ham katta oqimni tashkil etadi. Uning “Zulmat ichra nur” (Navoiy), “Jayhun ustida bulutlar” (Beruniy), “Ibn Sino qissasi”, “Aljabrning tug`ilishi” (Al-Xorazmiy), “Singan setor” (Mashrab) kabi qissalarini ko`rsatish mumkin.

Mirkarim Osimning “Alisher Navoiy va Darvishali”, “Astrobod”, “Badarg`a” hikoyalarini o`qiganimda esa, – deb yozgan edi o`z vaqtida tadqiqotchilar alohida qoniqish bilan,— Alisher mening ko`zimga goh uyqusirab otdan yiqilib, Yazd cho`lida qolib ketgan ziyrakkina bola, goh navqiron yigit, goh...johil ruhoniylardan tap tortmay hajv qiluvchi tili o`tkir zabardast shoir, goh adolat tug`ini baland ko`targan davlat arbobi qiyofasida namoyon bo`ladi.”⁴⁸

Bunday e`tirofni adibning deyarli har bir asari to`g`risida aytish mumkin. Chunki M.Osim asarlarida xalqimiz tarixining zarvaraqlarida nomlari o`chmas qilib yozib qo`yilgan siymolarning tabarruk obrazlari tasvirlangan. Adib bu obrazlarning yangi qirralarini, ularning hayotdagi yangi sahifalarini topa olgani muhim ahamiyat kasb etgan.

Tarixiy mavzularda asar yaratish olijanob vazifa va ayni paytda benihoyamas`uliyatlidir. Tarixni baholash vaqtning zimmasida, albatta. M.Osim tariximizning ochilmagan sahifalarini birma-bir varaqlab, unga murojaat etdi. “U kishi nafaqat yozuvchi, – deb ta`kidlagan edi O.Yoqubov,— balki har qanday tarixshunos olim bilan (albatta, tarixiy voqealar haqida gap ketganda) bellasha oladigan, tarixni besh qo`ldek biladigan zukko edi. Shu boisdan, oddiy kitobxonlar qatori tarixshunos olimlarimiz ham uning asarlarini o`qib o`rganadilar.”⁴⁹

Shuni alohida ta`kidlash joizki, Mirkarim Osimdagi bu milliy g`urur xalqimizda mustaqillikdan so`nggina uyg`ondi. Ana shu g`ururni o`sib

⁴⁸ Anorboyev S. Tarixdan saboqlar. —“Guliston”, 1977 yil, 12-son, 15-bet.

⁴⁹ Yoqubov O. Vatanni tanitgan adib. —“Sharq yulduzi”, 2002, 2-son, 134-b.

kelayotgan yosh avlodda ham ko`rish istagi ular darsliklarida tarixiy mavzudagi qissalarni berishdan boshlanadi, albatta.

Umuman, tarixiylik tarixiy asarning qoni va joni. Tarixni, tarixiy materialni, qalamga olinayotgan davr ruhini bilmasdan turib, tarixiy asar yaratib bo`lmasligi hamisha tarixy qissa, romanshunosi olimlar tomonidan ta`kidlab kelingan. Shu ma`noda Mirkarim Osim tarixni, tarixiy materialni, qalamga olingan davr ruhini bilgan, sinchiklab o`rgangan, his etgan yozuvchidir. U qaysi davrni qalamga olmasin, kitobxonni o`sha davr hayotiga olib kiradi. Mirkarim Osimning o`zbek adabiyotidagi xizmati, adabiyotshunoslar o`rinli ta`kidlaganiday, tarixiy qissalari bilan belgilanadi.

Oybek buyuk o`zbek shoiri Alisher Navoiyning bolalik yillari haqida hikoya qiluvchi “Alisherning yoshligi” tarixiy-biografik qissasini (1967) yozdi. Ulug` Navoiy Oybekning sevimli siymolaridan biri edi. Bu haqda adib maqolalaridan birida shunday hikoya qiladi: “Navoiy she`riyati va Navoiy obrazi hamisha kuchli bir quyosh kabi ko`nglimni tortar edi. O`z asarlarimda Navoiy obrazini yaratishga zo`r mayl va istagim bor edi. Yoshligimdan beri Navoiyning o`lmas, adabiy she`rlarini sevib o`qir edim, uning jozibali g`azallari borgan sari ko`nglimga singib bordi, shakl va mazmunlari yuragimni maftun etdi... U mening ko`nglimda, yodimda edi, butun borlig`imni band etgandi. Yursam-tursam hamisha Navoiyni o`ylar edim. Uning ma`nodor, aqlli ko`zlari hamisha xushfe`l, rahmdil, olijanob qiyofasi, asl pok, ulug` qalbini his etardim, ko`z o`ngimda ko`rardim...” Oybek 1928-yildan boshlab Alisher Navoiy ijodini chuqur o`rganishga kirishdi. U dastlab, Navoiy ijodiga doir ko`pgina ilmiy maqolalarni o`qib o`rganadi. Keyinroq “Navoiy”, “Guli va Navoiy” dostonlarini nashr ettiradi. Davlat mukofotiga sazovor bo`lgan “Navoiy” romanida ulug` shoir va mutafakkir hayotining kamolot davri tasvirlanadi. “Alisherning yoshligi” qissasida esa Hirotdagi (taxminan 1447-1452-yillar) tarixiy voqealar, shahzodalarning Shohruh vafotidan keyingi o`zaro taxt uchun kurashlari va shu davrda o`tgan Alisherning bolalik (to`rt yoshdan boshlab) yillari haqida hikoya qilinadi. Qissada Alisher obrazining takomili o`sha vaqtdagi tashqi muhit voqealari va ziddiyatlari bilan uzviy aloqada tasvirlanadi. Hukmron doira orasida mavqei ancha

baland bo'lgan G'iyosiddin va Gulbegim bekaning oiladagi samimiyligi, o'zlarini sipo ham oqilona tutishlari, farzandi Alisherning ham jismoniy, ham aqliy tomondan kamolotida muhim rol o'ynaganligi haqqoniy tasvirlanadi. Yosh Alisher xarakteridagi o'ziga xos xislatlar uning bolalik chog'idanoq namoyon bo'lgan edi. Alisher siymosiga xos bo'lgan aqllilik, kattalarga bo'lgan samimiy hurmat, she'riyatni nozik his etish, g'azallarni g'oyat maromiga yetkazib, ifodali o'qish, ayniqsa, "ot choptirishdan fikr yuritish yaxshiroqdir chamamda", deya fikr yuritishi kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

Inson odobi, ongi, ilmu amali tufayli barcha maxluqotlarning afzali, sharifi deb ta'riflanishi turkiy adabiyotda Navoiy dahosi bilan boshlanadi. Chorakkam olti asrdirki, Alisher Navoiy xalq faxri, tilimizning bayroqdori, she'riyat mulkining sultoni, madaniyat va ma'naviyatimizning porloq quyoshi bo'lib kelayotir. "Yoshlarimiz Navoiyni qanchalik chuqur va puxta bilsa,-deb yozadi I.Haqqul,-ma'rifat, ezgulik, komillik sirlarini o'shancha kengroq egallaydi. Navoiyning so'zlari diliga o'rnatilgan odam, o'zi istasin-istamasin, odamiylik sharafi va kuch-quvvatini idrok etadi. ...Navoiyni yetarli darajada bilish-adolat, diyonat va imon-e'tiqodning kuchiga ishonch demak."⁵⁰ Ta'bir joiz bo'lsa, bu haqiqat XV asrning so'nggi choragi va asosan, XVI asrdan anglana boshlangan, ulug' Navoiy asarlarini o'qish o'ziga xos an'anaga aylana borgan. Jumladan, bolalar kitobxonligida Navoiy asarlarining ayriча ahamiyati borligi bejiz emas.

Qariyb olti asrdirki, "So'z ahli xirmonining boshqochisi va so'z qimmatbaho toshlari xazinasining poyloqchisi va nazm gulistonining sayroqi bulbuli " Alisher Navoiy o'z tashbehiga monand, bir durdir. Uning daryosi esa badiiy so'z hisoblanadi. Chindan ham ulug' mutafakkir sohaning "sohibu ixtisos"lari—navoiyshunos olim-u adiblari vositasida shuhrat qozonib, sharaf topib kelayotir. XX asr o'zbek navoiyshunosligida Oybek ham badiiy, ham ilmiy asarlari bilan boyitganligi jihatdan ajralib turadi. Navoiyning ta'biri bilan aytganda, go'yo g'avvos bo'lib, bu gavharni dengizdan olib chiqishda katta hissa qo'shdi. Adib

⁵⁰ Иброҳим Ҳаққул. Навоийга қайтиш. Тошкент, "Фан", 2007. –Б.10.

hayotining so`nggi yillarida yozilgan "Bola Alisher" qissasi shu ma'noda diqqatga sazovor. Avvalo, qissa Oybek "navoiynoma"lari orasida bolalar kitobxonligi namunasi ekanligi bilan e'tiborni tortadi. Unda adib Oybek bo'lajak so'z sultoni iste'dodining eng yorqin qirralari, xususan, professor N.Karimov e'tirof etganidek, "Navoiy" romanida "chetlab o'tgan" "inson va shoir sifatidagi shakllanish bosqichlarini" aks ettirishni maqsad qilib olgan. Shuningdek, Oybek qissada ulug' mutafakkirning turkiy tilga yuksak muhabbati va bunga turtki bo'lgan omillarni navoiyona talqin etadi.

Tabiiyki, Alisher Navoiyning "Muhokamatul lug'atayn" asari va unda keltirilgan turkiy so'zlarning ma'noviy tovlanishlari, bo'yoqdorligi Oybekdek ijodkorni befarq qoldirmagan. Shu sababli, bu hodisa qissada ham detal, ham uslub sifatida o'z in'ikosini topadi. Masalan, kichkina Alisher tog'asi, otasi va uning do'stlari huzurida g'azal o'qiganda, Qur'onning mag'zini chaqishga kirishganida turkiy tilga alohida muhabbat bilan qarashi ta'riflanadi. Xususan, tog'asi Mirsaid "go'yo Alisherning qalbiga kirmoqchidek" shunday deydi: " ...Fors shoirlari yuksak tuyg'ular, teran fikrlar ila to'la ajib she'rlar yaratmishlar. Bizning turk shoirlari ham ularga ergashib, forsiy she'rlar ijod etishni odat qilib olmishlar. Turkiston o'lkamiz vodiylari, sahrolari keng, tog'lari buyuk, aholisi turk-o'zbekdur. O'zimizga xos odatlarimiz, an'analarimiz, qo'shiqlarimiz, dostonlarimiz, ertaklarimiz bor. Bular – cheksiz boyligimiz. Ayniqsa, tilimiz go'zal, shirin va rangli! Jiyan, o'z yo'lingni topsang, bas."⁵¹ Qissada bu tafsilotning ikki – uch marta keltirilishi bejiz emas, albatta. Birinchidan, Oybek bu asarni Navoiy haqidagi teran tadqiqotlaridan so'ng, badiiy ijodining kamolot davrida yozgan. Ya'ni, adibni ulug' mutafakkir asarlarining tili, ruhiyatiga anchayin oshno edi, deyish mumkin. "Oybek oltmish yoshga to'lishi munosabati bilan,– deb yozadi N.Karimov,– o'z hayot yo'lini qayta nazardan o'tkazib, bu yo'lning mashaqqatli tomonlarini faylasuf shoir so'zi bilan munavvar etish, ulardan falsafiy xulosalar chiqarishga urindi"⁵². Anglashiladiki,

⁵¹ Oybek. Bola Alisher. Qissa. T.:2005 ,61-bet.

⁵² Каримов Н. “Бола Алишер” қиссаси ва унинг муаллифи тўғрисида. Китобда: Oybek. Bola Alisher. Qissa. T.:2005, 86-бет.

adibning bu qissasi aynan shu yosh mezonlarida yozilgan. Ikkinchidan, Oybek qissada dastlab, Alisherning yoshligidayoq qulog`iga quyilgan o`gitlar keyinchalik, "Muhokamatul lug`atayn"dek yuksak asar yaratilishiga zamin yaratdi, degan g`oyani ilgari suradi. Chunki mazkur asarda yuzlab so`zlarning rang-barang ma`no kasb etishi, masalan, ichmoqning "sipqarmoq", "tomshimoq"; yig`lamoqning "yig`lamsinmoq", "ingramoq", "singramoq", "siqtamoq", "o`kurmak", "inchkurmak", "hoy-hoy"lab yig`lash lafzlari chiroyli misollar vositasida asoslanib, bu tilning, elning ulug`ligi ta`kidlangan. Oybek bu manbadan ijodiy ilhomlanib, "Bola Alisher" qissasini qadimgi turkiy so`zlar bilan jilolantirishga erishgan. Binobarin, qissada yozuvchi turkey – o`zbek tilining deyarli barcha imkoniyatlaridan foydalanib, so`zlashmoqning "javrash" (birov supurgining ta`rifini aytib javrisa), "suxanvarlik", "shivirlashish" (goho ular o`zaro shivirlashib qo`yurlar; omad, dedi kiimdir shivirlab); yemoqning "kemirish" (chorikorlar kesakni kemirurlar), "shimimoq" (Alisher tog`asi tutqizgan bir qobirg`ani asta shimgani holda), "oshalamoq" (o`g`il bola degan oshni oshalab-oshalab yeydi-da!), "chimdimoq" (hushyor ot taqqa to`xtaganicha turib qoldi. U bolaning boshiga uzoq turdi-da, atrofda ohista aylana-aylana o`t chimdiy boshladi); qaramoqning "angraymoq" (chol bir on angrayib qolgach), "hayratlanmoq", "tomosha qilmoq" (Alisher sahifalarning nozikligi, naqshlarning nafisligi, oyatlarning xushxat bitilganiga hayratlanib, zavq va maroq ila tomosha qilardi), "razm solmoq" (Alisherga boshdan oyoq razm soldi), "boshini ko`tarib" (Alisher to`satdan seskanib boshini ko`tarar ekan, bepoyon sahroda yolg`iz o`ziyu saman otidan o`zgani ko`rmadi.) , "ko`zi yo`lda to`rt" bo`lmoq, "intizor", "poylab" singari turli-tuman ma`nolarda qo`llaydi. Qissada bunday so`zlar o`sha davr badiiy adabiyotiga monand uslubda yozilgani ham Oybek ijodiy maqsadini oydinlashtiradi. Chunonchi, "Kaftiga quyosh qo`ndirilganday charaqlagan, keng chorxari mehmonxonada yangi yavmud gilam ustida tig`iz davra qurgan qo`noqlar, yaqin do`stlar samimiy *suxanvarlik* ila suhbat qururlar. Katta kashmiriy shol dasturxon uzra pista-bodom, mag`iz, asal, xilma-xil holvalar to`kilgan. Mehmonlar *oshab* ichish ila turli qiziq

voqealardan gaplashurlar; majlisda *xush suhbat* bir dam uzilmas edi"⁵³. Ta`kidlab ko`rsatilgan so`zlar hamda ifoda usuli Navoiy davri ruhini berishi bilan birga, Oybekning badiiy so`zga e`tiborini yorqin ko`rsatadi. Qolaversa, o`zbek tilining jozibadorligini mustaqillik tufayli anglayotgan bugungi avlod uning bardavomligini teran his qiladi. Bundan tashqari, ulug` shoirning turkiy xalqlarga yuksak e`tibori orqali muallif o`zining vatanparvarlik g`oyalarini bayon eta olgan. Binobarin, N.Karimov "Navoiy- Oybek ijodining qalbi",-deganda ko`proq ana shu tuyg`ularni nazarda tutgan bo`lsa, ajab emas. Muhimi, Oybek o`z asarlari orqali Navoiyni zamondosh o`quvchiga yaqinlashtirishdan tashqari, o`zining dolzarb ijtimoiy-siyosiy qarashlarini, tilimizning, xalqimizning ma`nan yuksak va serqirra ekanligini yosh avlodga "badiiy vasiyat" qilib qoldirganiga shubha yo`q.

O.Muxtorning "Uchqur poyezdlar" biografik qissasi asosida ham real tarixiy shaxs – Sulton Jo`ra obrazi turadi. Yozuvchi pedagog va jangchi shoir obrazini yaratishda uning yaqin qarindoshlari, oilasi, farzandlari bilan bir necha martalab uchrashadi, Andijon-Buxoro o`rtasida yurib, aniq ma`lumotlarni to`playdi. Binobarin, qissada shoirning bolalik yillari, ilm va ijodga tashna qalbi, qizg`in pedagogik faoliyati; oilasi, do`stlari, qadrdonlariga davrashidagi jo`shqin hayot; urush maydonlaridagi jasorati kabilar teran va izchil aks etgan. Umuman, qissada shoir obrazi chinakam badiiy personaj sifatida shakllantirilsa-da, zamondosh o`quvchiga S.Jo`ra haqida tarixning hali noma`lum sahifalarini ham ko`rsatib berishga xizmat qiladi.⁵⁴

XX asrning 60-yillarida adabiyotimizga bir necha nasrnavis yozuvchilar kirib keldi. Shular qatorida iste`dodli yozuvchi Tohir Malikning alohida o`rni bor. Uning qissa janridagi izlanishlari ayniqsa diqqatga sazovor. Ijodini fantastik hikoya va qissalar yozishdan boshlagan adib keyinchalik qissaning turli yo`nalishlarida samarali qalam tebratdi va janrning yaxshi namunalarni yaratdi. "Qaldirg`och" ana shunday ijodiy izlanishlarining samarasi sifatida yaratilgan tarixiy-biografik qissa hisoblanadi.

⁵³ Ўша жой, 3-бет.

⁵⁴ Muxtorov Omon. Uchqur poyezdlar. Hujjatli qissa. Toshkent: «Yosh gvardiya», 1981,

"Qaldirg'och" yozuvchining 70-yillarning oxiridagi ijodi mahsulidir. Asarning yozilish tarixi haqida adibning o'zi shunday yozadi: "1978 yil edi. Atoqli siyosiy arbob, ma'rifatparvar, o'zbek teatrining asoschilaridan biri Abdulla Avloniy tavalludining 100 yilligi arafasida "Guliston" jurnalida xizmat qilar edim. Bosh muharrir o'rinbosari Vahob Ro'zimatov menga bir surat ko'rsatib: "Afg'onistonga borgan birinchi elchilar delegatsiyasi. Bu odam Abdulla Avloniy... Shuni aniqlash kerak ", dedilar. Abdulla Avloniyning uyiga bordim. Qizlari–Toshkent Pedagogika institutining dotsenti Hakima Avloniy, injener-irrigator, fan kandidati Karima Avloniy, o'g'li, kimyogar olim Kenja Avloniy, shogirdlari, respublikada xizmat ko'rsatgan o'qituvchi Mirjalil ota Karimov bilan uchrashdim. Shu masalalarni aniqlash uchun Moskvaga otlanganimda dadam Malik Hobil o'g'li maqsadimni bilib: "Avloniy bizni o'qitganlar" deb qoldilar. O'rta Osiyo millatlari harbiy maktabi bitiruvchilarining suratini qo'lga oldik. Bolalik chog'larimda yuz martalab tomosha qilgan suratda tanish chehrani ko'rdim. So'ng tog'am Mirzakalon Ismoiliga niyatimni aytdim. "Avloniymi? Bizni o'qitganlar u kishi... "Qarangki, menga faoliyati noma'lum bo'lgan odam oilamiz kattalariga ustozlik qilgan ekan. O'sha suhbatda tog'am inqilob g'alabasiga hissa qo'shgan o'zbek ziyolilarining hayotini yozish kerak, deb qoldilar. Bu istak yuragimga o't soldi". Shu asosda adib kutubxonalaridagi Abdulla Avloniy haqidagi manbalarni, sobiq SSSR Tashqi ishlar vazirligi arxivlarini astoydil o'rganib chiqdi. Ma'rifatparvar va siyosiy arbob A.Avloniy haqida yetarli ma'lumotlarni to'pladi. "Yuragiga o't solgan" mavzuni yoritishga kirishdi. Mana shunday izlanishlar mahsuli o'laroq "Qaldirg'och" qissasi bunyodga keldi. Bu asar A.Avloniy tavalludining 100 yilligiga ham munosib tuhfa edi.

Qissa o'ziga xos kompozitsion tuzilishga va yaxlit syujetga ega. Avvalo, asarning nomlanishi haqida. Qissa nomi ramziy ma'noga ega. Yozuvchi asar boshida qaldirg'och haqidagi o'zbek xalq ertagini epigraf qilib keltiradi.

Qissa xuddi shunga yaqin hayoti manzara tasviri bilan boshlanadi. Asadullaning uyida qaldirg'ochlar in qurgan edi. Biroq uning uyasiga yaqin joyda ilon tillarini chiqarib, qaldirg'och bolalarini olishga intilardi. Buni Asadulla va

uning xotini Hojiya ko`rib qoladi. Ular buni daf qilish yo`llarini izlaydilar. Hojiya qaldirg`ochlarning inini boshqa yoqqa ko`chirishlarini istaydi. Shunda Hojiya ilon va qaldirg`och munosabatiga qarab: "Shularda ham xusumat bor-a", deb qo`yadi. Asadulla esa bu holatni kuzatib turib, o`sha kunlardagi notinchlik, qarama-qarshiliklar ko`z oldiga keladi: "Bizlar ham shularga o`xshab qoldik", degan o`y xayolidan o`tadi. Ko`rinadiki, epigraf asar mazmuniga singib ketgan.

Asarda tariximizga inqilob nomi bilan kirgan, bugungi kunda Oktabr to`ntarishi deb atalayotgan kunlar voqeligini tasvirlashga bag`ishlangan. Qissaning bosh qahramoni Asadulla Mira`lam. U, yozuvchi ta`kidlaganiday, o`zining prototipiga ega. Asar kompozitsion jihatdan butun, yaxlit syujetga ega. Unda Asadulla Mira`lamning elchilik faoliyati ochish maqsadida o`sha davr tarixiy hayotiga nazar tashlangan. Adib XX asrning nihoyatda murakkab davri hisoblangan 1917-1920-yillarning ijtimoiy-siyosiy voqealarni sinchiklab o`rgangan. Xususan, o`sha paytdagi Turkistondagi ahvol, turli inqilobiy harakatlar, Afg`oniston amirlari tarixi, Afg`onistonning Rossiya bilan munosabatlari tarixiy hujjat va dalillar asosida yoritilgan. Bunda yozuvchi tarixiy haqiqatni badiiyat sintezidan mohirlik bilan o`tkaza olgan.

Sarguzasht qissa va romanlarda ijtimoiy tuzum, bolalar xarakteri ifodasi.

Xalqimizda "Tuyani shamol uchirsa, echkini osmonda ko`r" degan maqol bor. Ma`nosi shuki, bir falokat ko`pchilikning boshiga yog`ilsa ham, u har kimga har xil ta`sir qiladi: yo`g`on cho`zilguncha ingichka uziladi. "Shum bola" qissasini o`qigan kitobxon bunga yana bir bor guvoh bo`ladi. Avvalo, bu asar janrini to`g`ri anglashimiz joiz. U avtobiografik xarakterdagi sarguzasht qissa. Unda muallif shaxsiga daxldor obraz, yagona kechinma yo`q, balki, umumlashma obrazdagi Qoravoy sarguzashtlari berilgan. Haqiqatan, 9-12 yoshdagi bolalar xarakterida sarguzasht badiiy asarlarda ham yetakchi motiv hisoblanadi. G`.G`ulom o`z qahramoni timsolida bu motivni yanada kuchaytiradi. Muallif biografiyasiga nazar tashlansa, Gafurjon to`qqiz yoshida otasidan, o`n beshga kirib-kirmay mehribon onasidan ajraladi. Ukalari va singillari bilan g`irt yetim qoladi. Yana butun dunyoda urushning sovuq nafasi kezib yurgan, o`lkamizda iqtisodiy va ma`naviy tanazzul

ayni chuqurlashgan yillarda ota-onasiz qolgan bolalarning hayoti juda og'ir kechishini tasavvur qilish qiyin emas. Binobarin, "Shum bola" qissasining bosh qahramoni ham shunday og'ir kunlarda otasidan ayrilgan o'n to'rt yoshli bolakay. Onasi otasiz yetim bolalarni boqish uchun kun bo'yi tinim bilmaydi. Qoravoy bo'lsa, tengdoshlariga qo'shilib, erta tongdan to qorong'i kechgacha ko'chadan beri kelmaydi. U– yerga ursa ko'kka sapchiydigan, bir joyda uzoqroq turib qolsa, yuragi siqilib ketadigan, tinib-tinchimas bolalar xilidan. Kunlarning birida u onasini xafa qilib qo'yganidan xijolat bo'lib, qolaversa, biror oy mehnat qilib, pul topib kelish ilinjida yo'lga tushadi. Uning Toshkent atrofidagi qishloqlarda kechadigan sarguzashtlariga-sarguzasht ulanib, yarim yildan ortiq davom etadi. Mana shu vaqt mobaynida boshidan kechirganlari goh yumor, goh alamli va fojeiy aks etgan.

Asar bosh qahramon tilidan hikoya qilinishi qahramon kechinmalarining kitobxon qalbiga yaqinlashtiradi, ta'sirchanlikni oshiradi. Qahramonning ismi bor-yoqligi o'quvchining esidan ham chiqib ketadi: u shunchaki Shum bola, xolos. Uning bir domlaga ergashib, uyiga kelgani, qornini toyg'azishi evaziga tuni bilan kasallmand ho'kizni qo'riqlashga buyurilgani, nihoyat bolaning tong qorong'usida ho'kizni so'yib, halolloyman deb, eshakni soygani shunchaki kulgu uchun yaratilgandek tuyulsa-da, yhozuvchi og'ir turmush yillarida yetim bolalarning kattalar tomonidan xohlagancha xo'rlanishini realistik tasvirlagani ayon. Nihoyat, yozuvchi bola xarakterini har daqiqada eslatib, qiziq hangomalar qo'zg'agani misolida hayot haqiqatini yumoristik ifodalashga erishgan. **Shum bola bir-biridan qiziq voqealar ishtirokchisiga aylanadi. Pochchasi avaylab boqayotgan** qimmatbaho qushlarga qatiq, suchma ichirib, harom o'ldirib qo'yadi, do'sti Omonga qo'shilib Sulton o'g'ri boshchiligidagi kissavurlar bilan tunni o'tkazadi, ko'chmanchilar ovulida o'lik yuvib sharmanda bo'lishadi, masjid imomining og'ilxonasida o'sallab qolgan ho'kiz o'rniga sopps-sog' eshakni so'yib qo'yib, rosa kaltak yeydi. Xullas, shum bola qayerga bormasin, kim bilan to'qnashmasin, hamma joyda kattalarning o'ziga bepisand qarashi, qo'pol muomalasiga duch keladi. O'zlarini go'yo yetimning boshini silaydigan himmatli kishilar qilib ko'rsatadigan turli noinsof kimsalar uning navqiron kuchidan suvtekin foydalanib qolishga urinadilar. Yosh

bolani turli qing`ir yo`llarga boshlovchilar ham topiladi. Qissani to`liq o`qishga qiziqqan bolalar shum bolaning boshidan kechirgan sarguzashtlariga to`liq voqif bo`ladi. Masalan, yuzlab qalandalarga yo`lboshchi bo`lib olib, har gapida qayta-qayta xudoni tilga oladigan ikkiyuzlamachi Eshon Shum bolani to`g`ridan-to`g`ri o`g`irlik qilishga yo`llaydi. Eshonning shum bolaga aytgan quyidagi gaplari uning naqadar tuban kimsa ekanidan dalolatdir:

“Oyoq-qo`ling chaqqongina, epchil yigitsan. Sen ham axir qarab turmasdan, boshqacharoq yo`l bilan bo`lsa ham tirikchilikning payidan bo`lsang edi, o`g`lim... Axir kissa-karmon degan gaplar ham bo`ladi. Naqdina pul–ham yengil, ham qimmat, ham yashirishga oson bo`ladi. Naqdina bo`lsin, bolam, naqdina bo`lsin...”

Shaharning bir chekkasidagi xaroba uyni nashavand-bangilar yig`iladigan takyaxonaga aylantirgan Hoji bobo ham o`zicha xudojo`ylikda o`sha Eshondan qolishmaydi. Biroq uning qilayotgan ishlari Xudoning aytganlariga mutlaqo teskariligi bilan o`quvchini bee`tibor qoldirmaydi. Biroq, shunisi muhimki, G`afur G`ulom mana shu nursiz, qabohat va jaholatga to`la muhitni yosh bola nigohi orqali rang-barang mazmunga to`la holda tasvirlaydi. Garchi, zikr etilganidek, bosh qahramon duch keladigan odamlarning ko`pchiligi ochko`z, xasis, nazari past kimsalar bo`lsa-da, Shum bola bunday kimsalarni bir ko`rishda taniydi, ularning chirkin muhitidan iloji boricha tezroq qutulish yo`llarini qidiradi va albatta topadi! Mana shu xususiyatlariga ko`ra Shum bolaning naqadar topqir, ziyrak, ba`zan esa, yaxshi ma`noda shum bola ekaniga qayta-qayta amin bo`lamiz. Zero, o`quvchilarga bu mavzuni o`tishda avvalo, asar janri, nomi haqida to`liqroq tushuncha berilmog`i maqsadga muvofiq. Xususan, “Shum” so`zining ikki xil ma`nosi haqida o`quvchi tasavvurga ega bo`lishi lozim. Ya`ni, avvalo, bu sho`xlik, o`yinqaroqlik, biror kornoma turg`izib yuradigan bolalarga nisbatan qo`llanadi. Bundan tashqari, ota-onasiz, g`irt yetim bolalarga nisbatan shum yetim tushunchasi ishlatiladi. Asarda har ikki ma`no nazarda tutilgan.

“Shum bola”da Qoravoy o'sha mashaqqatli hayot, sargardonlik va iztiroblar girdobiga sho`ng`isa, hayot uni qanday sinovlarga ro'baro' qilishiga qaramay,

yiqilib, turtinib baribir o'rnidan tura olgani qalamga olingan. Asar qaysi davr kitobxoni bo'lishidan qat'iy nazar o'zini qalamga olinayotgan voqealar ko'zi bilan ko'rayotgandek tasavvur qiladi. Hodisalar o'quvchi ko'z oldida yaqqol gavdalanadi. Ayniqsa, asarda ishlatilgan "Barkashni pichoq uchi bilan qirgandek chiyillab", "Sirlangan xumchaga tushgan sichqondek", "Bir qari bo'z bitgandek" kabi o'xshatishlar yozuvchi badiiy mahoratini yaqqol namoyon qiladi. Yozuvchi o'z qahramoniga bolalarcha beg'uborlik, uddaburonlik, hozirjavoblikni, sarguzashtga ishtiyoqmandlikni ham singdirgan. Hech kimning yuragi dov bermaydigan Sariboy bilan bo'lgan suhbatdan, tandir ichida qo'lga tushgan holatidan, o'lik yuvish manzarasidagi suhbatlarda, do'sti Omon bilan boyning sigirini so'yib qochayotganlarida Qoravoyning qilgan ishi, uyidan ketishining asl sababi, uyiga quruq qo'l bilan qaytishni istamasligi, sarrofning hindiston haqidagi so'zlarini maroq bilan tinglashi kabi voqealar tafsiloti kitobxon qalbiga huzur bag'ishlaydi, chehrasiga tabassum qalqiydi. Jamiyatning butun qallobliklariga qarshi bir o'zi mardona kurashayotganidan ko'ngil taskin topadi. Masalan, Qoravoy takyaxonada butun umr qolishi ham mumkin edi, biroq yozuvchi qahramoniga bunday qismatni ravo ko'rmagan. Hayot insonni istagan kuyga solishi mumkin, qachonki u indamay ergashsa, ammo hayotda o'z maqsadlarimizni amalga oshirishdagi jahd-u jadallik darkorki, bu yozuvchi qahramoni misolida o'smir yoshlarga saboq bo'la oladi. Asarda qahramonning ko'chada qolishi ham ramziylikka ega. Asar yozilgan davr tuzumi shuni taqozo etgan. U endi qayoqqa borishni bilmay, hayron edi. Zotan, bunda ham yozuvchi realistik tasvir uslubiga asoslangan...

Qoravoy obrazi esa yozuvchining chinakam bola xarakteri ifodasi borasidagi yutug'i hisoblanadi. "Shum bola" qissasi bolalar va o'smirlarning bir necha avlodi tomonidan birdek sevib o'qilishiga sabab ham unda aynan qahramon faol harakatda, munosabatda bo'ladi. Uning yoshiga mos qiziqishlar va shumliklar jonli manzaralarda aks etgani sababli kitobxon qalbiga yaqin. Yozuvchining o'z qahramonini har qanday holatda avaylab-asragani, uning sho'xliklari bolalarcha beg'uborlikka yo'g'rilgani kitobxonga erish tuyulmaydi. Yetimlik, tirikchilik bolaligini erta o'g'irlagani sababli u gohida kattalarga xos hiyla-nayrang ishlatishga

majbur bo'ladiki, bu ham hayot haqiqatidir. Umuman, bu asarlarga singib ketgan yetimlik motivi insonni bugungidek tinch zamonlarda yashayotgani uchun shukrona qilishga undaydi.

NOSIR FOZILOV

V. O'zbek bolalar nasrida o'smirlar ruhiyati tasviri – badiiy psixologizm o'rni

(H.Nazir, N.Fozilov, X.To'xtaboyev, T.Malik va A.Obidjon qissalari misolida)

Reja:

Hakim Nazir – kechirmishlari, ishlari, maqsad-niyatlari bilan kichkintoylar olamiga chambarchas bog'langan adiblardan. U bolalar uchun o'ndan ziyod qissa, roman, pesa, son-sanoqsiz hikoyalar yaratdi. Adabiyotshunos olim Meli Normatov Hakim Nazir ijodiy yo'lini o'rganib, ilmiy monografiya yozadi.⁵⁵ Monografiyada yozuvchi hayoti va ijod yo'li, uning mavzular ustida ishlash va xarakter yaratish mahorati, badiiy uslub jilolari, ijod mashaqqatlari to'g'risida ilmiy-tanqidiy fikr yuritildi. Adabiyotshunos yozuvchining ijodiy yo'lini o'rganar ekan, quyidagilarni alohida ta'kidlaydi: “Hakim Nazir xoh bolalar hayotidan, xoh kattalar hayotidan asar yaratishga kirishar ekan, qahramonlarning ruhiy holatini tadqiq etish ishiga adabiyotning birinchi vazifasi deb qaraydi. U o'ziga kuchli ta'sir etgan, hayotda iz qoldirgan, qalbiga o'rnashib olgan, davr uchun xarakterli bo'lgan voqealarni tanlaydi. Bu materiallarni qahramonlarning qalbini va aqlini chuqur hamda atroflicha ochib berish uchun xizmat ettiradi”,-deya baho beradi.

Hakim Nazir o'zbek bolalar nasrining otaxon ijodkorlaridan, kichkintoylarning sevimli adiblaridan biri bo'lib, ana o'sha ajib dunyo bilan umrining oxirigacha qalin

⁵⁵ Normatov M. Hakim Nazir. Toshkent, 1973 yil

aloqada bo'ldi. Bolalar olami uni ohanraboday o'ziga tortib, har tomonlama qamrab olgan. Uning kechmish-kechirmishlari, ishlari, maqsad-niyatlari bilan kichkintoylar olamiga chambarchas bog'lanib ketishi alohida e'tirofga sazovor. U bolalar uchun o'ndan ziyod qissa, roman, pyesa, son-sanoqsiz hikoyalar yaratdi. "Lochin qanotlar" romanini, "So'nmas chaqmoqlar", "Yonar daryo", "Kenjatoy" qissalari, o'nlab hikoyalari ko'pgina xorijiy tillarga tarjima etilib, chet ellarda tanildi. Binobarin, adib ijodining serqirra talqiniga e'tibor mustaqillik yillarida yanada ortgani bejiz emas.

O'zbek bolalar nasrining zahmatkash adiblaridan biri Hakim Nazir 1915- yilda Toshkentning Arpapoya mahallasida mahsido'z-kosib oilasida dunyoga keldi. Hakimjon og'ir mehnat hisobiga kun kechiradigan jafokash oilada katta bo'lgani uchun yoshlikdan mehnatni hurmat qilish ruhida tarbiyalangan. Ehtimol uning ko'nglida bolalik yillaridayoq ota kasbiga yashirin mayl paydo bo'lgandir, u maktabda boshlang'ich ma'lumot olgandan so'ng, 1931-yilda oyoq kiyim fabrikasiga ishga kiradi. Dastlab shogird, keyinroq master bo'lib ishlaydi. Fabrikada o'z hunarining ustasi bo'lish bilan qanoatlanib qolmay, ayni vaqtda kechki ishchilar universitetida o'qib, umumiy malakasini oshirishni davom ettiradi. Hakimjon o'qib va ishlab yurgan damlarida adabiyotga juda qiziqib qoladi. Gazeta va jurnallarda bosilgan badiiy asarlar, rus va o'zbek yozuvchilarining kitoblari uning doimiy hamrohiga aylanadilar. O'qilgan qissalar, hikoyalar esa Hakimjonda, o'sha yillari uning o'zi ham izohlay olmagan ajib kayfiyatlarni hosil qiladi. Buning ilk mevalari sifatida o'z atrofida ro'y berayotgan yangiliklar, voqealar haqidagi ocherklar, lavhalar maydonga keladi. Bunga bir jihatdan oila muhiti ham katta ta'sir etdi. Uning ota-onasi o'z davrining o'qimishli kishilaridan bo'lib, bularning uyida tez-tez kitobxonlik bo'lib turardi. Qo'ni-qo'shnilar, uzoq-yaqindagi tanish-bilishlar ularnikida yig'ilishib, Navoiy, Fuzuliy, Mashrab g'azallaridan tortib, xalq doston va ertaklari, "Qissasul anbiyo", "Bobo Ravshan", "Yusuf-Zulayho"largacha o'qishar edi. Hakimjon bularni maroq bilan tinglar, ayrim parchalarini yodlab olar, keyin o'rtoqlariga aytib berardi. Eshitgan narsalarining mag'zini chaqishga intilar, so'rab-surishtirar shu tariqa, uning qalbidagi adabiyotga havas tuyg'usi ortib borar edi. Hakimjon Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar"ini ham birinchi marta mana shu kitobxonlar davrasida ommaviy o'qishda tinglagan. Nihoyat, yosh Hakimjonning adabiyot bo'stoniga oshinoligi ona suti, mehri, maftunkor ertaklari bilan tarbiya topdi, deyilsa to'g'riroq bo'ladi. Adabiy ijodga tuganmas ixlos va muhabbat uyg'otgan ana shu omillar keyinchalik yorqin bo'y ko'rsatdi.

O'zbekiston vaqtli matbuoti adabiyotimizning yirik arboblari bag'riga olib tarbiyalagan, qalamiga kuch va ijodiga sayqal bergan dargohdir. Shuning uchun Hakim Nazir o'z yoshlik g'ayrati, bilim va iste'dodini yozuvchilikka bag'ishlashga qaror qilgach, bu ezgu niyatga olib boradigan yo'l matbuot orqali o'tajagini anglaydi. 1933-1941- yillar mobaynida "Lenin uchquni" (hozirgi "Tong yulduzi"), "Yosh leninchi" ("Turkiston") gazetalari redaksiyalarida xizmat qiladi. Ayniqsa, bolalar gazetasida ishlagan yillarida yetuk shoir Zafar Diyor bilan ijodiy hamkorlikda bo'lish natijasida bolalarga iliq muhabbat bilan qarashga, ularning xarakteri va psixologiyasini kuzatishga o'rganadi. Bolalarning maktabdagi hamda oiladagi hayotini tasvirlovchi kichik-kichik badiiy asarlari jamoatchilikning e'tiborini o'ziga torta boshlaydi. Qo'li yozuvchilikka ancha kelishib qolgan Hakim

Nazir o'rta ma'lumot bilan ko'zlagan maqsadga erishish qiyin ekanini tushunadi. 1936-yilda shu tilak bilan V.G.Belinskiy nomidagi Toshkent kechki pedagogika institutining til va dabiyot fakultetiga o'qishga kiradi. Institutni 1941-yili tamomlab, birmuncha vaqt o'qituvchilik qiladi.

Maktab Hakim Nazir uchun ayni muddao bo'lgan muhit edi. Bu yerda bevosita bolalar orasida ishlash yozuvchiga boy material beradi, voqelikka yanada yaqinlashtiradi. Oradan bir oz vaqt o'tgach, O'zbekiston radio eshittirishlarida ishlaydi. Xalqimiz ikkinchi jahon urushlari frontlarida qahramonona jang qilayotgan kunlarda Hakim Nazir xalqni, yosh avlodni ona-Vatanga cheksiz muhabbat, yovuz dushmanga o'tkir nafrat ruhida tarbiyalovchi ocherklar, hikoyalar, publitsistik maqolalar yozib, radiodan eshittiradi. Radio komitetda o'n bir yil ishlab, bolalar va yoshlar uchun maxsus qiziqarli adabiy-badiiy eshittirish programmaları tuzishning tashabbuskorlaridan bo'ladi. Elliginchi yillar boshida respublika yozuvchilar uyushmasida xizmat qiladi. U yerdagi qizg'in ijodiy muhit, o'zbek adabiyotining Gafur G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhor, Shayxzoda kabi atoqli namoyandalari bilan tanishish Hakim Nazirning istiqboli uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Yozuvchi adiblarning tez-tez o'tkazilib turadigan yig'ilishlari, nasr bo'limining o'sha yillardagi rahbari, zabardast adib Abdulla Qahhorning malakali konsultatsiyalari yosh hikoyanavis uchun mahorat maktabi rolini bajaradi. Yozuvchi sifatida shakllanishida Abdulla Qahhorning ta'siri kuchli bo'lganini, novellachilik sirlarini shu san'atkordan uqib olganini keyinchalik Hakim Nazirning o'zi matbuotda shunday bayon qilgan edi.

“...Mening o'zimda ham hikoyachilikka havas uyg'otgan yozuvchilardan biri Abdulla Qahhor bo'ldi. Biz birinchi hikoyalarimiz bilan Abdulla akaga duch kelganimizdayoq uning g'oyat qattiq qo'lli, talabchan ustoz ekanligini bildik. Bundan o'n yilcha burun Abdulla aka hikoyalarimdan birini o'qib chiqib: “Buni go'ngdan tozalansa, durust hikoya bo'ladi” degani yodimdan chiqmaydi, haqiqatda o'sha hikoyamda agrotexnikaga oid gaplar ko'payib ketib, odam obrazi, uning psixologiyasi yaxshi ochilmay qolgan edi. Axir badiiy adabiyotning asosiy materiali inson-da! Odamlarning ichki va tashqi qiyofasini yaqqol ochib berish uchun ularning turli taqdirini chuqur o'rganib, aniq ko'z oldinga keltirib yozgandagina yaxshi asar maydonga kelishini Abdulla aka tajribasida ko'p uchratdik ...”⁵⁶. Garchi Hakim Nazir hikoyalari Respublikamizda chiqadigan gazeta va jurnallarda urushdan oldingi yillardanoq ko'rina boshlagan esa-da, uning to'ng'ich kitobi “Qishloqdagi jiyanlarim” 1948- yilda nashr etildi. “Boshqoq”, “Bir tup g'o'za”, “Tanish surat” singari bir qancha hikoyalardan iborat bu kitob qisqa muddat ichida tez tarqaldi va o'quvchilarning qo'lidan tushmaydigan bo'lib qoldi

Hakim Nazirning bolalar yozuvchisi sifatida bosib o'tgan ijodiy yo'li doimo adabiy tanqidchilikning diqqat-markazida bo'lib keldi. Dastlab, “Salim otaning ginasi” hikoyasi bilan so'z zarshunosi A.Qahhor nazariga tushadi. Shundan so'ng yozuvchilardan P.Tursun, N.Safarov, A.Muxtor, X.To'xtaboyev, S.Barnoyev; adabiyotshunos tanqidchilardan O.Sharafiddinov, M.Yunusov, L.Qayumov,

⁵⁶Bu haqda qarang: Yunusov M. Serilhom qalb, saxiy qalam. Kitobda: Hakim Nazir.TA. Ikki tomlik. 1-tom. – T., “Yosh gvardiya”, 1969, 7-bet.

U.Normatov, O.Tog'ayev, M.Normatov, B.Imomov, P.Shermuhamedov, O.Safarov, X.Egamov va boshqa o'nlab tanqidchilar vaqti-vaqti bilan yozuvchi ijodidagi yangilik va kamchiliklarni o'rganib, qizg'in munozaralarga sabab bo'ladigan maqolalar yozganlar.

Qunt, chidam bilan o'z ustida ishlashi, tinimsiz ijodiy izlanishi tufayli Hakim Nazir bolalar yozuvchisi sifatida kitobxonlarga tanilib ulgurdi. Hikoya janri yozuvchi bilan yosh kitobxonlar olamini birlashtirishda go'yo ko'prik vazifasini o'tadi. Bu ko'prik orqali Hakim Nazir bolalarning boy, go'zal, quvnoq, ajoyibotlarga to'la dunyosiga kirib boradi. Bir-biridan ta'sirli, bir-biridan o'qimishli, bolalarcha jonli hikoyalari dunyo yuzini ko'rdi. Bularda kichkintoylarning quvonchlarga to'la turmushi, his-tuyg'ulari, o'qishi, xulq-odobi, kattalarga hurmati, mehnatga munosabati, milliy qadriyatlar o'z badiiy ifodasini topdi. Hikoyalarda yozuvchining kichkintoylar saviyasi va ruhiyatini ko'rsatishga alohida e'tibor bergani e'tirofga sazovor. Shu jihatdan adibning "Besh baho" (1955), "Cho'l havosi" (1958), "Yaxshi ism"(1962), "Meni taniysizmi?" (1963), "Bolajonlarim" (1964) nomli hikoyalar to'plamlari birin-ketin e'lon etilib, bolalar va o'smirlarning ma'naviy mulkiga aylandi.

Hakim Nazir har bir yangi asari uchun materialni o'ziga hamnafas zamondoshlarining kechib turgan real turmushidan olishga o'rganganidan, respublikamiz bo'ylab kezib yuradi. Uning asarlari mavzuiga ko'ra ba'zan Farg'ona vodiysida, ba'zan Buxoro gazchilari orasida, ba'zan esa, paxtakorlar delegatsiyasi orasida Ozarbayjon dalalarida ko'rish mumkin.

Yozuvchining "Kenjatoy" (1976) qissasida hunar maktabi hayoti qiziqarli va jozibador aks ettirilgan bolib, o'smirlarda ishchi kasbidan faxrlanish tuyg'usini tarbiyalashga xizmat qiladi.

"Tohir-Zuhra qissasi"ning (1985) bosh muammosi hayotga qadam qo'yayotgan, balog'at pallasidagi o'spirin bilan qizaloqning yosh qalblarida tug'ilmish ilk sevgi kechinmalariga qaratilgan, qahramonlarning yoniq iztirobiga keng o'rin berilgan.

"Dadamni topib beringlar" qissasida (1991) bir dehqon oilasi boshiga tushgan nohaqlik fojiasi kichiklar nazari orqali o'tkazilib, ularning ongi va ruhiyatiga yetkazgan salbiy ta'siri badiiy tahlil etilganini ko'ramiz va kitobxon yosh qahramonlar bilan iztirobga tushadi.

Hakim Nazir so'nggi kitobini "Oq fotiha" deb atadi. Bu xotira-qissa bo'lib, bolalik sarguzashtlariga bag'ishlanadi. Muallif bezovtalik, g'ulg'ula hayajonlarga to'la bolalik chog'lari ko'rgan-kechirganlarini jonli lavhalarda hikoya qiladi, kichiklikda ota-onasidan olgan ilk insoniy saboqlari uchun ularga chuqur va samimiy minnatdorchiligini izhor qiladi.

Darhaqiqat, endigina mustaqil hayot ostonasiga qadam qo'yayotgan o'smirlarni yosh niholga o'xshataman: niholni qanchalik avaylab-asrasang, unga mehringni bersang, shuncha to'g'ri va ko'rkam bo'lib o'sadi; e'tiborsizlik qilsang o'tinga aylanadi.

Hakim Nazirning qissalarida o'smirlar olamining eng dolzarb muammolarini ko'tarib chiqqan Hakim Nazir ijodiga xos bo'lgan yana bir xususiyat bu qissalarida sanoat mavzusiga murojaat qilinganidir: "So'nmas chaqmoqlar"da qishloq

xo'jaligini texnikalashtirish; "Suv gadosi"da suv ombori barpo qilish; "Yonar daryo"da mamlakatda "yonar daryo" oqizayotgan olovkorlarni; "Lochin qanotlari"da aviamodelchilik to'garagi haqida fikr yuritadi.

Albatta, yozuvchi asarlarida yoshlar va texnikaga murojaat qilishi bejiz emas. Hakim Nazir texnikasi qudratli bo'lgan mamlakatda rivojlanish bo'lishini yaxshi anglaydi. O'zbekistonning ham e'tiborli mamlakatlar qatoridan o'rin egallashini orzu qiladi, shu qudratli texnikani O'zbekistonlik aqlli, zukko, fidoiy yigit-qizlar boshqarishini istaydi.

1959-yilning iyul-avgust oylari. Respublikaning iqlimi mo'tadil joylarida qumga tuxum ko'msa ko'z ochib-yumguncha pishadigan paytlar-u, Hakim Nazir Qizilqum barxanlarini o'tib Gazliga ketayapti. Shu damda "Gazlida qum bo'roni shaxmat donalaridan batartib o'rnashgan yangi binolarga to'qnashib, avjiga chiqar va bo'ri kabi uvlardi. Shunga qaramay, bu ishchi posyolkasida hayot qaynardi..." Odamlar sayohat uchun kelmaydigan yerlarga ko'nglida biror "dardi" bo'lmasa kelardimidi? Bu "dard" shubhasiz, qum sahrolari o'rtasida "Shahri azim" barpo qilib, undan butun o'lkaga "yonar daryo" oqizayotgan mo'jizakor kishilarni madh etish "Gaz qaynar dostoni", "O'tlar tutashganda" nomli ocherklar olovkorlarni kuylash namunasidir.

Yozuvchi qumlar qal'asidan olib kelgan taassurotlar, qalbiga yaqin bo'lib qolgan katta-kichik quruvchilar ko'p edi. Ular bir-ikki ocherk doirasiga sig'maganidan alohida maroqli qissa yozishga ahd qiladi. Nihoyat, "Gazqaynar" manzarasini yorqin bo'yoqlarda gavdalantiradigan "Yonar daryo" qissasi (1965) yaratiladi. Asarning mazmunini ushug'ligi uchun "mitti" laqabini olgan o'quvchi bola Damirning oila muhiti, o'rtog'i Bo'ron Gazqaynarga boshlab borganda ko'rgan-kechirganlari tashkil qiladi. Muallif oiladagi kattalarning munosabatiga, yaxshi-yomon hodisalarga, turli predmetlarga Damirning ko'zi bilan qaraydi. Bundan ikki yil avval otasi vafot etib, singlisi Popuk ikkovi onasining qaramog'ida qolishgan. Ko'p vaqti ishda o'tadigan ona bolalar tarbiyasiga durustroq vaqt ajratolmaydi. Damir esa keksa buvisining o'ta mehribonligi, yumshoqligi orqasida o'yinqaroq, o'qishga kamhafsala, o'jar bo'lib qolgan. Jadvalda ko'rsatilgan kun tartibini istagancha o'zgartiradi, onasiga bo'yin egmaslikka harakat qiladi.

Damirlarga uzoq qarindosh bo'lgan Sulton amakining bu oilaga bot-bot keladigan bo'lgandan beri bolalar unga o'rganib qoladilar. Sulton amaki o'zi bilan birga bu uyda yetishmay turgan, ota mehriga yaqin iliqlik olib keladi. Keyinchalik ota sifatida shu oilaga kirgan Sulton amaki Damir xarakterining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Damir hayotidagi ikkinchi voqea uning Qizilqumga safari bo'ladi. O'rtog'i Bo'ron tili bilan aytganda, "shu choqqacha o'z uyasidan tashqariga chiqmagan" beshinchi sinf o'quvchisi ko'z o'ngida yangi olam ochiladi.

"Yonar daryo"da muallif o'smirlar ruhiyatini ustalik bilan tasvirlaydi. Go'yo o'z qahramoni bilan izma-iz yuradi-yu, u nimani ko'rsa shuni qayd qilib, nima desa shuni yozib oladi. Damir sir yashirmaydigan ochiq bola. Onasidan arazlab ovqatga bormay och qolganida, darsi miyasiga kirmay "daftar betidagi raqamlar, harflar xuddi chigirtkaday dik-dik sakrashib" ketgani bormi, Sulton amakini dada qilib olib kelmoqchi bo'lganlarini eshitganda "g'ashi kelib buvisidan jahli chiqqani" bormi, dadasi oilani cho'lga olib ketaman deganda onasi gap o'rgatib, "bormaymiz"

deyishga undashi ko'ngliga yoqmagani bormi, hamma-hammasini ro'y-rost aytib beraveradi.

Qissadagi "Adajon" sarlavhali hikoyada Damir va otasi o'rtasidagi rishtalarning nechog'li bog'lana borganini ko'rish mumkin. Chunki, Sulton amaki ham o'zini bu oilaning haqiqiy a'zosi deb tutishda hali nimalardir xalaqit beraredi. Ayniqsa, bu yerga kelgandan buyon uydin biror marta xat kelmagani uni shubha gumonlarga solardi. Shu sababli u o'g'lidin so'raydi:

–Damirjon!,– deydi u ovozi qaltirab,– chin o'g'lim bo'lsang, bir so'z so'rayman, to'ppa-to'g'ri javob aytasan, kelishdikmi?

–Himm,– deydi Damir.

–Qani aytchi: oying meni hech eslaydimi?

–Himm,– deb yuboradi-yu, lekin nima deb eslaganini aytib o'tirmaydi...

"Eh, Sulton amaki, Sulton amaki! O'ylaydi ichida Damir. Sizning uydin ketib qolganingiz, oyimning hadeb xafa bo'lavergani kelishga majbur qildi meni. Bo'lmasa u yoqda oyimni xavotir oldirib, sizning oldingizda o'zimni qiynab yurarmidim?" So'ngra, singlisining xarxashasi-yu, buvisining kasal bo'lib qolganlarini birma-bar gapiriub bergach:– Borasizmi, ada?"– deb yuboradi. Bu Damirning birinchi bor "ada"lashi edi. Aytishga aytadi-yu, ichidan chuqur xo'rsiniq keladi, qulog'i shang'illab, ko'zi tinib ketadi. Sulton amaki ham shunday bo'ldimi, ancha vaqt indamay, qon talashgan uyqusiz ko'zlarini Damirga tikib qoladi. "Bu tikilishi menga juda ham yumshoq, mehribon, ich-ichimdagini bilib turganday yaqin ko'rindi",– deydi Damir. Keyin Sulton amaki birdan egiladi-yu, kuchli qo'llari bilan qo'ltig'idin olib osmonga ko'taradi va:

– Sanga aytsam o'g'ilginam, hoziroq uyga qanot boylab borardik! Ammo bu yerdagi ishlar, o'zing ham ko'ryapsan, og'irlashib ketyapti, ko'ngil uzolmay turibman,– deydi.

Shu tariqa, ota-bola o'rtasida mehr rishtalari mustahkamlana boradi. Bu cho'lda ish qizib ketadi. Sulton amaki chinakam jasoratlar ko'rsatib, Damir ko'z o'ngida qahramonga aylanadi.

Hakim Nazir 1973-yilda "Lochin qanotlari" romanini yaratdi. Bunda urushga ketgan ota-onalarning o'rnini bosgan O'ktam, Umri va boshqa vatanparvarlar obrazlari gavdalantirildi. Tadqiqotchilar "Lochin qanotlari" romani o'zbek bolalar adabiyotida deyarli qo'l urilmagan mavzuni – urush yillari kichkintoylarning buyuk g'alabaga qo'shgan hissasini ko'rsatishga bag'ishlangan yirik asar sifatida qimmatlidir, deb ta'kidlaydilar.

Yozuvchining "Chiranma g'oz – hunaring oz" nomli pyesasi ko'p yillar davomida Yosh tomoshabinlar teatri sahnasida qo'yildi.

Hakim Nazir ijodida kattalar uchun yozilgan asarlar ham anchagina. Jumladan, "Odamning qadri" (1958), "O'tlar tutashganda" (1960), "Onaizor" (1961), "Aziz odam" (1964) kabi hikoya va ocherklar to'plamlari; "Suv gadosi"(1962), "Ko'kterak shabadasi" (1968) shu ma'noda e'tirofqa sazovor.

Hakim Nazir insoniylik, zamonaviylik va mehr-oqibat kuychisi sifatida ijtimoiy hayotimizdagi har bir o'sish-o'zgarishni sinchkovlik bilan kuzatadi. Kuzatganlarida qalbiga ma'qul tushganlarini o'rnak tarzida adabiyotga olib kirdi. Shuning uchun ham uning qissalarida insoniy qadr-qimmat asosiy o'rinda targ'ib

etildi. Yozuvchi har lahzada insonni sharaflashni o'zining burchi deb anglab, bu mas'uliyatli vazifaga katta mehr va mas'ullik hissi bilan qaraydi.

Shunisi ahamiyatga molikki, Hakim Nazir hayotni kuzatar ekan, undagi yangiliklarni faqat yangi bo'lganligi, yangi mavzuga material bo'la olishi uchungina olib kirmaydi. "Men ijobiy qahramonni zamon barometriga o'xshataman. Qahramonning o'y-fikri, orzu-umidi, xatti-harakati, ruhi-kayfiyatida zamon nafasi, davrning tomir urishi aks etib turadi... Kitobxon qo'liga kitob olishi bilan undan o'z qahramonini izlashi turgan gap. U o'ziga yoqib qolgan qahramonga qalb to'ridan joy beradi. Unga taqlid qilgisi, uning ishlari va xatti-harakatlarini takrorlagisi keladi, har ishda, unga o'xshashga harakat qiladi",—deydi u.

Shu sababli adib hayotga badiiy obrazlar yangiligi nuqtayi nazaridan yondashadi. Qalb yangiligiga, gap yangiligiga intiladi. Yangi gapni aytishga munosib yangi muammolar yaratishga jazm etadi. Quadrat, Kolya, Mehri, Damir, Bo'ron, Fotima, Tohir, Zuhra, Sobir, Raisalar yana shunday yangi gap aytish istagida tug'ilgan tiplar bo'lib, bolalar adabiyotida har birining o'z o'rnini bor.

Hakim Nazir O'zbekiston xalq yozuvchisi, Hamza nomidagi respublika Davlat mukofoti va X.K.Andersen nomli Xalqaro faxriy diplom sovrindoridir.

O'smirlik ham jismoniy, ham ma'naviy-axloqiy balog'atga etishuv bo'sag'asidir. Shunday ekan, qahramonlar xatti-harakati orqali shu yoshdagi o'quvchilarga ibratlilikdan saboq berish-ularga mo'ljallangan kitoblarning asosiy vazifasidir. Zero, o'smirlik - qizlar va o'g'il bolalar o'rtasida bir-birlariga nisbatan o'rtoqlik, havas va muhabbat bilan talpina boshlash pallasi. Ularda sevish-sevilish mavzuidagi asarlarni o'qishga rag'bat kuchli. N.Fozilov asarlarining ko'pchilik qahramonlari asosan, o'smir yoshidagi qizlar va o'g'il bolalar ekanligi shu jihatdan diqqatga sazovor. Yozuvchining "Saraton" qissasi o'smirlar kitobxonligining o'ziga xos namunasi bo'la olishi bilan e'tiborli. U qozoq oqini Abayning quyidagi so'zlari bilan boshlangan:

Sevgi tili so'zsiz til,
Ko'z bilan ko'r, dildan bil
Bir qarash yo bir imo
Bilan bog'lanar ko'ngil.

Xalqona ohangdagi jumlarlar mag'zi qissaga do'ppi kiydirilgandek mutanosiblik kasb etgan. Bolalikdagi do'stlikning o'smirlik yoshida ajib tuyg'uga aylanishi, bu hissiyotni kechish jarayonlari, ibo va hayoãà yashiringan ko'ngil izhorlari asarda jonli tasvir etilgan. Kitobxon qissa davomida go'yo bolalarning orzu-o'yiga yondosh, ularning nafas olishidan tortib, yurak urishigacha sezgandek his qiladi o'zini. Bu qissa qishloq hayoti va yoshlarining chinakam turmush tarziga bag'ishlangani bilan ham diqqatni tortadi.

Yozuvchining tasvir uslubi, leksik qatlami o'smirlar uchun xazina. Bunday ifodalar asarning bir necha o'rnida takrorlanib keladi. Masalan, qissa boshida shunday tasvir ko'zga tashlanadi: "Arpa boshoglari sarg'ayib, bug'doy boshog'lariga rang kira boshlagan, qovun palaklari tanob yozib, tuynaklar etik boshiday bo'lib qolgan palla. Dehqonlarning tili bilan aytganda: yo'g'on cho'zilib, ingichka uziladigan payt.

Oftob tikkaga kelgan, tevarak atrof issiqdan hansirab, uzoq-uzoqlarda kumush sarob imlaganday bo'ladi. Bunday mahallarda jon-jonivorlar o'zlarini qo'yarga joy topisholmay qolishadi. Mol uchun yoq faslining o'ziga yarasha rohatlari bilan birga chivin, so'na kabi azoblari ham bor..."

Shundan keyin asar qahramonlari Kamola va To'ra, ularning podachilik kasblari haqida so'z boradi. Podachilik o'zbeku qozoq, turkmanu tojik, qirg'iz xalqlarining qadimiy va azaliy kasblaridan biri hisoblanadi. Vatan urushi yillarida bu- tirikchilik hamda mehr oqibat ramzi sifatida ko'pgina asarlarda talqin etilgan. Shu ma'noda, uning o'ziga xos mashaqqatlari, o'smirlarning bu kasbga munosabati quyidagi satrlarda jonlanadi: "Poda har kuni oftob tikkaga kelganida belariq bo'yiga - suvotga (mol sug'oriladigan joy) olib kelinadi. Hozir ham Kamola bilan To'ra poda ketida changga botib kelishyapti. Kun issiq, dim bo'lishiga qaramay, ular ustilariga qalin fufayka, paxtali shim, kirza etik kiyib olishgan, boshlariga quloq bog'ichlari qaytarilgan quloqchin. Egnilariga kiyimlarining rangi qanaqaligini bilish u yoqda tursin, chang-to'zon orasida ularning qaysi biri Kamolayu, qaysi biri To'raligini ham ajratish qiyin edi... G'iyos aka podaning oldida, eshakka minib olgan, ustida paxtalik sirma chopon, boshida ko'hna tulki tumoq... Suvot podachilarning, qolaversa mollarning bir oz orom oladigan joyi. ...ariq bo'yida xuddi kampirning tishidek siyrak o'n-o'n besh tup tol bor, soya-salqin... tagidan g'ir-g'ir shabada esib turadi". (93-b.)

Bu tasvir, manzaralar XXI asr o'smiriga g'ayritabiiy tuyulishi mumkin. Ammo, qiyinchilik va urush yillarida bu oddiy hol ekanligiga keksa avlodlar, jumladan, yozuvchining o'zi ham jonli guvoh. O'smirlarning ana shu hayotni hech ranjimasdan qabul qilishi, ota-onalari qatori turmushning og'ir mashaqqatini elkalariga olishi asarda yaqqol aks etgan. Yozuvchi bu hayot qiyinchiliklariga bo'yin egmaydigan bir tuyg'u -o'smirlarning balog'atga etishi va ajib hislarga o'zlari sezmaganda bandi bo'lish onlarini ta'sirchan bo'yoqlarda aks ettiradi.

Kamola va To'ra bolalikdan podachilikda qarashib yuradi. Qishloqning o'z an'analari mavjud edi. Barcha erkaklar, yigitlar frontga ketgan. Xotin-xalaj dala mehnatiga safarbar etilgan. Keksa chollarning mehnatga yaroqlisi va yosh yigit - qizlar butun mahallaning podasini boqish uchun ertada kechgacha yaylovga olib ketishadi. Erta tongdan, kech xuftongacha yo poda boqish, yoki dala mehnatiga yordam berish ana shu yigit qizlarning zimmasida edi. To'ra bilan Kamola shunday yoshla vakili. Bularning chekiga poda boqishga yordam berish tushgan. Bu ham oson ish emas. Ular har kuni G'iyos otaga ergashib, poda ortidagi changni yutib, qishloqdan ancha olisga mollarni haydab borishadi. Ayni jazirama oftobdada dalada bir oz qumg'onga choy qaynatib, qotgan nonmi, turshakmi tamaddi qiladilar. Tag'in quyosh tikkadan og'ishi bilan podani asta-sekin qishloqqa haydaydilar. Yuqorida eslatib o'tilgan kiyim-kechaklari-da, shu sharoit taqozosi. Ammo, inson tabiatida shunday kechinma-tuyg'ular bo'ladiki, ular uchun vaqt ham, sharoit ham pisand emas. Yoxud, alohida e'tibor, qulay davr kutib o'tirmaydi. Xususan, 15-16 yoshga kirgan o'smirlardagi toshqin ehtiroslar birgina uchqundan charsillab alanga oladi. Qissa yoshlari misolida buni yorqin ko'rish mumkin.

Yozuvchi To'ra bilan Kamola o'rtasidagi munosabatlarni dastlab sof bolalik o'yingaroqligi qo'ynida ko'rsatadi. Ular o'zlarini ba'zan sho'xliklar bilan ovutar,

qalbi jarohatga to'la G'iyos ota g'uborini ham tarqatganday bo'lishardi. Bolalikdan bir-birini tanib, ishlab kelayotgani uchun xudi o'g'il o'rtoqlarday o'zaro yotsirashmasdi. Kamoladagi shaddodlik, yigitlarga xos kiyinish, shijoat bunga monelik ham qilmasdi. Qolaversa, qishloqning kattayu kichigi uni qiz bola ekanligini ba'zan bilishmasdi, bo'yi etib qolgan qiz sifatida qarashmasdi ham. Lekin bir voqea sabab bo'ladi-yu, To'ra bir kunda bolalikdagi qadrdon o'rtog'idan "ajrab" qoladi.

Bir kuni peshin chog'i To'ra dasturxonda turgan bitta qurutni olib sindirmoqchi bo'lganda, kuchi etmaydi. So'ng o'rnidan turib, fufaykasi cho'ntagidan qalamtaroshni oladi-da, qurutni qalamtarosh tig'i bilan sindiradi. Bir bo'lagini Kamolaga uzatadi, bir bo'lagini G'iyos akaga... So'ngra, Kamola To'raning qo'lidan qalamtaroshni yulib oladi. To'ra qaytarib olish uchun uni quva ketadi. Kamola tutqich bermaydi. Ariq tomonga qarab qochadi. To'ra uni quva-quva ancha joygacha boradi. SHu orada shahar tomondan bir otliq ko'rinadi. Bu "rais bobo" edi. U zarur yumush bilan G'iyos otani qishloqqa boshlab ketadi. G'iyos ota To'raga podani asta qishloqqa haydashni, kun peshindan og'ib qolganini tayinlab, ketgach, To'ra Kamolani eslaydi. Kamoladan darak bo'lmaydi. Nima bo'ldi ekan unga? Yo To'rani qo'rqitish uchun biror joyda bekinib yotganmikan? Bekinsa shuncha vaqt yotadimi? To'ra Kamolaning o'zini boplab qo'rqitmoqchi bo'ldi. Oyoq uchida asta ariq bo'ylab yuqoriga yura boshladi. Ó har qadamda to'xtar, qalinroq o'tlar orasiga avaylab qarar, suv bo'yidagi tollarning taglarini ehtiyotkorlik bilan shitirlatmay ochib mo'ralar, tag'in oldinga yurar edi. Biror tup giyo tagidan Kamola qo'qqisidan chiqib, "vah!" deb yuborishi mumkin-da!

To'ra o'zini shunga tayyorlab hushyorlik bilan oldinga siljir, bir lahza to'xtab atrofga quloq solar edi. Bir mahal suvdan chalpillagan tovush chiqqanday bo'ldi. To'ra o'sha tomonga quloq soldi. Suv yana chalpilladi. "Ha, mana endi qo'lga tushding... Kamolvoy! "- deb o'yladi To'ra. U lip etib tol tagiga berkindi. Shu joydan turib qo'rqitadi uni. Tol shoxlarini ehtiyotlik bilan ikki tomonga ayirib mo'raladi, birpas o'zini yo'qotib, turgan joyida og'zi ochilguncha qotib qoldi...

To'raning xayoli joyida emasdi: "Nahotki, shu boyagi Kamol bo'lsa!" u Kamola tomonga botinib qarayolmasa ham ko'nglidagi shu gap uning xayolini to'zg'itib yuborar, fikrini bir joyga to'plashga harchand harakat qilmasin, baribir bu savolga javob topishdan ojiz edi. Ikkalasi bir qishloqda tug'ilib, bir maktabda, hatto bir sinfda ahil, totuv, do'st bo'lib o'qishgan bo'lsa-yu, kelib-kelib bugun, bir lahzalik tasodif ularni oltinga ham bermas qadrdonliklaridan judo qilib qo'ysa! Axir xafa bo'lmasinmi? Shunday yaxshi do'stdan, sirdoshdan-a? Albatta xafa bo'ladi-da!

Biz tabiatning sehrgarligiga tan beramiz: bahorda daraxt bir kechada oppoq bo'lib gullaydi, g'uncha- gulga aylanadi, ammo bu jarayonni oddiy ko'z bilan kuzatish mushkul; yozda g'arq pishgan mevalar sharbati-yu rang-tusini tabiatning o'zichalik hech kim qiyomiga etkaza olmaydi; kuzning oltin rangini mo'yqalam ustalari tabiatning o'zidan ko'chirishga oshiqadilar; qishda oynalarga solingan naqsh, qor uchqunlaridan hosil bo'lgan turli manzaralar shu darajada betakror... Inson shaxsi-da yagona, xususan tuyg'ularni rejalashtirish, dasturga solish mutlaqo qiyin. Yozuvchining hodisani emas, jarayonni badiiy ifoda eta olishi hamchunin ulkan mahorat va sinchkovlik belgisi.

Zero, N.Fozilov qissasida Kamola va To'ra o'rtasidagi samimiy muhabbatning tug'ilishi, ya'ni "bir g'uncha ochilguncha o'tgan fursat" tasviri ekani bilan muhim. Inson balog'at pallasidagi ruhiy kechinmalarni badiiy teran aks ettirgan bunday asarlar o'smirlar kitobxonligida alohida qimmat kasb etishi tayin.

Xudoyberdi To'xtaboyev – katta-yu kichik bolalarning sevimli adibi. U hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida sarguzasht va fantastika janrlarining rivojlanishiga katta hissa qo'shib kelayotgan adib sifatida kitobxonga ma'lum va mashhurdir. Xudoyberdi To'xtaboyev 1932-yilning 17-dekabrida Farg'ona viloyatining O'zbekiston tumaniga qarashli Kattatagob qishlog'ida dehqon oilasida dunyoga keldi. Boshqa bolalar qatori Xudoyberdi ham poda boqdi, yer chopdi, paxta terdi, xullas, qishloqda bo'ladigan hamma mehnatlarda baholu qudrat ishtirok etdi, hayot nimadan iborat ekanligini yoshligidanoq bila boshladi. Bo'lajak adib ikkinchi jahon urushi yillarida o'qishni yig'ishtirib, dalada ketmon chopdi, hisobchilik qildi, mashaqqatli mehnat bilan suyagi qotdi. Qo'qon pedagogika bilim yurtini muvaffaqiyatli tamomlagan X.To'xtaboyev ona qishlog'ida muallimlik qilar ekan, unda ilmga cheksiz ishtiyoq uyg'onadi. Shuning uchun ham u o'qituvchilikni tashlab, Toshkent davlat dorilfununiga o'qishga kirdi. Bu yerda Alisher Navoiy, Bobur, G'.G'ulom, Oybek, H.Olimjon, A.Qahhor asarlarini sevib o'qidi, o'rgandi. Universitetni tugatib, Bog'dod tumanida o'qituvchilik qildi. Ilmiy bo'lim mudiri, direktorlik lavozimlarida ishlab, yoshlarni ilm-fan nurlaridan bahramand etish ishlarida faoliyat ko'rsatdi. She'riy mashqlari vaqtli matbuot sahifalarida e'lon qilina boshladi. Bu esa bo'lajak adibni markazga –Toshkentga ijodiy ish bilan jiddiy shug'ullanishga chorlar edi. Shunday ham bo'ldi. U 1958- yilda Toshkentga ko'chib keldi. "Toshkent haqiqati" gazetasiga ishga kirdi. X.To'xtaboyev bolalikdan to'g'ri so'z, halol, pok va mehnatsevar bo'lib o'sganligi uchun, gazetada ishlar ekan, ba'zi nopok odamlarni ko'rib, ularning qilmishlarini hazm qila olmadi. Bunday kishilarning sir-asrorlarini fosh etishga, el-yurt o'rtasida munofiqlarning yaramas tomonlarini ochib tashlashga qaror qildi. Bu borada unga feleton janri qo'l keldi. 1962- yilda respublikamizning otaxon gazetasi – "O'zbekiston ovozi"ga feletonchi bo'lib ishga o'tdi. Bu yerda 300 dan ziyod feleton yozdi.

X. To'xtaboyev bolalar uchun ham hikoyalar yarata boshladi. Uning "Birinchi daraxtim", "Qochoqlar", "Qizg'anchiq", "Dadajon, yozmang", "Kelvordim, dada", "Vali bilan Salim", "Shoshqaloq", "Yaxshi-yaxshi" singari o'nlab hikoyalari yosh kitobxonlarda katta qiziqish uyg'otdi. X.To'xtaboyev uzoq yillar feletonchi bo'lib ishlab, kishilarning yurak dardini, hasratini qunt bilan o'rgandi. Bunday shikoyatlarga sabab bo'layotgan shaxslarning xatti-harakatlarini mufassal bilib olishga intildi. Davrdan orqada qolgan, sarqit deb atalgan illatlar botqog'iga botgan, molu dunyoga hirs qo'ygan shaxslar haqida bir talay feletonlar yozdi. "Sariq devni minib", "Sariq devning o'limi" nomli asarlari ana shu dalillarni umumlashtirish asosida yuzaga keldi, desak to'g'ri bo'ladi.

Xudoyberdi To'xtaboyevning birinchi yumoristik-sarguzasht qissasi bolalar hayotidan olingan "Sehrli qalpoqcha"dir. U tez orada o'quvchilar hurmatiga sazovor bo'ldi. Yozuvchining yumorga moyilligi, oddiy vaziyatlardan ham kulgi chiqara olish iste'dodi yorqin seziladi.

Adib “Sariq devni minib” asarini qiziqarli sujet asosiga quradi; asarning hikoyachisi – bayonchisi qilib undagi barcha voqealarning ishtirokchisi, guvohi bo‘lmish Hoshimjonni qo‘yadi, tilga olinadigan voqealar uning nomidan hikoya qilinadi. Yozuvchi Hoshimjonning hikoyasi orqali uning hayot yo‘li sarguzashtlarini, o‘ziga xos xarakteri va psixologiyasini atroflicha ochib beradi. Shuningdek, Hoshimjon xarakterida Xo‘ja Nasriddinning va xalq ertaklaridagi “tegirmonga tushsa butun chiqadigan” zukko bolalarning fazilatlari yaqqol mujassamlashganligini ko‘ramiz. “Sariq devni minib”da o‘qish, ilm cho‘qqilarini egallash uchun va insonning o‘z orzusi, ezgu niyatiga erishish uchun barcha imkoniyatlarni yaratib bergan, zamonamizda yashashiga qaramay, dangasalik, yalqovlik qilgan, hayotda yengil-yelpi yashashga yo‘l axtargan va adashgan bolalar – hoshimjonlar kulgi ostiga olinadi: Hoshimjon dehqon oilasidan chiqqan, sho‘xligi olamni buzadigan bir bola. U hayotdagi ko‘p narsaga mehnatsiz, qiyinchiliklarsiz oson yo‘l bilan erishgisi keladi. Mehnatsiz va ilmsiz ham kishi istagan narsaga erisha olishi, katta obro‘ orttirishi mumkin, deb o‘ylaydi. O‘z fikrida qat’iy turgan Hoshimjon muddaosini amalga oshirish uchun buvisi aytib bergan ertakdagi sehrli qalpoqchani izlashga tushadi, uzoq izlanishlardan keyin istagan ishini hech qanday mashaqqatsiz bajarishga yordam beradigan sehrli qalpoqchani tashlandiq molxonadan topib oladi. Endi u o‘zini orzulariga batamom erishadiganday his etadi, “Ortiqcha” fanlarni dars jadvalidan chiqarishni rad etgan direktor, har xil vazifalar berib “miyasini qotiradigan” o‘qituvchilariga o‘qimasdan ham har qanday kasb egasi, mashhur odam bo‘la olish, ko‘krak to‘la nishonlar bilan shon-shuhratlar, katta obro‘ga ega bo‘lish mumkinligini ko‘rsatib qo‘ymoqchi bo‘ladi va shu maqsadda sehrli qalpoqcha bilan safarga chiqadi. Shunday qilib, uning sarguzashtlari boshlanadi. Ming afsuski, sehrli qalpoqcha bu borada Hoshimjonga ko‘mak berolmaydi. Sehrli qalpoqcha muhayyo etgan imkoniyatlar har safar kutilmagan ko‘ngilsiz oqibatlariga olib kelaveradi. Hoshimjonning baxti endi kulay deb turganida ishning pachavasi chiqib qolaveradi. U davlat xo‘jaligida agronom bo‘lib ham, “shoirlik qilib” ham, qurilishda muhandislik qilib ham, qo‘g‘irchoq teatrida artistlik qilib ham ko‘radi, mashhur sayohatchi sifatida butun dunyoni kezmoqchi ham bo‘ladi. Lekin hamma yerda ilmining, tajribasining yo‘qligi ishning pachavasini chiqaraveradi. Hoshimjon qayerga bormasin, qanday ish qilmasin, pirovardida sharmanda-yu sharmisor bo‘ladi. Uning agronomlik va muhandislik “faoliyati” jinoyatga olib keladi, qamalishiga sal qoladi, shoir bo‘laman deb rasvo bo‘ladi, “ulug‘ artist” teatrdan quviladi. Qissada Hoshimjon o‘z sayohati davomida qanchadan-qancha ajoyibotlarning guvohi bo‘lib, qiziq, kulgili sarguzashtlarni boshidan kechiradi. U o‘qimay, mehnat qilmay, o‘z ustida ishlamay juda ko‘p narsalarga erishmoqchi bo‘ladi, lekin u hech narsaga erisha olmaydi. Chunki unga ilmsizligi pand beradi. Yozuvchi Hoshimjon obrazini butun qirralari bilan ochishga uringan. Bolalarga xos o‘yinqaroqlik ham, soddalik-u beg‘uborlik ham, g‘ururlilik, to‘g‘ri so‘zlik, shumlik bir oz maqtanchoqlik, hatto o‘rnida yolg‘onni ham do‘ndirib yuboradigan, o‘zini boshqalardan ajratib ko‘rsatishga intilish odatlari, bolalarga taqlidchilik, dovyurak, epchil va ruhiy tetiklik, xafachilik va tushkunlikdan yiroqlik ham Hoshimjon xarakteriga xos xususiyatdir.

X. To‘xtaboyevning “Sariq devning o‘limi” sarguzasht romani asosida ham Hoshimjon sarguzashtlari yotadi. Bu romanda ham sehrli qalpoqcha yana madadga

keladi, ajoyib-g‘aroyib karomatlar ko‘rsatadi. U Hoshimjonga jiddiy masalalarda – o‘g‘ri, muttaham, tekinxo‘rlarni fosh etishda yordam beradi. Endilikda Hoshimjon aynan avvalgi o‘yinqaroq Hoshimjon emas, balki to‘qqiz yillik maktabni bitirib, ulg‘ayib, birmuncha quyulib, esi kirib, oq-qorani tanib qolgan yigitcha. Endi u o‘z hayoti, taqdiri, jamiyatga foyda yetkazadigan odam bo‘lib yetishi haqida jiddiy o‘ylaydi, biror kasb egallash haqida bosh qotiradi. Boshida sartarosh bo‘ladi. “Bilasizku, bir ishga ahd qilsam, uni oxiriga yetkazmaguncha qo‘ymaydigan odatim bor. Jonimni qiynab bo‘lsa ham maqsadimga erishaman”, deb shu kasb orqali odamlarga xizmat qilishga bel bog‘laydi. Keyin militsiya maktabiga kirib o‘qib, uni bitirgandan so‘ng militsionerlikka ishga o‘tadi. Kitobdagi barcha voqea-hodisalar, sarguzashtlar Hoshimjonning ana shu militsionerlik nuqtasidan boshlanadi, barcha gap-so‘zlar qahramonning shu kasb-kori bilan bog‘liq holda davom etadi. Romanda yaxshilik, ezgulik ramzi sifatida militsiya polkovnigi Salimjon, uning madadkori Hoshimjon, yomonlik, eskilik ramzi tarzida Odil battol gavdalanadi. Ular o‘rtasida tinimsiz shiddatli kurash ketadi. Odil nihoyatda makkor, u Salimjon boshiga juda ko‘p og‘ir savdolar solgan, uyiga o‘t qo‘ygan, uning yakka-yu yolg‘iz farzandining qo‘liga to‘pponcha tutqazgan, jinoyatga yetaklagan. Asar pirovardida butun umri davomida xalqqa, yaxshi odamlarga zarar yetkazish bilan shug‘ullangan Odil battol va uning hamtovoqlari qonuniy mag‘lubiyatga uchraydi, haqiqat, adolat, ezgulik g‘olib chiqadi. Xudoyberdi To‘xtaboyev o‘z romanida yulg‘ichlarga, qalloblarga qarshi kurashda butun xalq bir kishiday bo‘lib birlashsa, bu ishni butunlay o‘z qo‘liga olsa, Odil battollarga qiron keladi, ulardan nom-nishon ham qolmaydi, degan fikrni o‘rtaga tashlaydi.

“Qasoskorning oltin boshi” romani markazida esa bosh qahramon – tarixiy shaxs, xalq qasoskori Namoz taqdiri yotadi. Ammo bu asar tarixiy-biografik roman emas, shuning uchun ham muallif Namozning hayotini batafsil yoritib berishni maqsad qilib olgan emas. Shunday bo‘lsa-da, adib o‘rni-o‘rni bilan uning hayotiga doir ma‘lumotlar berib borgan. Namoz faqat jismonan emas, aqlan ham yetuk. U haqiqat uchun qasoskor, qo‘rqmas, tadbirkor, ochiq ko‘ngilli qahramon sifatida gavdalandirilgan. U atrofiga o‘zi kabi dovyurak yigitlarni to‘plab, zulmkorlarga qarshi kurashga undaydi. Halolligi, mardligi, adolatliligi, yetimparvarligi uchun xalq Namozni yaxshi ko‘radi va uni Go‘ro‘g‘liga qiyos qiladi. “Go‘ro‘g‘libek Namozboy qiyofasida paydo bo‘lgan emish. Afsun o‘qisa, ko‘zdan g‘oyib bo‘lib qolarmish, undan o‘q o‘tmas emish, qilich chopmas emish...”

Namozning mardligi, jasorati xalq qalbida mangu yashab kelayotganligi “Qasoskorning oltin boshi”da yaxshi chizib berilgan.

Talantli bolalar adibi Xudoyberdi To‘xtaboyevning “Sir ochildi”, “Aka-uka Omonboy bilan Davronboyning qishloqqa gaz olib kelganlari haqida qissa”, “Besh bolali yigitcha”, “Shirin qovunlar mamlakatida yoki sehrgarili jangi”, “Mungli ko‘zlar”, “Jannati odamlar” kabi yirik asarlarining vujudga kelishi o‘zbek bolalar adabiyotining yutug‘i hisoblanadi. U bolalar uchun yanada o‘qimishli asarlar yaratish maqsadida tinimsiz izlanmoqda. O‘zbek xalq yozuvchisi, bolalarning sevimli adibi X. To‘xtaboyevning asarlari nafaqat respublikamizda, balki chet ellarda ham ma‘lum va mashhurdir.

“Sariq devni minib” asarimning jahon tillariga tarjima qilinishiga sabab – 1971-yili Italiyaning Rim shahrida bo‘lib o‘tgan jahon bolalar yozuvchilarining kengashida J.Rodarining shu asar haqida aytgan iliq gaplaridir.

Xo‘sh, adibning nomini mashhur qilgan bu asarning siri nimada?

Nima uchun roman aynan shunday nomlangan?

Shu o‘rinda, avvalo, “Sariq dev” iborasining majoziy ma’nosini ifodalash joiz.

Nima uchun aynan “sariq”, qora yoki oq emas?

Ma’lumki, sariq–nafs, olov ma’nolarini bildiradi. Xalqimizda nafsini tiya olmagan, nafsining quliga aylangan, ya’ni nafs bandalari “Nafsi olovlar” deb ham ataladi.

Darhaqiqat, kimki nafsini tiya olmas ekan, bir kunmas bir kun, nafs olovida kuyib kul bo‘ladi. Olov esa, tabiiyki, sariq rangdadir.

Ibora tarkibidagi “dev” afsonaviy yovuzlik timsoli sanaladi. Ertaklarda bayon qilinishicha, yovuz dev komiga tushgan har qanday jonzot hech qachon tirik qolmagan. Asar qahramoni Hoshimjon ham o‘z nafsiga anchagina erk beradi: Nafs deviga minib yo‘lga tushadi. Undagi voqealar bosh qahramon Hoshimjon tili bilan sodda, aniq, qolaversa, bolalarcha o‘y-fikrlar orqali hikoya qilinadi. Hoshimjonning gap-so‘zlari va xatti-harakatida bolalarcha tafakkur tarzining saqlanishi asar sujetining yutug‘ini ta’minlashga xizmat qilgan. Romanning keng kitobxonlar ommasiga manzurligining bosh sabablaridan yana biri “sehrli qalpoqcha”ning ishtirokidir. Hoshimjon aynan sehrli qalpoqcha vositasida bir-biridan ajoyib va g‘aroyib sarguzashtlarni boshdan kechiradi.

X.To‘xtaboyev qahramonlarining har biri o‘ziga xos qiyofa va gapirish tarziga ega bo‘lsa-da, ularni adib asarlaridan asarlariga sayqal topib kelgan quvnoq va hayotbaxsh yumor birlashtirib turganini ilg‘ash qiyin emas. “Rostini aytsam, – deydi Hoshimjon, – o‘zim ham unchalik yomon bola emasman. Aqlu hushim joyida, odobim ham chakki emas, oltinchi sinfning intizomli o‘quvchilaridanman. Bir xil, haligi sho‘x bolalarga o‘xshab, kun bo‘yi ko‘cha changitib yurmayman. Yashirib nima qilaman, k‘ocha changitib yurgandan k‘ora komandaga bo‘linib olib, to‘p tepgan yoki xoliroq joyga, masalan, oying harchand chaqirsa ham ovozi yetmaydigan joyga borib olib, chillak o‘ynagan ming marta yaxshi”.

“Xudoyberdi To‘xtaboyev ijod qila boshlaganidan beri,—deb yozadi A.Rasulov,— zamon, tuzum, mafkura, adabiy-estetik qarash o‘zgardi. Lekin yozuvchi salkam ellik yillik ijodi davomida qanday roman, qissa yozgan bo‘lsa, ularga bo‘lgan qiziqish susaymadi. Chunki yozuvchi hamisha tirik insonni, o‘z “men”i, yo‘l-yo‘siniga ega odamni tasvirlagan edi.” Darhaqiqat, olim to‘g‘ri ta’kidlaganidek, X.To‘xtaboyev “Sariq devni minib”, “Shirin qovunlar mamlakati”, “Mungli ko‘zlar” asarlari orqali XX asrning 2-yarmidagi ijtimoiy-ma’naviy-ruhiy hayotining badiiy tarixini ishonarli ochib bergan. Zafarning (“Mungli ko‘zlar”) ota-onasi pul, oltin yig‘adi. Ular boyiganlari sayin o‘zlarini boshqara olmay qoladilar. Topilgan pullar oilaga kulfat, baxtsizlik, fojea olib keladi.Yoqutxon, Saidlarning pul-boyliklari do‘st-dushmani tanib olishda o‘ziga xos vosita vazifasini o‘tagan. Oila boshiga tushgan tashvishlar farzandlar ruhiyatiga keskin zarba beradi. Katta o‘g‘li nogiron Akbarjon dang‘illama hovliga qo‘shib o‘ziga o‘t qo‘yib yuboradi, Zufar avtohalokatga uchraydi, Zafar ota-onasining sadoqatsiz do‘stlaridan o‘ch olish maqsadida jinoyat yo‘liga kiradi, Nigora esa qattiq iztirobdan teri kasaliga chalinadi.

Umuman, asarni koʻzda yosh bilan oʻqigan kitobxon mol-dunyoni har narsadan ustun bilgan va oxir-oqibatda guldek farzandlarning achchiq qismatiga sabab boʻlgan ota-onalarga achinishi, shubhasiz.

“Xudoyberdi Toʻxtaboyev ijodida Zafarlar yangi, avval koʻzga tashlanmagan qahramonlar”,– deb yozadi A.Rasulov. Olim yozuvchining boshqa asarlaridagi Orif (“Besh bolali yigitcha”), Hoshim (“Sariq devni minib”), Akrom (“Shirin qovunlar mamlakati”) kabi qahramonlar bilan Zafar, Zufarlarni taqqoslab, “Mungli koʻzlar” romani qahramonlari katta shaharda, dangʻillama koshonada yashashlari, ular boy ota-onaning farzandlari ekanini taʼkidlaydi. Chindan ham toʻgʻri taʼkidlanganidek, yozuvchi bir koshona tanazzulini ochib beradi: otning oʻlimi – itning bayrami degandek, Yoqutxon koʻzining yogʻini yegan kazo-kazo ulfatlari roʻy-rost tubanlik, talovchilik, muttahamlik qila boshlaydilar. Qoʻmondon xola “Volga”ni ilib ketadi, Qozi xola tilla taqinchoqlarni oʻmaradi; ular olgan narsalaridan tonadilar. Yoxutxonni ayblab, Zafarni jinniga chiqarib qoʻyadilar... Bir oilaning tag-tomiri bilan yemirilishi sabablari asar konsepsiyasini belgilaydi.

“Mungli koʻzlar” asari qahramonlariga, chunonchi, Yoqutxon, Said Karimov, Qozi xola, Qoʻmondon xola, Shahodat amma singarilarga insof, diyonat, qanoat yetishmasligi haqiqat. Shoʻro hukumati ilk qadamidanoq xalqlarning eʼtiqodiga, qadriyatlariga qarshi murosasiz kurash boshlagan. Natijada minglab oilalar eʼtiqodidan, maʼnaviyatdan, komillikdan mahrum yashaganlari ham achchiq haqiqatdir. Zotan, Yoqutxon va Said oilasini qanoatsizlik, gunohdan qoʻrqmaslik yemirgani rost. Zafaru Zufarlar sirtidan tomosha qilguday bashing, kelishgan boʻz bolalar edilar. Ammo ularning qalbi, maʼnaviyati oʻta qashshoq edi.

XX asr oʻzbek bolalar adabiyotining soʻnggi choragi hamda istiqlol davri nasri va nazmidagi shakliy, janriy rang-baranglik, mavzu dolzarbligi, mazmundorlik koʻlami haqida soʻz borganda uni Anvar Obidjon ijodisiz tasavvur qilib boʻlmaydi. U har qanday mavzuni yoritishda bola qalbiga mos ohang, davr ruhini aks ettira oladigan va ayni paytda gʻoyat qiziqarli uslub, oʻziga xos jilo bera olgan shoir, adib va dramaturgdir. Ayniqsa, zamon bilan hamnafaslik, jahon adabiyoti anʼanalarini oʻzbek bolalar adabiyotiga singdirish, jumladan, bolalar nasrida ham modernistik obraz va detallar yaratishda milliy ohang uygʻunligini saqlab qolish ham Anvar Obidjon ijodiga xos tamoyildir. Adibning “Dahshatli Meshpolvon”, “Meshpolvonning janglari”, yoki “Alamazon va uning piyodalari”, “Yaltiroq tugma” dilogik qissalari, shuningdek, "Oltin yurakli Avtobola" asari shu jihatdan oʻzbek bolalar adabiyotida yangi voqelik hisoblanadi. Bu asarlardagi obrazlar ham shu kunning qahramonlari. Va ular oddiy bola emas: "dahshatli Meshpolvon",

"g`aroyib, olovqalb Alamazon", yoki temirtan Avtoboladir. Ular tinib-tinchimasgina emas, ozodlik va haqiqat uchun, o`z erki va haq-huquqi uchun kurashchuvchan, jasur hamda erkparvar bolalar. Adib shu sababli "Alamazon" turkumidagi qissalarini yosh avlodga, aniqrog`i "ona yurtning jasur farzandlariga" bag`ishlagan. O`zbek bolalar adabiyoti umumadabiyot, jahon va qardosh xalqlar bolalar adabiyoti ta`sirida, ayniqsa, bolalar ijodkorlarining mustaqillik arafasi va istiqlol yillarida yozgan badiiy barkamol, uslubiy va shakliy jihatdan qiziqarli, g`oyaviy dolzarb asarlari bilan to`lishdi. Jumladan, Anvar Obidjonning turli buyumlar, jonzotlar, o`simliklar haqida, Vatan va yurt ozodligiga bag`ishlangan she`r va doston-qissalari o`quvchini har jihatdan zukko, ma`naviy yetuk, yurt tarixi va xalqiga e`tiqodli bo`lishga undaydi. Uning "Oltin yurakli Avtobola" (1988) ertak-qissasi esa davr nafasini o`zida yorqin aks ettirgan asarlardan biridir. Ertak-qissa sobiq mustabid tuzum davri bolalar adabiyotining mavjud "qolip"lariga chek qo`yib, jahon ilmiy-fantastikasi, o`zbek mumtoz abiyotida kuzatilgan noan`anaviy fantastik obraz yaratish, tafakkuri yangilanayotgan zamon ruhini bolalar adabiyotida namoyon bo`lishi dalilidir.

A.Obidjon sermahsul ijodkor. Uning "Ona Yer" (1974, she`rlar), "Bahromning hikoyalari" (1980, she`rlar), "Ey, yorug` dunyo" (1983, qissa), "Olovjon va uning do`stlari" (1983, qissa va hikoyalar), "Bezgakshamol" (1985, hajviy she`rlar), "Masxaraboz bola" (1986, she`rlar), "Akanq qarag`ay Gulmat" (1987, qissa va hajviyalar) , "Juda qiziq voqea" (1987, she`rlar), "Oltin yurakli Avtobola" (1988, qissa va hikoyalar), "Dahshatli Meshpolvon" (1989, qissa va pyesalar), "Yerliklar"(1990, hajviyalar), "Alamazon va Gulmat hangomasi" (1992, qissa, pyesa, she`r), "Ajoyibxona" (1993, she`riy taqvim), "Meshpolvonning janglari" (1994, qissa va doston), "Alisher ila Husayn yoki uch dono va o`g`ri" (1996, doston va she`rlar), "Alamazon va Gulmat" (1998, qissa va she`rlar), "Oltiariq hangomalari", (1999, hajviyalar), "Bulbulning cho`pchaklari" (2001, she`r va hikoyalar), "Odobli bo`lish osonmi?" (2001,

hikoya), “Meshpolvon” (2003, qissa), “Bezgakshamol-2” (2003, hajviy she’rlar) kabi to‘plamlari nashr etilgan.

Respublika yosh tomoshabinlar teatri hamda Farg‘ona, Qarshi, Qo‘qon, Guliston teatrlarida Anvar Obidjonning “Qo‘ng‘iroqli yolg‘onchi”, “Pahlavonning o‘g‘irlanishi”, “Topsang, hay-hay”, “To‘tiqul”, “Qorinbotir”, “Navro‘z va Boychechak” pyesalari sahnalashtirilgan. Uning asarlari asosida “O‘zbekfilm” kinostudiyasi tomonidan “Tilsimoy-g‘aroyib qizaloq”, “Dahshatli Meshpolvon” komediyalari kino tasmasiga tushirilgan. Anvar Obidjon she’rlariga bastalangan qo‘shiqlarning asosiy qismi bolalarga bag‘ishlangandir.

Uning “Kulchalar” va “Botirvoyning kundaligi” turkumlaridagi qahramonlarning deyarli hammasi turli yoshdagi bolalardir. Bu she’rlarda bolalik tuyg‘ularining sofliqi, orzu-umidlarning beg‘uborligi, tabiatan bir oz shumligi, quvnoqligi kata iste’dod bilan ochib beriladi, o‘quvchini goh yayrab-yayrab kulishga, gohjimgina o‘ylashga, fikrlashga, xulosalar chiqarishga undaydi. Adibning mahorati shundaki, u bola dunyoqarashidagi o‘ziga xosliklarning tub-tubini ko‘ra oladi. Ichki olamini, o‘y-xayollarini, kichik qalbida kechayotgan ruhiy jarayonlarni nozik did bilan kuzatadi. Bir qaraganda, juda oddiy ko‘rinadigan kichik-kichik she’rlarda inson tabiati shakllanishining dastlabki bosqich jarayonlari keng ko‘lamda tahlil etib beriladi. Samimiy yumor, yengil hajv elementlari yorqin ko‘zga tashlanadi. Shoirning “Hali o‘zim bolaman-ku!”, “Sinchkov bola”, “Shu ham fil-mi?” kabi o‘nlab she’rlari shu jihatdan nihoyatda xarakterlidir.

Dadajonim,
Dadajon,
Otim nega
Otajon?
Axir kimga
«Ota»man?
Shuni o‘yla-a-ab
Yotaman.

She'rni o'qiganda endigina so'zlar ma'nosini anglay boshlayotgan bolakayning holati koz o'ngimizga keladi. Uning kutilmagan «muammo»li masala oldidagi o'ychanligi o'quvchining labiga nurli tabassum paydo qiladi.

Anvar Obidjon shariyati obrazlar olamining kengligiva rang-barangligi bilan ajralib turadi. Aytaylik, "Siz eshitmagan qo'shiqlar" turkumida ellik besh qo'shiq bor. Bu o'rinda "qo'shiq" atama sifatida qo'llanmaydi. Balki, turli jonivorlar, qushlarning sayrashi, yoxud predmetlarning kechinmasi tarzida berilib, ramziy mohiyat kasb etadi. Masalan, "Kaklik qo'shig'i", "Koptoklar qo'shig'i", "Chirmanda qo'shig'i", "Miltiqcha qo'shig'i", "G'ulg'ultovuq qo'shig'i", "Qirchang'i qo'shig'i", "Shippak qo'shig'i", "Ruchka qo'shig'i" kabilar. Jumladan, "Bedana qo'shig'i" shunday yangraydi:

Mayli quring to'r qafas
Pit-piliq,
Hech yo'q, sayrab tursam bas,
Pit-piliq,
Azal erkindir zog'lar,
Pit-piliq,
Qafasdadir sayroqlar
Pit-piliq

Shoir xulosasi shuki, zo'r sayroqi qushlarni qafasga soladilar, zog'lar ozod yuribdi. Anvar Obidjon she'riyatining yana bir ahamiyati, shoir she'rining rang-barang shaklidan foydalangan. Bir misrali she'r, ikki, uch, to'rt, besh misrali she'rlar: bu bandga ko'ra rang-baranglik. Ayni damda, to'rt hijodan boshlab, to'qqiz hijo, ba'zan o'n bir hijoli she'rlar yaratgan. "Chumoli" she'ri ancha sodda:

Qayga borar
Chumoli
Boshda parang
Ro'moli
Yelkasida chamadon
Chamadonda
Arpa non

Shoir she'rlarining kaliti sarlavhasidadir. Aks holda bunday she'rlar oddiy bir qofiyabozlikdan iborat bo'lib qoladi. Masalan, "Quyoning tug'ilgan

kunida” she’rining sarlavhisi bo’lmasa uning mohiyati ochilmaydi, she’r ma’noga ega bo’lmaydi. Chunki tug’ilgan kunda:

Ari keldi.
Asal olib,
Echki qopga
Karam solib
Ayiqlik keldi
Qoshiq bilan
Bo’ri – pichoq
Sochiq bilan.

Shundagina har bir hayvonning o’zi nimani xush ko’rsa o’shani ko’tarib kelgani ayon bo’ladi.

O’zbek bolalar adabiyoti taraqqiyotida o’z o’rni, hissiy bo’lgan shoir she’riyati o’ziga xos shaklga, obrazlar tizimiga qofiyalanish tartibiga egaligini alohida qayd etgan Z. Ibrohimova yozadi: “... u bola dunyoqarashidagi o’ziga xosliklarning tub-tubini ko’ra oladi. Ichki olamni, o’y xayollarini, kichik qalbida kechayotgan jarayonlarni, nozik did bilan kuzatadi. Bir qaraganda, juda oddiy ko’rinadigan kichik-kichik she’rlarda inson tabiati shakllanishining dastlabki bosqich jarayonlari keng ko’lamda tahlil etib berilgan”.⁵⁷

Darhaqiqat, Anvar Obidjon bolalarga shunchaki yozmaydi. Uning she’rlari o’quvchiga ta’lim va tarbiya beradi. Shoir kichik yoshli o’quvchilarga she’rlar taqdim qilgan ekan, ular tushunmaydilar deb fikrni soddalashtirmaydi :

Ona quyosh , aksingni
Chizdim yo’lakka
Sen hammaga mehribon,
O’zing bo’lakcha
Nur tushmagan joylarda,
Kuzarmish kulfat.
Yo’lagimni hech qachon ,
Bosmasin zulmat.

Barmoq vaznida yozilgan bu she’rni bog’cha bolasidan tortib, istagan yoshdagi o’quvchi o’qishi, undan zavq olishi mumkin. Sababi, vazni yengil , ya’ni hijolar soni kam. Anvar Obidjon o’z she’larida o’simliklar dunyosini ochib beradi.

⁵⁷Ibrohimova Z. Quvnoqlikka yashiringan iztiroblar. Toshkent, 2005. –B.17

Ismim:–
Kadi-oshqovoq
Barg ostida
Yotaman
Tomga
Palak otaman.

She'rxon oshqovoqning shevada "kadi" deb yuritilishini, bargi katta bo'lib, palak otib, tomga chiqib ketishini o'rganadi. Shu bilan birga uning tabobatdagi ahamiyati oydinlashadi:

Qo'shib yesang
Shakarga,
Dori-darmon
Jigarga...

Shoir oshqovoqning foydasi haqida so'zlashdan tashqari, o'quvchiga hazillashib qo'yishni unutmagan:

Nega uzding
Bandimni,
Sog'indingmi
Mantimni ?

Bunday she'rlarda biologiya, zoologiya, tabiatshunoslik va boshqa fanlarga doir ma'lumotlar badiiy talqin etilishi orqali ma'rifiy-tarbiyaviy ahamiyat ko'zlangani e'tirofga sazovor. Shu ma'noda, shoirning "Turp", "Piyoz", "Nok", "Shaftoli", "Anor", "Gilos", "Pomidor" va boshqa mevalar talqin etilgan she'rlari kichkintoy o'quvchilarda sabzavot va mevalar haqida yaxlit tasavvur uyg'ota olishi bilan e'tiborli.

Anvar Obidjon "Anor" she'rida anorning donalarini askarlarga o'xshatgan. Ma'lumki, Alisher Navoiy "Anor" chistonida anorning foydali xususiyatlarini yashirib bersa, Uvaysiy "Anor" chistonida anorni gumbazga o'xshatadi, anor donalarini "yuzlarida parda tortig'liq o'ltururlar bag'ri qon" deb ta'riflaydi. Anvar Obidjon she'rini ham lug'z desa arziydi. Shoir anor so'zini tilga olmay "har donasi bir askar, bir qal'ada ming lashkarligini, ular panada oq pardali xonada tinch" yotganini tasvirlaydi. She'rning yakuni hamo'ziga xos :

Xonalar tinch
Atrof jim,

Qal'achani
Buzsa kim
Boshlanadi
To'polon....
U yog'i
Sizga ayon.

Shoirda she'riy topishmoq deyishga loyiq she'rlar bor. Faqat shoir dastlabki satrlarda yoki nomida o'sha jismning nomini berib qo'yadi. "Baqlajon", "Mosh", "Handalak", "O'rik", "Pista", "Sarimsoqpiyoz", "Qalampir" kabi she'rlarida shunday holatni ko'rish mumkin. Ammo "Ho'kizning tarjimai holi", "Maymunning tarjimai holi", "Qizilishtonning tarjimai holi" kabi she'rlaridan sarlavhani olib tashlanishi kifoya: bola uchun topshiriq tayyor bo'ladi. Bu turli yoshdagi har xil saviyadagi bolalarni fikrlashga o'rgatadi.

Bolalar she'riyatida ramzlar va timsollar o'zni haqida fikr yuritilar ekan, Anvar Obidjon she'rlari, ayniqsa, bu borada alohida ahamiyatga molikdir. Uning she'rlarida istibdod tig'i ostida bo'yni egilgan bo'lsa-da, erk his-tuyg'ulari qalbini tark etmagan xalqimiz timsoli ramzlarga o'ralgan holda tasvirlanadi. "Kumush uy" turkumidagi "Yaylovni sog'ingan qo'y" she'ri ana shunday asarlardandir. Avvalo, turkum nomiga e'tibor beraylik. Aslida "Kumush uy"ning o'zi ham Vatan ramzi. Zero, Ipak qurti qurgan eshigi-derazasi yo'q kumush uy aslida xalqimizni etmish yil tentiratgan kelajagi qorong'u, xayoliy sotsialistik tuzum, "Yaylovni sog'ingan qo'y" esa istibdod zanjirlari ostida ezilgan, qorni to'q bo'lsa-da, qadri yo'q, boshi egiklar timsoli:

- Ishlar qalay, -
Desam, Qo'y
Javob berdi
Surib o'y:

- Kamchilik yo'q
Oziqdan...
Bezor bo'ldim
Qoziqdan.

"Aka-uka" she'rida mustaqil Vatan kelajagi bo'lmish o'sib kelayotgan yosh avlod ramziy yo'sinda kechagi kunimizdagi qo'li bog'liq, ko'zi bog'liq,

istibdoddan yurak oldirib qo`ygan katta avlodga qiyoslanadi. Akaning pastga, jarlikka "taka-puka termilishi" bejiz emas, chunki jarlik aslida tubanlik ramzi, ikkinchidan esa, uning ko`z oldida xalqimizning istiqloq yo`lida qurbon bo`lgan minglab farzandlari taqdiri turibdi:

Jar bo`yida turishar
Aka-uka.
Aka pastga termilar
Taka-puka.
Yuksakdagi lochinga
Boqar uka,
Guyo ko`kda jim qanot -
Qoqar uka.

Ukaning nigohi esa ko`kda parvoz qilayotgan lochinga tikilgan. CHunki ko`k ham, unda parvoz qilayotgan lochin ham aslida erk ramzlari, ukaning esa parvozi baland, nigohi istiqloqning yorishiá kelayotgan porloq nurlariga tikilgan. SHu bois uka yosh kitobxon ko`z o`ngida Lochin yanglig` Yrkin, erki uchun kurashga tayyor Inson timsoli sifatida namoyon bo`ladi.

"Yantoqlar haqida qo`shiq" ham ozodlik, erk uchun kurash tuyg`ulari etakchilik qilishi bilan e`tiborga molikdir. "Suvsizlikdan so`lmasdan, garmseldan jon saqlab, yovuz sahroni engib" yashayotgan "yantoqlar" ham aslida xalq ramzi. Garchi u "yovuz sahro"da "suvsizlikdan so`lish"ga, "Garmsel"ning o`tli shamollari ta`sirida asta-sekin o`limga mahkum qilingan bo`lsa-da, biroq "yantoqlar"ning chuquð o`rnashgan, mustahkam ildizi har qanday sharoitda ham yashash uchun kurashga chorlaydi, shu bois ham yantoqlar doimo gullaydi, meva tugadi, kelajak avlodni yaratadi. Binobarin, zukko kitobxonning sinchkov nigohi bu she`rda xalqimizning istibdod tig`i ostida o`tgan keyingi yuz yildan ortiqroq davr mobaynidagi tarixi ramziy yo`sinda aks ettirilganini darrov payqab oladi. SHoir:

Ezib o`tdi yilqilar,
Ezib o`tdi nortuya,
Tiklandingiz kaytadan
Olamda biz bor, deya,
Balli sizga, yantoqlar!
Yancholmadi bo`ronlar,
Kuymadingiz otashdan

G`animlar ham hayrondir
Bunday chidam, bardoshdan,
Balli sizga, yantoqlar!

der ekan, bu misralardagi "yilqilar" va "nortuya" ham yurtimizga bostirib kelgan turli g`animlar timsoli yanglig` namoyon bo`ladi. CHingizxon suvoriylarining yilqilari va arablarning tuyalari oyog`i ostida ezilgan, toptalgan xalqimiz o`zini baribir tiklab olgani, uni turli taloto`plarning bo`ronlariyu otashlari ham yo`q qilolmaganidan hatto g`animlariing o`zlari xam hayronliklarni ishonarli tasvirlangan. Yhtimol, yosh kitobxon bu imo-ishoralar, ramzlarni to`la tushunmas, biroq masal ko`rinishidagi (ramzlar, timsollarga asoslangan) asarlar shunisi bilan ham xarakterliki, ulardan har bir kitobxon o`ziga kerakli narsani uqib oladi. Barcha yoshdagi kitobxonlarga mo`ljallangan bunday asarlar shu boisdan ham mazmunan ko`p qatlamli bo`ladi.

Anvar Obidjonning istiqlool davridagi sermahsul ijodi istiqlool sharofati bilan milliy, madaniy, adabiy qadriyatlarimiz bor bo`y-bastini qayta rostlayotgan bugungi kunda shoir ijodida ma`rifiylik-tarbiyaviylik masalalari alohida o`rin egallab borayotganligi, bolalar adabiyotimiz ming yillik tarixi bilan insoniyatni tom ma`noda ma`naviy-axloqiy kamolot sari chorlagan o`z milliy o`zanlari, sarchashmalaridan tobora dadillik bilan bahra olayotganligini tasdiqlashga xizmat qiladi. Jumladan, uning "Maktab" she`ridagi

Qunt ila qirq hunar olmoqqa shahd aylang,
Shamoldan ham shakar olmoqqa shahd aylang.
Zamondan-da yurib ilg`or, bo`lib koshif,
Har ilmdan samar olmoqqa shahd aylang.
O`qing, qudrat ila shuhrat kerak yurtga,
Ma`rifatga tashna millat kerak yurtga
satrlari fikrimizning yaqqol dalilidir.

Olti to`rtlikdan tashkil topgan va har bir to`rtlikka "kerak yurtga" radifi bilan tugallanadigan ikki misra qo`shilgan kattagina hajmli ushbu she`rda yosh avlod dunyoga dong`i taralgan ajdodlarimizdan o`rnak olib, buyuk kashfiyotlar qilishga, dunyo sari yo`l ochib, millat nomini besh qit`ada doston etishga da`vat etiladi.

Faxriya tarzidagi ushbu she`ning ma`rifiy-tarbiyaviy ahamiyati nihoyatda beqiyos. Zero, aynan istiqlool sharofati ila xalqimiz minglab yillik tarixga ega bo`lgan milliy, madaniy, adabiy, diniy, tarixiy qadriyatlari bilan faxrlanish imkoniyatiga ega bo`lgan esa, ushbu faxrlanish tuyg`usi mustaqil davlatimizning porloq ertasini yaratuvchi yosh avlodga yo`lchi yulduz bo`lib, ularni ilm-ma`rifatda kamolga erishib, buyuk ajdodlarimizga munosib izdoshlar bo`lishga chorlashi ham shu qadar tabiiy.

She`ning birinchi to`rtligida maktab "baxt narvoni", "bilim koni", "zakovat donining xirmoni" singari an`anaviy baland pardalarda ta`riflanib, "o`g`il-qizlar" ulkan murodlarni ko`zlab o`qishga da`vat qilinar ekan, to`rtlikka naqarot sifatida kelayotgan "O`qing, minglab ahli dono kerak yurtga, / Yana Bobur, Ibn Sino kerak yurtga" misralarida shoir yurtimizga Boburu ibn Sino singari "minglab ahli donolar" kerakligini alohida ta`kidlaydi. Bu bejiz emas, albatta. Chunki mustaqil mamlakatimizning porloq kelajagi, dunyo hamjamiyatida o`zining munosib o`rniga ega bo`lishi, avvalo, bilimdon avlod bilan belgilanishi shubhasizdir.

SHunisi diqqatga sazovorki, she`ning har bir to`rtligida ulug` ajdodlarimiz ilm sharofati bilan erishgaí darajalarning alohida bir qirrasi qalamga olinadi. Jumladan, ikkinchi to`rtlikda qiyoslar yanada balanā darajaga ko`tarilib, Navoiy so`zni zar darajasiga ko`targani (ya`ni so`z zargari ekanligi), imom Buxoriy payg`ambarimizning ishonchli (sahih) hadislarini izlab dunyo kezzanligi, Xorazmiy riyoziyot shohē darajasiga erishganligi, Mirzo Ulug`bek yulduzlarga etganligi - barchasi ilm istash (izlash)ning munavvađ natijalari deya ta`riflanadi va yana qissadan hissadan sifatidagi naqarot misralarda yosh kitobxonga murojaat qilinib, bugungi kunda yurtimizga ilmi bilan Farg`oniy, Huvaydo, Beruniy, Termiziy, Najmiddin Kubrolar izdoshlari, o`rinbosarlari darajasiga ko`tarilajak avlod kerakligi haqidagi xulosaga kelinadi.

Uchinchi to`rtlikda yurtimiz tarixiga murojaat qilinib, bugungi mustaqillikka o`z-o`zidan erishilmaganligi, xalqimizning minglab yillik tarixi ozodlik, mustaqillik uchun kurashlar tarixidan iborat ekanligi, demakki,

bugungi navqiron avlod ilm cho`qqilarini egallash bilan buyuk yurt tarixini anglab, yurtimiz ozodligi uchun sohibqiron Amir Temur, SHiroqdek vatanparvar, idrokli posbonlar bo`lishlari kerakligi haqida fikr yuritiladi.

Qiyoslar asosiga qurilgan oxirgi band ("ma`rifatsiz elat maqsadda jam bo`lmas" - "ma`rifatli o`lka yotga qaram bo`lmas", "maktab quyosh ersa, ilm nurdir"), nazarimizda, she`rda ilgari surilgan barcha fikrlarning mantiqiy yakuni, qaymog`i yanglig` jaranglaydi hamda yurtga ertangi taraqqiyot uchun "fikri yorug` avlod" kerakligiga yosh kitobxonni qat`iy ishontiradi va ruhlantiradi.

Anvar Obidjonning "0099-raqamli yolg'onchi", "Ey, yorug` dunyo", "Alamazon va uning piyodalari" kabi qissalarida hamda, "Botinkaning tufliga xati" tipidagi turkum she`rlari ham o`quvchini befarq qoldirmaydi. Anvar Obidjon faqat tabiatni tasvirlovchi, turfa xil ramziy, majoziy obrazlar yaratuvchigina emas, balki ijodining kata qismida bolalar dunyosi, ruhiyatini ham tasvir etgan. Uning "Dahshatli Meshpolvon" ertak-qissasi esa mustaqillik arafasida yozilgan tom ma`nodagi "ozodlik varaqalari" edi (Sattorov M.). Asarda vatanparvarlik va mustaqillik tuyg`usi yosh qahramon timsolida gavdalangan. Adib bu ertak qissani "Alpomish", "Ravshan" kabi xalq dostonlari ohangida yozadi. Bu o`z navbatida bolalar adabiyotiga xalq dostonlari ruhini olib kirdi, desak yanglishmaymiz. Yozuvchi qahramonini o`z tilidan xomsemiz, anchayin mechkay, yebto`ymas, hatto bir qadar tekinxo`r tasvirlaydi. Bolaligida buvisining qo`liga qarab o`sgan bo`lsa-da, aqli kira boshlagach, ota-onasini bosqinchi dushmanlar asir qilib olib ketgani, ularning qiynoqda azoblanayotganlarini his qilgach, qalbida isyon tuyg`usi jo`sh uradgi. Meshpolvon ozodlik yo`lida tish-tirnog`igacha qurollanadi: ostida oqsoq xachir, qo`lida dastkalla, o`qlov, qalqon-qozonning yog`och qopqog`i. Bu yurish ishtirokchilaridan biri do`sti, Go`ro`g`libek va Ravshanxonlar avlodidan bo`lgan Oshiqbola. Muallif Oshiqbolani ham polvonlikda bobolaridan kam emasligini xalq dostonlariga monand tasvirlaydi: masalan, oltisida o`zini otda erkin tutadigan, yettisida nonga xanjarda yog` surtadigan, sakkizida o`q-yoy

bilan tangani yirtadigan... o'n birida uyida oshna kutadigan, o'n ikkisida haftalab ovga ketadigan va h.k. Meshpolvon o'z lashkari bilan bosqinchi Sepkilshohga qarshi ayovsiz jang qiladi. Ular Qizqo'rg'onga yetib kelgach, shundan voqif bo'ladilarki, bu yerda turli mamlakatlardan qul – asira qilib keltirilgan go'zal qizlarni qo'rg'onda “tarbiyalab”, so'ng sayillarda katta pulga sotar ekanlar. Asarda Sepkilshoh saltanatining ma'naviy chirikligi bukri choltidan aytilgan fikrlarda oydinlashgan. Doston-qissa nihoyasidagi hayotmamot jangi ezgulik va adolatning g'alabasi bilan tugaydi. Sepkilshoh bandilari ham isyon ko'targach, Meshpolvon lashkarlarining qo'li baland keladi. Meshpolvon boshiudan qattiq jarohatlansa ham uning ota-onasi, qarindosh-urug'lari, millatdoshlari, Vatani ozod bo'ladi. Qahratoniya Meshpolvonning do'sti Oshiqbola qo'liga o'tadi. Uni Oytumorga o'ylantirib qo'yishadi. Meshpolvon ota-onasi va tabib qiz Achaxon bilan o'z yurtiga qaytadi. Umuman, ertak qissada xalq og'zaki ijodining ko'pgina janrlaridan keng foydalanilgani uning xalqchilligi, qiziqarliligini ta'minlashga xizmat qilgan. Asarning g'oyaviy dolzarbligi esa hamon pasaygani yo'q.

Anvar Obidjonning bolalarga atalgan nasriy asarlaridan yana biri “Alamazon va uning piyodalari”dir. Adibning bu turkum qissalari ham yosh avlodga, aniqrog'i “ona yurtning jasur farzandlariga bag'ishlangan”. Bu asarning qahramoni ham o'smir yoshidagi olovqalb yigit – Alamazon. U toshtaqaliklar shevasida gurkirab yonayotgan gulxanni anglatadi. Alamazon turkumidagi qissalar ikki mustaqil asardan iborat. Birinchisi –“Alamazon va uning piyodalari”, ikkinchisi “Yaltiroq tugma”. Ularning har ikkalasi ham mustaqil sujet, maqsad-mohiyatiga ega. Har ikkala asarda qahramon o'z nomiga munosib ekanligi ayonlashadi. Ular o'z yurti, qishlog'i qismatiga bezovta qalb bilan yondashadi. Alamazondagi mushohadakorlik, hayot jumboqlarini yechishga kuchli ishtiyoq, jamiyatda faol munosabatda bo'lish sezilib turadi. Jumladan, Alamazon – tafakkuri uyg'oq bola. U katta odamlarga o'xshab, xohlagan kitobini tanlab o'qiy olmasa-da, jahon bolalar adabiyotidagi mashhur Chippolino, Buratino, Tom Soyer, Gek Finn, Ravshanbek, Alpomish

kabi qahramonlar bilan “Alifbe”ni yod olgandan buyon olishadi. Shuningdek, akasining kitob taxmonidan “O’tkan kunlar”(A.Qodiriy), “Sarob”(A.Qahhor), “Choliqushi” (Rashod Nuri Guntekin), “Anna Karenina” (L.N.Tolstoy)ni ham o’qib chiqishga muyassar bo’ladi.

Bu kitoblardan ta’sirlangan Alamazon do’sti Eshmat bilan birga xazina qidirishga, agar topsalar yaylov etagida o’n ming kishilik stadion, ko’p qavatli uy qurish, marmar devorli kattakon choyxona qurish, ko’chalarga asfalt yotqizish, o’zlari yashayotgan Qo’chqorsaroy ustidagi ko’prikni yangilash, hatto qishloqda bitta durustroq oshxona qurishni ham mo’ljallashadi. Shuningdek, butun umri boshlang’ich sinflarga dars berish bilan o’tgan Ahmadali otaga atab terak bo’yi haykal o’rnatmoqchi bo’ladilar.

Umuman, qissalardagi obrazlar, nomlar va tafsilotlar goh fantastik detallar orqali, goh tamsiliy, kinoyaviy ifoda etilarkan, yozuvchining ko’zlagan maqsadi yosh kitobxonlarni mushohadaga undash, o’z yurti tarixini o’rganish, Vatani va xalqining taraqqiyotiga hissa qo’shishga undash ekanligi anglashiladi. Alamazon tog’asi kashf qilgan uxlatadigan doridan ichib uxlab qoladi-da, asar tarkibidagi sarguzashtlar, g’orga qilingan sayohatlar aslida tushda bo’lgani, Zimistonsaroy, Yulduzistondagi voqealar, kishilarni uyqusida ko’rgani dori ta’siri ketgach ayonlashadi. Ammo, Alamazon uyqudan uyg’onsa ham uning ta’siridan qutulolmaydi. U g’ordagi odamlarga yorug’ dunyoni boshlab borishiga va’da beradi:

“–Azizlarim, menga ishoning, men baribir sizlarni yolg’iz qoldirmayman. Sizlarni, siz bilan birga Yulduzistondagi hamma odamlarni qorong’u g’ordan yetaklab chiqaman. Hammangiz quyoshni ko’rasiz, quyoshni! Men Yorug’ dunyo nomidan gapiryapman...”

Anglashiladiki, Anvar Obidjonning yuqoridagi qissalarida Vatan mustaqilligi orzusi ilgari surilgan.

Xulosa qilib aytganda, o’zbek bolalar adabiyotining yosh avlod dunyoqarashini shakllantirishdagi muhim o’rni avvalo, shunday asarlar orqali yaqqol ko’zga tashlanadi. Zero, istiqlol davri o’zbek bolalar adabiyotida ham

mavzularning rang-barang talqini, g'oyaviy dolzarbligi obraz va mundarijasi takomillashdi. Yangi voqelikni o'zida teran aks ettirayotgan adabiy ijod namunalari bugungi bolalar adabiyotining eng katta yutug'idir. Bu jihat A.Obidjonning ertak-dostonlarida yaqqol ko'rinadi:

Anvar Obidjon faqat tabiatni tasvirlovchi, turfa xil ramziy, majoziy obrazlar yaratuvchigina emas, balki ijodining kata qismida bolalar dunyosi, ruhiyatini ham tasvir etgan. Uning "Dahshatli Meshpolvon" ertak-qissasi esa mustaqillik arafasida yozilgan tom ma'nodagi "ozodlik varaqalari" edi (Sattorov M.). Asarda vatanparvarlik va mustaqillik tuyg'usi yosh qahramon timsolida gavdalangan. Adib bu ertak qissani "Alpomish", "Ravshan" kabi xalq dostonlari ohangida yozadi. Bu o'z navbatida bolalar adabiyotiga xalq dostonlari ruhini olib kirdi, desak yanglishmaymiz. Yozuvchi qahramonini o'z tilidan xomsemiz, anchayin mechkay, yebto'ymas, hatto bir qadar tekinxo'r tasvirlaydi. Bolaligida buvisining qo'liga qarab o'sgan bo'lsa-da, aqli kira boshlagach, ota-onasini bosqinchi dushmanlar asir qilib olib ketgani, ularning qiynoqda azoblanayotganlarini his qilgach, qalbida isyon tuyg'usi jo'sh uradgi. Meshpolvon ozodlik yo'lida tish-tirnog'igacha qurollanadi: ostida oqsoq xachir, qo'lida dastkalla, o'qlov, qalqon-qozonning yog'och qopqog'i. Bu yurish ishtirokchilaridan biri do'sti, Go'ro'g'libek va Ravshanxonlar avlodidan bo'lgan Oshiqbola. Muallif Oshiqbolani ham polvonlikda bobolaridan kam emasligini xalq dostonlariga monand tasvirlaydi: masalan, oltisida o'zini otda erkin tutadigan, yettisida nonga xanjarda yog' surtadigan, sakkizida o'q-yoy bilan tangani yirtadigan... o'n birida uyida oshna kutadigan, o'n ikkisida haftalab ovga ketadigan va h.k. Meshpolvon o'z lashkari bilan bosqinchi Sepkilshohga qarshi ayovsiz jang qiladi. Ular Qizqo'rg'onga yetib kelgach, shundan voqif bo'ladilarki, bu yerda turli mamlakatlardan qul – asira qilib keltirilgan go'zal qizlarni qo'rg'onda "tarbiyalab", so'ng sayillarda katta pulga sotar ekanlar. Asarda Sepkilshoh saltanatining ma'naviy chirikligi bukri chol tilidan aytilgan fikrlarda oydinlashgan. Doston-qissa nihoyasidagi hayot-mamot jangi ezgulik va adolatning g'alabasi bilan tugaydi. Sepkilshoh bandilari ham isyon ko'targach, Meshpolvon lashkarlarining qo'li baland keladi. Meshpolvon boshiudan qattiq jarohatlansa ham uning ota-onasi, qarindosh-urug'lari, millatdoshlari, Vatani ozod bo'ladi. Qahratoniya Meshpolvonning do'sti Oshiqbola qo'liga o'tadi. Uni Oytumorga o'ylantirib qo'yishadi. Meshpolvon ota-onasi va tabib qiz Achaxon bilan o'z yurtiga qaytadi. Umuman, ertak qissada xalq og'zaki ijodining ko'pgina janrlaridan keng foydalanilgani uning xalqchilligi, qiziqarliligini ta'minlashga xizmat qilgan. Asarning g'oyaviy dolzarbligi esa hamon pasaygani yo'q.

XX asr o'zbek bolalar adabiyotining so'nggi choragi hamda istiqloq davri nasri va nazmidagi shakliy, janriy rang-baranglik, mavzu dolzarbligi, mazmundorlik ko'lamiga haqida so'z borganda uni Anvar Obidjon ijodisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. U har qanday mavzuni yoritishda bola qalbiga mos ohang, davr ruhini aks ettira oladigan va ayni paytda g'oyat qiziqarli uslub, o'ziga xos jilo bera olgan shoir, adib va dramaturgdir. Ayniqsa, zamon bilan hamnafaslik, jahon adabiyoti an'alarini

o'zbek bolalar adabiyotiga singdirish, jumladan, bolalar nasrida ham modernistik obraz va detallar yaratishda milliy ohang uyg'unligini saqlab qolish ham Anvar Obidjon ijodiga xos tamoyildir. Adibning "Dahshatli Meshpolvon", "Meshpolvonning janglari", yoki "Alamazon va uning piyodalari", "Yaltiroq tugma" dilogik qissalari, shuningdek, "Oltin yurakli Avtobola" asari shu jihatdan o'zbek bolalar adabiyotida yangi voqelik hisoblanadi. Bu asarlardagi obrazlar ham shu kunning qahramonlari. Va ular oddiy bola emas: "dahshatli Meshpolvon", "g'aroyib, olovqalb Alamazon", yoki temirtan Avtoboladir. Ular tinib-tinchimasgina emas, ozodlik va haqiqat uchun, o'z erki va haq-huquqi uchun kurashchuvchan, jasur hamda erklarparvar bolalar. Adib shu sababli "Alamazon" turkumidagi qissalarini yosh avlodga, aniqrog'i "ona yurtning jasur farzandlariga" bag'ishlagan.[1.100]

"Alamazon va uning piyodalari" qissasining bosh qahramoni Alamazon. U toshaqaliklar shevasida gurg'urab yonayotgan gulxanni anglatadi. Alamazon yoshligidanoq kitobga mehr qo'yib, jahon bolalar adabiyotidagi tengdoshlari CHippolino, Buratino, Tom Soyer, Gek Finni, o'zbek xalq dostonlaridan Ravshanbek, Alpomish kabi qahramonlarni savodi chiqqandan buyon taniydi, shuningdek, o'zbek va jahon mumtoz adabiyot durdonalaridan bahramandligi ayonlashadi. Alamazon bu kitoblarni shunchakè o'qish bilan cheklanmay, ulardan ta'sirlanib, do'sti Eshmat bilan xazina qidirib topish, topganda uni nimalarga sarflash haqida reja tuzadi. Y'ng avvalo, yaylov etagida o'n ming kishilik stadion, ko'p qavatli uy, marmar devorli kattakon choyxona qurish, ko'chalarga asfal't yotqizib, ko'priknı yangilash, umuman, qishloqlarida zamonaviy inshootlar barpo etish, hatto butun umri boshlang'ich sinflarga dars berish bilan o'tgan Ahmadali otaga atab, terak bo'yi haykal o'rnatmoqchi bo'ladi. [1.7]

Yozuvchi bu asarni 1976-78 yillarda yozganiga e'tibor berilsa, uning dolzarbligi va kelajakni yorqin tasvir eta olish mahorati yanada oydinlashadi. Ayniqsa, bolalar kitobxonligida hikmat ko'pligi Alamazonning uyg'oq tafakkuri bilan ko'rsatib berilgan. Rost, qissadagi voqealar ertaklarga xos sayohat, tush ko'rish, tilsimlanish motivlari yordamida tasvirlanadi. Goh ilmiy-fantastik, goh realistik bo'yoqlarda badiiy talqin etilgan hikoyalar zaminida hayot haqiqati yotadi, albatta. Alamazon tog'asi professor Og'abek Turkoniy olib kelgan antiqa dori - uni tatib ko'rganda kishi xuddi ertaklardagidek murod maqsadga etishiga qiziqib qoladi: buni o'zi va o'rtog'i Y'shmatda sinab ko'radi. U Jek Londonning "Uch qalb" kitobidagi qahramonlar, ularning g'ordan topgan behisob xazinalari haqida xayol surib yurganidan, o'zlarining Jandag'origa ham "xazina bijib yotgan"iga ishonganidan, dori ta'sirida uxlagach, tushida Zimistonsaroy orqali Yulduzistonga kelib qoladi. U erda Humo Xartum, Qo'tirlar sulolasi, Isqirtlar mamlakati va ular boshqargan tuzum hamda odamlari bilan tanishishga muyassar bo'ladi. Tirtiqliq, SHiltiq, Qo'tir Beshinchi, Malika Maston, Idris Ibrohim, Barri Baraka, Qo'tir Beshinchi, Fisqiddin Makru Maraz, Isom Ittu Iskabtopar, Hoshim Heziddin Xum kabi kasb-kor va fe'l-atvor bildiruvchi kishilar bilan tanishadi. Ayniqsa qo'tirlar sulolasi tugab, Isqirt Birinchining taxtga o'tirish marosimi shunday bayon qilinadi:

"-He-he, he-e-e-ey! Eslilaru nodonlar, xafalaru shodonlar, go'ng hidlagan cho'ponlar, gul hidlagan juvonlar, eshitmadim demanglaro-o-ov! Isqirt Birinchi padari oliylari mamlakat aholisiga katta g'amxo'rlik ko'rsatib, bugundan e'tiboran

ularni yuvinish va cho`milishdek mushkulotdan butunlay ozod qiladilar... qasddan yuvinayotgan yoki cho`milayotgan paytda qo`lga tushirilgan baliqpadarlar esa xavfli g`alayonchi sifatida achigan zindonga tashlanadilar." (36-b.)

Bolalar adabiyotining o`ziga xos xususiyatlari tasnif qilinganda uning ikki yo`nalishli ekani, bolalar uchun asar syujeti, kattalarga esa g`oyasi muhimligi ta`kidlanadi. Mazkur asar katta-yu kichik kitobxonga birdek xizmat qila olishi shundan. Bolalar qahramonlarning nomlanishi, Isqirt Birinchi yuvinishni yo`l ko`rgani uchun butun mamlakat isqirtlikka yuz tutishi, unga xizmat qiladigan Dutoriy singari shoirlarning "Yuvmagan betingiz muncha chiroyli, Mog`or bosgan etingiz buncha chiroyli, U yoningiz kir erur, bu yoningiz kir..." qabilidagi she`rlar bitib, irkitlikni ommalashtirishga hissa qo`shganidan miriqib kulsa, etuk tafakkurli insonlar bu kinoyalar ostida zil-zimbil dard, yaqin o`tmishdagi tarixning majoziy tasviri aks etganini yaqqol anglaydi. SHu ma`noda Asardagi Yulduziston, Ajdarobod, Elkantog`, Tandir, Jandag`or, Issiqg`or, Qo`chqorsoy kabi joy nomlari ham ramziy tamsillardir.

Adibning o`rta asrlar tarixi, sobiq mustabid tuzum davri voqealarini goh xalq dostonlari ohangida, goh hajvga yo`g`irib, goh esa bolalarga xos yashirin tilda aks ettirishi bejiz emas. Unda uchragan joy va odamlar nomi biror geografik xarita yoki asarda uchramaydi. Bularning ko`pchiligi muallif topilmasi. Ammo ular o`quvchini mushohadaga undaydi. CHunki har bir ifoda va obraz talqinida ramziylik ustuvor. Qahramonlar o`zi tug`ilib o`sgan qishloq, yurti tarixini, ulug` mutafakkirlar qoldirgan ma`naviy merosdan bahramand bo`lishni juda-juda xohlaydi, dinini chalachulpa biladigan, o`tmishidan xabarsiz, soxta, isqirt dohiylar boshqarishi tufayli nopoklikka yuz tutgan mamlakat qachondir yorug`likka chiqishiga ishonishadi. Bunda Humo Xartum alohida o`rnak bo`ladi. Zotan, Alamazon uyqudan uyg`onsa ham g`ordagi odamlarni Yorug` dunyoga boshlab borishga va`da beradi: "-Azizlarim, menga ishonib, men baribir sizlarni yolg`iz qoldirmayman. Sizlarni, siz bilan birga Yulduzistondagi hamma odamlarni qorong`i g`ordan etaklab chiqaman..."

Asarning bosh g`oyasi - Yorug` dunyoga chiqish. Bu so`z zahirida nima yotgani endi barchaga ma`lum. Uning cheksiz mohiyati va imkoniyatlari chorak asr davomida birma-bir namoyon bo`lib kelmoqda. Ammo asar yozilgan vaqtda chindan ham o`sha "Qora tuynuk" qachon ochilishi noma`lum edi. Istiqloq tufayli Humo qushi xalq boshiga qo`ndi. Natijada, avlod-ajdodini tanimay ulg`ayayotgan Yulduziston farzandlari Zimistonsaroydan qutulganiga amin bo`lamiz. Yorug` dunyo nafaqat bugungi kunlar, balki, keng dunyoga intilish, tanilish timsoli hamdir.

Shu ma`noda A.Obidjonning "Alamazon va uning piyodalari" qissasida intellektual salohiyati yuqorè bo`lgan yosh qahramonning vatanparvarlik, yurtparvarlik tuyg`ulari yorqin namoyon bo`lgan. Asarda xalq onaga, mamlakat esa uning yo`rgagidagi go`dakka o`xshatilishida ham hikmat bor. Mamlakat necha asrlik tarix davomida turli amaldorlar qo`lida har xil kuyga tushsa-da, xalq o`zligida sobit qolib, qadriyatlari, urf-odatlar, ma`naviy merosini butunlay unutib yuborgani yo`q, degan qarash mavjud.

Umuman, qissada o`tmish va kelajak, tarix va taqdirlar erk va ozodlik motivlarida o`zaro tutashadi. Humo Xartum, shoh Feruz, Majiddin Ravshaniy,

professor Og`abek Turkoniy obrazlari talqinida olis va yaqin tariximizdagi hayot bilan birga kelajakda qilinajak kashfiyotlar uyg`unlashib ketadi. Asar "hazilga o`ch" bolalar uchun lirik va komik maylga sug`orilgan ekan, undagi bosh g`oya esa har bir kitobxonning tafakkuri bilan birga ulg`ayib, anglanib borishiga shubha yo`q.

O`zbek bolalar adabiyoti umumadabiyot, jahon va qardosh xalqlar bolalar adabiyoti ta`sirida, ayniqsa, bolalar ijodkorlarining mustaqillik arafasi va istiqlol yillarida yozgan badiiy barkamol, uslubiy va shakliy jihatdan qiziqarli, g`oyaviy dolzarb asarlari bilan to`lishdi. Jumladan, Anvar Obidjonning turli buyumlar, jonzotlar, o`simliklar haqida, Vatan va yurt ozodligiga bag`ishlangan she`r va doston-qissalari o`quvchini har jihatdan zukko, ma`naviy etuk, yurt tarixi va xalqiga e`tiqodli bo`lishga undaydi. Uning "Oltin yurakli Avtobola" (1988) ertak-qissasi esa davr nafasini o`zida yorqin aks ettirgan asarlardan biridir. Yrtak-qissa sobiq mustabid tuzum davri bolalar adabiyotining mavjud "qolip"lariga chek qo`yib, jahon ilmiy-fantastikasi, o`zbek mumtoz abiyotida kuzatilgan noan`anaviy fantastik obraz yaratish, tafakkuri yangilanayotgan zamon ruhini bolalar adabiyotida namoyon bo`lishi dalilidir.

Yrtak-qissadagi etakchi obraz - Avtobola. U oddiy emas, oltin yurakli robot bola. O`zbek adabiyotida robot obrazini ko`pgina asarlar, jumladan, fantastik adib H.SHayxovning "Olmos jilosi" qissasidagi Beganaz timsolida ko`rish mumkinligi ilmiy asoslangan.[3.30] A.Obidjonning Avtobolasi esa ancha mukammallashgan, shu bilan birga, o`zbek bolalar adabiyotidagi ilk robot boladir. U ayyorlikni mutlaqo bilmaydigan, to`g`riso`z, soddadillik, mehribonlik va pokizalik timsoli. Bu obraz qissaning 4-hikoyasidan boshlab, asosiy qahramonlar - Bekxo`ja, Kamol Kamtariy, Supersur hayotidagi voqealardan yigirma yil o`tgach, muxbirlar tarqatgan yangilik sifatida tilga olinadi. Muxbirning shov-shuvli hodisa haqidagi savoliga professor javobidan bu temirtan fikran barkamol avtoodam emas, balki jamiyat oldidagi burchini hali chuqur his qila olmaydigan kibernetik Avtobola ekani, uning mustaqil fikrlay olish qobiliyati birmuncha chegaralangani, unga muntazam ravishda yo`l-yo`riqlar berib turish joizligi anglashiladi.

Oltin eng noyob qimmatbaho, nodir metall, zar, tilla bo`lib, har qanday qimmatbaho yoki aziz narsaga nisbatan ham aytiladi. [2.118] Har bir bolaning yuragi chindan ham dunyodagi eng pokiza, asl tuyg`ularga limmo-lim. Faqat nosog`lom muhitgina ularni qing`ir yo`lga boshlashi mumkin. Bola tabiatan yo`l-yo`riqqa ehtiyojmand bo`lsa-da, "avto" (yunoncha "autos") so`zining "o`zi", "o`zim" ma`nosini anglatishida bolaning mustaqillikka intilishi yotadi. Ayni paytda uning soatiga 170 kmgacha yugurib, avtomatik boshqarilishi natijasida har qanday topshiriqni bajarishi zohiriy ma`nosidir.

A.Obidjon asarda ezgulikka yo`g`rilgan bolalik olamini o`z manfaatlari yo`lida yovuzlikka boshlagan jamiyat munosabatini ifodalaydi.

Bekxo`janing otasi bir vaqtlar paxtachi boy bo`lgan. Hokimiyat "qizil"larga o`tgach, u bor bisotini tuyalarga ortib, to`ng`ich xotini va bolalarini ergashtirib, uzoq yurtga bosh olib ketadi. Kenja xotini qattiq shamollashdan betob yotgani sababli olti oylik o`g`li Bekxo`ja bilan shaharda qoladi. Boyning paxta zavodi, dang`illama uylari, qolgan-qutgan mol-mulki davlat tomonidan musodara qilingach, faqat shahar chetidagi kichik chorbog` kenja xotiniga xatlab beriladi. Bekxo`janing

onasi savodxon ayol bo'lib, hamma uni Otin bibi deb atardi. Otin bibi o'g'lini bilimdon, tadbirkor, so'zamol qilib tarbiyalaydi. Bekxo'ja yoshi etib, maktabga borgach, dunyoviy ilmlarni egallashga ham zo'r ishtiyoqi borligini ko'rsatadi.

Bekxo'ja nomida beklik, xo'jayinlik bo'lsa-da, uning o'tmishi "qorong'i". Bolaligida uni "sarqit", "paxtachi boy"ning zurriyodi sifatida tahqirlashgan. Maktabda zehni o'tkir bo'lishiga qaramay, armoni ko'p. "Olamda shunaqa narsalar borki,- deydi Bekxo'ja Kamol Kamtariyga,-ularni laboratoriyalarda yasab bo'lmaydi. Ko'z o'ngimda qanchadan-qancha jahonshumul kashfiyotlar qilindi, lekin biron-bir kashfiyotchi menga ota yasab berolmadi. Bolalik, o'spirinlik davrim mung'ayish, farzandini erkalab turgan otalarga ichikib termulish bilan o'tdi. Sen buni tushunasanmi, olim". [1.251]

Yrtak-qissada Bekxo'janing yoshligida tarixni sevishi, ajdodlarimiz qahramonliklaridan faxrlanishi, tarix darsini o'qimagan, tushunmagan tengdoshlaridan g'azablanishi tilga olinadi. Xususan. Muqannani Torobiy bilan almashtirgan Kamolni "kallavaram" derdi.

Ammo Bekxo'ja 14 yoshga etganida to'satdan shol bo'lib qoladi. Shundan keyin G'ani zargar degan tog'asi uni "tarbiyasi"ga olib, o'z kasbini ham o'rgata boshlaydi. Bekxo'janing butun taqdiri, tafakkuri va hayotga bo'lgan munsabati shundan keyin keskin o'zgaradi. U to'rt-besh yilda bu "kasb"ning sir-asrorini puxta o'zlashtiradi. SHahar chetidagi osoyishta chorbog' Ko'rshapalak laqabli mashhur qulfbuzar to'dasining bosh maslahatxonasiga aylanadi. Bekxo'ja qismati endi shu to'da bilan bog'liq kechadi. Paxtachi boy qurdirgan sirli erto'lalar o'g'irlangan mol saqlanadigan omborlarga aylanadi. G'ani zargar yashirinch tilla sotayotib, qo'lga tushadi, qamaladi. Bekxo'ja tog'asini qutqarish chorasini izlab, bir paytlar maktabda birga o'qigan, endilikda texnika fanlari nomzodi ilmiy unvoniga ega Kamol Kamtariyga maktub yozadi...

Kamol Kamtariy ma'rifatga intilgan olim. U fan-texnikaga qiziqadi, kashfiyotlar orqali xalqning og'irini engil qilmoqchi bo'ladi. Ammo, jamiyatda kechayotgan jarayonlar, inson taqdiri, o'tmishi, millat tarixi uni mutlaqo qiziqitirmaydi.

Shu tariqa ertak-qissada zargar, qallob, o'g'riboshi Bekxo'ja bilan ilm-fan olamida obro'-e'tibor topgan Kamol Kamtariyning hayot falsafasi to'qnashadi. Bolaligida bir xil maqsad - a'lo o'qish, etuk inson bo'lishga ishtiyoqmand do'stlar, turlicha tarbiya ta'sirida qasoskor raqibga aylanadi.

- Lekin nima bo'lgandayam, ustunlik baribir men tarafda, menda pul bor,- deydi Bekxo'ja. Pul kishining hamma nuqsonini yashiradi: nodonni donodan hurmatliroq qiladi, nimjonni polvon ustidan hukmron etadi, sichqonni qoplonga aylantiradi. Bilimda bunaqa imtiyoz yo'q, aqalli kamxarjligingniyam begona ko'zdan berkitolmaydi.

- Nahotki, kamxarjlikni nuqson deb o'ylasang?

- Harholda u fazilat ham emas, ta'kidlaydi zargar. [1.197]

Bekxo'ja pulning qudratini isbotlash uchun, barcha pastkashliklarni qiladi. Uni xotinidan judo qiladi, bolasi Xoldorni chaqaloqligidayoq o'g'irlaydi, ezgu maqsadlar yo'lida yaratayotgan Avtobolasini ham tortib olib, yovuz rejalari bo'yicha "tarbiyalaydi". Pulga munosabat masalasida usta zargar hamda halol va

kamtarin olim o`rtasida ayovsiz jang boradi. Kamol: "Pul guldor qog`oz, xolos. Ilmu fan o`tdayam kuymaydi" desa, Bekxo`ja: "Ilmu fan yaratgan mo`jizalar pulga sotib olinadi. Pul kuchli" deydi. Boylik ortirishga ruju qo`ygan Bekxo`ja va uning qo`l ostidagi xizmatkorlari - Ko`rshapalak, Supersurlar jamiyatga zarar etkazish, odamlardan o`ch olish, qalloblik bilan mashg`ul bo`lib, o`z hayotlarini jar yoqasiga kelganidan bexabar qoladilar.

Yozuvchi ertak-qissani shu tariqa real hayot muammolari bilan to`yintirib boradi. A.Obidjon o`zbek bolalar adabiyotida birinchilardan bo`lib yosh avlodni iqtisodiy jihatdan to`g`ri tarbiyalashga e`tibor qaratib, shaxsiy manfaatdorlik, pul va boylikning inson hayotidagi o`rnini ko`rsatar ekan, inson pulga sajda qilib, uni hayotining mazmuniga aylantirib yubormaslik, hayotda undan qimmatliroq narsalar - mehr-oqibat, vijdon va insof, g`urur borligini kitobxonlar ongiga etkazishni maqsad qilib qo`yadi.

Qissadagi Avtobola, Pufak momo, Xoldor kabi obrazlar timsolida esa erk va ozodlik, hur fikrlilik, ma`naviy farovonlik, ezgulik g`oyalari ulug`langan. Pufak momo va uning paxmoq sochli nevarasi eshak minib, ko`chama-ko`cha tomosha ko`rsatib yurishidagi erkinlik har qanday tilla buyumlar-u saroydan afzalligini qafasdagi qush singari qamab qo`yilgan Avtobola va Xoldor anglab etadi. O`zlarining tutqun ekanligini Ko`rshapalak va Supersur suhbatidan eshitgan bolalar xo`jayinlaridan ozodlik va erkinligini talab qilib, oshkora tahdid boshlaydi. Bekxo`ja esa "aldagani bola yaxshi" qabilida ish tutadi. Bolalarni tilla buyumlar ko`rgazmasidan oltin dubulg`ani o`g`irlab kelgach, ozodlikka chiqarishga va`da qiladi. Ammo, Avtobola bu topshiriqni bajarishi bilan "o`lim"ga - temir-tersakka aylanishga hukm etiladi. Odamlardan qattiq ranjigan Avtobola "o`lgan"da ham ko`zlari ochiq qolib: "Yrkimni himoya qilolmas ekansan, nega meni yaratding?",- degan savolni tinimsiz takrorlayotganga o`xshardi. [1.249]

Ha, roppa-rosa bir asr ilgari el-yurt ozodligi, erki uchun shunday aldam-qaldam va`dalar berilgani, ezgu-maqсад yo`lida tinimsiz sa`y-harakat qilgan yosh jadidlarning qatag`on qilingani va bu qatag`on turli ko`rinishda yana uzoq yillar davom etgani zamondosh o`quvchiga tarixdan ma`lum. Zero, ertak-qissa yozilgan davr ham buni "aytsa til kuyadi"gan edi. SHunga qaramay, Anvar Obidjon o`zbek bolalar adabiyotida birinchilar qatorida robot bola timsolida o`z tutqunligini anglab etgan avlod qismatini hikoya qildi. Istiqlol tongini ko`ra olgan ijodkor bekxo`jalarning jar yoqasida ekanini ta`kidlaydi. Avtobola temir-tersakka aylanishida esa yozuvchining g`oyaviy maqsadi ayon: erksiz va tutqunlikda yashash endi mumkin emas. Ammo Avtobolaning nidosi ota-onalarga qaratilgandek go`yo. Har bir bolaning kelajagiga ularni dunyoga keltirgan ota-ona mas`ul. Aks holda dunyoga keltirish kerak emas. Bu tushuncha mohiyati hamon dolzarb.

Xulosa qilib aytganda, o`zbek bolalar adabiyotining yosh avlod dunyoqarashini shakllantirishdagi muhim o`rni avvalo, shunday asarlar orqali yaqqol ko`zga tashlanadi. Zero, istiqloл davri o`zbek bolalar adabiyotida ham mavzularning rang-barang talqini, g`oyaviy dolzarbligi obraz va mundariyasi takomillashdi. Yangi voqelikni o`zida teran aks ettirayotgan adabiy ijod namunalar bugungi bolalar adabiyotining eng katta yutug`idir. Bu jihat A.Obidjonning ertak-dostonlarida yaqqol ko`rinadi:

MAVZUGADOIR TAYANCHTUSHUNCHALAR:

Bilim, ko'nikma vamaalakani rivojlantirishga yo'naltiruvchi savollar:

1. Safar Barnoyev she'riyatidagi urush bolalari taqdiri ifodasini izohlang?
2. Miraziz A'zam she'rlarining obrazlar olami qaysi jihatlari bilan o'ziga xos.
3. 1940-80 - yillar o'zbek bolalar nasridagi tamoyillar haqida nima deya olasiz?
4. Anvar Obidjonning meva va sabzavotlar to'g'risidagi she'rlar turkumiga munosabat bildiring?
5. Milliy istiqlol yillaridagi bolalar nasri tamoyillari haqida ma'lumot bering?
6. Safar Barnoyevning zamonaviy mavzudagi qanday asarlarini bilasiz?
Tarixiy mavzudagi-chi?
7. Tursunboy Adashboyev she'riyatining mavzular olami haqida mulohaza yuriting?
8. Milliy istiqlol yillarida bolalar publitsistikasi qanday tamoyillarga boy bo'ldi?
9. M.A'zamning til to'g'risidagi she'rining g'oyaviy dolzarbligi nimada?

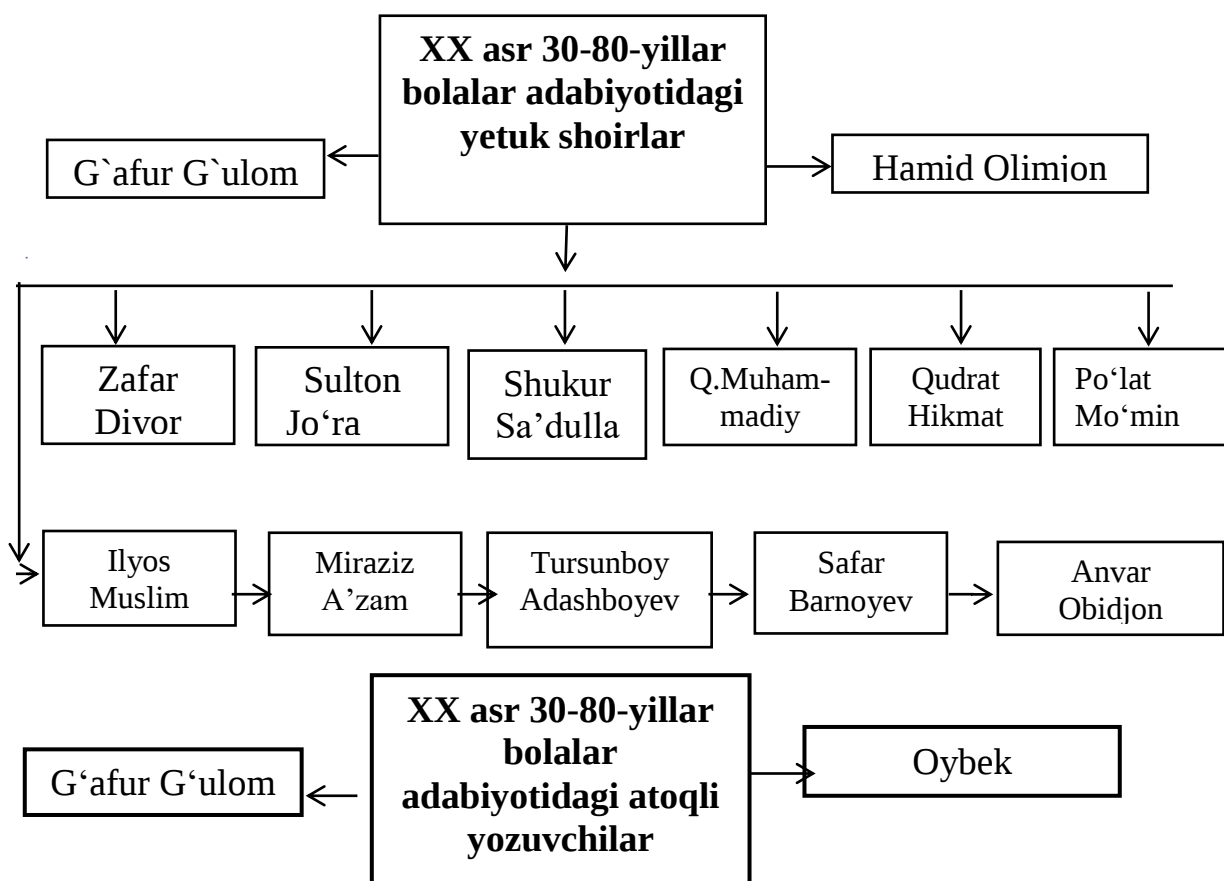
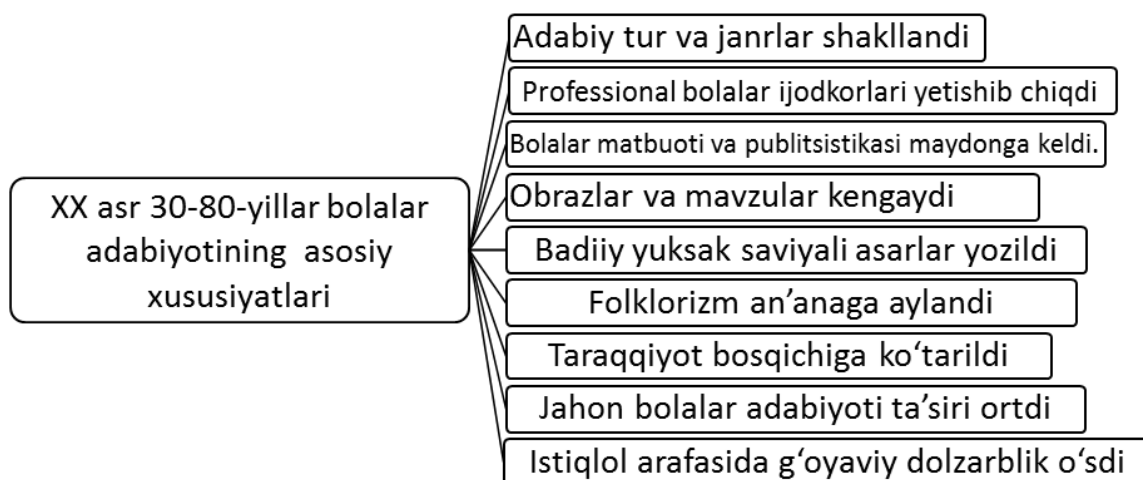
Mavzuga oid test savollari:

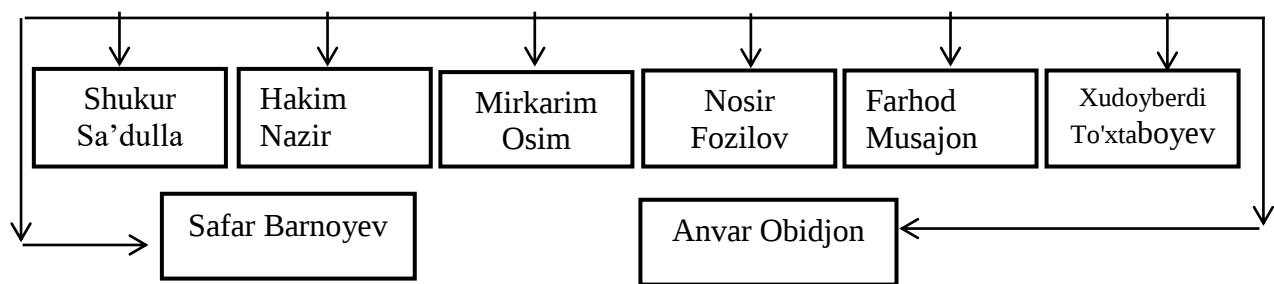
1. **Bolalarning sehrli-fantastik va sarguzasht romannavis adibi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?.**
 - a) X. To'xtaboyev;
 - b) H.Nazir;
 - c) A.Obidjon;
 - d) S.Barnoyev
2. **“Lochin qanotlar” romani muallifi va mavzusi to'g'ri belgilangan javobni aniqlang.**
 - a) X.To'xtaboyev; urush va bolalik mavzui talqini;
 - b) H.Nazir, urush va bolalik mavzui talqini;
 - c) S.Barnoyev, urush bolalari;
 - d) A.Obidjon, istiqlol g'oyasi.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

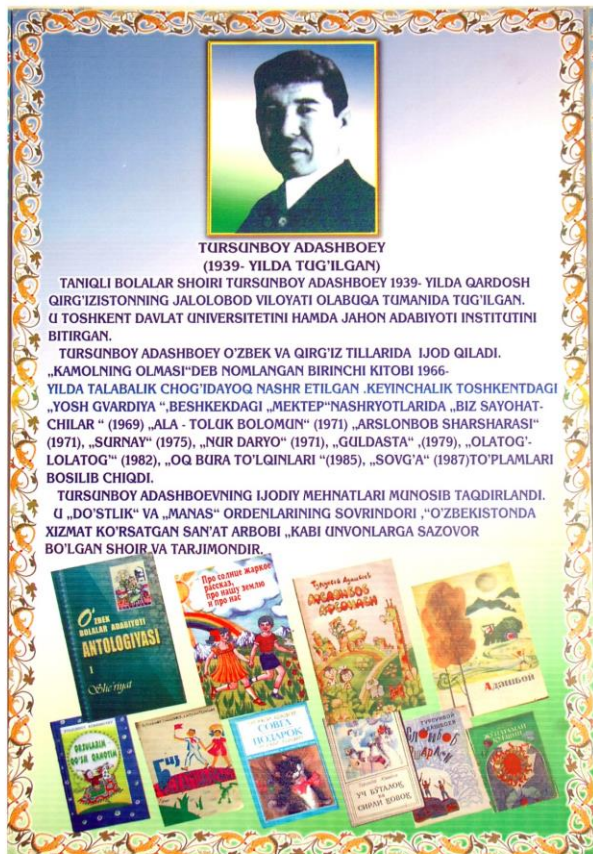
1. O'zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon. –T.:Fan, 1989.
2. O'zbek bolalar adabiyoti antologiyasi. Ikki jildlik. 1-2-jild. –T.:O'qituvchi, 2006.
3. O'zbek bolalar adabiyoti. Maqolalar. –T.: Yosh gvardiya, 1969.
4. O'zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayoni. – T.: Fan, 1989
5. Jumaboyev M. O'zbek va jahon bolalar adabiyoti. Majmua. –T.: O'qituvchi, 1996
6. Yo'ldoshev S. Qudrat Hikmatni eslab. // “Gulxan” jurnali, 1998, 11-son 8-13 bet.
7. Yo'ldoshev S. Baxtiyorlar kuychisi. – Kitobda: Sayidjonning soati. –T.: Yosh gvardiya, 1964.
8. Barnoyev S.Karimjon-Karlson. –T:Yosh gvardiya, 1988.

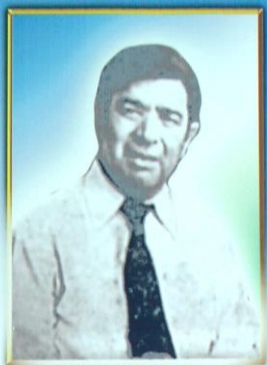
9. Barnoyev S. Oq laylaklar . –T.:Yosh gvardiya, 1982.
10. Nazarov B. Qorachiqqa singgan chehralar. // O‘zAS, 1984- yil, 17-avgust
11. Anvar Obidjon. Ey, yorug‘ dunyo... –T.: G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti , 1985. –B.66.
12. Anvar Obidjon. Juda qiziq voqea . – T.: Yulduzcha, 1987. –B. 224
13. Anvar Obidjon. Alamazon va Gulmat hangomasi. –T.: Cho‘lpon, 1992. –B 352 .
14. Anvar Obidjon. Meshpolvonning janglari. –T.: Cho‘lpon, 1994. –B.352
15. Barakayev R. Jonajonim she‘riyat. –T.: Cho‘lpon, 1997.
16. Isomiddinov Z. Dil ko‘prigi. // Jahon adabiyoti, 1998, 12-son.

XUDYOBERDI TO'XTABOYEV
(1933-YILDATUG'ILGAN)

XUDYOBERDI TO'XTABOYEV 1933-YIL 17-DEKABRDA FARG'ONA VILOYATINING O'ZBEKISTON TUMANIDA DEHQON OILASIDA TUG'ILDI. O'Z IJODINI FELETONLAR YOZISH-DAN BOSHLAGAN ADIBNING "SHOSHQALOQ" NOMLI BIRINCHI HIYOYALAR TO'PLAMIDAN (1962) SO'NG KETMA-KET "SIR OCHILDI" (1964), "SEHRLI QALPOQCHA" (1964), "SARIQ DEVNI MINIB" (1973), "BESH BOLALI YIGITCHA" (1975) VA BOSHQA KITOBHLARI E'LOH QILINADI.

MAZKUR ASARLARI BILAN O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTIDA SARGUZASHT JANRI RIVOJIGA KATTA HISSA QO'SHGAN YOZUVCHI "AKA-UKA OMONBOY BILAN DAVRONBOYNING QISHLOQQA GAZ OLIB KELGANLARI HAQIDA JAJJI QISSA", "SEHRGARLAR JANGI YOKI SHIRIFI QOVUNLAR MAMAKATIDA", "QASOSKORNING OLTIN BOSHII" NOMLI QISSA VA ROMANLARI BILAN SEHRU QALAM SOHIBI EKANLIGINI NAMOYISH ETDI. SHUNINGDEK ADIBNING "BESH BOLALI YIGITCHA", "MUNGU KO'ZLAR", "JANNATI ODAMLAR" KABI YIRIK ASARLARINING YUZAGA KELISHI O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTINING YUTUG'II HISOBLANADI. U RESPUBLIKA DAVLAT MUKOFOTINING LAUREATE, O'ZBEKISTON XALQ YOZUVCHISIDIR.

HAKIM NAZIR
(1915-2008)

O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTINING TANIQLI VAKILI, O'ZBEKISTON XALQ YOZUVCHISI HAKIM NAZIR 1915-YILDA TOSHKENTDA MAHSIDO'Z KOSIB OILASIDA TUG'ILGAN. U 1930-YILLARDA KOSIBCHILIK QILISH BILAN BIRGA, TOSHKENT PEDAGOGIKA INSTITUTLNING KECHKI BO'LIMIDA O'QIDI.

ADIBNING ILK TO'PLAMI "QISHLOQDAGI JIYANLARIM" 1948-YILI CHOP ETILGAN. SHUNDAN KEYIN YOZUVCHINING "BESH BAHU" (1955), "CHO'I HAVOSI" (1958), "YAXSHI ISM" (1962), "SO'NMAK CHAQMOQLAR" (1961), "MENI TANIYSIZMI" (1963), "BOLAJONLARIM" (1964), NOMLI HIYOYALAR TO'PLAMLARI VA "CHIRANMA G'OZ" NOMLI SAHNA ASARI E'LOH QILINGAN.

"YONAR DARYO" (1966) QISSASI ADIB IJODINING YUKSAK POG'ONAGA KO'TARILGANIDAN DARAK BERADI. ADIBNING "TOHIR-ZUHRA" (1985), "DADAMNI TOPIB BERINGLAR" (1991), "OQ FOTIHA" (1993) QISSALARIDA MILLIY-MA'NAVIY QADRIYATLAR ULUG'LANADI. MUALLIFNING "LOCHIN QANOTLAR" (1973) ROMANI ESA O'ZBEK BOLALAR ROMANCHILIGI AN'ANASINI RIVOJLANTIRISHGA HISSA QO'SHDI.

RESPUBLIKA DAVLAT MUKOFOTINING LAUREATI, G.ANDERSEN NOMIDAGI XALQARO DIPLOM SOVRINDORI, O'ZBEKISTON XALQ YOZUVCHISI HAKIM NAZIRNING KO'PGINA ASARLARI BIR NECHA TILLARGA TARJIMA QILINGAN.

VI. O'zbek bolalar adabiyotiga jahon va rus bolalar adabiyotining ijodiy ta'siri hamda aloqalari

Reja:

1. Jahon va rus bolalar adabiyotining ayrim tamoyillari va uning o'zbek bolalar adabiyoti rivojiga ta'siri
2. Jahon bolalar adabiy ertaknavislik an'analari: aka-uka Grimmlar, Sh.Perro, X.Andersen, J.Rodari
3. J.Svift va D.Defo, K.Kollodi asarlarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari.
4. Rus bolalar adabiyoti namunalarining o'zbek bolalar adabiyotidagi o'rne va ahamiyati (A.S.Pushkin, S.Marshak, K.Chukovskiy misolida) .

MAVZUGA DOIR TAYANCH TUSHUNCHALAR:*seminariya, qirollik, kosmik sivilizatsiya, novella, sarchashma, arxaik, antik, slavyan, vizantiya, grek, monolog, dialog, sentimentalizm, lubochnaya, lubka, gravyura, taxtakach, masal, grammatika, miniatura, mozaika, ertakshunos, germanistika, natyurmort, illyustratsiya, mifologiya.*

Hayotda nimalar bo'lmaydi deysiz?
 Hayot ajoyib-g'aroyib voqealarga boy. K.
 Chukovskiy mana shunday voqealar
 ba'zi befahm, farosatsiz bolalar bilan
 ham sodir bo'lib qolishi mumkin, deydi.
 Mura o'y o'ylamaydigan, fahm-farosat
 bilan ish ko'rmaydigan qizcha. U bilan
 juda kulgili voqea yuz beradi. Shoir
 ..Muraga „Ajoyib-g'aroyib daraxt“
 ertagini o'qib berishganida, u nima
 qildi?" she'rida o'ylamay, aql ishlatmay
 tuflisini bog' maydoniga ekib, ostini
 yumshatib, suv quyib, kulgili ish
 qilganligini tanqid qiladi:

Mura yechib tuflesin,
Bog'ga ko'mib, der sekin:
O's, o'saqol, tuflicham,
Bo'y cho'zaqol, tuflicham!
Endi jajji tuflicham
O'z qo'limdan suv ichar.

***Niholcham bo'lar daraxt,
Ulkan, g'aroyib daraxt.'***

***Pishib bosonojkalar
Daraxt sari yo 'l olar,
Qip-qizil sapojkalar:***

— Yulib oling'. —deb qolar.

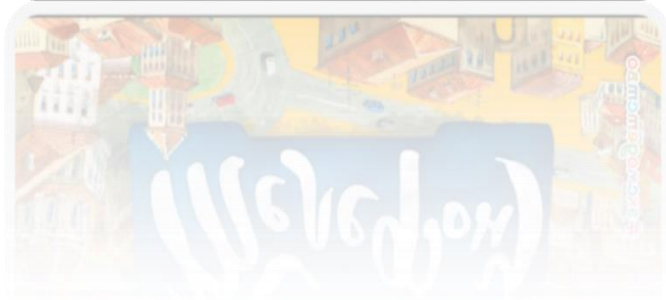
Shoirning „Mechkay“ asarida ham shunday kulgili, ta'sirli mavzu yotganligini ko'ramiz. K. Chukovskiy ta'kidlab o'tganidek, ba'zi bolalar bo'ladiki, yaxshi o'qish, ozoda bo'lish, yuvinib-taranib yurish o'rniga ko'proq ovqat yeyish niyatida yuradilar. Haddan ziyoda ko'p ovqat iste'mol qilish odamni kam o'ylaydigan qilib qo'yishini, yaxshi o'qish, ibratomuz ishlarni amalga oshirishda unga pand berishi mumkinligini tushunmaydigan bolalar onda-sonda uchrab turishini boplab tanqid qiladi:

***Teshik kulcha juda soz
O'ttiz bog'lamin showoz,
Bir-bir yutay deb yechgan.
To 'rt xumcha sutni ichgan.***

Janni Rodarining ertak,qissa va hikoyalarida Bolalarcha soddalik,beg'uborlik yaqqol ko'zga tashlanadi.Shu bilan birga u o'z asarlarida yangicha,noan'anaviy usul va uslublardan ham unumli foydalanadi.Adibning barcha asarlari bolalarni rostgo'y,dovyurak,mehribon bo'lishga, odamlarga faqat ezgulik ulashishga da'vat etadi.

***“Telefonda aytilgan ertaklar”* asari qisqa-qisqa ertaklardan tashkil topgan bo'lib, har bir ertakdan kitobxon o'ziga kerakli bo'lgan xulosani ola oladi. Ertaklarning aksariyati bolalarga mos ruhda yozilgan bo'lsa-da, ulardan kelib chiqadigan xulosa tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi hamda o'quvchini rostgo'y bo'lishga, halol yashashga, mehnatsevarlikka undaydi.**

***“Osmondagi tort”* asarida atom bombasi bahaybat,ulkan tortga aylanib qolib ishchilar shaharchasi ustida muallaq turib qoladi.Agar inson tabiat resurslaridan qurollanishga emas,balki yaxshi ishlar uchun foydalanganlarida edi,unda nafaqat millionlab och kambag'allarni to'ydirish,kiyintirish mumkin edi, balki shokoladli tortlar hamma uchun yetarli bo'lgan bo'lardi,degan fikr bolalarcha talqin etiladi.**

***Yangi yil archalari sayyorasi”*asari qahramoni Marko kosmik kemada sayr qilib yurib, o'zga sayyoraliklar bilan uchrashib, ularning do'stona munosabatlarini ko'rib kosmik svilizatsiyalarga tegmasdan barcha**

sayyoralarning odamlarini birlashtirish imkoni bor degan fikrga keladi.

***“Televizorga kirib qolgan jip”* ertagida esa butun dunyoni qurollantirish haqida fikr yuritayotgan olimlarning tafakkurini Koinotni tinch yo’l bilan zabt etish yo’llarini izlashga qaratadi.**

Janni Rodari ijodi, mana, yarim asrdirki, jahon bolalariga quvonch ulashib kelmoqda. Ularni hayotni sevishga, ardoqlashga da’vat etmoqda, halol, komil inson bo’lib yetishish yo’lida tarbiyachi vazifasini o’tamoqda. Shuning uchun ham Janni Rodarini butun dunyo bolalarining o’qituvchisi desak adashmagan bo’lamiz.

Kichkintoylarning otaxon shoiri S. Y. Marshak bu asarda turli hayvon va jonivorlar misolida ularning yashash sharoitlari, tovushlari, qolaversa yemak ovqatlari bilan ham yosh kitobxonlarni oshna qiladi.

S. Y. Marshak „Yong'in“, „Pochta“, „Musobaqalar doskasi“ asarlari bilan ham rus bolalar adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi.

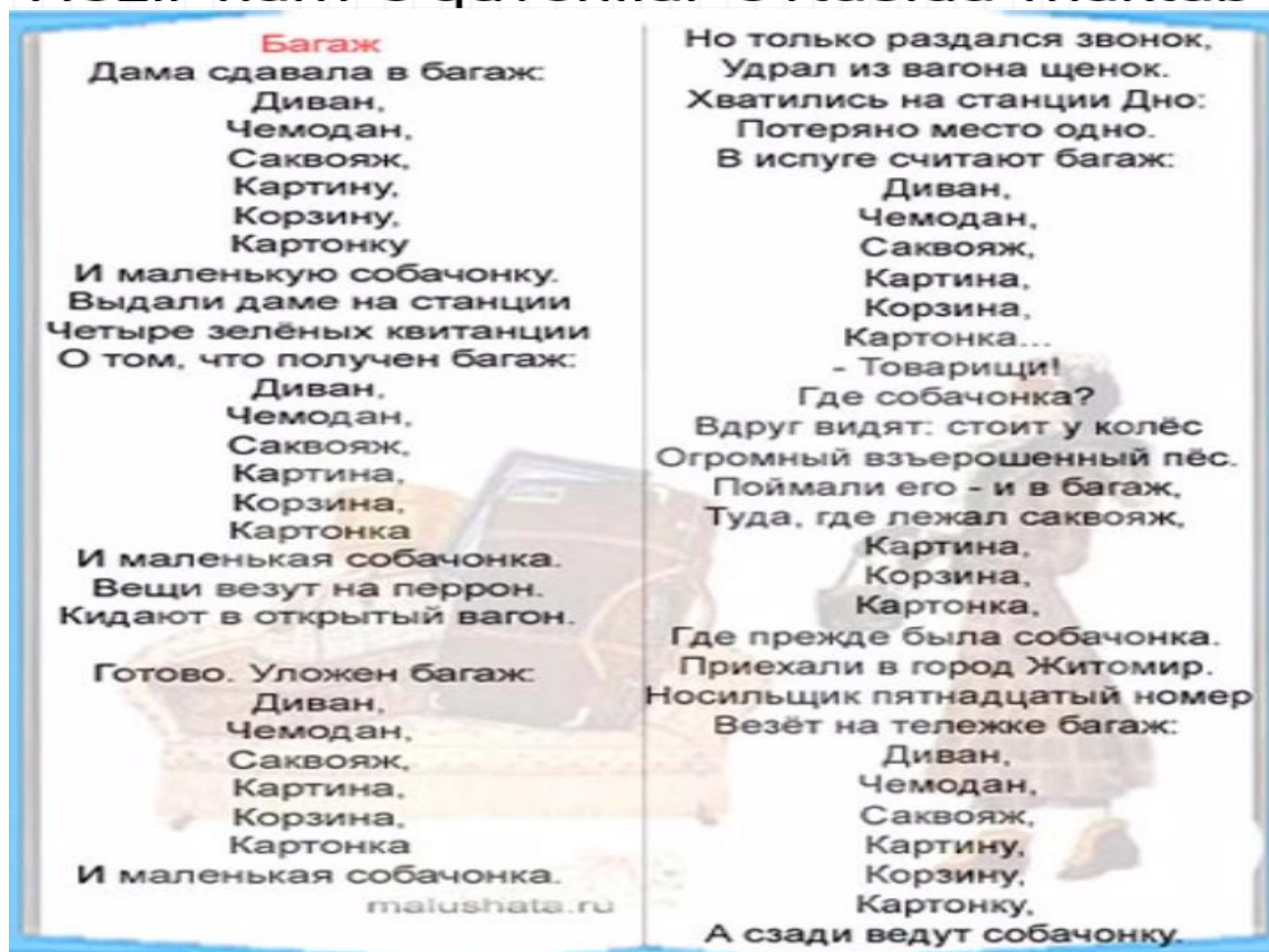
S. Y. Marshak yaratgan juda ko'p qahramonlarni o'zi shaxsan tanigan, bilgan yoki eshitgan bo'ladi, ba'zan esa gazeta materiallari asosida yaratadi. Binobarin, bu qahramonlarning, albatta, hayotiy prototipi mavjud. Jumladan, student V. Buraskiy („NomaMum qahramon haqida qissa“), Igor Chkalov („Qahramonning o'g'li“), Katya Budanova („Katya Budanova“), Seryoja Smirnov („Sizning kitobingizni qanday nashr qiladilar?“) va boshqalar shunday qahramonlar sirasiga kiradi. Shoir „Noma'lum qahramon haqida qissa“ bocmasida oddivaina havotiv bir

voqeani aks ettirish

bilan 30- yillar rus bolalar dostonchiligida ijobiy qahramon obrazini yaratish yo'llarini ko'rsatib berdi.

S. Y. Marshak Rossiyada hayot kechirayotgan har bir kishi bir-biriga mehribon, jonkuyar, shuningdek, vaqti kelganda mardlik, jasorat ko'rsatishga tayyor ekanliklarini, ayni paytda oddiy, kamtarin, o'zlarining qo'lga kiritgan ulkan muvaffaqiyatlari, erishgan jasoratlari bilan kerilmasliklarini, manmanlikka beril-masliklarini, oddiy hayotiy dcta — o't ichida qolgan bir qizchani hayotini saqlab qolgan bola misolida tasvir etadi. Bola, mana, ko'rib qo'yinglar, men jasorat ko'rsatdim, deya ko'kragiga urib maqtanish o'miga, tezgina odamlar orasiga kirib, ko'zdan g'oyib bo'ladi. Bu qahramonni keyinchalik barcha qidiradi. Lekin hech kim topa olmaydi.

Hozir ham o'quvchilar o'rtasida maktab

MyShared

Perro "Ertaklar"i fransuz adabiyotida xalq-chillikning oshishi va ertakning adabiy janr sifatida rivojlani-shiga katta ta'sir ko'rsatgan. P.ning ertaknavislik an'analari akauka Grimmlar, L.Tik, X.K.Andersen singari yozuvchilar tomonidan davom ettirildi. P.ning "Zolushka", "Etik kiygan mushuk", "Ko'k soqol" singari ertaklari asosida opera va balet spektakllari, multfilmlar yara-tilgan. P.ning ayrim ertaklari o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Sharl Perrodan bor-yo'g'i 11tagina ertak bizga yetib kelgan, ya'ni saqlanib qolgan. Qaysi ertagiga nazar tashlamaylik, barchasida bolalar zavq oladigan qirralar bor ekanligini darov payqash mumkin. Dunyoda uning «Etik kiygan mushuk» ertagini o'qimagan yoki mazkur ertak asosida yaratilgan multfilmni miriqib tomosha qilmagan bola topilmasa kerak.

Sharl Perroning barcha personajlari pishiq-puxtaliklari bilan ajralib turadilar. Ularning ko'pchiligi odamlarni, hayvonu parrandalarni sevib, erkalab, e'zozlaydigan bo'ladilar, Zolushukani («Zolushka») olib ko'raylik. Uni o'gay ona-yu uning qizi xush ko'rmaydi, xolos. Qolgan barcha jonzot Zolushukani yaxshi ko'radi. Uning o'z baxtini topib, osoyishta turmush kechirishini istaydi. Zolushka juda chiroyli, oldobli, shirinso'z, kamtarin, odamlarga, jonivorlaru parrandalarga nisbatan mehribon.

Zolushka ertagining syujeti Sharl Perro yaratgan asardan ancha avval ham uch-ragan. Yunon-rum yozuvchilari ijodiga mansub tarzda eramizdan avvalgi I asrdayoq bu ertak bo'lgan. "Rodopis haqida"gi ertak Strabon asarlarida keltiriladi, balki undan avvalroq Ezop (eramizdan avvalgi VI - VII asrlar) bu haqda yozgandir. Shunga o'xshash syujetlar xitoy, yapon, fransuz va italyan ertaklarida ham mavjud. Biroq Zolushka oyoq kiyimini yo'qotishi Perro asa-rida uchraydi xolos.

"Bundan 390 yil oldin «Qizil qalpoqcha», «Zolushka», «Ko'ksoqol» kabi mashhur ertaklar dunyoga keldi. Yozuvchi ularni umrining so'nggi yillarida yozgan. Ungacha esa Sharl Perro Fransiyaning nufuzli amaldorlaridan biri edi.

«Men 1628-yil 12-yanvarda egizaklardan biri bo'lib dunyoga kelganman. Mendan bir necha soat avval tug'ilgan egizagim olti oydan so'ng vafot etgan», — deb yozgandi Sharl Perro o'z xotiralarida. . Bu oiladagi barcha aka-ukalar Lyudovik XIV davridagi ijtimoiy hayotda muhim rol o'ynashgan.

Boshqa ertaklarda bo'lgani kabi «Qizil Shapkacha» da ham voqea yaxshilik bilan tugashi bolalarning quvonchiga quvonch qo'shadi. Sharl Perro ertakning ta'sirli va jozibali chiqishi uchun Qizil Shapkachani tabiiy holda ijobiy tomoniga ko'p sayqal beradi, bolalar ko'z o'ngida u dunyoda tengi yo'q, juda yoqimtoy qizcha sifatida gavgdalanadi.

Ertaklar olami bizni doimo mo''jizalar sari chorlaydi. Yana ularning yaratilishi, qahramonlarning yuzaga kelishi ham o'ziga xos tarixga va qiziqarli voqeliklarga boy.

- ***Usta Olchaning qo'liga xuddi***
- ***yig'lovchi g'o'la tushib qoladi***

ir

ahoti g'o'ladan yog'och bola yasashga kirishadi va unga «Pinokkio» deb nom qo'yadi. Yog'och bolaning

- ***dastlabki qadamlari***
-

- ***Pinokkio qo'g'irchoq teatriga kirish uchun***
 - ***alifbe kitobini sotadi***

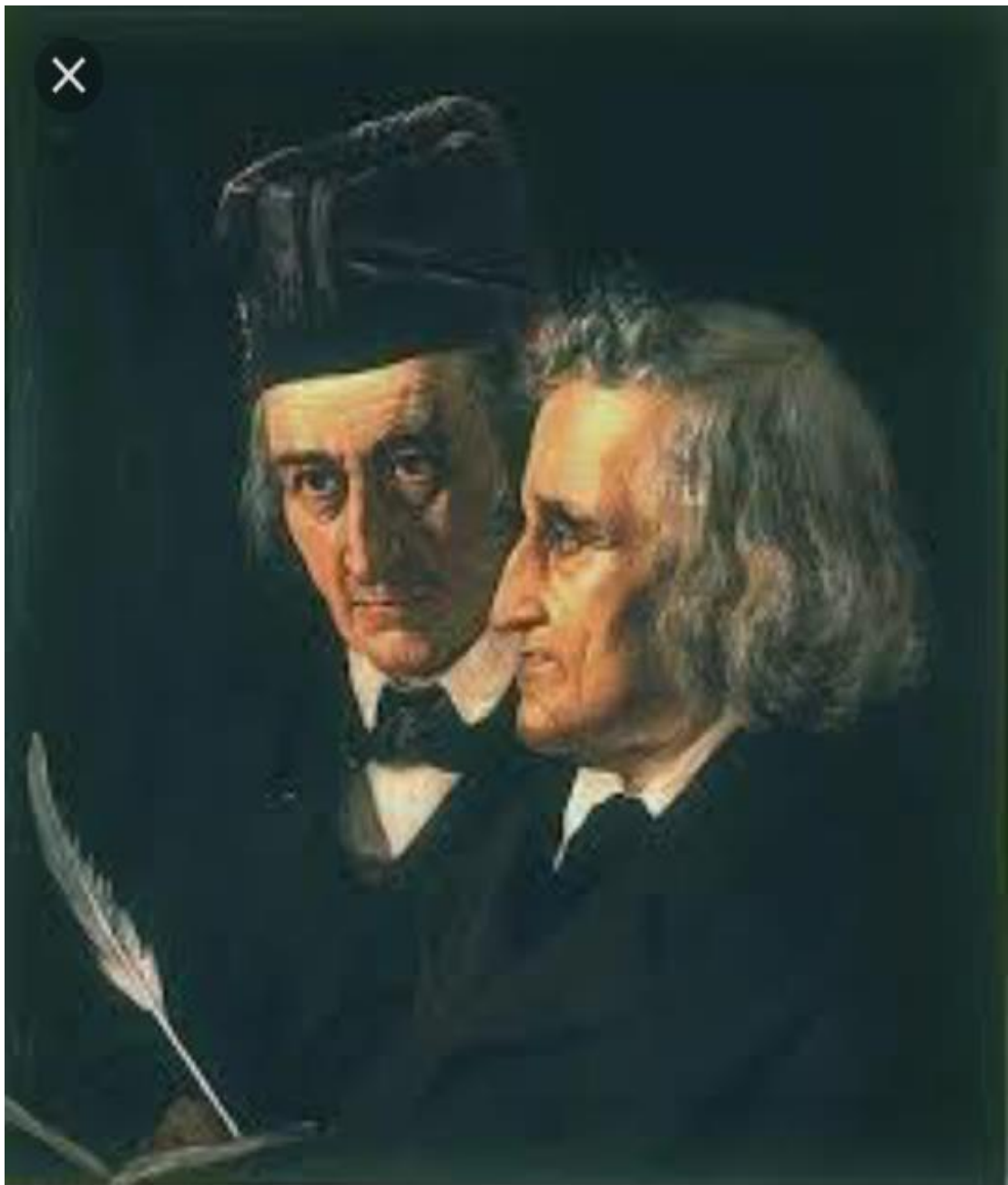
- ***Pinokkio mehnatsevar asalarilar oroliga suzib chiqadi va u***
 - ***yerda yana Parini topadi***

- Nihoyat Yog'och Bola — Pinokkio haq
- o'g'il bolaga aylanadi

- **Aka-uka Yakob(1785-1863) va Vilgel**
XIX asrning yirik Yevropa ada
folklorshunoslari edilar. Grimmlar Germaniyaning Xanau
shaharchasida hurmatli byurgaerlar oilasida tavallud topganlar
va umrlarining oxirini Berlin shaxrida o'tkazishgan. Ular
Malburg universitetida yuridik ma'lumot olishgan.
Grimmlarning ilmiy-pedagogik faoliyati Gyottingen
universitetida boshlangan. 1837-yilda konstitutsiya qonunlariga
rioya qilmagani uchun Gannover qiroliga qasamyod qilishdan
bosh tortishgan va universitet professorlari lavozimidan
chetlatilganlar.
- **1841-yildan Berlin universitet professorlari va Prussiya FA**
a'zolari sifatida faoliyat olib borishgan. Aka-uka Grimmlar
nemis romantiklarining Geydelberg guruhiga mansub bo'lib,
o'rta asrlar nemis yozma madaniyati namunalarini e'lon
qilishgan va shu davrda yashagan minnezinglar va
meysterzinglar ijodini o'rganishgan.

Botir tikuvchi

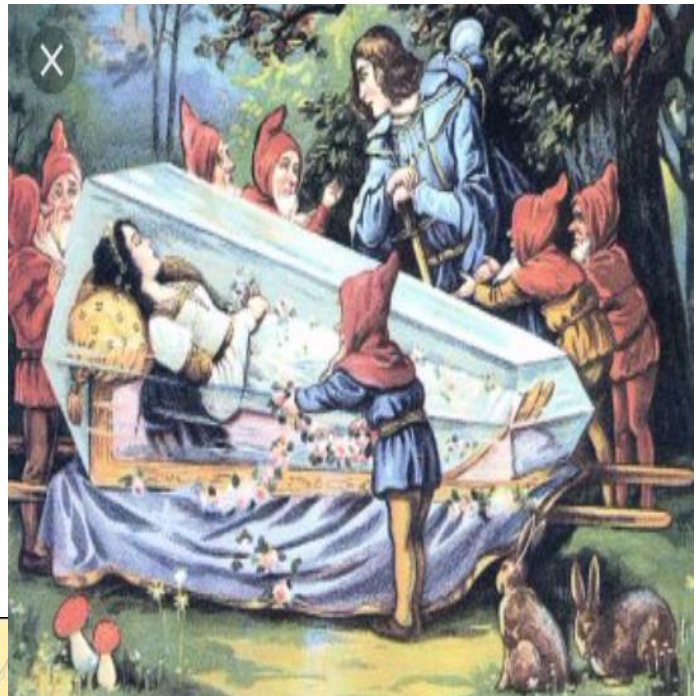
Bu ertakda bosh qahramon har qanday o'g'ir, qaltis vaziyatda ham o'zini qutqarish uchun chora topa oladi. Ertaktagi bosh maqsad insonning kuchi uning bilagida emas, balki aql-zakovatida ekanligini ochib berishdir. Insonning o'ziga bo'lgan ishonchi va olg'a qadam tashlashi uni har qanday vaziyatdan olib chiqa oladi degan fikr ertakning g'oyasi hisoblanadi.

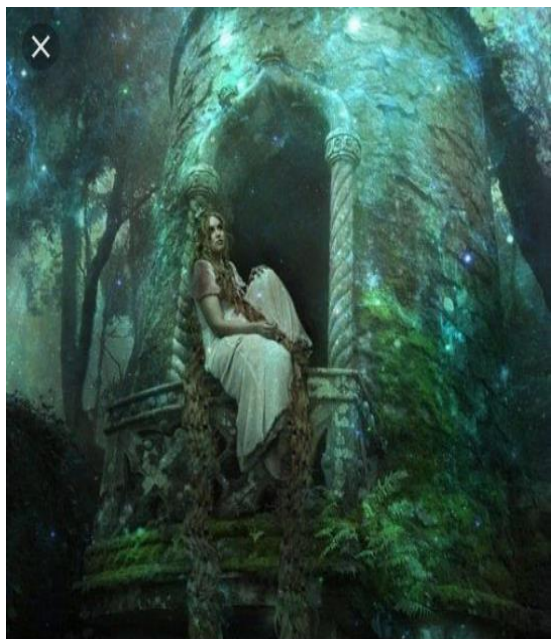
Zolushka

Oppog'oy va yetti gnom

Bu ertakda insonlarning bir-biriga bo'lgan mehr oqibati har qanday sehr joduni yengishi, yaxshilik har doim g'alaba qozonishi, qalb go'zalligi har qanday go'zallikdan ustun turishi g'oya qilib olingan.

Оltin G'oz

Rapunzel

Oradan necha yillar o'tgan bo'lsa ham aka-uka Grimmlarning bolalar adabiyotiga qo'shgan hissasi o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. ular yaratgan ertaklar kitobxonlarning sevimli ertagiga aylangan. Hozirda dunyoning ko'pgina davlatlarida Grimmlarga atab haykallar o'rnatilgan, muzeylar tashkil qilingan. Xususan Kassel shahrida ularning uylarida muzey tashkil qilinib, ularning shaxsiy buyumlari, kitoblarining asl nusxalari saqlanib kelinmoqda.

Город Ханау

Дом, где родились братья Гримм

Jahon bolalar adabiyoti, dastlab, didaktik adabiyot namunasi sifatida XVII - XVIII asrlarda paydo bo'lgan. So'ngra, bu adabiyot o'zining betakror ko'rinishlari orqali dunyoga tanildi. Barcha xalqlar bolalar ijodkorlari, eng avvalo, o'z mamlakatlarining xalq og'zaki ijodiga murojaat qilgani umumiy hodisadir. Masalan, Sharl Perro kichik kitobxonlarga dastavval, folklordan oziqlangan va badiiy sayqal berilgan eng yaxshi adabiy ertaklarni taqdim etdi.

XIX asr romantiklarining faoliyati keng kitobxonlar ommasiga xalq og'zaki ijodi va har bir xalqning milliy-adabiy manbaalarini ochib berdi. Jumladan, bu bolalar adabiyotining rivojlanishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatib, aka-uka Grimmlar, H. K. Andersen va boshqa ko'pgina ijodkorlarning adabiy hamda xalq ertaklari to'plamlari paydo bo'lishiga turtki bo'ldi. Natijada, kichik kitobxonlar endilikda ham kitob, ham o'z tengqurlari hayoti aks ettirilgan badiiy tasvirlarni qo'lga ola boshlagan. Binobarin, bolalar adabiyoti "katta" adabiyotning mustaqil tarmog'iga aylanishida bu jarayon muhim omil hisoblanadi.

Insonning o'z-o'zini anglash davri – bolalikda kashf etilishi ayon haqiqat. Shu sababli jahon adabiyoti asarlarida bolalik insonning o'zidagi bebaho ichki olam sifatida, shuningdek, teran mohiyati va ajoyibotlari bilan kattalarni ham o'ziga rom etuvchi davr tarzida talqin qilinadi. Kattalik esa xuddi eng samimiy va bolalarcha beg'uborlik tark etilgan davr sifatida yoritiladi. Shuni tan olish kerakki, romantizm nafaqat *bolalikni* kashf etdi, balki uni eng sof mukammallik namunasi hamda mehr-shafqat timsoli sifatida insonga meros qilib qoldirdi.

Realistik tamoyillarning rivojlanishi, ruhiyatshunoslikning chuqurlashishi bilan bolalar adabiyotida keng qamrovli, ko'p qirrali bolalik obrazi mustahkamlandi. Bunda yozuvchilar insoniyat rivojlanishining ibtidolarini, yosh inson xarakterining tub-tubiga yetib, bola ichki dunyosining murakkabliklariga asta-sekinlik bilan kirib borib, uning mutanosiblikda va ziddiyatlarda, hayotning yorqin hamda qorong'u ham qayg'uli onlarining kurashlarida shaxs sifatida shakllanishini ochib berishdi. Eng yaxshi yozuvchilar ijodini aniqlovchi asosiy vosita – bu bolalikka ishonch, ulg'ayib kelayotgan insonga hurmat, unda rivojlanishning bor imkoniyatlarini, sarchashmalarini hamda asosiy omillarini ko'ra olish qobiliyatining borligidir.

XX asr o'zining keskin ijtimoiy muammolari, o'tkir ziddiyatlari, siyosiy qarashlari bilan bolalar adabiyotini ham o'zgartirib yubordi. Dunyoning dahshatlari kichik kitobxon asari sahifalariga kirib bordi. Ularning qahramonlari – ijtimoiy jonzotlar, ular o'z hollaricha insonga nisbatan qilingan vahshiylikka qarshi borishadi, o'zlarining do'stlikka, muhabbatga bo'lgan huquqlarini talab qilishadi hamda kattalarni ularning tushunishlariga chaqirishadi. Zamon muammolari nafaqat realistik asarlarga, balki ertaklarga ham kirib boradi. Ular janriy xususiyatlaridan ozgina chekingan bo'lsalar-da, hamon yaxshilik yovuzlik ustidan g'alaba qozonishiga umid bog'lashadi va shu yo'lda tinimsiz ma'naviy kurashlar olib borishadi.

Ilmiy - texnika taraqqiyoti asri butun yer yuzidagi inson jamiyatiga yashash uchun katta hayotiy zarurat – Yerdagi hayotni saqlab qolish kabi muammoni tug'dirdi. Shuning uchun zamonaviy bolalar adabiyotida ekologik muammolar, atrofimizni o'rab turgan olam, hayvonot va o'simliklar dunyosi haqidagi kitoblar salmoqli o'rin egallaydi. Barcha mamlakatlarning naturalist (tabiat haqida yozadigan) yozuvchilari

– bolalarda tabiatga hamda barcha jonzotlarga nisbatan ehtiyotkorona munosabat va ularga nisbatan muhabbat ruhini tarbiyalash vazifasini o'z oldilariga maqsad qilib qo'yishgan.

Chet el bolalar adabiyoti bugungi kunda o'zining janriy va tematik xususiyatlari jihatidan turli-tuman, o'ziga xos tarzda shakllanib ulgurdi. Unga dunyoning eng taniqli yozuvchilari o'z iste'dodlarini va faoliyatlarini bag'ishlashgan. Chunki ular insoniyat kelajagi o'sib borayotgan avlod qo'lida ekanligini yaxshi anglashadi...

Eng asosiysi, yosh inson adabiyot yordamida, fransuz shoiri Polya Elyuara ta'biri bilan aytganda, o'zining dunyoqarashida "bir kishi ufqidan barcha kishilar ufqiga" ko'tarila oldi.

Binobarin, hozirgi zamon chet el bolalar adabiyoti quyidagi omillar ta'sirida maydonga keldi, deyish mumkin:

- Folklor asarlari hamda klassik yozuvchilarning avval kattalarga mo'ljallangan, ammo vaqt o'tishi bilan bolalar kitobxonligi doirasiga kirib, kichik kitobxonga so'zlab berish uchun hikoya tarzida qayta ishlangan asarlari (qadimgi yunon afsonalari, D. Defo, D. Svift, M. Servantesning romanlari).
- Bolalar kitobxonligi doirasiga qisqartmalarsiz va qayta ishlanmasdan kirgan folklor hamda mumtoz asarlar (folklordagi erkalamalar, topishmoqlar, allalar, shuningdek, V. Skott, Ch. Dikens va boshqalarning asarlari).
- Bevosita bolalarga mo'ljallangan asarlar.

Mustaqil mamlakatimizda kattalar adabiyotining ajralmas qismi bo'lgan bolalar adabiyotining rivojlanishi, har tomonlama boyib borishida chet el adabiyoti ahamiyati katta. Negaki, bu asarlarni o'qigan yosh kitobxonlarning dunyo haqidagi fikri, tasavvuri boyib, o'sha xalqlarning yashash sharoitlari, urf-odatlar, mehnatlari, orzu-intilishlari bilan oshno bo'ladilar. Asrlar osha xuddi ertak kabi eldan-elga, tildan - tilga o'tib dillarni yashnatib yurgan "Qizil Shapkacha" (Sh.Perro), "Robinzon Kruzo" (D.Defo), "Gulliverning sayohatlari" (J.Svift), "Dyumchaxon" (X.Andersen), "Oltin baliq" (A.S.Pushkin), "Tom Soyerning boshidan kechirganlari" (M.Tven) kabi asarlar kichkintoylar qalbida o'zgacha zavq uyg'otadi. XX asrda bunyod etilgan "Maugli" (R.Kipling), "Kichkina Shahzoda" (A.de Sent-Ekziyuperi), "Katta va kichik Karlson" (A.Lindgren), "Vinni Pux" (A.Miln), "Axmoq sichqoncha haqida ertak" (Marshak), "Doktor Aybolit" (K.Chukovskiy), "Chippolinoning sarguzashtlari" (J.Rodari) kabi olam kezib yurgan adabiy ertaklar o'zbek kitobxon bolalarida ham katta qiziqish uyg'otganiga shubha yo'q.

Bu kabi asarlarlar, avvalo qiziqarli sarguzasht va g'ayritabiiy mo'jizalar asosiga qurilgani, kichkintoylar qalbining eng nozik nuqtalarini o'zida aks ettira olgani, ularning boy fantaziyasiga hamohangligi hamda qahramonlarning asosan kichkintoylar, bolalar va o'smirlardan iboratligi kitobxonlar e'tiborini tortadi. Qolaversa, bunday asarlarning ko'pchiligi yosh avlod uchun ma'naviy, tarbiyaviy-estetik vazifalarni o'tay oladi. Binobarin, o'zbek kitobxonlari ham badiiy tarjima orqali bu ma'naviy dunyodan bahramand bo'lmoqdalar. Bunda va umumiy o'rta ta'lim maktab darsliklarining o'ziga xos o'rni bo'layotir. Jumladan, S.Ahmedov, V.Qosimov, R.Qo'chqorov, Sh.Rizaev muallifligidagi 5-sinf adabiyot darsligida (T., "Sharq", 2011) Ezop, Jonatan Svift, Hans Kristian Andersen, Antuan de Sent-

Ekzyuperi, Sa'diy Sheroziy kabi jahon adabiyoti namoyandalari haqida ma'lumot va asarlaridan namunalar kiritilgani fikrimizga asos bo'la oladi.

5-sinfda J.Sviftning "Gulliverning sayohatlari" romani maxsus o'tilishi e'tirofga sazovor. Bu asar jahon adabiyotining boshqa namunalaridan ijtimoiy-siyosiy muammolarning kinoyaviy, yumor va satirik ifodasi bilan ajralib turadi. Romanning sarguzasht-fantastik uslubida yozilgani esa uning o'qimishlilikini ta'minlay olgan.

XXI asr o'quvchisining tafakkuri o'tkir. Dunyoqarashi keng. Chet tillarni bilishga ehtiyoji va qiziqishi katta. Xususan, Evropa tillarini egallash, o'rganishga intilish kuchli. Qolaversa, axborot texnologiyalari, telekommunikatsiya rivojlangan bir paytda bu baayni zarur ham. Binobarin, qariyb ikki asrdan buyon jahon bolalarining sevimli qahramoni bo'lib kelayotgan Gulliverning yanada ommaviylashuviga asos bor. Romandagi sarguzashtlar, muallif tomonidan o'ylab topilgan shaharlar va so'zlar albatta, bugunki o'quvchini ham befarq qoldirmaydi. Asardagi ko'pgina so'zlar, chunonchi, "Tollgo fonak", "Langro degul san!", "Gekina degul!", "Peplon selai" kabilar bolalar o'smirlar orasida uchraydigan yashirin til muomalalariga o'xshab ketadi.

Karlo Kollodi (1826-1890). Bu yozuvchining haqiqiy ismi - Karlo Lorentsini. U Florentsiyada tug'ilgan va yoshligidanoq Italiya ozodlik harakati bilan bog'lanib qolgan. Shu davrlardan uning adabiy faoliyati ham boshlangan. U o'ziga adabiy taxallus qilib, onasi tug'ilgan shaharchaning nomini olgan va eng mashhur asar sifatida tanilib, jahonni kezib chiqqan, yog'och bolakayning ajib sayohatlari bayon etilgan "Pinokkioning sarguzashtlari" asarini jahon bolalariga taqdim etgan buyuk yozuvchidir. Kollodi bejizga ital'yan bolalar adabiyotining haqiqiy asoschisi deyilmaydi. Uning maxsus bolalar kitobxonligi uchun yozilgan birinchi povetsi qahramoni "Djannetino" bo'lib, u quvnoq, sho'x shirinxo'r bola, o'zi uncha mard-jasur bo'lmasa-da, har xil sarguzashtlarni yoqtiradi. Yozuvchi u haqda bir butun turkum asarlar yaratgan. Ammo haqiqiy shon-shuhratni yozuvchiga 1881 yilda nashrdan chiqqan "Birta buratinoning tarixi" ("buratino" ital'yanchadan - marionetka, ya'ni qo'g'irchoq) asari keltiradi. Keyinroq muallif uni "Pinokkioning sarguzashtlari yoki bir qo'g'irchoq tarixi" deb qayta nomladi. Bu erda yuksak badiiy san'at tirik yumor bilan bog'lanib ketib, bolalar uchun zerikarli bo'lgan pand-nasihatga o'rin qolmagan. Bolalar ruhiyatini yaxshi tushungan yozuvchi, jiddiy fikrlarni bolalarga tushunarli, ularga etib boradigan shakllarga o'rab, ajib kulgili

Sarguzashtlarga ulab yuboradi. Ko'p lavhalar muallifning aniq va nozik uzatishlariga asoslangan. Aytaylik, bolalar aniq fikrlaydilar va metaforani to'g'ri, o'z ma'nosida tushunadilar. SHuning uchun hai "Yolg'onning oyoqlari kalta", degan matal Kollodiga yaxshi bahona bo'lib, muallif yosh kitobxonlarninã boshqa iqtidorlarini ya'ni, bo'rttirish qobiliyatlarini inobatga olib, bu metaforik jumlanı "moddiylashtirdi": Pinokkio yolg'on.

Gapirishni boshlasa, uning burni cho'zilib, kattalashib ketardi. Yoki, yana bir misol: ko'pincha axmoq odamni eshak deb atashadi. Shuning uchun ham oqko'ngil feyaning o'qishga majburlashlaridan qochib, ko'ngilxushliklar Mamlakatiga qochib qolgan Pinokkioning quloqlari eshaknikiga o'xshab o'sib, kattalashib, badani jun bilan qoplanib, hattoki dum ham o'sib chiqadi. Kollodining

demokratik qarashlari uning kitoblarida ham o'z aksini topgan. Pinokkio qissasida bir tangasi ham yo'q kambag'al o'g'liga alifbo olib berish uchun o'zining kurtkasini sotgan Djepettoning o'g'li. Yog'och bolakayning o'zi esa, mehnat qilib, otasiga va kasal feya - havorang sochli qizcha yordam bera boshlagach, haqiqiy insonga aylana boshlaydi. Boy va amaldor personajlar asarda itsehzo bilan tasvirlanadi. Bechora, kambag'al ammo gunohsiz odamning javobgarlikka tortilib, "odil sud hukm chiqarishi" ustidan ustalik bilan zaharxanda qilinadi: qahramon to'rt oyga qamoqqa tushadi va Bolvaniyada e'lon qilingan amnitsiyaga tushib, chambarak ortidan qutulishi uchun o'z-o'ziga tuhmat qilishga majbur bo'ladi. Yog'och odam utsidan qilinayotgan sud jarayoni ham juda kulgili. Uning qilgan yomonliklari haqida eshitgan sud'ya janoblari juda hayajonda va to'lqinlangan ko'rinadi, ammo keyin politsiya mundirida kiyingan ikkita itni chaqirib ularga: "Bechoraning to'rtta oltin tangasini o'g'irlashibdi. Uni endi bog'lang va zudlik bilan qamoqqa tashlang" , - deb buyruq beradi. Fantatsika hamda muallifga zamondosh bo'lgan hayot bilan bog'lanib ketgan mumtoz ertak, ital'yan san'atiga o'ta qadrdon bo'lgan janrga mansub.

Italiya - Arlekino, Kolombinoy, Pul'chinelloy kabi mashhur personajlar - niqoblar teatri hamda qo'g'irchoq teatrlarining vatanidir. Kollodi murojaat qilgan, qo'g'irchoq komediyalari an'analari - Plavt, Terentsiy kabi Rimning buyuk qadimgi komediyachilari ijodining tomirlariga borib taqaladi. Shu bilan birga Pinokkioning sarguzashtlarida ital'yan xalq ertaklarining nishonalari bor. Ital'yan ertaklari bilan rus bolalarini M. Gor'kiy tanishtirdi. 1912 yilda uning noshirligi ostida bu ertaklarning to'plami chiqdi. "Pinokkioning sarguzashtlari" Rossiyaga Aleksey Tolstoy tomonidan tarjima qilinib, qayta ishlangan nashrda "Oltin kalitcha" nomi bilan bosmadan chiqdi. U o'sha davrda dolzarb bo'lgan mavzular bilan asarni boyitdi, uning fikricha rus bolalariga tushunarsiz bo'lgan joylarini ruscha ruhda qayta ishlab, ba'zi obrazlarni almashtirdi. Yozuvchi tomonidan poydevor qo'yilgan ertak-povestning yumoristik-satira an'anasi ital'yan adabiyoti, shu jumladan, Janni Rodari ijodida o'z ifodasini topdi. Kollodining asari bir umrga bolalarning sevimli kitobiga aylanib qoldi. Yozuvchi o'ch ijodining asosiy qismini ertaklarga bag'ishladi. "Men o'ylaymanki, - deb yozgan edi Rodari, - ertaklarning ham yangisi, ham eskisi aqlni tarbiyalashda yordam bera oladi. Ertak bu turli xil gipotezalarning xazinas. Ertak bolalarga atrof-muhitni anglashga, o'zining tasavvuri bilan unga tanqidiy yondoshishga, borliqqa yangi xayollar bilan kirishga kalit bera olishi mumkin". Ammo Rodarini katta ertak yozishga undagan narsa Kollodining "Pinokkio" asaridir. Faqat uning "Chippolino"sida qo'g'irchoqlar emas, odamlarga juda o'xshagan sabzavot va mevalar ishtirok etgan. Ular yaxshi va yomon his-tuyg'ular hamda yumor bilan yo'g'rilgan. Hikoya insoniylikni hamda bachora

Kambag'al odamlarning hayotiy muammolarini imkon qadar kengroq yoritishga qaratilgan. Muallifning bitmas-tuganmas fantaziyasi tufayli bechoralar obrazi Qovoqboy, usta Uzumcha, professor Nok kabilarda o'z ifodasini topadi. Rodarining qahramonlari doimo ijtimoiy jihatdan aniq belgilangan, shuning uchun ertakning boshqa tomonida Limon shahzoda, ishyoqmas Apel'sin, izquvar Sabzilar obrazi mavjud. CHippolino butun piyoz oilasi bilan Limon qirolligida yashaydi. Ularda sodið bo'layotgan barcha

Yomonliklar qahrli shahzodaning xohish-itsagi bilan bo`ladi, ammo "ular o`zlari yaxshi odamlar bo`lsalar-da, hamma narsaning to`g`risini aytish kerak, ularning omadlari hayotda chopmagan. Nima ham qila olardik, qaerda piyoz bo`lsa, o`sha erda ko`z yosh ham bor".

Sh.Sa`dullaning italiyalik adib Kollodining "Pinokkioning sarguzashtlari" hamda rus adibi A.Tolstoyning "Oltin kalit yoki Buratinoning boshdan kechirganlari" (1936) asarlaridan ijodiy ta`sirlanganligi ham muhim rol o`ynagan.

Insoniyat o`zida mavjud bo`lgan eng yaxshi narsalarni bolalarga in`om qilishi qadim xalq an`analaridan saqlanib kelgan. SHu sababli o`zbek bolalar adabiyotining so`z san`ati sifatidagi ulug`vor vazifasi va tarbiyachilik vositasi istiqlol yillarida qadr topayotgani diqqatga sazovor. Umumadabiyot oldiga qo`yilgan muhim vazifalar uning tarkibiy va ajralmas qismi, hatto, boshlanmasi hisoblanuvchi bolalar adabiyoti uchun yanada muhim. Mustaqil yurtning har tomonlama etuk, barkamol avlodini tarbiyalashda asrlar osha xalq an`analari, milliy qadriyatlari, fol'klor namunalari zaminida voqelikka aylangan o`zbek bolalar adabiyotining o`z o`rni bor.

Mustaqillikning yangi o`n yilliklarida bolalar adabiyotining badiiy jihatdan yuksak namunalariga e`tibor qaratish, yangi asr bolalarining qiziqishlari, ruhiy, ma`naviy olami, ularning ijtimoiy hayotga munosabati masalalari aks etgan asarlar orqali o`quvchilarda axloqiy-ma`rifiy, ijtimoiy-siyosiy tarbiyanè shakllantirish dolzarbligicha qolayotir. SHu bilan birga, o`zbek bolalar adabiyotining ayrim namunalari bevosita jahon bolalar adabiyotiga bo`ylasha olishi o`rinli e`tiroflardan.

Binobarin, etuk adabiyotshunos olim A.Rasulovning X.To`xtaboev romanlari haqidagi "G`aroyib saltanat" hamda A.Obidjon ijodining ayrim qirralariga bag`ishlangan "O`zlik sari yo`l" (Toshkent, "Adib" nashriyoti, 2012) risolalari qator xususiyatlari bilan o`zbek bolalar adabiyotshunosligida muhim hodisa sanaladi. Bunda olim avvalo, bolalar asarlari tahliliga teran tadqiqotli yangi talqinlar zarurligini kun tartibiga qo`yayotir; ikkinchidan, ularni tipik va kontseptual, yozuvchi mahorati, badiiy olami, makon va zamon nuqtai nazaridan yaxlit o`rganish, umuman, bu adabiyot namunasiga-da, adabiy asar sifatidagi jiddiy munosabat joizligini asoslaydi. SHuningdek, A.Rasulov bolalar asarlaridagi qahramon xarakterini yoritishning an`anaviy va modern usullariga e`tiborni qaratib, jarayonning faollashuviga zamin hozirlaydi. Ayni paytda, bolalar adabiyoti har bir etuk adabiyotshunos nazariga ehtiyojmandligi, u jahon va umumadabiyot namunalari bilan qiyosiy -tipologik o`rganishni taqozo etayotganini oydinlashtiradi. Olimning X.To`xtaboev asarlari, qahramonlarining dunyoga kelishi, jahonga tanilishiga oid aytgan har bir mulohazasi alohida tadqiqotlarga mavzu bo`la oladi. Adib romanlaridagi obrazlar olami, o`smirlarning ruhiy kechinmalari, ma`naviy qiyofasi, ular tarbiyasida ijtimoiy muhit va oilaning ta`siri, yoxud, kattalar va bolalar munosabati, davr fojialarining bolalarbop ifodasi kabilar olim talqinida ilmiy tezislarda shakllida berilganki, ularni monografik tizimda yaxlit o`rganish g`oyat muhim.

Shunisi e`tiborliki, ustoz olim X.To`xtaboev romanlarini hech ikkilanmay, jahon bolalar adabiyotining mumtoz namunalari, X.Andersen asarlari, rus adibi N.Nosov hikoyalari qatorida sanaydi. SHuningdek, Hoshimjon, Akrom, Zafar, Orifjon singari o`smirlar sho`xlikda, aqlu zakovatda, sayohat-u sarguzashtda Tom

Soyer(Mark Tven), Maugli(Kipling), CHippolino(Janni Rodari), Jelsomino (J.Rodari), Gulliverdan (Swift) qolishmasligini ta'kidlaydi. Bu o'smirlarning sehrli tilsimlardan foydalanishida ham o'xshashlik ko'radi. Yoxud, hozirgi jahon bolalar adabiyotining mashhur asari Garri Potter (J.Rouling) haqidagi kitoblar fazilati mushohada qilinarkan, "Sariq devni minib" romanidagi sehrgarlik anjomlari undan qolishmasligi, aksincha, o'zbekona betakrorlikda yaratilgani uqdiriladi.

A.Rasulov "G'aroyib saltanat"da avvalo, bolalik olami bekatlarining tabiiy jozibalari, orzular dunyosida ijod qiluvchi adibu shoirlar topqirligi, jumladan, X.To'xtaboevning bu olamdagi o'z o'rni, uning Hoshimjoni-yu Akrom qovunchisining sehrli qalpoqchasi hamda hid biluvchiligi bilan jahon kezgani sabablarini oydinlashtirgan. Olim zikr etgan qahramonlar, dunyo bolalar adabiyotida shuhrat qozongan asarlarni qiyosiy o'rganib, ularni bir nuqtada uchrashtiradi : "Hozirgi yoshlar,- yozadi muallif,- bolalar adabiyotidagi intellektual qahramonlarni yoqtiradilar. Garri, Germiona, Ron singarilar raqibga qarshi uzoqni o'ylab kurashadilar. SHu nuqtai nazardan Akrom ham yoshlarning sevimli qahramoni. "

Darhaqiqat, qahramon xarakteri, obrazlar talqinida yozuvchi mahoratining o'ziga xosligini jahon adabiyoti namunalariga qiyoslab, ulardagi o'zaro ta'sir aloqalarini tadqiq etish o'zbek bolalar adabiyotshunosligida an'anaga aylanmagan. Shu jihatdan, X.To'xtaboev romanlari haqida aytilgan fikrlar, adib qahramonlarining jahon adabiyotidagi tengdoshlariga mengzalishi g'oyat dolzarb e'tirof. "Yana bir gapni aytish kerak, - deydi A.Rasulov,- Hoshim, Akromlar kitobxonga tanilib, Evropaga chiqib borganlarida hali Garri Potter yo'q edi. Ehtimol, Hoshim, Akrom singari o't-olov qahramonlar Garrilarning paydo bo'lishida turtki bo'lgandir."

Xulosa qila olamizki, o'zbek bolalar adabiyotining bir asrlik tarixida badiiy barkamol asarlar bisyor. Birgina X.To'xtaboev romanlari misolida o'nlab qirralari ochilgan bu "g'aroyib saltanat"ga tashrif hech bir ijodkor-u adabiyotshunosni "norizo" qilmagan. Faqat, olim to'g'ri ta'kidlanganidek, bu ajoyibotlarini yozish, badiiy aks ettirish qalbi buloq suviday pokiza, ko'klam giyohlariday suyumli insonlarga nasib etadi. A.Rasulov o'zbek adabiyoti tarkibida hamisha bolalar adabiyoti bo'lganligi, yangi o'zbek adabiyotida ham deyarli barcha iste'dodli san'atkorlar bolalarga asarlar bitganini o'rinli e'tirof etadi. CHindan ham yakun topgan asrda o'zbek bolalar adabiyoti imorati barpo bo'lib, A.Avloniy, H.H.Niyoziy, Behbudiy va Fitrat, S.Ayniy va Ylbeklar uning poydevoriga g'isht qo'ygan, H.Olimjon, G'.G'ulom, Q.Muhammadiy, S.Jo'ra kabi ustoz san'atkorlar esa mustahkam ustun o'rnatishgan edi. O'zbek adabiyotining yalovbardorlari ham bolalar va o'smirlarga bag'ishlangan avtobiografik, biografik qissalari, esse va romanlari bilan uning yuksalishida ulush qo'shganlar. Shundanmi, bolalar adabiyotining kamoli baayni XX asrning ikkinchi yarmidan chinakam rivoj topdi. Adabiyotshunoslikda esa bunday hamjihatlik tanqisroq. Zero, A.Rasulovning bolalar adabiyotshunosligidagi muhim vazifalarga ishora qilishi bejiz emas. Olimning bolalar adabiyoti xususiyatlarini jahon adabiyotidagi eng nodir asarlarga qiyosan o'rganishida hikmat bor. U Qirol Lir (V.Shekspir. "Qirol Lir"), Qoranor (CH.Aytmatov. "Asrga tatigulik kun"), Oqbo'ri va Toshchaynar ("Qiyomat"), O'rozqul ("Oq kema"), Qovoq devona (A.Qodiriy. "O'tkan kunlar"), Qiziqilar

("Mehrobdan chayon"), Bobo Kayfiy (M.Shayxzoda. "Mirzo Ulug`bek"), Parcha (O`Hoshimov. "Ikki eshik orasi"), Ibodin (T.Murod. "Otamdan qolgan dalalar") kabi "devonai rostgo`y" timsollarni bolalar adabiyotidagi tiniq ko`zgular, deb biladi. Chindan ham Hoshimjonu Akromjon, Orifjon va Zafar, yoki Alamazonu Meshpolvonlar yorqin, tipik xarakterlardir. Ularni istagan mahalla, guzar, shaharu qishloqda uchratish mumkin. Ayni paytda bu qahramonlar odob va tarbiyasiga ko`ra, soddadil va tirishqoqligi, o`qish va o`rganishga, kashfiyotlar yaratishga ishtiyoqmandligi, nihoyat, qalbi ezgulikka limmo-lim to`laligi bilan jahondagi tengdoshlariga o`rnak bo`la olishi ayon haqiqat. Muallif ana shu jihatlarning barchasini va umuman, o`zbek bolalar adabiyotining tadrijiy taraqqiyoti, janriy takomili, mavzusi, qahramonlar xarakteri ham yosh avlod tafakkuriga monand yangilanib borishini X.To`xtaboev romanlari asosida ko`rsata olgan.

Bundan o`n besh yil ilgari zahmatkash olim B.Qosimov o`zbek adabiyotini jahon kontekstida o`rganish masalasini o`rtaga tashlab, shunday degan edi: "Biz milliy adabiyotimizni puxta o`rganish bilan birga, jahon adabiyoti daholarini ham etarlicha bilishimiz lozim. Bugungi adabiyotimiz jahon miqiyosida ravnaq topishi uchun milliy qobig`i ichida o`ralashib qolmasligi kerak. Zamonaviy o`zbek adabiyotining zaiflashib qolishiga yo`l qo`ymaslik zarur."

Ta`kidlash joizki, bu chinakam fidoyi o`zbek olimining chaqirig`i edi. Istiqlool davri o`zbek adabiyotshunosligining salobatida shu kabi da`vatlar ta`siri katta bo`ldi. A.Rasulovning X.To`xtaboev haqidagi adabiy portretini shunday da`vat sifatida qabul qilish mumkin. Adabiyotshunosligimiz ana shó kemtiklikni to`ldira olsa, XXI asr o`zbek bolalar adabiy jarayonida ham Q.Hikmat, N.Fozilov, M.A`zam, X.To`xtaboyev, S.Barnoyev, T.Adashboyev, A.Obidjon singari bolalik olami ufqiga teran nazar tashlay oladigan ijodkorlar etishib chiqishi, bu saltanat tilsimlar va g`aroyibotlarga yanada boy bo`lishi ta`minlanadi.

Aka-uka Yakob (1785-1863), **Vilgelm** (1786-1859) **Grimmlar** ikki yuz yildan ko`proq vaqt ilgari Xanau shaharchasida, hurmatli byurgaerlar oilasida (bu nasldan ko`pgina taniqli huquqshunoslar va ruhoniylar yetishib chiqqan) Filipp Vilgelm Grimm va uning ayoli Doroteyalar nikohidan katta o`g`illari Yakob, bir yildan so`ng esa uning ukasi Vilgelm dunyoga keldi. Tez orada butun oila-o`rmonli tog`lar bilan o`ralgan, tinch osuda shaharcha – Shtaynauga ko`chib o`tishdi.

Oila kattagina edi: besh bola va Lotti ismli kichik qizaloq. Bu oilada barcha g`ayritabiiy ravishda mehnatsevar edi. Va barcha bir-birini sevar, hurmat qilardi. Lekin ular orasida bir yosh farq bilan Yakob va Vilgelm o`zgacha mehr bilan bir-biriga bog`langan edilar. Yoshlik chog`laridanoq – aka-uka Grimmlar juftligi tug`ilgan edi. Taqdir ularga uzoq hayotni o`lchab bergan edi. Va ular o`zlarining keksalik chog`larigacha bu mustahkam bog`liqlik hamda mehr-oqibatni tark etishmadi.

Yakob 11 yoshga to`lganda ular otalaridan ajrab qolishdi. Bola oila boshlig`i bo`lib qoldi. U otasi tobuti oldida bolalarcha to`xtamay yig`lar, ammo umuman kattalarcha hamda qat`iylik va iroda bilan endi kichik ukalarining, mitti qizaloq Lottining, g`amdan gavdasi bukilgan bechora onasining eng katta g`amxo`ri, tayanchi o`zi ekanligini anglagan edi.

Keyin Kasselda gimnaziyada o'qidi. Belgilangan sakkiz yil o'rniga – tig'izlashtirilgan to'rt yil ichida aka-ukalar o'qishni bitirib, Marburg universitetiga o'qishga kirishadi. Universitetda ular qadimgi olmon she'riyati, runalari bilan qiziqib, shu qiziqishlarini umrlarining oxirigacha olib borishdi.

Universitetni tugatgach, Grimmmlar Kasselga qaytishadi. Va shu yerda katta bo'ron boshlandi: Napoleon armiyasi Olmoniyaga bostirib kirdi. Fransuz hukmronligi – begona odamlar, begona urf-odatlar, shaharning har bir burchagidan eshitilib turgan begona so'zlashuv Olmoniyaga, uning tiliga, urf-odatlariga, tabiatiga, adabiyotiga mehr qo'ygan o'spirinlarni qattiq iztirobga solardi. O'z xalqining tushgan ruhiyatini ko'tarish, yurakni ezadigan sukunatga chek qo'yish ilinji yosh olimlarni nemis xalqi tarixi va adabiyotiga bo'lgan qiziqishlarini yanada orttirdi. Aka-uka Grimmmlar vaqtlarini kutubxonalarda noyob qadimgi olmon manuskriptlarini (qo'lyozmalarni), masalan, nemis adabiyotining birinchi yodgorligi “Xildebran haqida qo'shiq” asarini o'rganib, qadimgi nemis she'riyati to'plamlarini chop etishdi. Bu bilan ular xalq yuragining tubida mudrab yotgan qadimgi hikmatlarni qayta tiklash maqsadlarini amalga oshirishdi. Ammo bular faqat yozma manbalar bilan bog'liq edi. Ularni esa yana yiroqroq manzillar – xalq qalbining tubi, zamonlarning eng qadimi qiziqtirayotgan edi. Va ular shu niyat bilan folklorga murojaat qilishdi. Aka-uka Grimmmlar o'zlarining harakatdagi faoliyatlari – ertaklar to'plash bilan mashg'ul bo'ldilar.

Birinchi mustaqil topilmalar 1807-yilga taalluqli bo'lib, ular Kasseldagi ikki oila: Vildlar va Xassenpfluglar bilan bog'liq. “Boshmaldoq – bola”, “Aqlli Gretel”, “Navqiron Pahlavon”, “Oq kabutar”, “Mushuk va sichqonning do'stligi”, “It va chumchuq” kabi ertaklar Vildlar va Xassenpfluglar oilasi a'zolaridan yozib olingan to'plamlar sirasiga kiradi. To'plamlarning jamlanishida o'zining katta hissasini qo'shgan dorifurush Vildning beshinchi qizi Ganriett Doroteya Vild, keyinchalik Vilgelmning turmush o'rtog'i (Yakob umrining oxirigacha ham uylanmagan) haqida albatta aytib o'tish joiz. Doroteya aka-uka Grimmmlarga “Ganzel va Gritel”, “Yerto'la bekasi”, “Kuylaydigan danakcha” kabi ertaklarni taqdim etdi. Askarlarning achinarli, nochor-kambag'allikdagi hayotlari, kamsitilgan shaxsiyatlari haqida so'zlab beruvchi Grimmmlarning qayg'uli ertaklari qariya Krauze bayonidan yozib olingan.

“Bolalar va oilaviy ertaklar” kitobiga Grimmmlar ukasi Lyudovik tomonidan illyustratsiyalar chizilgan. U 20-dekabrda – Rojdestvo bayrami arafasida kitobxonlar qo'liga tegdi va eng katta sovg'a bo'ldi. To'planning shon-shuhrati aka-uka Grimmmlarga uning ikkinchi qismini ham to'plab, chop ettirishga ruhlantirdi. Ikkinchi kitob nashrdan chiqqach, Grimmmlar qo'lida yana anchagina ertaklar yig'ilib qoldi va ular uchinchi kitobni bosmadan chiqarishni taxmin qilishdi, ammo keyinchalik o'zlarining fikrlaridan qaytib, ikkinchi qismning keyingi nashrida yig'ilib qolgan ertaklarni qo'shib chop etishni ma'qul topadilar. Nihoyat, 1812-yilda Grimmmlar tomonidan yaratilgan ertaklarning birinchi jildi, 1815-yilda ikkinchi jildi, 1822-yilda esa har ikkala jildni umumlashtiruvchi uchinchi jildi e'lon qilingan. Grimmmlar bisotida jami 200 dan ortiq ertak mavjud edi. Shu o'rinda savol tug'ilishi tabiiy: xo'sh, aka-uka Grimmmlarning ertaklari – bu haqiqiy ijodiy asarlarmi yoki xalq og'zaki ijodining shunchaki bayoni – yozma ko'chirmasimi? Darhaqiqat, aka-

ukalar, ayniqsa, Yakob ertaklarni o'z aslicha, xalqchil bo'lib qolishining tarafdori bo'lgan; shunga ko'ra, ularni qayta bayon etilishida tuzatish kiritmaslik, zamonaviy ko'rinishda tabdil etmaslik, yoki ijodkor didi bilan yo'g'rilmagan bo'lsin, degan fikrida qat'iy turgan. Vilgelm esa olimdan ko'ra, ko'proq shoirtabiatligi uchun ertaklarga badiiy sayqal berish tarafdori bo'lgan. Shubhasiz, bunday ikki xilda fikr yuritish foydadan xoli bo'lmagan. Natijada, Grimmlar ertaklari o'zlarining xalqchilligini yo'qotmagan holda muallif she'riy uslubining birligini saqlab qolgan. Shu tariqa, aka-uka Grimmlar ertaklari hali-hanuz dunyo kezmoqda va jahon bolalarining maroq bilan o'qiydigan asarlari turkumiga kiradi. Jumladan, Grimmlarni dunyoga mashhur bo'lgan "Zolushka", "Qor qiz" ertaklarining qahramonlari hammadan turtki yeydigan, so'kish eshitadigan va eng past holda qiyin yumushlarni bajaradigan qizlar bo'lib, ertak davomida o'zlarining halol mehnatlari, oqko'ngilliklari tufayli baxtli bo'ladilar. Xususan, "Yalqov Geys", "Gansning baxti", "Botir tikuvchi", "Yosh pahlavon", "Bremen musiqachilari" kabi ertaklari o'zbek bolalar kitobxonlarining mulkiga ham aylana oldi. Grimmlar ertagining umumahamiyati shundaki, ularning qahramonlari har qanday og'ir, qaltis vaziyatlarda ham o'zlariga chora topa oladi, tadbir izlaydi. "Tulki bilan g'ozlar" ertagi shu jihatdan ahamiyatli. Unda hiyla va makr ishlatishga usta tulki obraziga tadbirkor g'ozlar timsoli qarshi qo'yiladi.

Tulki o'tloqda yurgan g'ozlarni yemoqchi bo'ladi. Ular o'limlari oldidan bitta qo'shiq aytib, so'ngra tulkiga yem bo'lishlarini so'raydi. Ammo uzundan uzoq "g'a-g'a"lari tulkini zeriktiradi, uning tinka-madorini quritadi, axiyri g'oz-o'ljadan voz kechishga majbur bo'ladi.

Bundan tashqari, aka-ukalar "Nemis grammatikasi"ni, keyinchalik nemis mifologiyasi maktabiga asos bo'lgan – "Nemis mifologiyasi"ni chop etishadi. Umrlarining so'nggida aka-uka Grimmlar Berlin universitetida ma'ruzalar o'qiydilar hamda nemis tili lug'atini tuzish ustida ishlaydilar. Ikki buyuk olim, tilshunos, adabiyotshunos, buyuk ertakchilar yashab o'tgan Kassel shahrida muzey tashkil qilinib, ularning shaxsiy buyumlari, dunyoda yuzdan ortiq tillarga tarjima qilingan kitoblarining nusxalari, ukalari Lyudvigning san'at asarlari ehtiyotkorona saqlanib kelinmoqda.

Sharl Perro (1625 – 1703). 1697-yilda Fransiyada "Mening onajonim Gusinaning ertaklari" deb nomlangan kitob nashrdan chiqdi. Aslida ertakni o'sha davrdagi mashhur shoir, fransuz akademiyasining a'zosi Sharl Perro yozgan bo'lsa-da, uning muallifi P. Dermenkur deb hisoblanardi. Ko'p kitoblar muallifi Sharl Perro ismi sharifini "jiddiy bo'lmagan" ertaklar ostiga qo'yishni o'ziga lozim ko'rmay, uni o'g'lining ismi sharifi bilan imzolagan edi. Lekin aynan shu sehrli ertaklar jahon adabiyotining oltin fondiga kirib, yozuvchiga shon-shuhrat keltirdi. Perroning ertaklari ko'p marotaba boshqa tillarga tarjima qilingan va nashrdan chiqqan. Ertakning rus tilidagi tarjimasi I.S.Turgenevga mansub.

Perro o'z ertaklarining so'zboshisida ertak janrining asosida yotgan jiddiy hamda kulgili va g'alati narsalarni uyg'unlashib ketishiga ishora qilib: "...bu umuman, bekorchilik emas, balki o'zida foydali pand-nasihatni mujassamlashtirgan... hikoyaning sho'x, o'ynoqi tuzilishini esa faqatgina o'quvchi aqliga ko'proq yoqimli tarzda ta'sir qilish, shu bilan birga unga ham o'rgatib, ham

xushnud qilishi uchundir...”degan edi. Bolalikning ilk davridan boshlab bizga “Qizil shapkacha”, “Jimjimaloq bola”, “Zolushka”, “Etikli Mushukcha”, “Uyqudagi malika”, “Ko‘k Soqol” kabi ertaklar ma’lum. Bir xil ertaklarning qahramonlari odamxo‘r maxluqdan yoki, zolim bo‘ridan o‘zlarini o‘zlari qutqargan bolalardir. Bu odatga ko‘ra, Bibliyadagi yomonlikka yaxshilik bilan javob qaytargan Iosifni esga soladi. Jimjimaloq bola shu kabidir; muallif ertakning oxirida yozishicha, o‘zining yaqinlariga yaxshilik qiladi va o‘zining butun oilasini – ham otasini, ham og‘alarini ta’minlaydi. Zolushka ham xuddi shundaylardan, u qanchalar go‘zal bo‘lsa, shunchalar oqko‘ngil hamdir; u o‘gay opalarinio‘zi bilan saroyga olib ketadi. Perro ertaklarida yaxshilik va haqiqat g‘alaba qozonadi hamda qahramonlarga sehrar personajlar, Zolushka yoki Etikli mushukchada etikdo‘zning kichik o‘g‘lini cho‘qintirgan onasi - oqko‘ngil Feya yordam beradi. Bo‘ri, mushuk inson tilida so‘zlashadi, bu folklorning bir ko‘rinishi bo‘lib, muallif xalq ijodining boy an‘analariga tayanadi hamda o‘ziga xos mualliflik janrini yaratadi. “Qizil shapkacha” ertagida tipik folklor asos namoyon bo‘ladi: bu qizil Shapkachaning buvisiga etayotgan narsasi (“pirojok nesu da gorshochek masla”), savollaridagi hamda buvisining kiyimiga kiyinib olgan bo‘rining javoblaridagi takrorlash va parallelliklarda ko‘zga tashlanadi. Perroning boshqa ertaklarida birinchi o‘rinni romantik sevgi tarixi egallagan. Qahramon qator sinovlardan o‘tib, o‘zining mukofotini oladi: yaxshilik yomonlikni ustidan g‘alaba qozonadi, ya’ni xuddi “Uyqudagi malika” yoki “Ko‘k Soqol” ertaklaridagi kabi. Sharl Perro ertaklari qahramonlarining nomlari allaqachon turdosh otlarga aylanib ulgurgan. Zolushka yoki Ko‘k Soqol tarixlari har xil ko‘rinishlarda ko‘p marta jahon adabiyotida qayta-qayta ishlangan va sahnalashtirilgan.

XVII asr oxiri Sharl Perro ertaklarining yaratilishi bilan belgilanadi va uning ertaklari fransuz adabiy ertaklarining eng zo‘r hamda yorqin namunalari sifatida e’tirof etiladi. Fransiyada XVIII asr esa ertaklarning oltin asri hisoblanadi. Uyg‘onish davrida talaygina shoir va yozuvchilar bu universal janrga ko‘p murojaat qilgan va uning estetik imkoniyatlaridan foydalanib, dolzarb mavzular bilan boyitib borishgan. Masalan, Valter falsafiy ertaklar yozgan. Sharqning “Ming bir kecha” ertaklari fransuz tiliga tarjima qilingach, sharqona ertaklarga o‘xshatishlar paydo bo‘ldi. Ammo, shu XVIII asrning o‘zidayoq ertaklarning urf bo‘lishi ancha pasaydi. Ilgari bolalarga mo‘ljallangan maxsus adabiyot yo‘qligi uchun kichkintoylar kattalarning asarlarini o‘qishar edi. Keyingi asrlarda esa Sharl Perroning qisqartirilgan ertaklaridan aynan bolalar uchun namunalar tayyorlangan. Ulardan shafqatsizlik, erkinlik, badiiy o‘yinlar olib tashlanib, anchayin soddalashtirilgan.

Hans Kristian Andersen (1805-1875) o‘zining ajoyib va g‘aroyib ertaklari bilan jahonga tanilgan. U Daniyaning Odens shahrida tug‘ilgan. Bolaning yashash sharoiti va o‘qishi bu yerda ancha-muncha yaxshi bo‘ladi. Bo‘lajak yozuvchi 1823-yilda Slagels maktabiga o‘qishga kiradi, undan keyin Xelsingyorda ta’lim oladi. Bolaning otasi kavushdo‘z, onasi esa kir yuvuvchi bo‘lib ishlar edi. Shuning uchun Hans kambag‘allar maktabiga o‘qishga kiradi. Oradan uncha ko‘p vaqt o‘tmay, ularning oilasi Kopengagenga ko‘chadi. 1828-yilda esa Kopengagen universitetiga o‘qishga kiradi. Andersen juda ko‘p mamlakatlarni kezib chiqadi. Fransiya, Shveysariya, Italiya, Gretsiya va Ispaniya singari joylarga sayohat qiladi.

Andersenning ijodi 20- yillarning boshlaridan boshlanadi. U dastlab lirik she'rlar, roman, drama, yo'l ocherklari, biografik etudlar yaratadi.

1828-yilda Kopengagen universitetini tamomlab, 30-yillarda Fransiya, Shvetsariya, Italiya, Gretsiya va Ispaniya bo'ylab sayohat qiladi. Bo'lajak adib xalq og'zaki ijodi bilan chuqur tanishib, u yozgan tarix-ertak asarlari yosh kitobxonlar uchun tanildi. Yozuvchining "Bolalar uchun aytilgan ertaklar" (1835-1842), "Yangi ertaklar" (1843-1848), "Tarix" (1852-1855), "Yangi ertaklar va tarix" (1858-1872) kabi ertaklari uning nomini jahonga tanitdi.

Andersen ertaklarining qahramonlari o'zlarining samarali mehnatlari, aql-idroklari, axloq-odoblari bilan kitobxon qiziqishiga sazovor bo'ladi. „Daniyalik Xolger“, „Qor malikasi“, vatanparvarlik ruhi bilan yo'g'rilgan „Daniya – mening vatanim“, ozodlik g'oyasi mujassamlangan „Soqchi“, „Shiron asiri“ va boshqa she'rlari poeziya janrida yaratgan eng sara asarlari jumlasiga kiradi. Andersen o'z romanlarida („Improvizator“) zamonasi uchun juda muhim bo'lgan voqealarni qamrab olishga harakat qiladi. Uning ijodi ko'p qirrali va rang-barangdir.

Andersen bu kitoblarni yaratishda xalq og'zaki ijodidan unumli foydalandi, ularning orzu-umidlarini qog'ozga tushirishga harakat qildi. Ertaklardagi xarakter va jonli nutqni yanada mukammallashtirishga erishdi. Shuning uchun Andersen yaratgan ertaklar sodda, kitobxon uchun tushunarli bo'lish bilan birga, o'quvchilar xotirasida uzoq vaqt saqlanish xususiyatiga ham ega.

Andersen ertaklarida ko'pincha bosh qahramon shahzoda ham emas, malika ham emas, balki oddiy mehnatkash xalqdir. Ular o'zlarining samarali mehnati, aql-idroki, axloq-odoblari bilan kitobxon tahsiniga muvaffaq bo'ladilar. Uning „Qo'ng'iroqli girdob“, „Kumush tanga“, „Kolbasa sixidan sho'rva“, „Go'ng qo'ng'iz“ va boshqa ertaklari fikrimizga yorqin misol bo'la oladi. Ertakchining „Qo'ng'iroqli girdob“ asarini olib ko'raylik. Unda asrlar mobaynida ezilgan, og'ir mehnat va zulmdan tinka-madori qurigan mehnatkash xalq vakili Blakenning o'z xo'jasiga qarshi turishi kitobxonni quvontiradi.

„Bolalar gurungi“ asarida hech kim taqdirini, kichkintoy o'sib-ulg'aygach kim bo'lib yetishishini bilishi mumkin emasligini, bu ko'proq o'sha bolaning o'ziga, intilishiga, kattalarning ibratomuz pand-nasihatlariga quloq solishiga bog'liq ekanligini o'qiymiz.

Shohona qasrga to'plangan bir to'da bashang kiyingan aslzoda bolakaylar qasrni to'ldirib maqtanishar, ota-onalarining hisobsiz boyliklari bilan quvonishar, kelajakda ota-onalaridan ham badavlatroq bo'lish uchun harakat qilishlarini kibor bilan ta'kidlar edilar. Bu boy-badavlat bolalarning bir-birlariga gap bermay maqtanishlarini yirtiq-yamoq kiyim kiyib olgan bir kambag'al bola tinglab, xo'rsinar, „Bularga yetish bizga yo'l bo'lsin“, deb qo'yar edi o'zicha. Yillar o'tib o'sha juldur kiyimli bola yaxshi o'qib, rassom bo'lib yetishdi, mamlakatda eng boy odamlardan biriga aylandi, o'ziga munosib bir qasr qurdirdi. Qasr hamda uning ichidagi xazinani ko'rishni hamma istardi.

Ertakchining „No'xat ustidagi malika“ asari ham yosh kitobxonning kulgisini qistatadi ham tannoz malikaga qahr-g'azabini qo'zg'atadi. Bir shahzoda haqiqiy malikaga uylanish uchun butun yer yuzini, shahar-u qishloqlarni qidirib hech qayerdan haqiqiy malikani topa olmaydi. Hafsalasi pir bo'lgan, tarvuzi qo'ltig'idan

tushgan shahzoda qasrga qaytadi. Kunlardan bir kuni ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan mo‘jiza yuz beradi:

Bir oqshom havo aynigandan aynibdi: shundoq chaqmoq chaqib, momaqaldiroq gulduros solibdi, yomg‘ir chunonam chelaklab quyib beribdiki, dahshatning o‘zginasi. To‘satdan shahar darvozasi taqillab qolibdi. Keksa qirol borib darvozani ochibdi. Darvozada malika turardi. Yo qudratingdan, uni nimaga o‘xshatish mumkin! Suv malikaning sochlari, ko‘ylaklaridan sharillab oqib, to‘ppa-to‘g‘ri boshmoqlarining uchlariga, tovonlariga tushardi, u bo‘lsa pinagini buzmay: “– Men haqiqiy malikaning xuddi o‘ziman”,– derdi.

Malikani sinab ko‘rish ishlari ham g‘alati bo‘ladi. Tunda qirq qavat ko‘rpa ostiga bitta no‘xatni yashirib, joy solib beradilar. Tannoz oqbilak qiz ertalab o‘rnidan turar ekan, „Qanday uxlab turdingiz?” – deyilgan savolga nolish, ichki dard bilan javob beradi: „– Ey, juda yomon! – deydi u.– Ko‘zimni yummadim, desam ham bo‘ladi. Men qandaydir qattiq narsaning ustida yotdim, butun a‘zoyi-badanim ko‘karib ketibdi. Naqadar dahshat!”

Shahzoda qizning haqiqiy malika ekanligini bilib, unga uylanadi.

Bolalar, odatda, hayvonlar, parrandalar, hasharotlar haqidagi ertaklarni sevib o‘qiydilar. Andersen yaratgan ertaklarning juda ko‘pchiligi ana shu mavzuni qamrab olishi bilan ham xarakterlidir.

„Dyumchaxon”, „Irkit o‘rdakcha”, „Botqoqlik shohining qizi”, „Baqa”, „Burga bilan professor” singari ertaklari o‘zbek kitobxonlarining ham sevimli asarlariga aylanib ketgan.

Xullas, Daniya ertakchisi Hans Kristian Andersenning ijodi uzoq yillardan beri yosh kitobxonlarga zavq-shavq bag‘ishlab kelmoqda.

Jonatan Svift 1667-yilda Angliyaning yaqin yaqin qo‘shnisi va oroldagi mustamlakasi bo‘lgan Irlandiyaning poytaxti Dublinda ingliz muhojiri oilasida tug‘ilgan. Otasi u tug‘ilmasdan sal avvalroq vafot etgan edi. Ziyrak Jo huquqshunos, advokat tog‘asi qo‘lida tarbiya topadi. Bola boshlang‘ich maktabda tahsil ko‘rgach, o‘n to‘rt yoshida tog‘asi Dublin universitetining dindorlik fakultetiga o‘qishga beradi. Jonatan universitetni tugatgan vaqtda Dublinda irland katoliklarining inglizlarga qarshi qo‘zg‘oloni yuz beradi. Shu paytda Irlandiyadan quvilgan ingliz oilalari qatori yosh dinshunos olim Svift ham Dublinni tark etadi va “katta yer” – Angliyaga yo‘l oladi. Svift bu yerda otasining do‘sti Vilyam Templga kotib bo‘lish bilan birga uning asrandi qiziga murabbiylik qiladi. Shuningdek uning boy kutubxonasidan bilimini oshirib, gazetalarga maqola, pamflet, felyetonlar, she‘rlar yozib turadi. Uning dastlabki asarlaridayoq ijtimoiy hayot masalalarini, siyosiy voqealarni hajv ostiga oladi. Chunonchi, XVII asrning oxirlarida Fransiyada, keyinroq Angliyada qadimgi adabiyot tarafdorlari bilan yangi adabiyot tarafdorlari o‘rtasida qizg‘in bahslar bo‘lib o‘tadi. Bu adabiy bahsga janob Templ va uning shogirdi Svift ham qatnashadi. O‘shanda buyuk faylasuf olim Bualo qadimgi adabiyotni, folklorshunos, xalq ijodi muxlisi Sharl Perro yangi davr adabiyotini himoya qilib chiqadi. Svift 1697-yili shu bahsga bag‘ishlab (ustoz Templning topshirig‘i bilan) “Kitoblar jangi” nomli mashhur hajviy pamfletni yozdi. Sviftning bu ilk asarida qadimiy va yangi kitoblar ramziy ma‘noda bir-biriga qarshi qo‘shin tortishar, qadimgi yunon shoiri Pindar yangi ingliz shoiri Kauliga qarshi ulug‘

“Iliada” ijodchisi Homer yangi qasidachi Draydenga qarshi jang qilishardi. Bu jangda Zevs, Afina, Apollon, Afroditalar qadimgi adabiyot qo‘shinlarini himoya qilar, yangi davr adabiyotiga esa “Adabiy tanqid” nomli mayib-majruh tangri homiylik ko‘rsatardi. Svift ijodiga xos kinoya, qochiriqlar shu dastlabki asardayoq ko‘rinib qoladi.

Qadimiy va yangi kitoblar o‘rtasidagi jangda Sviftning o‘zi ikkala tomonni himoya qildi. U hajviyasini o‘rgimchak va asalari haqidagi hikoyat bilan tugatadi. Sviftning fikricha, “Haqiqiy adib o‘rgimchak singari o‘z ichidan chiqqan to‘qima iplari bilan tanob tortaverishi yaxshi emas, asl ijodkor asalariday hamma yerda hayot materiali sharbatini yig‘ib, uni san‘at asaliga aylantirishi kerak”. Sviftning ana shundan keyingi hayoti siyosiy kurashlarda toblanadi, u bo‘sh vaqtlarida tibbiyot ilmi bilan shug‘ullanadi. Chunki u qachondir dengizchi bo‘lishi va bunda ana shu kasb qo‘l kelishini yaxshi bilardi. U bu orzusiga erishdi ham. Bir necha yil dengiz, okean kemalarida xirurg bo‘lib ishlaydi. O‘z qahramoni boshidan kechirgan ko‘p voqealarning aynan guvohi bo‘ladi. Muhimi, siyosiy kurashlardan toliqqan adib, asarlarida bu jarayonni badiiy-kinoyaviy talqin etadi. Jonatan Svift asli ingliz bo‘lib, avvallari Irlandiyaga past nazar bilan qaragan bo‘lsa ham, haqiqatgo‘y ijodkor sifatida har qadamda bechora irlandlarning insoniy huquqlari toptalayotganini ko‘rib jim tura olmaydi. U Dublinda ekanligida, Angliyaning hukmparast, olchoq lordlari irland dehqonlarini xonavayron qilayotganligini, irland hukumatining barcha huquqlari tortib olinganligini, irland xalqining taqdiri Londonda hal etilayotganligini g‘azab bilan fosh etuvchi asarlar yozdi. Bu singari muammolar “Gulliverning sayohatlari”da ayniqsa yorqin aks ettirilgan. Aslida Jonatan Svift bu asarini boshqa bir buyuk ingliz adibi Daniel Defoning “Robinzon Kruzo” romaniga hajv sifatida boshlagan edi. “Robinzon Kruzo”ning bir necha qismdan iborat davomi bo‘lib, ularda qahramon mavjud qirollik tuzumida, adolatli qonunlar asosida oddiy mehnatkash odam o‘z baxtini topadi, degan g‘oyani ilgari surgan edi. Svift esa aksincha bir-biridan battar olchoq, ochko‘z, molparast, mansabparast, tekinxo‘r, takabbur qirollar va ministrlar hukmronlik qilgan jamiyatda inson hech qachon baxtini topolmasligini Gulliver sayohat qilgan o‘lkalar timsolida ravshan ko‘rsatadi.

Lemyuel Gulliver mittivoylar o‘lkasida Tog‘ (Ulkan odam) odamga aylanadi. Oyog‘i ostida minglab liliputlar uymalashadi. Gulliverning ro‘molchasida chavandozlar ot o‘ynatadi, qahramon 600 ta to‘shakda uxlaydi. Darozlar o‘lkasida esa Gulliverning o‘zi mitti bo‘lib qoladi. Kichkina quticha-sandiqchada yashaydi. Buni burgut changalida osmonga olib chiqib ketadi. Gulliver otlar o‘lkasiga borib qolganda, u yerda otlar odamlarni minib yuradi... Yoxud, mittivoylar “Tog‘ odam”ni 91 ta arqon va 36 ta qulf yordamida bog‘lab-chirmab tashlaydilar. Bu raqamlar muallif hayotiga aloqador deb qaraladi. Aytishlaricha, 36 xil toifadagi guruhlar manfaatini ko‘zlab, 91 ta pamflet – hajviya yozgan.

Umuman, “Gulliverning sayohatlari”dagi juda ko‘p voqealar ramziy ma’noda hayot voqeligini aks ettirishga qaratilgan. Aytaylik, liliputlar orolida tuxumni uch tarafidan sindiruvchilar bilan poynagidan sindiruvchilar guruhi o‘rtasida ashaddiy bahs boradi. Tuxumni uchidan sindirishdan bosh tortganligi uchun 11 ming kishi o‘lim jazosiga hukm qilingan. Bu masalaga bag‘ishlab yuzlarcha tom kitoblar yozilgan. Adib bu bilan o‘z zamonasidagi katoliklar vaprotellant mazhabidagi

dindorlarning ashaddiy ixtiloflari aslida arziyas poydevorga qurilganligi, ammo shu arziyas sabab tufayli juda katta qirg'inbarotlar yuz berayotganligini alamli qahqaha bilan tasvirlaydi. Yoki, yana bir o'rinda adib mittivoylar o'lkasidagi Tremeksenlar va Slemeksenlar, ya'ni baland poshna tarafdorlari bilan past poshna tarafdorlari o'rtasidagi janjalni tasvirlaydi. Shuningdek, romanda hukumat rahbarlarining shaxsiga sig'inish, ularni dabdabali unvonlar bilan ulug'lash masxara qilinadi. Masalan, "Liliputiyaning qudratli imperatori, jahonning quvonchi va dahshati, podsholarning podshosi, insoniyatning eng ulug' farzandi, boshi quyoshga yetgan, bahorday so'lim, yozday himmatli, kuz singari to'kin, qish singari qahrli Golbasto Momaren Evlem Gerdaylo Shefin Molli Oliy Gu Oliy hazratlari..."

Romanda Liliputiya'dagi ahmoqona tartiblardan yana biri – yuqori mansablarga qanday odamlar tanlanishi o'tkir hajviy bo'yoqlarda tasvirlanadi: "Birorta amaldor vafot etsa yoki imperatorning g'azabiga uchrasa, bo'shagan lavozimga da'vogar bo'lganlardan besh-olti kishi oliy hazratlari va butun saroy ahlini xushnud etib, dor o'ynab berish uchun imperatordan izn so'rashadi. Kimki arqondan qulamay, hammadan balandga sakrasa, bosh o'rin o'shaniki bo'ladi". Mukofot olish tartiblari ham shunga o'xshash. Imperator tayoq o'ynatganida uning ostidan va ustidan chaqqonlik bilan likillab o'ta oluvchilarga oliy mukofotlar beriladi.

Swift o'z hayoti davomida Angliya hukumati rahbarlariga juda ko'p yaxshiliklar qilgan bo'lsa-da, ular adibga bergan va'dalarini tez unutishdi. Bundan insoniy g'ururi ozor topgan adib "Gulliverning sayohatlari" da shunday hazil qiladi: "...har bir odam birinchi ministr qabuliga kirib, arziini qisqa qilib aytganidan so'ng, esida qolishi uchun uni burnidan chimchilashi yoki qorniga bir tepishi kerak bo'ladi... "Gulliverning sayohatlari" muallifi "Robinzon Kruzo" muallifi bilan bahslashar ekan, hayotning cheksiz rang-barangligini, murakkabligini, kulgili va fojiali voqealarga boyligini idrok etishda Daniel Defoga nisbatan mislsiz yuksaklikka ko'tariladi. Shu bilan birga u inson ruhiy holatlarini, qahramonni o'rab turgan tabiiy va ijtimoiy muhitni keng, batafsil tasvirlashni Defodan o'rganadi ham.

Asar qahramoni Gulliver turli afsonaviy joylarga borib, ajoyib-g'aroyib fantastik voqealarni boshdan kechirsa-da, uning xarakteri, fe'l-atvori, ichki dunyosi nihoyatda haqqoniy, realistik bo'yoqlarda chiziladi. U liliputlar o'lkasidagi ahmoqona tartib-qoidalarga norozilik bildirmaydi, ularga barcha fuqaro qatori bo'ysunadi. Liliputiyaning fani, qonunlari, urf-odatlarini, bola tarbiyalash jarayoni, ya'ni buni jamiyat va davlat zimmasiga yuklatilishi haqida ajoyib lavhalar keltiriladi.

Romanning 3-4-qismlarida, ayniqsa, Swift satirasi g'oyat kuchayib, umuminsoniy, falsafiy umumlashmalar darajasiga ko'tariladi. Adib Gulliverning Laputaga sayohati voqealarida o'zga xalqlarni asoratda saqlashga uringan Angliyaning mustamlakachilik siyosatini, davlat rahbarlarining xalqdan uzilib qolganligini, ilm-fanda soxta, savodsiz, ahmoq odamlar ko'payib ketganligini yorqin hajviy bo'yoqlarda tasvirlaydi. Laputa hukumati lapakka o'xshash uchar orolda yashaydi. U faqat xalqdan soliq undiradigan vaqtda, yoki qo'zg'olonlarni bostirish uchun yerga yaqinlashadi. Boshqa vaqtlarda doimo osmonda yashaydi. Laputadagi "Lo'ttibozlar akademiyasi"da ahmoqona "ilmiy" loyihalar ishlab chiqiladi. Masalan, lo'ttiboz olimlar marmarni qumga aylantirish, yungsiz qo'ylarni

urchitish, uylarni tomidan boshlab eng so'ngida poydevorini qurish haqida bosh qotirishadi. Yana bir o'rinda Gulliver akademiyaning tilshunoslik maktabiga qilgan tashrifi bayon qilingan. U yerda uch professor ona tilini takomillashtirishning turli loyihalarini muhokama qilishayotgan edi. Birinchi loyihada ko'p bo'g'inli so'zlarni bir bo'g'inlikka aylantirib, fe'l va sifatdoshlarni chiqarib tashlab, so'zlashuv tilini soddalashtirish taklif qilinardi. Muallif faqat otlargina mavjud predmetlarga mos keladi, deb ta'kidlaydi. Ikkinchi loyihada hamma so'zlarni to'liq yo'qotish taklif qilinardi. Ushbu loyiha muallifi buning salomatlik va vaqtni tejash uchun nafi kattaligini asosiy dalil qilib ko'rsatadi. Chunki so'zlarni talaffuz qilish bo'g'iz va o'pkani toliqtiradi, demak umrni ham qisqartiradi. Yoki muallifning matematika maktabiga tashrifi ham qiziqarli ma'lumotlarga boy. Bu yerda shunday metodda o'qitiladiki, buni Yevropada qo'llash amrimahol tuyuladi. Har bir teorema isboti bilan boshog'riq dori o'raladigan qog'ozchaga siyohda yoziladi. O'quvchi ana shu qog'ozchani nahorda yutib yuboradi va uch kungacha suv hamda nondan boshqa hech narsa yemaydi. Qog'oz hazm bo'lgandan keyin uning ichidagi dori o'zi bilan teoremani yetaklab, miyaga ko'tariladi. Ammo bolalar dorining achchiqligi va qisman ular sho'xligidan bo'lsa kerak, ular sal chetroqqa borib tuflab tashlashadi... Asarning falsafiy utopiya darajasiga ko'tarilgan oxirgi qismida otlar aqlli zotlarga, odamlar maymunsimon aqlsiz maxluqlarga – yexularga aylanadi. Yexularning eng xunugi va axmog'i podsho bo'ladi. Bosh vazirning vazifasi – qirolning boshdan oyog'igacha yalab chiqish va unga yangi-yangi urg'ochilar topib kelishdan iborat. Yexularning ishi – hammayoqni vayron etish, bir-birini qirib yo'qotish. Ular oltinga va boshqa yaltiroq toshlarga sajda qilishadi.

Romanda shu kabi g'aroyib sarguzashtlar bir talay. Ularning aksariyatida muallif "men"i sezilib turadi.

Janni Rodari (1920 - 1980) o'zining ijodiy faoliyatini jurnalistlikdan boshlab, butun dunyoga mashhur muallif – ertakchi nomini olgan, o'zining adabiy faoliyati uchun H.K. Andersen nomidagi Oltin medalga sazovor bo'lgan yozuvchi. U nonvoyning o'g'li. Mamalakatning shimolida Alp etaklarida joylashgan kichkinagina shaharda tug'ilgan Janni bolaligidan o'zining aqlga sig'mas fantaziyalari bilan ajralib turardi. Bolaning boy tasavvuriga uni o'rab turgan barcha narsalar: ko'lning toza, tiniq suvi, oroldagi qasr va uning o'rtasida otasining nonvoyxonasi hamda unda po'srillab, bijirlab, pufakchalar chiqarib turgan oshgan xamir ozuqa berardi. O'sha vaqtlarda u bir burda non uchun mehnatning og'ir mashaqqatlarini chekishiga to'g'ri keldi. U o'zi o'ylagandek musiqachi ham, rassom ham bo'lmay, u uchun juda zerikarli va diqqinafas bo'lgan seminariyada o'qishga tushib qoladi. Ammo Rodari o'zini hayoti ustidan hukm chiqara oladi; institutda ma'ruzalar tinglaydi, o'qituvchilik qiladi, ammo "quruq o'qituvchi" bo'lmaydi, bolalarga tushunarli, xushchaqchaq o'qituvchi bo'lib yetishadi. U bir narsaga amin edi: maktab yumorga muhtoj, chunki unda "kam kulishadi", lekin "o'rganilishi kerak bo'lgan ko'p narsani achchiq ko'z yoshlar bilan foydasiz o'rgatishadi, biroq shu narsani kulib o'rgansa ham bo'ladi". Rodari o'zining birinchi she'rlarini bosmadan chiqarishni "Unita" gazetasida, unga "Bolalar sahifasi"ni topshirishganda boshlagan edi. Gazeta kommunistik gazeta bo'lib, unda birinchi navbatda kambag'al bolalar hayoti aks ettirilishi kerak edi. "Hunarlardan nima keladi?", "Hunarlar qaysi

rangda?”, “Ovchi”, “Baliqchi”, “Farrosh” kabi she’rlarining nomiyoq, uning adabiy ijodi qaysi yo‘nalishdaligini yorqin ko‘rsatib turadi. Yozuvchi o‘z ijodining asosiy qismini ertaklarga bag‘ishladi. “Men o‘ylaymanki, - deb yozgan edi Rodari, - ertaklarning ham yangisi, ham eskisi aqlni tarbiyalashda yordam bera oladi. Ertak bu turli xil gipotezalarning xazinasini. Ertak bolalarga atrof-muhitni anglashga, o‘zining tasavvuri bilan unga tanqidiy yondoshishga, borliqqa yangi yo‘llar bilan kirishga kalit bera olishi mumkin”. Ammo Rodarini katta ertak yozishga undagan narsa Kollodining “Pinokkio” asaridir. Faqat uning “Chippolino”sida qo‘g‘irchoqlar emas, odamlarga juda o‘xshagan sabzavot va mevalar ishtirok etgan. Ular yaxshi va yomon his-tuyg‘ular hamda yumor bilan yo‘g‘rilgan. Hikoya insoniylikni hamda bechora kambag‘al odamlarning hayotiy muammolarini imkon qadar kengroq yoritishga qaratilgan. Muallifning bitmas-tuganmas fantaziyasi tufayli bechoralar obrazi Qovoqboy, usta Uzumcha, professor Nok kabilarda o‘z ifodasini topadi. Rodarining qahramonlari doimo ijtimoiy jihatdan aniq belgilangan, shuning uchun ertakning boshqa tomonida Limon shahzoda, ishyoqmas Apelsin, izquvar Sabzilar obrazi mavjud. Chippolino butun piyoz oilasi bilan Limon qirolligida yashaydi. Ularda sodir bo‘layotgan barcha yomonliklar qahrli shahzodaning xohish-istagi bilan bo‘ladi, ammo “ular o‘zlari yaxshi odamlar bo‘lsalar-da, hamma narsaning to‘g‘risini aytish kerak, ularning omadlari hayotda chopmagan. Nima ham qila olardik, qayerda piyoz bo‘lsa, o‘sha yerda ko‘z yosh ham bor”.

Ertakona qahramonlarning hayoti ko‘p hollarda hayotiy muammolar bilan bog‘liq. Masalan, mingoyoq otaga ikkita o‘g‘lining oyoq kiyimini almashtirish to‘g‘ri keladi. Ammo usta Uzumchaning esa poyafzal tikishga shuncha charmi yo‘q. Uning ustiga ota shuncha poyafzal pulini to‘lashi uchun bir umr ishlashiga to‘g‘ri kelar edi. Bechoralar vaziyatdan chiqish imkonini o‘ylab topishadi: faqatgina eng eskirib ketgan poyafzallarning bir nechtasini almashtirishadi xolos. Hikoya bayonining oxirigacha personajlar xarakterlaridagi o‘ziga xos tomonlarini sabzavotlarga, mevalarga, hasharot hamda hayvonlarga xos bo‘lgan xususiyatlarini yo‘qotmaydilar. Shu bilan bir qatorda muallif kichik kitobxonlarni yaxshi va oq ko‘ngil odamlar yana ham yaxshiroq yashashga intilishlari, yomon va badxulq odamlar o‘zlarining bo‘lmag‘ur odatlarini tark etishlari hamda yaxshilarni ezmasliklari kerak, degan xulosaga kelishlariga chorlaydi. Ijobiy qahramonlarning barcha sarguzashtlari va his-tuyg‘ulari bir maqsadga – haqiqatni qaror toptirishga qaratilgan. Ertakning oxirida shu ro‘yobga chiqadi. Lekin kekxa Chipollone o‘zining o‘g‘li Chipollinoga takrorlaganidek, “do‘stim, hech qachon esingdan chiqarmagilki, dunyoda yomonlar ko‘p, sen haydab chiqarganlarning esa bir kun kelib qaytishi mumkin”... Rus tilida bu asarni mashhur bo‘lib ketishiga sababchi bo‘lgan adib esa S.Y.Marshak edi. Rodari o‘zining butun ijodi davomida ijtimoiy qarashlariga, haqiqat g‘oyalariga sodiq qoladi. Hattoki, “Osmondagi tort” asarining sujeti aql bovar qilmas darajada o‘zgarib ketganda ham, ya‘ni atom bombasi bahaybat ulkan tortga aylanib qolib, ishchilar shaharchasi ustida muallaq turib qolishi, muallif ta‘kidlaganidek, bunda ham o‘git “shaffof”dir: agar inson tabiat resurslaridan qurollanishga emas, balki yaxshi ishlar uchun foydalanganlarida edi, unda nafaqat millionlab och, kambag‘allarni to‘ydirish, kiyintirish mumkin edi, balki shokoladli tortlar hamma uchun yetarli bo‘lgan bo‘lardi, degan fikr bolalarcha talqin etiladi.

“Yangi yil archalari sayyorasi” asari qahramoni Marko kosmik kemada sayr qilib yurib, oʻzga sayyoraliklar bilan uchrashib, ularning doʻstona munosabatlarini koʻrib, kosmik svilizatsiyalarga tegmasdan, barcha sayyoralarning odamlarini birlashtirish imkoniyati borligi haqidagi fikrga keladi. “Jip televizorda” ertagida esa butun dunyoni qurollantirish haqida fikr yuritayotgan olimlarning tafakkurini Koinotni tinch yoʻl bilan zabt etish yoʻllarini izlashga qaratadi. Insonning umri, hayoti har narsadan ustun ekanligi Rodari asarida yana bir bor yorqin satrlarda taʼkidlanib, insoniyat barhayotligining asosi barcha uchun foydali boʻlgan mehnatda ekanligi takror uqtirib oʻtiladi. Ammo insoniyatga kerakli boʻlish uchun tayyorgarlikni bolalikdan boshlash kerak. Shuning uchun yozuvchi oʻzining asarlarini bilishga oid maʼlumotlar bilan boyitgan holda “Dunyodagi barcha narsalar haqida” deb nomlangan sheʼrlar majmuasini hamda “Nima uchun? Nimaga? Nima sababdan?” deb nomlangan kichik, jozibador novellalar bilan qoʻshilgan sheʼrlar toʻplamini yozadi.

Yozuvchining barkamol insonni tarbiyalash gʻoyasi haqidagi fikrlari “Jelsomino yolgʻonchilar mamlakatida” deb nomlangan ertagida mujassamlashgan. Uning asosiy gʻoyasi – yolgʻon bilan kurashish. Rodarining taʼkidlashicha, “insoniyatning eng xavfli dushmanlari – bu yolgʻonchilar”. Asar sujetining yanada yorqinroq chiqishi uchun telba-teskari usuldan foydalanadi: barcha haqiqatlar teskari qurilgan bu shaharda hamma narsa “aniqlikdan teskari tomonga” tarzidagi bemaʼni koʻrinishga ega: biror-bir narsani faqatgina soxta pullarga sotib olish mumkin, mushuklar vovillashadi, “qoʻrqinch” soʻzini oʻrniga “jasurlik” soʻzini ishlatish qabul qilingan va h.k. Rodarining bosh qahramoni har doimgidek, yomonlik bilan yolgʻiz kurashadi. U goʻzal ovoz sohibi, ovozinig sehrini juda oʻrinli hamda unumli ishlata olgan asar qahramoni: “Bu qirollikni vayron qilish uchun, faqatgina qoʻshiqni maromiga yetkazib kuylashning oʻzi kifoya edi”, - deydi.

Rodarining “Fantaziya grammatikasi” (Sarguzashtlar oʻylab topish sanʼatiga kirish) asari uning fantaziya tabiati haqidagi fikrlari va tajribalari borasidagi mehnati samarasidir. Bu asarda adib oʻzining shu sohadagi kuzatishlari, ertaklar yozishda qanday usullardan foydalanishi, ertaklar yozuvchining xayolotida qanday vujudga kelishi haqidagi fikr-mulohazalarini umumlashtiradi.

Aleksandr Sergeevich Pushkin (1799-1837) taʼlim-tarbiyasida Yevropa madaniyati, fransuz Uygʻonish davri adabiyoti taʼsiri katta. U bolaligidan fransuz va rus tillarida erkin soʻzlasha olgan. Boʻlajak shoir litseydagi talabalik davridayoq antik adabiyotning mumtoz hamda Yevropa yozuvchilarining asarlarini sevib oʻqish bilan birga, rus klassiklarining kitoblarini ham sevib mutolaa qilgan. Qadimgi rus adabiyoti unga kam tanish boʻlsa-da, ammo uning estetik jihatdan shakllanishida xalq folklori eng katta taʼsir koʻrsatgan. Pushkin davrida, hatto dvoryanlar oilalarida ham, ertaklar aytish urf boʻlgan. Shoir bolaligida ertaklarni oʻz enagasi Arina Rodionovna Matveevadan, buvisi Mariya Alekseevna Gannibaldan, uy xizmatchisi Nikita Kazlovdan hamda Moskva yaqinidagi Zaxarova qishlogʻining dehqonlaridan eshitganligini koʻp taʼkidlaydi. U Ukrainada janubda, Nijegorod shahridagi Boldinoda, Janubiy Ural va Orenburg tomonlarda boʻlib ertaklar, maqollar, matallar, qoʻshiqlar eshitgan va yozib olgan.

Pushkin ijodida bolalar mavzusi kam uchraydi. Faqatgina uncha katta bo‘lmagan “Go‘dakka” (1824), “Go‘dakka epitafiya” (1828) (epitafiya – qabr toshi ustidagi bitik) she‘rlari bevosita bag‘ishlovdir. Ammo uning ko‘pgina lirik she‘rlari, doston va adabiy ertaklari bolalar kitobxonligida mashhur. Shu sababli Tvardovskiy haqli ravishda, u bizning hayotimizga bolaligimizning ilk davrlaridan boshlab kirib keladi va umrimizning oxirig‘cha bizni hech qachon tark etmaydi, degan edi. Muhimi, Pushkin yangi rus adabiyotini realistik va xalqona tamoyillar bilan boyitdi. U “Ruslan va Ludmila” dostonini yozishni o‘n yetti yoshida boshlab, yigirma yoshida tugatadi. Shoirning ana shu ilk ijod namunasi dayoq ertak ajoyibotlari olami mavjud. Bu bir necha yuz yillardan buyon o‘quvchilarni doimo o‘ziga rom etib kelayotir. “Ruslan va Ludmila” dostonining mashhur muqaddimasi kitobning ikkinchi nashri (1828-yilda) bilan paydo bo‘ldi va u mustaqil asar deb talqin qilinadi.

Muqaddimaning asosiy qahramoni qo‘shiqchi hamda ertakchi bo‘lgan “Bilimdon Mushuk” (“Kot uchyoniy”). Muallifning ertakona sujet mozaikasini oldindan berishi bejiz emas, bunda qo‘shiqlar hamda ertaklar qanday dunyoga kelishi, inson tomonidan o‘ylab, to‘qib bo‘lmaydigan g‘ayritabiiy xalq g‘oyalari sirli rishtalar bilan bog‘langani anglashiladi. Shu sababli shoir o‘sha sirli manzil (Yashil eman daraxti o‘sayotgan Dengiz bo‘yi)da ertaklar eshitganini, shu jumladan “Ruslan va Ludmila” ertagini ham tinglaganini muqaddimada ta’kidlaydi. Ajoyibotlarning tasviri go‘zal suv parisi va suv alvastisi, yovuz kuchlar (demonologiyadan), ya’ni xalq ishonadigan qahramonlar talqinidan boshlanadi. Keyin misli ko‘rilmagan olam tasvirlanadiki, buni to‘qima yo haqiqiyliги anglash qiyin. “Ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan yo‘lakchalarda misli ko‘rilmagan hayvonlarning oyoq izlari...” Va shu zahotiy oq, notanish manzarani haqiqiy rus ertagi sujeti egallaydi: “U yerda, eshiksiz, derazasiz tovuq oyoqli kulbacha...” xalq ijodida o‘tloq va o‘rmon orasidagi chegara ma’nosini anglatuvchi, ya’ni ikki qirolik orasidagi chegara – qahramon oilasi yashaydigan odamlar qirolligi hamda yovuzlik hukmronlik qiladigan “boshqa” O‘lmas Kashshey istiqomat qiladigan personajlar tasviri. “U yerda o‘rmon va mo‘jizalar to‘la maydoncha...” - shoir sirli tabiat bilan sehrli g‘oyalarning bog‘liqligini ko‘rsatmoqchi bo‘ladi, so‘ngra esa dengizdan ajoyibotlarni paydo bo‘lishini “ko‘rsatadi”: “U yoqda tongdan to‘lqinlar xabar berar, Va o‘ttiz uchta pahlavon o‘zlarining dengiz bobolari bilan birin-ketin suvdan chiqib, kimsasiz va qumloq sohilda saf tortib turar”... O‘quvchi endi haqiqatdan shahzodani ham, maftunkor shohni ham, pahlavon bilan uchib yurgan jodugarni ham, yovuz bo‘ri bilan malikani ham ko‘rishga tayyor. Va nihoyat, xalqning oddiy taxayyulidan paydo bo‘lgan eng buyuk qahramonlar – Yalmog‘iz kampir (Baba Yaga) hamda o‘lmas podshoh Kashshey (Tsar Kashey) paydo bo‘lishadi. “U yerda rus ruhiyati.... U yerda Rus ufurib turibdi!” - shu tariqa, shoir tomonidan olib chiqilgan rus xalq ertagiga oliy baho beriladi. “Men ham u yerda bo‘ldim, bol ham tatidim...” Shoir xalq folklori xotimasini so‘zma-so‘z bayon qilib, o‘zining ijodining sarchashmasi xalq she‘riyatidan olinganligini barchaga ayon qiladi. Shu tariqa, Pushkin ertaklarni yuqori adabiy janrlar bilan bir qatorga qo‘yadi. Shoir nigohida ularning har biri butun birdoston. Binobarin, bolalar kitobxonligi doirasiga kiruvchi “Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak” (1831), “Shoh Saltan, uning shavkatli va pahlavon

bahodir o'g'li knyaz Gvidon", "Oqqush malika haqida ertak", "Baliqchi va baliq haqida ertak" (1831) kabi o'nlab ertaklar shoir ijodining eng gullab yashnagan, mashhur asarlari yaratilgan vaqtida yozilgan. Bularning barchasi Pushkinning xalq og'zaki ijodiga yuksak munosabatini ko'rsatadi. Shunisi e'tiborliki, Pushkinning ko'pgina ertaklari jahon xalq ertaklari sujeti asosida yozilgan. Jumladan, uning "Baliqchi va baliq haqida ertak"i nemis ertakshunoslari aka-uka Grimmlarning "Baliqchi va uning xotini" ertagi sujetiga monand. Yakob va Vilgelm Grimm ertagi 1815-yilda nashr qilingan "Bolalar va oilaviy ertaklar" to'plamida chop etilgan. Grimmlarning ertagi V.A.Jukovskiy tomonidan 1826-yilda rus tiliga tarjima qilingan va "Detskiy sobesednik" jurnalida chop etilgan. Aytish mumkinki, Pushkin ijodida ularning alohida ta'siri bo'lgan. Natijada, bir xil sujet asosida yozilgan ertaklarning o'ziga xos mushtarak va farqli xususiyatlarini kuzatish mumkin. Aka-uka Grimm ertagining G.Petnikova tomonidan rus tiliga qilingan tarjimasi nasriy bayonga ega va unda baliqchi chol kambala-baliqlarning shahzodasini tutadi; undan avval yangi uy, qasr so'raydi. So'ngra kampir malika, imperator, rim papasi bo'lishni orzu qiladi. Barcha tilaklari amalga oshgan kampir endi quyosh va oyning chiqishi-yu botishini o'zi belgilamoqchi, xudo darajasiga ko'tarilishni istaganda, eski uyiga qaytib qoladi. Pushkin esa ertakni xalqona uslub, qofiyasiz she'r shaklida yozadi. Bu vazn ertak hikoyasiga musiqiylik baxsh etgan. Vaznga mos tarzda unda ma'naviy-falsafiy mazmun ham mavjud. Chol oltin baliqdan avval yangi tog'ora, so'ngra uy, keyin qasr so'raydi. Malikaga aylangan kampiri dengiz hukmroni bo'lishni xohlab, cholni haydaganda eski uycha va teshik tog'ora qaytib oldida paydo bo'ladi. Demak, Grimm ertagida bitta istak ziyod bo'lishdan tashqari, siyosiy hayot va davlat boshqaruviga daxldor shartlar qo'yilgan. Chol ham o'z kampirining har bir xohishiga qarshi borib, uni insofga chaqirishga harakat qiladi, baliqni boshqa bezovta qilmaslikni so'rab, yalinib-yolvoradi. Shunga o'xshash, chol-kampir munosabatida muloyimlik, har bir orzu ro'yobga chiqqach, kampirning cholga nisbatan mehri iyib, "Ko'ryapsanmi, qanday yaxshi?", "Ha, nima axir, bu ajoyib-ku?", – degan iqrorlari ko'zga tashlanadi. Ya'ni, ertak qahr-g'azabdan xoliroq va xalqning shunchaki xayolparastlik tuyg'usiga monand. Kampir boy-badavlat, hatto, "imperator" va "Rim papasi" bo'lganda ham o'z choliga munosabati o'zgarmagan. U bilan odatdagidek muomala qiladi, yashaydi...

Pushkin ertagi variantida esa real hayot manzaralari ustuvor. Kampir har safar cholni "Eh, sen ahmoq, sodda chol, qani, jo'na dengizga!", – deb so'kadi. Va har gal orzusi ro'yobga chiqqach, tag'in-da darg'azab bo'lib, cholni haqoratlaydi hamda unga xizmatkoridek munosabat ko'rsatib, haydab soladi. Chol ham "la'nati kampir"ga qanday chora ko'rishni bilmaydi. Aslida u oltin baliqchani hech ta'masiz qo'yib yuborgan edi ("Tangri yoring bo'lsin, baliqcha"). Shu sababli baliq ham cholga har gal minnatdorlik yordamini ado etadi: "Qayg'urmagil, tangri yor bo'lsin!". Kampir esa oltin baliqchaga o'zining ushalmas orzularini ro'yobga chiqarish vositasi sifatida qaraydi. U dastlab o'zini zarur narsalarnigina istayotgandek tutadi, keyin esa ko'proq va yana mo'loq narsalar xohlaydi. Zero, kampirga hokimiyatning tashqi ko'rinishi kifoya qiladi, u zodagonlik va qirollik xizmatining ichki mazmun-mohiyatini tushunmaydi va istamaydi ham. Bu oddiy xalq nazdidagi "hokimiyat ahlining boy, farovon hayot kechirishi"ga oid sodda

fikrlashining ifodasidir. Ertakning asosiy g'oyalaridan biri – “buyuk” vazifalarni bajarishni da'vo qilishdan ko'ra, har kim o'z kuchi etadigan ishni (masalan, kampir ipini yigirishi, chol to'rida baliq ovlashi) bajarishi yaxshiroq ekanligidir.

Dengiz Pushkin uchun doimo erkin odatlar, ya'ni o'ziga xos olam, har xil chegaralardan xoli o'zgacha dunyo sifatida qarab kelingani e'tiborga olinsa, ertakda insoniyatning boylik va mansab cho'qqilari sari intilish kuchi yoki uni o'ziga maftun qilib, domiga tortayotgan orzu-istaklar ko'proq yerga xosligi anglashiladi. Insonning ochko'zligi va ahmoqligi tufayli tabiatdagi mutanosiblik buzilishini shoir teran his qiladi. Shu sababli, ertak oxirida barcha narsalarning tartibi o'z o'rnini topadi: chol o'z kampirini o'sha yerto'la va teshik tog'ora oldida ko'radi. Muammo yechimi – aqlsizlikning mag'lub bo'lishi. Bu jihatlar har ikkala ertak varianti uchun daxldor bo'lsa-da, Pushkin o'z ertagida keskinlikni oshiradi. Bunda kampir shafqatsiz, qahrli va xudbin tasvirlangan. Cholning g'azabi, kinoya va pichinglari ham shunga yarasha dag'al. Demak, bir xil sujetga ega ertaklarning talqinida har bir xalqning qarashlari, ijtimoiy turmush tarzi, voqelikka munosabati turlicha aks etadi. Aytish mumkinki, A. S. Pushkin ertagida ijodiy g'oya, badiiy sayqal va real davr voqeligi yorqinroq ko'rinadi. Va bu shoir asarlarining sarchashmasi xalq ijodiyoti ekanidan dalolat berish bilan birga, unga ijodiy yondashganligini e'tirof etadi. Zero, uning yosh yozuvchilarga ko'proq ertaklar o'qishni maslahat berishi bejiz emas.

Tolstoy Lev Nikolayevich (1828-1910) rus yozuvchisi. Rossiyadagi qadimiy dvoryanlar sulolasidan, Qozon universitetining arab-turk va huquqshunoslik fakultetlarida o'qigan. 1851-53-yillarda Kavkazda bo'lib, janglarda ishtirok etgan. 1855-yilda Peterburgga borib, N. A. Nekrasovning “Sovremennik” (“Zamondosh”) jurnali va jurnal atrofidagi yozuvchilar (I. S. Turgenev, I. A. Goncharov, N. G. Chernoshevskiy va b.) bilan hamkorlik qilgan. Bolalik kezzlarida rus va arab xalq ertaklari, A.S.Pushkin she'rlari, shuningdek, Yusuf haqidagi Injil rivoyati ta'sirida she'rlar yozgan. Birinchi yirik asari – “Inson kamolotining to'rt davri” avtobiografik asari (“Bolalik”, 1852; “O'smirlik”, 1852-54; “Yoshlik”, 1855-57; “Yigitlik”, yozilmay qolgan). Urush lavhalari va askarlarning maishiy turmushi Tolstoyning “Sevastopol hikoyalari” (1855) to'plamiga kirgan hikoya va ocherklarida o'z ifodasini topgan.

50-yillar Tolstoy ruhiy hayot lavhalari va maishiy turmush tafsillarini tarixiy voqealarning keng manzarasi, hayotning axloqiy-falsafiy asoslari tasviri bilan uyg'unlashtirishga harakat qiladi.

Rus va jahon adabiyoti xazinasidan mustahkam o'rin olgan “Urush va tinchlik” (1863-69) epopeyasi Tolstoyning 60-yillarda ijodiy kamolotga erishganidan shahodat beradi. Ayrim adabiyotshunoslar garchand bu asarni Tolstoyning o'z davri muammolaridan qochishi, deb baholagan bo'lsalarda, yozuvchi “Urush va tinchlik” romani bilan o'z davrida ro'y bergan va o'zi shaxsan guvoh bo'lgan voqealarga faol munosabat bildirgan. Eng muhimi, u Napoleonning 1805-07 va 1812-14 yillardagi harbiy yurishlari mavzuiga murojaat etib, ko'plab qahramonlar ishtirok etgan epik voqealar bilan birga qahramonlarning ruhiy tasvirlari ilk bor katta mahorat bilan uyg'unlashgan tarixiy roman janrini yaratdi. Holbuki, 19-asr o'rtalarida epik asarlar davri o'tdi, degan fikrlar keng tarqalgan, 60-yillarda rus jamiyatida kuch ola boshlagan sinfiy ziddiyat va kurashlar esa “Urush va tinchlik”dek epopeyaning

maydonga kelishi uchun unumli zamin bo'la olmas edi. 1812- yildada Rossiyaning Napoleon qo'shinlari tomonidan bosib olinishi mumkinligi bir-biri bilan kelisha olmagan turli tabaqa va sinflarni dushmanga qarshi kurash shiori ostida birlashtirdiki, Tolstoyning rus xalqi ongidagi ana shu uyg'onishga murojaat etishi "Urush va tinchlik" romanining yuzaga kelishi uchun hayotbaxsh zamin vazifasini o'tadi.

Tolstoyning 70-yillar ijodida "Anna Karenina" romani alohida mavqega ega. "Urush va tinchlik"dan bu romanni yozguniga qadar bo'lgan davrda Tolstoyning rus jamiyatidagi ijtimoiy tenglik va adolat to'g'risidagi orzu umidlari ro'yobga chiqmadi. 60-yillardagi islohot yozuvchi kutgan natijani bermadi. Mazkur romanda Tolstoyning jamiyat hayotida kechayotgan noxush jarayonlar haqidagi iztirobli o'ylari aks etdi. Romanda Kareninlar, Oblonskiylar va Levinlardan iborat 3 oilaning bir-biri bilan chatishgan, ammo mustaqil sujet chizig'iga ega bo'lgan tarixi tasvir etilgan. Tolstoy aksar rus yozuvchilaridek, nasroniy diniga katta e'tiqod qo'ygan, hayotda ro'y berayotgan voqealarga va kishilarning xatti-harakatlariga ham shu din nuqtayi nazaridan yondashgan. Uning diniy qarashlari jamiyat va shu jamiyatda yashovchi kishilarga, binobarin, u yoki bu qahramoniga bo'lgan munosabatiga, shak-shubhasiz, ta'sir o'tkazgan. Tolstoyning oila masalasiga, chunonchi, Kareninlar oilasida sodir bo'layotgan voqealarga yondashuvida ham diniy qarashlari seziladi. U jamiyat a'zolarida qanday chirkin xislatlar mavjud bo'lmasin, kishilar diniy qonun-qoidalar doirasida harakat qilishlari lozim, aks holda jamiyat halokat sari boradi, degan fikrdan kelib chiqib, qahramonlar obrazini yaratadi.

70-yillarda ruhiy iztirob iqlimida yashagan Tolstoy o'z hayot yo'lini qayta nazardan o'tkazdi va shu jarayonda ijtimoiy kelib chiqishi, tarbiyasi va hayot yo'li bilan bog'liq jamiyat qatlamining ma'naviy asoslari yolg'onga asoslangan, degan xulosaga keldi. Uning bunday qarashlari "Iqrornoma" (1880) va "E'tiqodim nimada?" (1884) asarlarida o'z ifodasini topdi.

Tolstoyning bolalar uchun yozgan qator hikoyalari Saidrasul Aziziy ("Ustodi avval", 1902), Aliasqar Kalinin ("Muallimi soniy", 1903), Abdulla Avloniy ("Birinchi muallim", 1909; "Ikkinchi muallim", 1912) singari jadid ma'rifatparvarlarining o'quv qo'llanmalari va darsliklarida e'lon qilingan hamda usuli savtiya maktablarida o'qitilgan.

Korney Chukovskiy (1882-1969) XX asr bolalar adabiyotining asoschilaridan biri, 2 yoshdan 5 yoshgacha bo'lgan bolalar psixologiyasining tadqiqotchisi. Bundan tashqari u ajoyib adabiy tanqidchi, tarjimon, adabiyotshunos olim ham bo'lgan. "Men bolalarni o'rganishga ahd qildim... Bir vaqtlar xalqqa qaytganlaridek men ham "bolalikka qaytishga" qaror qilib, kattalar jamiyati bilan munosabatimni deyarli uzdim va uch yoshli bolalar bilangina muloqotga kirishdim", – deb yozgan edi Chukovskiy o'zining kundaliklarida.

Rus bolalar adabiyotining ulkan daholaridan biri Korney Chukovskiy yirik yozuvchi, shoir, taniqli olim, mohir tarjimon sifatida tanilgan so'z ustasi edi. U o'z asarlarida bolalarga xos ajoyib xislatlarni – rahmdillik va insoniylik, do'stlik va birodarlik, yovuzlikka nisbatan shafqatsizlik, vatanparvarlik kabi fazilatlarini targ'ib etadi. K.Chukovskiy bolalar uchun asarlar yaratish, ijod qilishni o'zi uchun katta baxt deb biladi.

Chukovskiyning dastlabki “San’at nima?” maqolasi 1901-yilda “Odisseykie novosti” gazetasida bosilib chiqqan. 1903-yilda u gazeta muxbiri sifatida Angliyaga boradi. Londonda xizmat qila boshlaydi. Lekin bu yerdagi faoliyati uzoq davom etmaydi. Gazeta unga maosh to’lamay qo’yadi. U Britaniya muzeyiga ishga kirib, tirikchilik o’tkazishga majbur bo’ladi.

1905-yilda K.Chukovskiy Odessaga qaytib keladi va bu yerda “Signal” degan jurnal chiqara boshlaydi. Jurnal sahifalarida chor hukumati siyosatiga qarshi materiallar bosilganligi uchun uni sud qilishadi.

Keyingi yillarda u bolalar adabiyoti bilan mashg’ul bo’ladi, bolalar adabiyoti to’grisidagi ko’plab maqolalar yozadi, 1907-yilda “Bolalar tili” asari maydonga keladi. Adib tanqidchi sifatida o’sha davrda mashhur bo’lgan ba’zi yozuvchilarning soxta iste’dodlarini tanqid ostiga ola turib: “qaysi bir bola shu narsani tushunishi mumkin, bu yerda zarracha ham qalb, ruhiyat ifodasi ko’zga tashlanmaydi, faqatgina vintchalar, prujinkachalar, g’ildirakchalar...” deb yozadi Charskaya haqida. Muallifning 1911-yilda “Onalarga bolalar jurnallari haqida” deb nomlangan kitobi nashrdan chiqadi. Unda “Zadushevnyaya slovo” jurnalini qattiq tanqid ostiga olib, uni bolalarning yosh xususiyatlarini bilmasdan turib, kichik kitobxonlarga muhrlangan dahshatlarni, o’zini yo’qotishlarni, behushliklarni, vasvasa, yomonliklar bilan bog’liq bo’lgan “qahramonlik”larni targ’ib qilishni fosh etadi. Tanqidchi “Zadushevnyaya slovo” jurnaliga “Yunaya (Navqiron) Rossiya”, “Rodnik” (“Chashma”), “Semya i shkola” (“Oila va maktab”), “Yuniy chitatel” (“Yosh kitobxon”) jurnallarini qarama-qarshi qo’yib, “Bu yerda bola bilan ohista va tetik so’zlasha turib, uni sevishadi va hurmat qilishadi, aldashmaydi va uning oldida tovlanishmaydi, deb yozadi, ammo ular ham bolani bilishmaydi hamda tushunishmaydi”.

Chukovskiyning ta’kidlashicha bola o’zining dunyosini, o’zining mantiqini, o’zining astronomiyasini yaratadi, agar kim u bilan muloqotga kirmoqchi bo’lsa, uning olamiga kirishi hamda u yerda yashashi lozim. Bolalar – o’ziga xos devonalar, chunki aniq va mustahkam voqea-hodisalar ular uchun sho’x quvnoq va o’tuvchan. Yo’q, bolalar jurnalining vazifasi umuman bunda emas, ya’ni bolalarni bolalar aqlsizligidan davolashda emas, ular o’z vaqtida bizning yordamimizsiz ham o’zlarini davolab oladi, gap shundaki, bu aqlsizlikning ichiga kirib olishda. Bu antiqa, hayratlanarli, go’zal, umuman boshqa dunyoga kirib yashashda hamda bolalar bilan ularning tilida, o’sha boshqa olam tilida so’zlashishda, ularning qiyofalarini o’zida qabul qilishda hamda o’ziga xos mantiqini tushunishda (chunki bu olamning mantiqi o’zgacha”).

Ko’pincha bolalar poeziyasiga she’rni tushunmaydiganlar, yoki bolalarni tushunmaydiganlar, ba’zida esa unisini ham, bunisini ham-na she’rni, na bolalarni tushunmaydiganlar kirib kelishadi. Menga bu narsa jinoyatdek tuyuladi. Kattalar yozuvchisi iste’dodsiz bo’lsa, bo’lishi mumkin, ammo lekin bolalar yozuvchisi iste’dodli, mahoratli bo’lishi shart. Chukovskiy bolani imkon qadar tezroq katta qilishga va uni tezroq jiddiylashtirishga harakat qilgan mualliflardan nafratlanardi. Shuning uchun ham jahon bolalar adabiyotida haliga qadar birorta quvnoq bolalar kitobi yo’q. Bola bilan bolalarcha kulish naqadar muhimligini u qayta-qayta ta’kidlaydi. Chukovskiy bolalarni faqatgina bema’ni narsalar bilan tarbiyalash kerak

degan fikrdan yiroq bo'lib, "shu bema'ni narsalar olib tashlangan bolalar adabiyoti, 3 va 4 yoshli bolalarning sermahsul instinklari talablariga javob bera olmaydi va ular foydaliroq bo'lgan aqliy ozuqadan mahrum qiladi", – degan fikrni ilgari suradi. Bolalarga bolalar kitoblari orqali ularning yosh xususiyatlariga to'g'ri kelmaydigan yoki ularga tushunarsiz bo'lgan narsalarni singdirish – bu ularning kitobxonlikka bo'lgan xoxish-istaklarini umuman yo'q qilib yuboradi. Bu tanqidchining fikricha, emizikli bolani ona suti o'rnida majburlab bifshteks bilan boqishga o'xshaydi. Chukovski har qanday bola ulkan ijodiy imkoniyatlarga, hatto daholikka ega bo'lishi mumkin.

Bola ona tili daryosida buyuk zahmatkash kabidir. Chunki u grammatik shakllar tartibotida hech narsa bo'lmagandek mo'ljal oladi, lug'atni zehn bilan o'zlashtiradi, mustaqil o'qishni o'rganadi, degan fikrni isbotlab beradi. Kattalarga esa ayniqsa bolalar yozuvchilari va pedagoglariga bolaga ergashish emas, balki bola bo'lish kerakligini uqtiradi.

Adibning "Ikkidan beshgacha" kitobining "Bolalar nashrlariga nasihatlar" bobi ana shunday mulohazalarga boy. Aslida bu kitobni Chukovski oltmish yildan ortiq vaqt mobaynida yozgan. Uning yaratilishi bolalar nutqi haqidagi suhbatdan boshlanib, vaqt o'tgan sayin kitob bolaning o'zi haqidagi, uning ruhiyati, atrof olamni o'zlashtirishi bilan bog'liq bo'lgan jarayonlar, uning ijodiy qobiliyatlari haqidagi fundamental asarga aylandi.

Kitobning "Bolalar shoirlariga o'gitlar" bobi shunisi bilan diqqatga sazovorki, unda Chukovski bolalar adabiyoti borasidagi shaxsiy tajribasi, uning hamkasblari Marshak, Mixalkov, Barto, Xarms, Vvedenskiy kabi boshqa ko'plab shoirlarning umumlashma qarashlarini o'zida mujassamlantirgan. Bundan K. Chukovski shunday xulosaga keladi: xalq poeziyasi va bolalarning so'z ijodkorligi bitta qonuniyat asosida yaratiladi. Bolalar yozuvchisi xalqdan o'rganishi kerak, chunki xalq ko'p asrlar mobaynida ideal badiiy uslublarni hamda bolaga to'g'ri pedagogik yondashish mahoratini o'z qo'shiq va ertaklarida mukammal ishlab chiqqan. Bolalar shoirlarining ikkinchi o'qituvchisi – bolaning o'zi. Ular o'z she'rlari bilan bolaga murojaat qilishdan avval ularning didini va ehtiyojlarini o'rganib chiqish, unga to'g'ri psixologik ta'sir ko'rsatish malakasini egallashi zarur.

Chukovski shoir asari matnining har bir bandida rassom uchun material bo'lishga katta ahamiyat bergan. Tasviriy obraz hamda ohang birikib bir butunni tashkil qilishi, har ikki misradan bitta rasm paydo bo'lishi kerak. Bunday sifatga ega bo'lgan she'rlarni Chukovski "grafikali" she'r deb ta'rif bergan bolalar shoirlariga birinchi o'git sifatida uqtirgan.

Ikkinchi o'git esa obrazlarning zudlik bilan almashinishi. Bolalarning ko'rish qobiliyati narsalarning sifatini emas, balki ularning harakatini qabul qiladi, shuning uchun she'r serharakat hamda turli-tuman personajlarga boy bo'lishi kerak.

Uchinchi o'git: bu so'z tasvirining lirikligiga daxldor. Qo'shiq va raqs ham she'r uchun zarurdir. Bolalar o'zlarini shirin ohanglar bilan ovutishadi, she'rlar bilan xuddi musiqadek sarmast bo'lishadi.

Beshinchi o'git: poetik nutqning yuqori darajada musiqiyliги.

Oltinchi o'gitga ko'ra bolalar uchun yozilgan she'rlarning qofiyasi bir-biri bilan juda yaqin masofada qo'yilishi kerak.

Yettinchi o'g'itda qofiyadosh so'zlar she'rning asosiy ma'nosini anglatuvchi bo'lishi shart. Chunki aynan shu so'zlar bolaning diqqat e'tiborini o'ziga jiddiy jalb etadi. "Bolalar she'rlarining har bir satri o'zining shaxsiy hayoti bilan yashashi kerak", – deb ta'kidlanadi sakkizinchi o'g'itda. Chukovskiyning o'gitlari qotib qolgan dogmalar emas, bu haqda muallifning o'zi ham eslatib o'tadi. Tabiiyki, bolalar yozuvchilari uchun eng asosiy o'git-baxtiyorlik, shodlik holati.

Chukovskiyning ertaklari va she'rlari butun bir komik eposni tashkil etib, ko'pincha "krokodiliada" (muallifning sevimli qahramonlarining nomi bilan) deb ataladi. Bu asarlar doimiy qahramonlari, bir-birini to'ldiruvchi sujetlari, umumiy geografiyasi bilan bir-biriga hamohangdir.

Chukovskiy ertaklar olamining yaratilishi 1915-yildan "Krokodil" poemasining ilk bandlari yozilishi bilan boshlanadi. U 1917-yilda juda ko'p rasmlar bilan birga "Niva" bolalar jurnalida "Vanya va Timsah" nomi bilan chop etilgan. Bu yangi nashr bolalar poeziyasida katta shov-shuvga sabab bo'lgan edi. Y. Tinyanov bu haqda keyinroq shunday deb yozgan edi: "Shiddatli she'rlar, o'lchamlarning tez almashinishi, jo'shqin qo'shiq, qofiya, yangi ohanglar-quyidagilarni o'z ichiga olgan, xuddi adabiyotda yangilik yaratilganda sodir bo'ladigan shov-shuv ko'tarishib, qiziqish uyg'otib, hayratda qoldirib Korney Chukovskiyning "Krokodil"i paydo bo'lgan edi. Nimjon oyoqlarida zo'rg'a qaltirab turgan gullarning harakatsiz fantastikasi birdan shovqin-suronli ajoyib hayvonlar bilan almashinishi hamda qahramonlar va muallifning hayratini qo'zg'atuvchi jonli, real sarguzashtlarning paydo bo'lishi barchaga birdek taassurot qoldirgan edi. Yo'llarni, ulardagi harakatlarni, har xil xarakterlarni, sarguzashtlarni tasvirlash uchun kitoblar ochildi. Bolalar adabiyoti poeziyasi kino san'atiga, kinokomediyaqa yaqin bo'lib qoldi" ("Korney Chukovskiy" ocherkidan).

"Krokodil"dagi boshqa ertaklarda odatiy holga aylangan yaxshilik va yomonlik keskin ajratilmaydi. Shuningdek, yoqimtoy qahramonlarning xususiyatlariga haqqoniy baho berishni muallif kichik qahramonlarning o'ziga havola qiladi.

Chukovskiy dastlab A.M.Gorkiy hikoya qilib bergan sujet asosida bugungi kunda o'z axamiyatini yo'qotmagan badiiy baquvvat "Timsah" ertagini yozdi. 1918-yilda esa "Archa" nomli to'plami bosilib chiqdi. O'sha yili "Jahon adabiyoti" nashriyotiga ishga kirdi. 1919-yilda N.A.Nekrasov asarlarining to'la to'plamini nashr ettirdi. Shu yillarda uning mashhur "Moydodir", "Suvarakxon" ertaklari, "Kichik bolalar" kitobi bosilib chiqdi.

"Pashsha-xarxasha", "Barmaley", "Telefon", "Fyodor o'tkazgan alam", "O'g'irlangan quyosh", "Doktor Voyjonim" asarlari Korney Chukovskiyning nomini olamga yoydi, kitobxonlar hurmatini qozondi.

Korney Chukovskiyning ertak-poemalarida ezgulikning yovuzlik ustidan g'alabasi, baxt, yorqin hayot sari keskin kurash bo'rtib turadi. Masalan, shoirning "Мойдодыр" asarida bolalarning odobli, ozoda, har doim to'g'ri so'z bo'lishi va tozalikka rioya qilish mavzusi ilgari surilgan.

Asar qahramoni qator fazilatlariga loyiq. Lekin bir aybi bor. Faqat kir-chir yuradi. Shuning uchun bir kuni unga xizmat qiluvchi barcha narsalar ish tashlaydi, undan yuz o'girib qochib ketishadi. Bola voqeaga tushunmay, xafa bo'lib turganida joniga yuz-qo'l yuvgich oro kiradi.

Shoirning “Pashsha-xarxasha”, “Telefon”, “O‘g‘irlangan quyosh”, “Filisa kitob o‘qir”, “Kirpilar kuladi” singari asarlari ham bolalar uchun maroqlidir. “Doktor Voyjonim” asari bir umr bolalarga shodlik-quvonch bag‘ishlab kelmoqda. Voyjonimning oqko‘ngilligi, mehribonligi, jonkuyarligi, hayvonlar bilan inoq, do‘stligi ibratomuz chizib berilgan.

Chukovskiyning she‘rlari ertaklariga nisbatan kamroq. Uning har bir she‘ri go‘yoki bir zumda mustaqil sujetga aylanib, butun bir ertak tusini oladiganga o‘xshab ketaveradi. Masalan, “Ajoyib daraxt”ni Chukovskiy ertak deb hisoblagan, unga o‘xshash “Quvonch”ni esa she‘r deb. Muallif o‘z she‘rlarida xalq bolalar poeziyasiga hamohang bo‘lgan qo‘shiq, raqs, o‘yinlarni ishlatgan. Uning poeziyasining asosiy mavzusi beg‘ubor sho‘xlik, bolalarga baxt-saodatdir.

Chukovskiy she‘rlarining lirik qahramoni qoidaga ko‘ra, shoirning o‘zi, u katta odam, ammo u bir vaqtning o‘zida bola bilan birga bo‘la oladi, uning xursandchiligiga sherik bo‘lib, u bilan birga ko‘ra oladi, eshita oladi, orzu qila oladi, hatto bolalarcha soddalik bilan chalkashib, adashib ketadi. Kattalarning “men”i va bolalarcha “sen” orasida hech qanday chegara yo‘q, bola o‘zini shoir ruhiy dunyosida shunchalar erkin his etadiki, xuddi otasi bag‘rida o‘tirgandek.

Chukovskiy o‘zining she‘rlarida rus va ingliz xalq bolalar poeziyasining an‘analarini mujassamlashtirishga harakat qiladi. Masalan, “Buterbrod”, “Tipratikan”, “Objara” (“Yeb to‘ymas”), “Ona fil o‘qimoqda”, “Cho‘chqalar” v.b.

Tarjimalar va ishlanmalar Chukovskiyning ijodida alohida yo‘nalishni tashkil etadi. Uning tomonidan valliy xalq ertagi “Ulkan odamlarni zabt etuvchi Djek” (1918), E.Raspening “Baron Myunxauzenning sarguzashtlari” (1935), D.Defoning “Robinson Kruzo” asarini (1935) rus tiliga o‘girib, qayta ishlagan. Uning tarjima asarlarida yosh kitobxonlar qadimgi yunon mifologiyasi bilan tanishishadi. “Jasur Persey” (1940) eng mashhur qayta ishlangan asar, o‘zining so‘z ifodalari, voqea-hodisalarning aniq bayoni, esda qolarli tasvirlari bilan mashhur hamda hikoyadagi barcha narsalar bolaning qabul qilish qobiliyatiga bo‘ysundirilgan. Yozuvchi nasrda ijod qilar ekan, bola talaffuzi uchun har bir so‘z oson, yengil bo‘lishiga ahamiyat bergan, katta, qiyin so‘zlarni bo‘g‘inlarga ajratib bergan. Masalan, “ка-раб-ле-кру-ше-ние” (ke-ma-ning ha-lo-ka-ti), yoki, il-lyu-mi-nat-siya kabi. Shu tariqa u kichik kitobxonlarni hayvonlar tiliga “o‘rgatadi”.

Chukovskiyning bolalar nasridagi ijodi deyarli to‘la-to‘kis sarguzasht adabiyotga mansub. Yozuvchi xatarli sarguzasht sujetlarini uzoq ekzotik mamlakatlarga o‘tkazib yuboradi. Afrikaga, Janubiy Amerikaga, “yovvoyi” orollarga uning uchun har qanday sarguzashtning ma‘nosi yuksak maqsadga qaratilgan, mard-jasur qahramonlar yaxshilik uchun hech narsadan tap tortmay, o‘zlarini xavf-xatarga qo‘yib kurashga otlanadilar. Chukovskiy “Bobil minorasi” kitobining ruscha nashriga muharrirlik qilgan. “Bobil minorasi” – Injildagi afsonaning qayta ishlangan ko‘rinishi. Bu afsonalar ertaklarga yaqinlashtirilgan hamda hikoyada qadimgi umuminsoniy donishmandlik qayd etilib, unda diniy-mistik ruh olib tashlangan.

K.Chukovskiy o‘zining hamda boshqalarning ish tajribalari asosida badiiy tarjimaning nazariyasini yaratadi. Adibning “Yuqori san‘at” kitobi 1919-1964-yillar mobaynida yaratilgan.

Samuil Yakovlevich Marshak (1887-1964) o‘zidan keyin juda katta hamda serqirra ijodiy meros qoldirgan. Uning bolalar va kattalar uchun she‘rlar, o‘qish hamda namoyish qilish uchun ertaklar, satirik epigrammalar, tarjimalar, tanqidiy va memuar nasriy asarlari shu ma’noda e’tirofli. Zero, uning hayotidagi asosiy ishi bolalar adabiyoti bo‘lganligini ta’kidlab o‘tish joiz. U avvalo, rus bolalar adabiyotida kichkintoylar uchun katta she’riyat yaratib bergan mohir san’atkor, taniqli tarjimon, yetuk dramaturg, mohir pedagog va bilimdon muharrirdir.

1927-1937-yillarda bolalar yozuvchilarini o‘ziga jalb etadigan markazlar – bu bolalar folklorining tadqiqotchisi O.I.Kapitsa tomonidan tashkil etilgan to‘garak, Detizdatning (“Bolalar nashriyoti”) Leningraddagi nashriyoti “Yangi Robinzon”, “ЧИЖЪ” va “ЁЖЪ” (Tipratikan) bolalar jurnallarining nashriyoti edi. Bunda asta-sekin hamfikrlar doirasi paydo bo‘la boshladi. Bolalar uchun yozilgan asarlar mualliflari, chunonchi, B.A.Lebedev, E.L.Shvars, T.G.Gobbe, A.I.Lyubarskaya, L.K.Chukovskaya kabilarni adabiyotshunos I.A.Raxtanov “Marshak akademiyasi” deb atagan edi. “Akademiya”da muharrirlik san’ati sayqal topayotgan, yosh mualliflar bilan ishlash usullari ishlab chiqilayotgan edi. Binobarin, kelajakda bolalar adabiyotining mumtoz vakillariga aylangan yozuvchi, shoirlar shular davrasidan chiqqan edi. Masalan, L.Panteleev, D.Xarms, A.I.Vvedenskiy, N.A.Zabolotskiy va boshqalar.

Samuil Yakovlevich Marshak 20-yillarda o‘zining she‘r, ertak va poemalari bilan yosh kitobxonlarning sevimli shoiri sifatida tanildi. “Qayerda ovqatlaning, ey chumchuq”, “Ahmoq sichqoncha haqida ertak”, “Kecha va bugun”, “Sirk” va boshqa shu kabi mashhur asarlari o‘sha yillarda maydonga kelgan edi.

S.Y.Marshak rus bolalar adabiyotini rivojlantirish uchun A.M.Gorkiy hamda V.V.Mayakovskiylar bilan yelkama-yelka turib mehnat qildi. 1939-yilda Marshakning “Petya nimadan qo‘rqar edi?”, “Korablcha” singari mashhur she‘rlari bosilib chiqdi. Vatan urushi davrida shoir ijodining asosiy temasini urush, bosqinchilarga qarshi kurash mavzui tashkil etdi. Ayniqsa, 1943-yilda yaratilgan “O‘n ikki oy” nomli ertak-dramasi tez orada millionlab yosh kitobxonlar orasida mashhur bo‘lib ketdi.

S.Y.Marshakning nomini olamga yoygan, bolalar shoiri sifatida tanitgan she‘rlaridan biri “Ahmoq sichqoncha haqida ertak”dir. Bu ertakda shoir bolalar xayoti va xarakteriga mos bo‘lgan qiziqarli sujet topa olgan. Kimki o‘ziga ortiqcha oro bersa, oqibatini o‘ylamay ko‘r-ko‘rona ish tutsa, o‘zidan kattalarning pand-nasihatiga amal qilmasa, hayotda ko‘p narsa yutqazadi, o‘z baxtini qo‘ldan boy beradi, degan fikr ertakning asosiy g‘oyaviy mazmunini tashkil etadi.

S.Y.Marshak “Ahmoq sichqoncha haqida ertak” asarida majoziy obrazlar orqali bolalar hayotiga oid muhim masalalarni ilgari suradi. Shoir noshukur, farosatsiz, mehnatsiz kun kechiruvchilarni ahmoq sichqoncha obrazi misolida fosh qiladi. S.Y.Marshak “Yong‘in”, “Pochta”, “Musobaqalar doskasi” asarlari bilan ham rus bolalar adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa qo‘shdi.

Shoir o‘zining “Stol kelgan qayerdan?” degan she‘rida maktab mebellari o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib qolmaganligini, buning uchun kattalarning qanchadan-qancha vaqtlari, mehnatlari sarf etilganligini tushuntirib bersa, “Bir yil nima” asarida esa juda qimmatli vaqtini behuda o‘tkazib, maktabda yaxshi o‘qimay, o‘qituvchi-

ustozlarning pand-nasihatlariga amal qilmay, o'z vaqtida darslarini tayyorlamay, natijada sinfdan-sinfga o'ta olmay xijolat bo'lib yuradigan qoloqlarga qarata:

Dalalarda saranjom ish,
Zavodda ham plan qoyil,
Maktabda yo'q,
Qoloqlar hech.
Bil, bir sinfda o'qish –
Bir yil!

Marshak uchun bolalar adabiyotida mayda-chuyda yo'q edi. O'quvchining yoshi qancha kichik bo'lsa, u bus-butunligicha qabul qilayotgan kitobga bo'lgan talabi ham shuncha jiddiy, ya'ni uning mazmuniga, tiliga, bezaklariga, shirifti va formatiga, nomerning sifatiga... Marshak ishlanmagan yoki qolip so'z va fikrlarni, shuningdek o'chirilgan so'zlarni umuman hazm qila olmasdi. Uning shiori: "Kichiklar uchun katta adabiyot" deb jaranglardi.

Dramaturgiya Marshak uchun bolalar adabiyotiga kirib kelishida ilk pog'onani o'tagan. 1920-yillarning boshlarida u Krasnodarsk bolalar teatri uchun bir qator ertak-pyesalar yozdi. Ular orasida "Mushuk uyi", "Echki haqida ertak", "Petrushka", "Qayg'u-yomon baxt" kabilar keng tarqalgan. Keyinchalik Marshak bu ertaklarni qayta ishlab chiqqan. Birinchi pyesalari folklordan unib chiqqan bo'lib, sho'x, harakatli o'yinlarni eslatadi. Ularning voqeligi atayin sodda, ammo nozik did va yumor bilan yo'g'rilgan. Obrazlari ham oddiy, ayni paytda juda moslashuvchan, muloyim. Personajlarning monologlari hamda replikalarida juda ko'p so'z ishlatilmaydi, ammo ular juda ifodali. Pyesalarning o'ziga xosligi –epizodlarning takrorlashishida, harakat ketma-ketligining uzluksizligida va voqea-hodisalarning ajoyib tarzda rivojlanishidadir.

Marshak o'z ijodini bir aktli kichik pyesalardan boshlab, asta-sekin ko'p aktli dramatik asarlarga, shu bilan bir qatorda o'zining tomirlari bilan xalq folkloridan kelib chiqqan yetuk asarlar sari boradi. "O'n ikki oy", "G'am-qayg'udan qo'rqqan baxtga erisha olmaydi", "Aqlli narsalar" kabi asarlari shular jumlasidandir. Uning pyesalari musiqa va ohangga, raqslarga, so'z o'yinlari bilan to'la bo'lgan xalq teatriga monand. "Mushuk uyi" – ertak-pyesasini kattalar dramaturgiyasidan olingan kundalik turmush dramasi desa bo'ladi.

Bilim, ko'nikma va malakani rivojlantirishga yo'naltiruvchi savollar:

5. Italiya adabiyoti Uyg'onish davri vakillari kimlar?
6. Italiya xalq ertaklarining dastlabki to'plovchisi?
7. "Pantameron" qanday asar?
8. Kollodi italyan bolalar adabiyotining haqiqiy asoschisi deyilishiga sabab?
9. "Pinokkioning sarguzashtlari yoxud bir qo'g'irchoq tarixi" asarining yaratilish va ommalashish tarixi?
10. Janni Rodarining mashhur nomi?
11. "Chippolino" va uning muallifi haqida nimalarni bilasiz?
12. "Yangi yil archalari", "Osmondagi tort", "Jip televizorda", "Jelsomino yolg'onchilar mamlakatida" nomli novellalarda qanday mavzu-g'oya ilgari surilgan?

13. “Fantaziya grammatikasi” qanday asar?
14. K.Chukovskiyning ijod yo‘li?
15. S. Marshakning ijod yo‘li.
16. “Doktor Voyjonim” qissasida timsollar?
17. Varvara timsoliga ta’rif bering.
18. Qissada qaysi hayvonlar haqida so‘z boradi?
19. “Ahmoq sichqoncha” asari mavzusi.
20. “Ahmoq sichqoncha” asarida timsollar?
21. “Stol kelgan qayerdan?” asari haqida gapiring.
22. She’rning tarbiyaviy ahamiyati nimada?
23. Qadimgi nemis poeziyasi qaysi manbalarda tilga olingan?
24. Nemis bolalar adabiyotining folklorga munosabati?
25. V.Y.Grimmlarning adabiy-ilmiy ijodi va tadqiqotchilik faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
26. Grimmlarning ertaklar to‘plami va folklorshunoslikka oid asarlarini sanang.
27. Ikki buyuk olim, tilshunos va adabiyotshunos, ertakchilarning nemis bolalar adabiyotiga qo‘shgan ulkan hissasi?
28. “Gulliverning sayohati” asarining yozilish tarixi va muallifi haqida ma’lumot bering.
29. Asarning janriy xususiytlari va g‘oyaviy mundarijasini oydinlashtiring.
30. Lemuel Gulliverning mittivoilar o‘lkasiga sayohati va uning badiiy talqinida qanday g‘oyalar ilgari surilgan?
31. Sayyohning darozlar o‘lkasidagi hayoti ifodasida-chi?

MAVZUGA DOIR TEST SAVOLLARI:

- 1. Aka-uka Grimmlarning faoliyatlari to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni toping.**
 - a) ertaklar to‘plash bilan mashg‘ul bo‘ldilar;
 - b) “Xildebran haqida qo‘shiq” asarini o‘rganishgan;
 - d) qadimgi nemis she’riyati to‘plamlarini chop etishdi;
 - e) hamma javoblar to‘g‘ri.
- 2. “Ularni xalq qalbining tubi, zamonlarning eng qadimi qiziqtirayotgan edi. Va ular folklorga murojaat qilishdi”. Bu e’tirof kimga nisbatan aytilgan?**
 - a) aka-uka Grimmlarga;
 - b) Sharl Perroga;
 - d) X.Andersenga ;
 - e) J.Rodariga.
- 3. “Bolalar va oilaviy ertaklar” to‘plamining muallifini aniqlang.**
 - a) J.Rodari;
 - b) Sharl Perro;
 - d) X.Andersen;
 - e) aka-uka Grimmlar.
- 4. Aka-uka Grimmlar chop etgan asarlarni aniqlang.**

- a) “Nemis grammatikasi”, “Nemis mifologiyasi”
- b) “Ramayana”
- d) “Mahabxorat”
- e) “Illiada” va “Odissey”

5. Grimmlar tomonidan yaratilgan ertaklarning 1-jildi qachon va qaysi nom bilan nashr etilgan?

- a) 1812 yilda, “Bolalar va oilaviy ertaklar”;
- b) 1815 yilda, “Tilla g‘oz”
- d) 1822 yilda, “Uch aka-uka”;
- e) 1850, “Quyon bilan tipratikan”.

6. “Men odam qadam bosmagan, huvillagan bir orolda sargardon bo‘lib qoldim, qutulish uchun hech umidim yo‘q”. Bu parcha qaysi asar qahramoni kundaligidan olingan?

- a) “Gulliverning sayohati”, Gulliver;
- b) “Robinzon Kruzo”, Robinzon Kruzo;
- d) “Pinokkioning boshidan kechirganlari”, Pinokkio;
- e) “Harri Potter”, Harri Potter.

7. Tulki o‘tloqda yurgan g‘ozlarni yemoqchi bo‘ladi. Ular o‘limlari oldidan bitta qo‘shiq aytib, so‘ngra tulkiga yem bo‘lishlarini so‘raydi. Ammo uzundan-uzoq “g‘ag‘a” lari tulkini zeriktiradi... Bu ertak nomi va muallifi to‘g‘ri ko‘rsatilgan javobni aniqlang.

- a) “Tilla g‘oz”, aka-uka Grimmlar;
- b) X.K.Andersen, “Yangi ertaklar”
- d) “Tulki va g‘ozlar”, aka-uka Grimmlar,
- e) “Tilla g‘oz”, Sharl Perro.

8. “Kitoblar jangi” nomli mashhur hajviy pamflet kimning qalamiga mansub?

- a) Jonatan Svivt;
- b) Daniel Defo;
- d) K.Chukovskiy
- e) Sharl Perro

9. Golbasto Momaren Evlem Gerdaylo Shefin Molli Oliy Gu Oliy hazratlari... Bu qaysi mamlakat imperatori?

- a) Liliputiyaning qudratli imperatori;
- b) Angliya hukumati rahbarlari;
- d) Laputu mamlakatining rahbari;
- e) Nilotlar o‘lkasi rahbari.

10. “Gulliverning sayohatlari”da asar qahramoni qaysi o‘lkalarga sayohat qiladi?

- a) Liliputiya, Laputiga, darozlar olkasiga;
- b) “Lo‘ttibozlar akademiyasi”ga, Angliya
- d) Oyga, Amerikaga,
- e) kimsasiz orolga.

11. “Qizil shapkacha”, “Jimjimaloq bola”, “Zolushka”, “Etikli Mushukcha”, “Uyqudagi malika”, “Ko‘k Soqol” kabi ertaklar muallifi to‘g‘ri ko‘rsatilgan javobni aniqlang.

- a) Sharl Perro;
- b) X.Andersen;
- d) Grimmlar;
- e) J.Rodari

12. A.S.Pushkin bolaligida ertaklarni kimlardan eshitganligini ko‘p ta’kidlaydi?

- a) o‘z enagasi Arina Rodionovna Matveevadan;
- b) buvisi Mariya Alekseevna Gannibaldan;
- d) uy xizmatchisi Nikita Kazlovdan hamda Moskva yaqinidagi Zaxarova qishlog‘ining dehqonlaridan ;
- e) javoblarning barchasi to‘g‘ri.

13. U Ukrainada, janubda, Nijegorod shahridagi Boldinoda, Janubiy Ural va Orenburg tomonlarda bo‘lib ertaklar, maqollar, matallar, qo‘shiqlar eshitgan va yozib olgan. Bu fikr kimga nisbatan aytilgan?

- a) Marshakka;
- b) Pushkinga;
- d) L.Tolstoyga;
- e) A.Tolstoyga.

14. U dostonini yozishni o‘n yetti yoshida boshlab, yigirma yoshida tugatadi. Tushirib qoldirilgan asar nomi va uning muallifi to‘g‘ri ko‘rsatilgan javobni aniqlang.

- a) “Shoh Saltan va knyaz Gvidon”, Pushkin;
- b) “Ruslan va Lyudmila”, Pushkin;
- d) “Baliqchi va uning xotini”, Grimmlar;
- e) “Oygul bilan Baxtiyor”, H.Olimjon.

15. “2 yoshdan 5 yoshgacha” bo‘lgan bolalar psixologiyasining tadqiqotchisi qaysi javobda to‘g‘ri?

- a) L.Tolstoy;
- b) A.S.Pushkin;
- d) K.Chukovskiy;
- e) S.Marshak.

16. “Men bolalarni o‘rganishga ahd qildim... Bir vaqtlar xalqqa qaytganlaridek men ham “bolalikka qaytishga” qaror qilib, kattalar jamiyati bilan munosabatimni deyarli uzdim va uch yoshli bolalar bilangina muloqotga kirishdim”,- deb yozgan edio‘zining kundaliklarida. Tushirib qoldirilgan muallif nomini aniqlang.

- a) L.Tolstoy;
- b) A.S.Pushkin;
- d) K.Chukovskiy;
- e) S.Marshak.

17. K.Chukovskiy asarlari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- a) "Shoh Saltan va knyaz Gvidon"
- b) "Ruslan va Lyudmila"
- d) "Baliqchi va uning xotini"
- e) "Moydodir", "Pashsha-xarxasha", "Doktor Voyjonim"

18. "Ahmoq sichqoncha haqida ertak" qaysi ijodkor qalamiga mansub?

- a) L.Tolstoy
- b) A.S.Pushkin
- d) K.Chukovskiy
- e) S.Marshak

19. K.Chukovskiyning "Muxa –sokotuxa" asarining o'zbekcha tarjimasi qanday nomlanadi?

- a) "Jonsarak pashsha"
- b) "Pashsha-xarxasha"
- d) "Pashsha-oypashsha"
- e) Barchasi to'g'ri.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Арзамасцева И.Н., Николаева С.А. Детская литература. М.:Академия, 2000.
2. Afzalov M. O'zbek xalq ertaklari haqida. T.:Fan, 1964.
3. Будур Н.В., Иванова Э.И., Николаева С.А., Чеснокова Т.А. Зарубежная детская литература. –Москва, "Академия", 1998.
4. Barakayev R. Abdulla Avloniy va bolalar adabiyoti. T.: Fan, 2004
5. Barnoyev S. Dadam haqida qo'shiq. T.: Yulduzcha, 1989.
6. Barnoyev S. Kichkina Xo'ja Nasriddin. T.: Yozuvchi, 1998.
7. Белинский В.Г., Чернишевский Н.Г., Добролюбов Н.А. О детской литературе. – М., Дет.лит. 1983
8. Janni Rodari. Rim ertaklari. –Т.:Raduga, 1989.
9. Чуковский К. От двух до пяти. Т.1,2. М.: Правда, 1990
10. Барицня – герцогиня. Сказки зарубежных писателей. –Т.:Yosh gvardiya, 1988.
11. Swift J. Gulliverning sayohatlari. T., :Sharq, 2006.
12. Зарубежная литература для детей и юношества. – М., 1989.
- 13.Брандис Е. От Эзопа до Джанни Родари. – М.,1980
14. Детская литературе Австрии, Германии, Швейцарии. Учебная хрестоматия. –М.,1997

7-ma'ruza

**Istiqlol davri o'zbek bolalar she'riyatidagi o'ziga xosliklar:
shakily izlanish, raqamli, alifbo she'rlar, uchlik va ignabarglar**

Reja:

1. Istiqlol davri bolalar adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Hamza Imonberdiyev ijodida istiqloq g'oyalari ifodasi.
3. Kavsar Turdiyeva – bolalar shoiri va dramaturgi.
4. Dilshod Rajabov – bolalar shoiri.
5. Abdusaid Ko'chimov ijodida bola ruhiyati talqini.

MAVZUGA DOIR TAYANCH TUSHUNCHALAR: *istiqlol, g'oy, ma'naviy, axloqiy, tafakkur, in'ikos, shakl, mazmun, adabiy tanqid, talqin, falsafiy, hajviy-yumoristik, ruhiyat manzaralari, ilmiy-nazariy aspekt, salaf, muqoyasa, lirik qahramon, obrazlar tizimi, bolalar kinochiligi, monografik risola, inkishofi, nasr material, voqeaband sujet, umummasala, konseptual, mahorat, hurfikrlilik, ballada, doston, badiiyat, ohangdorlik, jozibadorlik, zamona taloto'plari, kattalik dunyosi, esse, publitsistika, tamoyil.*

Istiqlol davri bolalar adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari. Mustaqillik davri o'zbek adabiyoti hayotni o'rganish-bilishning badiiy vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda. U zamondoshlarimizning, jumladan, yosh avlodning ruhiy holatini teran tadqiq etishga, fikr doirasini kengaytirishga, his va tushunchalarining shakllanib, voqelikka to'g'ri munosabatda bo'lishga da'vat etadi. Bugungi adabiyot tom ma'noda hayot darsligiga aylanayotgani shu jihatdan e'tirofga sazovor.

Birinci Prezidentimiz mustaqillikning ilk yillaridayoq jamiyat taraqqiyoti, ravnaqi uchun ma'nan va jismonan sog'lom avlod tarbiyalash masalasini kun tartibiga qo'ydi. "Har bir oqil insonning va jamiyatimizning muqaddas vazifasi,— deb ta'kidlagan edi, shu munosabat bilan I.A.Karimov,— aytish mumkinki, hayotining ma'nosi qobil farzandlar o'stirish, ularni ham jismoniy, ham ma'naviy jihatdan mukammal qilib tarbiyalash, kamolini ko'rish, ota-onasiga, Vataniga sadoqatli kishilar etib voyaga yetkazishdan iboratdir".⁵⁸

Chindan ham ilgari bolalar adabiyoti haqida gapirganda yosh avlodni ma'naviy, axloqiy va jismoniy to'g'ri tarbiyalash maqsadida ular diqqatini ijtimoiy hayotning o'tkir muammolariga tortish—bolalarning nozik qalblariga ozor yetkazish, jarohatlash hisoblanardi. Bugungi kunda esa bolalar uchun ham ijtimoiy dolzarb mavzudagi asarlar ko'plab yaratilmoqda. Shu bilan birga badiiy saviyasi pishiq asarlar yuzaga kelayotir. Hodisa bu davrda yangicha tafakkur in'ikosi sifatida ko'zga tashlandi. Milliy bolalar adabiyotining mazmun va mohiyatidagi tub burilish yaqqol ko'zga tashlandi. Zamonaviy bolalar adabiyotida yosh qahramonlar xarakteri tahlili masalasiga alohida e'tibor qaratildi. Bolalar adabiyoti shakl va mazmun jihatdan-da yangi tamoyillar kasb eta bordi. Adabiy tanqidchilikda bolalar adabiyotiga munosabat kuchaydi. Milliy bolalar matbuoti mavzu material, g'oyaviy-badiiy jihatdan o'sdi, bolalar ijodkorligi namunalari ko'proq ommalashtirildi va rag'batlantirib kelinmoqda.

Mustaqillik yillarida bolalar adabiyotining badiiy jihatdan yuksak namunalari keng e'tibor qaratish, yangi asr kichkintoylarining qiziqishlari, ruhiy,

⁵⁸ I.A.Karimov. Sog'lom va barkamol avlod uchun. Istiqlol va ma'naviyat. T:O'zbekiston 1994, 126-bet.

ma'naviy olami, ularning ijtimoiy hayotga munosabati masalalari aks etgan asarlar tahlili orqali o'quvchilarda axloqiy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy tarbiyani shakllantirishga ahamiyat berildi. Hozirgi adabiy jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq mavzu talqinlarning ustuvorligi (S.Barnoyev, E.Malikov, T.Malik asarlarida), kichkintoylar va bolalar fe'l-atvoridagi xarakter xususiyatlarning hajviy-yumoristik, fantastik, sarguzasht ifodasi (X.To'xtaboyev, A.Obidjon ijodi) bolalar va o'smirlarning murakkab ruhiyat manzaralarining teran aksi (N.Fozilov, M.A'zam), keng dunyo, tabiat va jamiyat muammolarini ma'naviy-falsafiy aks ettirgan asarlar (M.A'zam, A.Obidjon, T.Adashboyev) tahlili dolzarb vazifa. Bunda asrimiz boshlaridayoq bolalar asarlarining g'oyaviy-badiiy, axloqiy-ma'rifiy, falsafiy va psixologik jihatdan monografik tahlili, salmoqli tadqiqotlar, risola hamda adabiy-tanqidiy maqolalarning vujudga kela boshlagani muhim hodisa bo'ldi. Adabiyotshunos olimlar-u tadqiqotchilarning ko'pgina maqola va risolalarida o'zbek bolalar adabiyoti tarixi va muammolari ilmiy-nazariy aspektda o'rganilib, badiiy jihatdan yuksak asarlar tahliliga e'tibor zarurligi ko'rsatib berildi. Shuningdek, olimlar o'tmishdagi bolalar kitobxonligi asoslarini o'rganish g'oyalarini ilgari surib, XX asr o'zbek bolalar adabiyoti salafлари ijodini yangi nuqtayi nazarlar bilan boyitish zarurligini asosladilar. O.Safarovning "Zamonlar tongining charoqlarisiz" (2003), "She'rim – ochil dasturxon" (2011) adabiy portretlari shu ma'noda, alohida mazmun kasb etadi. Bu risolalarda yetuk shoirlar siymosi yangi asr ko'zgusida yaxlit namoyon bo'ladi. Ular she'rlarining mavzu mundarija, obrazlar olami, badiiy jozibadorligiga ko'ra mumtoz o'zbek adabiyoti, rus va jahon bolalar adabiyoti namunalari bilan muqoyasalanib, o'zaro ta'sir aloqalari oydinlashtirilganki, bu o'z navbatida o'zbek bolalar she'riyatidagi yangi tamoyillarni yoritishga bag'ishlangani va XX asr bolalar she'riyati manzarasini tasavvur qilishga yordam berishi bilan diqqatga sazovor.

Bir asrlik tarixga ega o'zbek bolalar adabiyoti qiyofasini belgilashda R. Barakayevning "O'zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi" (2004) risolasi ham muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, bolalar adabiyotshunosligida shoirlar ijodiga bag'ishlangan tadqiqotlar qatorida B.Ashurovning "Tursunboy Adashboyevning poetik mahorati" (T., 2009) nomli kitobi e'tirofqa loyiq. Zotan, T.Adashboyev she'rlari bolalar adabiyotining yangi tamoyillari nuqtayi nazaridan tadqiq etilgani, bolalar she'riyatida shu vaqtgacha e'tiborga olinmagan badiiy mahorat masalalari, hozirgi yosh avlod tarbiyasi uchun muhim bo'lgan Vatan va vatanparvarlik mavzusi talqinlari, tabiat manzaralari tasviri, lirik qahramon obrazini yaratish borasidagi o'ziga xosliklar, ularni xalq og'zaki ijodi va jahon bolalar adabiyoti an'alarini ijodiy o'rganish vositasida tasnif etilishi ilmiy ommalashtirilgani jihatdan e'tiborni tortadi.

Istiqlolning uchinchi o'n yilligiga qadam qo'ygan bo'lsak-da, XX asr o'zbek bolalar adabiyotining qiyofasini belgilovchi ko'plab shoir-u yozuvchilar ijodi, jumladan, Q.Hikmat, M.A'zam, N.Fozilov, X.To'xtaboyev, A.Obidjon singari iste'dod egalarining badiiy yuksak asarlari umumadabiyot mezonidagi tahlillarga ehtiyoji katta.

Shu jihatdan qaraganda bolalar adabiyoti namoyandalari haqidagi qator to'plamlar, monografik risolalar ham o'zbek bolalar adabiyotining tadrijiy, janriy

tamoyilini belgilashda o'ziga xos omil bo'layotir, desak yanglishmaymiz. Jumladan, "Bolajonlik saodati"da (T., 2011) Safar Barnoyev asarlariga yozilgan taqrizlar alohida qimmatga ega. Adibning turli yillarda chop etilgan to'plamlariga bag'ishlab bildirilgan mulohazalarda istiqloq davri bolalar adabiyotiga xos yangi janrlar, obrazlar, mavzular, badiiy detallarning rang-barang talqini uchraydi. Ijodkor asarlari orqali o'zbek bolalar adabiyotining umum masalalari, muammolari va dolzarb vazifalariga daxl qilingan. Shuningdek, S.Barnoyev ijodiy olamiga bag'ishlangan ilmiy-adabiy maqolalar risolani ma'nan boyitgan.

Bunday fikrni "Beg'uborlik olami kuychisi" (T., 2011) to'plami haqida ham aytish mumkin. Xususan, "She'r va talqin" faslidagi maqolalarda Tursunboy Adashboyev she'rlarining yangi qirralari inkishof etilishi bilan birga, o'zbek bolalar adabiyotining ayrim tamoyillari xususida so'z boradi: A.Rasulov T.Adashboyev ijodi misolida bolalar adabiyotida nasr materialini she'rda tasvirlay olish, parodiya (teskari tanqid) janrini maromiga yetkazish, "uch tug'ishgan – hayvonot, nabotot va jamodot aro uzviy bog'liqlik, o'zaro ta'sir mukammal ko'rsatilishi", masal, lof janrlari ahamiyatini ko'rsatadi. Shoirning mutarjim sifatidagi yutuqlari o'zbek bolalar she'riyati o'zanlarini yangilagani ta'kidlanadi.

A.Obidjon XX asr o'zbek bolalar she'riyati xususiyatlari, 20- 30-70- va 80-yillardagi yangi oqimlar, M.A'zam singari ijodkorlar misolida bolalarning faqat aqliga emas, ko'ngliga ham ta'sir o'tkazish yo'lini izlashga tutinish, T.Adashboyev ham shu silsilada boshqalarga o'xshamagan she'riyati bilan bu olamga kirib kelganini ta'kidlab o'tadi. Shoirning "Bolalikqa qaytaman" turkumiga kirgan, yoxud, "Yo'lchi yulduz", "Fufayka" singari she'rlari sobiq tuzum davrida o'z bahosini topmagani tilga olinadi. A.Obidjon, T.Adashboyev she'rlarini adabiyotshunos, o'quvchi hamda shu adabiyotning yetuk salafi nuqtayi nazaridan o'rganarkan, bolalar adabiyotshunosligini yanada taraqqiy ettirish zarurligini o'rinli ta'kidlaydi.

S.Matchon, Q.Yo'ldosh, Q.Qahramonovlar bolalar adabiyotshunosligi masalasida fikr yuritsalar, R.Barakayev, B.Ashurov T.Adashboyev ijodini kengqamrovli, monografik izchillikda talqin etadilar. Natijada, o'zbek bolalar she'riyati, adabiyoti sohasida ham nihoyat, teran anglanayotgan vazifalar, tamoyillar oydinlashadi.

Yetuk adabiyotshunos olim A.Rasulovning X.To'xtaboyev romanlari haqidagi "G'aroyib saltanat" (Toshkent, "Adib" nashriyoti, 2012) hamda A.Obidjon ijodining ayrim qirralariga bag'ishlangan "O'zlik sari yo'l" (Toshkent, "Adib" nashriyoti, 2012) risolalari aytish mumkinki, bolalar adabiyotshunosligida yangi yo'nalaish hisoblanadi. Olim bolalar asarlarini tipik va konseptual, yozuvchi mahorati, badiiy olami, makon va zamon, adabiy tur va janr nuqtayi nazaridan o'rganish, ya'ni jahon va umumadabiyot o'lchovida tahlil qilish ehtiyojini asoslaydi. Ayni paytda qahramon xarakterini yoritishning an'anaviy va modern usullariga e'tiborni qaratadi.

"Istiqloq davri yangi bolalar adabiyotining maydonga kelishiga,– deb yozadi R.Barakayev,– 80-yillarning ikkinchi yarmi katta ta'sir ko'rsatdi. Ayni shu davrda

bolalar adabiyotimiz tom ma'nodagi haqiqatga tik boqadigan adabiyotga aylandi, yosh avlodni erksevarlik tuyg'ulari ruhida tarbiyalashda ilk qadamlarini qo'ydi."⁵⁹

Binobarin, istiqlolga erishgan dastlabki kunlardanoq, yoshlarimizni ma'naviy sog'lom, barkamol etib tarbiyalash masalasiga jiddiy e'tibor qaratilgani ular adabiyotida ham o'z aksini topa bordi. Bolalar adabiyoti, ushbu vazifani ado etishdagi eng muhim vositalardan biridir. Bu ishga badiiy so'z qudrati bilan hissa qo'shib kelayotgan iste'dodli yozuvchilar talaygina. Aytaylik, jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq g'oyalar S.Barnoyevning publitsistik maqola va hikoyalarida, A.Obidjon, T.Adashboyev, M.A'zam, T.Malik, H.Imonberdiyev, K.Turdiyeva, A.Akbar, D.Rajab kabi shoirlarning she'riy asarlarida o'z ifodasini topdi. Xususan, istiqlol davri bolalar adabiyotida yangidan tanilgan shoir va yozuvchilar ijodi diqqatga loyiq.

Hamza Imonberdiyev (1954-1997). H.Imonberdiyev bolalar adabiyotining rivojiga hissa qo'shgan adiblardan. U uzoq yillar "Tong yulduzi" gazetasida, so'ngra 1986-yildan umrining so'nggi damlarigacha "Cho'lpon" bolalar nashriyotida faoliyat ko'rsatgan. Uning turli yillarda nashr qilingan "Quvnoqlar quvonchi", "Shokoladxo'rlar", "G'aroyib pufak", "Oydagi tomosha", "Lofchilar - aldoqchilar", "G'aroyibkent hangomalari" singari she'riy va nasriy to'plamlari bolalar kitobxonligida shuhrat qozongan. Shoirning bolalar uchun yozgan she'rlarida bolalarning xarakter-xususiyati, orzu-o'ylari aks etgan. Masalan, "Bir so'z" she'rida Loladan astoydil ranjigan, unga birgina "shaddod" degan so'zi uchun "badbashara", "xumbosh" kabi yomon so'zlarni eshitganidan arazlab, boshqa o'rtoq topishga ahd qilgan bola timsoli gavdalanadi. "Urishqoqlar"da esa o'g'il bolalar ko'proq o'ynaydigan "urush-urush" o'yini manzarasi chizib berilgan. Ayniqsa, qo'lda yog'och-avtomat bilan kalishlardan esa granata o'rnida foydalanishlari, bir-birlarini poylab turib, "o'q" uzishlari bolalar tilidan mardona hikoya qilinadi.

– Paq-puq, otdim, yiqil,– deb.

Dushman tan olmas:– O'qing

Qiyshiq ketdi,–nuqul deb.

Hamma bola o'yinda

"Jang" qiziydi tobora...

Faqatgina Nodir bu jangga qo'shilmay, raketa yashash bilan ovora bo'ladi.

Chunki:

– Urishqoqlar ichida

Yashab netaman,– der u.

Olis sayyoralarga

Uchib ketaman,– der u.

Buni eshitib, qolgan bolalar "o'zing bilan bizni ham ola ket",– deb so'raydilar. Do'stlari rozi bo'ladi:

– Chiqinglar,– deb imlaydi.

– Biz kashf etgan sayyora

Urush nima bilmaydi!

⁵⁹Bu haqda qarang: Barakayev R. Istiqlol davri o'zbek bolalar adabiyoti: an'ana, vorisiylik va izlanishlar. // O'zbek tili va adabiyoti j. 2003, 3-son, 4-b.

Ko‘rinadiki, bolalar garchi “urush-urush” o‘ynasalar ham aslida urush nimaligini bilmaydigan sayyorani kashf etmoqchi. Uning salbiy oqibatlarini his qila olgan bolagina shunday fikrlaydi. Barcha bolalar tinchlikni sevishlari Nodirga ergashib ketmoqchi bo‘lgan do‘stlar niyatidan anglashiladi. Binobarin, H.Imonberdiyev yosh qahramoni tilidan, urushqoqlar o‘yinini qoralaydi. Ularni orasida yashahni xohlamaydi.

Uning “Vaqtning hajmi qancha?” she’ri falsafiy mazmunga ega. Vaqt haqida tasavvur, tushuncha yosh bolalarda hali to‘liq shakllanmagan bo‘ladi. Aniqrog‘i, vaqt ular uchun mavhum tushuncha. Shoir bir soat misolida uni aniqlashtirishga, bolalarbop vositalar yordamida oydinlashtirishga erishgan.

Oylab ko‘rsam, vaqt degan
Rezinali to‘rxalta.
Neki tiqsang ichiga
Sig‘averar, zo‘r xalta

Bunga shoir keyingi misralarda aniqlik kiritadi: bir soatda nimalar qilish mumkinligini o‘quvchiga ular xarakteridan kelib chiqqan holda tushuntiradi. Ya’ni, kitob, gazeta o‘qish, samokat minish mumkinligi, do‘sting bilan urushib, hatto yarashib olish, yoki, tort yeyayotgan ukangga “yordamlashish”, “qarashish”; yoki, uy ichini alg‘ov-dalg‘ov qilib, so‘ng yig‘ishtirish; yoki bo‘lmasa, telefon orqali uy ishini ko‘chirish kabilarni bor-yo‘g‘i bir soatda bajarish, ha, faqatgina harakat zo‘r bo‘lsagina, ana shuncha ishni qilish mumkinligini ta’kidlaydi. H.Imonberdiyev kichik yoshdagi o‘yinqaroq bola nazdida bir soat hech nima emasligini to‘g‘ri ilg‘agani uchun, uning qadrini yuqoridagi yumushlar bajarilishi bilan asoslaydi. Demak, bola qisqa muddatda ko‘p narsaga erishish insonning o‘ziga, xatti-harakatiga bog‘liqligini shu tariqa tushunib yetadi.

H.Imonberdiyevning “Qish tongida” she’ri tabiiy manzara talqiniga bag‘ishlangan:

Erta tursam hovuzda
Birov oyna solibdi.
Ko‘m-ko‘k, tiniq, zilol suv
Eng ostida qolibdi.
Oynani solgan usta
Unutgan-ov, hoynahoy.
Suv olishga ozgina
Qoldirmabdi ochiq joy.

Bola tasavvuri, tafakkuri aynan shunday fikrlashga moyil. Zotan, she’r jonli tasvir asosida yaratilgan. Shoirning “Qo‘pollik” she’rida esa kichkintoy bolakaylarning uchqur xayoli, qahramonlik ko‘rsatishga moyil tabiati ochib beriladi. Ya’ni, qo‘pollik qilib, akasidan “– Bor, ko‘zimga ko‘rinma, hech keraging yo‘q”,– degan do‘g‘ini eshitgan ukaning ginalari, shu bilan birga, akasining o‘z yoniga kelishi uchun hatto:

Balki sharga osilib,
Uchaman oyga.
Balki minib
G‘irko‘kni

Jangga kiranman.
Yog‘och qilichim sermab
Yovni qiraman.
Dushman bilan solishib
O‘larman oxir.
Nima qila olardim
Akamsiz axir.
Kelib qabrim boshiga
Akam bosh egar,
Kechir meni, uka, deb
Balki yosh to‘kar,-

Degan xayollarga boradi. Shu payt “Uka!” deb akasi boshiga kelganda, xayollari har yoqqa sochilib ketadi. Yosh qahramonning xufton dili charaqlab ochilib ketadi va quyidagi qarorga keladi:

Akam bo‘lsa yonimda
Quvnab ketaman.
Shunday akam turganda
O‘lib netaman?!

Chindan ham she‘r voqeaband sujet asosiga qurilgan. Aka-uka munosabatlarida tabiiylik ustivor. O‘zbek oilalarida uka har doim akaga suyanadi. Aka ham o‘z navbatida ukani suyaydi, ko‘nglini cho‘ktirmaslikka harakat qiladgi, ungag‘amxo‘rlik qiladi. Bu hissiyot bolalikdan boshlanishi esa yuqoridagi she‘rda yorqin aks etgan.

Umuman, H.Imonberdiyev she‘rlarida fikr ustuvor, g‘oya dolzarb, tasvir hayotiy. Uning qator ertak-dostonlarida esa bahodirlik, mardlik motivlari kuylanadi. Shoir ijodida istiqloq g‘oyalari ko‘zga tashlanadi. Sor burgutning o‘z polaponini uchishga o‘rgatishda baland qoyalardan pastga otib yuborishi, yiqilay deganda ushlab olishi misolida xalq farzandlarini dovyuraklikka chorlaydi.

Kavsar Turdiyeva (1958-yilda tug‘ilgan). K.Turdiyeva Toshkent davlat universiteti va Sankt-Peterburg davlat universitetlarida o‘qigan. 1994-yilda “Hozirgi zamon bolalar she‘riyatida ma‘naviyat muammolari” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. U dastavval, bolalar shoiri sifatida tanilgan. Shoiraning “Varrak”, “O‘ynayapman, o‘ylayapman”, “Qush bo‘lib uchgan ona”, “Raqamlar bo‘ylab sayohat”, “Quvnoq alifbo bo‘ylab sayohat” kabi kitoblari chop etilgan.

K.Turdiyeva bolalar kinochiligi sohasida ham ijod qiladi. U multfilmlar, telefilmlar uchun yozgan qo‘shiqlari bilan-da mashhur bo‘lgan. Shoir “Irkitvoy va Kirketjon” multfilmini va M.To‘ychiyev bilan hamkorlikda “Katta oyi” badiiy filmini yaratishda faol ishtirok etdi. K.Turdiyeva bolalar qo‘shiqchiligi sohasida ham o‘z hissasini qo‘shib kelayotir. Uning she‘rlariga A.Nazarov, M.Mahmudov, Sh.Yormatov kuy bastalagan. Shoiraning “Toshkesarlar mamlakatida” dramatik ertagi “Sog‘lom avlod yili”ga bag‘ishlangan tanlov sovrindori bo‘lgan.

Shoiraning “Baxillik haqida rivoyat” o‘quvchilarga ma‘naviy saboq bera oladi. Unda o‘ziga xoz motiv va detallar uchraydi. Rivoyat xalq ertaklariga o‘xshash an‘anaviy zachinga ega:

Juda qadim yillarda,
Juda uzoq zamonda
Kampir-u chol yasharkan
Bilmama qaysi tomonda

Shu kampir va cholning juda badfe'lligi, xasis va baxilligi tufayli qarindoshlar oyog'i ularnikidan uzilgan, hech kim kelmas, hatto kulgi ovozi eshitilmas ekan. Ammo ularning yakka-yu yolg'iz bolasi butunlay o'zgacha, odamoxun, suxandon, o'zgalardan yordamini ayamaydigan bo'lib voyaga yetadi. Asosan, gadolarga, yo'qsillarga boru budini ulasharkan. Chol va kampir ana shundan xunob bo'lishib, bir qarorga keladilar:

Gadoylarning barisin
Jo'nataylik mozorga,
Yo'qsa, saxiy bu o'g'lon
Bor-budimiz yo'q qilar,
Qaysi gado yo'liqsa
Uning qornin to'q qilar.

Oqko'ngil o'g'illari bu qora ishga yo'l qo'ymagach, uni tog' tomonga giyoh terishhga yuboradilar. Xurjuniga bir kalla qand va non soladilar. Baxil chol-u kampir xamirga zahar qo'shib, non pishirishadi. So'ngra ko'chadan o'tgan nochor, bechoralarga shu nondan ulashadi. O'sha ko'chadan bir oyoqli devona o'tib ketayotsa, chol uni ham uyga chorlab, xaltangga sol deya nondan xurjuniga tiqib yuboradilar. Tog'ma-tog' yurib, tentiragan saxiy o'g'il uyini topolmay, ochlikdan sillasi quriydi.

Shunday ajib bu dunyo,
Tasodifga to'liqdir.
Taqdir ekan, devona
Yigitchaga yo'liqdi...

Yigitga rahmi kelgan devona o'sha nonni xaltasiga solidi. Yigit devonaning ishidan oyoqsiz bir bechora sog' kishiga non berganidan xijolat tortib, hang-u mang bo'lib turganda u g'oyib bo'ladi. Yigit uning ketidan peshma-pesh yuguradi, gadoy rizqini qiydim deb qiynaladi. Har qancha och qolib, joni qiynalsa ham, uning nonini yeyishga vijdoni yo'l qo'ymaydi. Devonani izlay deb chopgan yigit, o'z qishlog'iga kelib qoladi. Baxil ota-onalar o'g'illarini qarshi oladilar. Ammo qattiq charchagan yigitchani uyqu etadi. Uning xurjunidagi nonni esa alal-oqibat:

O'zim bergan non deya,
Qora niyat, shum ayol,
Eri bilan ikkisi
Uni yerlar bimalol.

Shu tariqa, baxil ota-ona o'zi qazgan chohga ravona bo'ladi, saxiy qalbli bola va devona omon qoladi.

Rivoyat tugallanmasi ham xalq ertaklarini eslatadi. Ezgulik va saxiylikning qo'li baxillik va zulmdan ustun bo'ladi. K.Turdiyeva asar g'oyasida istiqlool davri adabiyotiga xos an'analarni singdira olgan. Yomonlik qilgan inson kim bo'lishidan qat'y nazar yaratuvchi tomonidan jazolanishi muqarrar. Saxiyni Olloh qo'llaydi. Devona qiyofasidagi darvesh ham ilohiy hodisa. Xalq ertaklarida asosan o'gay

onalarga xos bo'lgan yovuzlik timsoli saxiy yigitning o'z ota-onasi obrazida kelishi noan'anaviy talqindir. Ammo, har yomonda bir yaxshilik hikmati bor, degan hadis mazmuni bor asarda. Shu baxil ota-onadan saxiy va qobil farzand dunyoga kelgan.

K.Turdiyevaning "Dunyoni saqlar bolalar" qo'shig'i bolalar ijrosi uchun mo'ljallab yozilgan. Qo'shiq tantanavor ohangda kuylanishi bilan e'tiborni tortadi. Unda naqarot ham berilgan. Ma'lumki, naqarot qo'shiqning har bandidan so'ng muntazam ravishda takrorlanib turuvchi qismi. Qo'shiq va madhiyalarda naqarot boshqa qismlardan musiqiy vazn, uslub va ijro sur'ati bilan farqlanishi mumkin. Xor jamoalariga mo'ljallab yaratilgan qo'shiqlarda naqarot qismi, odatda yalpi xor tomonidan ijro etiladi.⁶⁰

Aytish mumkinki, bu qo'shiq ko'proq xor jamoasi ijrosiga mo'ljallangan va u madhiyaga yaqinligi bilan boshqa qo'shiqlardan ajralib turadi. Aytaylik, qo'shig'ining 1-band tuzilishi aniq ritmni saqlagan, turoqlanishi – 4+4=8, qofiyalanishi –a-b-a-b; a-b-d-b tarzida. 2-band ham shunga yaqin, faqat turoqlanishi va qofiyalanishida o'ziga xoslik bor:

Eshit, zamin, / eshit samo /	-a	4+4=8
Bizning kuyni / etsin navo /	-a	4+4=8
Mehr bilan / ulashsa qalb /	-b	3+4=7
Boshimizga / qo'nar Humo	-a	4+4=8
Humo qushim / samo qushim /	- a	4+4=8
Qutlar gullar / favvoralar /	- b	4+4=8
Yurtga shodlik / va obodlik /	- d	4+4=8
Keltirar kimlar/}		
Bolalar /	- b	5+3 =8

Bu sakkizlikning 3- va 8- misralari turoqlanishida o'zgarish bor. 3-misra 7 hijoli bo'lsa, 8-9-misralar qo'shilib 8 hijoni, ya'ni bo'g'inni keltirib chiqargan. So'ngra, so'nggi to'rlikda ichki qofiyalanish bor. Bunday qofiyalanish deyarli barcha band misralarida uchraydi va qo'shiqdagi ichki ohangdoshlikni yuzaga keltirgan. Ammo, 1-sakkizlikda misra oxiridagi qofiyalar ham to'q va ritmli – muntazam takrorlanib kelgan. 2-sakkizlikda esa ichki qofiyalar ritmik ohanglarni jilolab turibdi. Naqarotda esa misralardagi so'zlarning har biri deyarli qofiyadosh va radiflardan tashkil topgan:

N a q a r o t
Dunyoni / poklar bolalar, /
Ishonchni / oqlar bolalar, /
Tinchlikni /yoqlar bolalar, /
Quvonchni /xohlar bolalar, /
Ishongan bog'lar / – bolalar,/
Suyangan tog'lar /–bolalar. /

⁶⁰ Bu haqda qarang: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 6-jild. Toshkent, "OzME", 2003, 292-b.

Kelajakning / iplariga /
Umidni bog'lar/ bolalar./

Rost, boshlang'ich sinf o'quvchilari, hali qofiya, radif, hijo singari adabiy tushunchaga ega bo'lmaydilar, ammo ularga bo'g'in va tovushlar haqida keng ma'lumot beriladi. Binobarin, bunday matnlar o'tilganda avvalo, vatanparvarlik mohiyati uqdirilgani holda, so'ngra, uning tantanovor kuylanishini ta'minlovchi unsurlar haqida to'xtalib o'tilsa, o'quvchilarning bunday sh'rlarni yod olishi, ifodali aytishiga erishiladi.

Dilshod Rajab (1964-yilda tug'ilgan) o'zbek bolalar she'riyatining iste'dodli vakillaridan biri. U Buxoro viloyatining Shofirkon tumanida tug'ilgan. 1990-1993-yillar Nizomiy nomidagi TDPI aspiranturasida o'qib, "80-yillar o'zbek bolalar she'riyatida poetik mahoratning ayrim masalalari" mavzusida nomzodlik ishini yozib, himoya qiladi. 1994-2004-yillarda O'zbekiston Davlat matbuot qo'mitasida, O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi "Adabiyot jamg'armasi" nashriyotida, Respublika "Shahidlar xotirasi" xayriya jamg'armasida turli lavozimlarda ishlagan. 2005-yildan buyon O'zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligining "Muhofaza" jurnali, "Vaziyat" gazetasi birlashgan tahririyatida bosh muharrir o'rinbosari sifatida faoliyat yuritmoqda. Yuzdan ortiq ilmiy, ilmiy-ommabop va publitsistik maqolalari chop etilgan.

Dilshod Rajabov majoziy obrazlar orqali talay she'rlar yaratgan. Shoir she'riyatida qushlar, uy hayvonlari, turli buyumlar bor. Ular yordamida shoir hayotiy xulosalar qilib, o'quvchilarni hayotni tushunishga chorlaydi. Goho bir xil obrazlar turli ma'noda kelishi mumkin. Masalan, Qarg'a obraziga shunday yondashadi:

Men qarg'aman, qarg'aman,
Bekor so'kib, qarg'amang.
Men-ku bir beozor qush,
Sizga nima qildim, xo'sh?

Qarg'a majoziy obraz sifatida salbiylik kasb etadi. Shoir o'quvchidagi shu kayfiyatni o'zgartirish uchun qarg'aning o'zini gapirtiradi. Qarg'a o'zini beozor qush deb biladi. O'zining qag'-qag' etib yurishini poetik tarzda izohlaydi :

Bahor yozdamas faqat
Kuylash kerak hamma vaqt.
Shunda qolmaysiz qotib
Va qayg'u g'amga botib

Shoir qarg'a haqida fikrlashda davom etadi. "Qarg'a" she'ridagi tasvir "Falokat" she'rida davom etadi, ammo manzara boshqacha. Shoir oddiy bir tasvirdan falsafiy xulosa chiqara olgan:

Silkinadi daraxtlar
Tebranadi in-uva.
Qarg'alarning yurtida
Bo'layapti zilzila.

Qattiq shamol turib, daraxtlar qattiq silkinadi. Oqibat qarg'alar inini tashlab ketadi. Shoir bu she'rida qarg'aga nisbatan salbiy munosabatini saqlaydi. "Zilzila" obrazini qo'llab, yomon kishilar atrofida zilzila, ya'ni kuchli o'zgarish bo'ladi.

Shoir qarg'a obrazini yaratishda davom etadi, mavjud an'analarni buzib qarg'ani "laqma" deb hisoblaydi. Dilshod Rajab salbiy ma'noni rad etib, Qarg'ani ijobiy bir tarzda ham, ahmoq qush sifatida ham ko'rsata olgan. "Laqma" she'rida shoir xalq ichida o'zlashib ketgan Qarg'a, pishloq va Tulki haqidagi masalga ishora qiladi:

Afsuski, sendaylar ko'p,
(Qolar mudom kulgiga).
Shuning uchun mudom to'q-
Yurar makkor Tulkilar.

Shoir Piyola, Supurgi, Narvon, Qoziq kabi jonsiz narsalarni obraz darajasiga ko'tarib, ularning tabiiy holatidan inson hayotiga daxldor xulosalar chiqara olgan. Masalan, "Qoziqning maslahati" she'rida shunday xususiyat ko'zga tashlanadi:

Charxla tinmay kallani,
Bo'lma to'mtoq, do'stginam.
Boshing o'tkir bo'lmasa,
Yeysan to'qmoq, do'stginam.

She'rni o'qigan o'quvchi qoziqning boshiga to'qmoq bilan urilishini ko'z oldiga keltiradi va shoirning nima demoqchiligini anglab yetadi. Dilshod Rajab bolalarni tozalikka chaqirishda sochiq majoziy obrazidan o'rinli foydalanadi:

Nopoklarni sevmayman,
Ular menga yot doim.
Kim bo'lmasin, aslida
Ikki yuzim oq doim.

She'rning xulosasi milliy ruh bilan sug'orilgan. Biz doim toza odamlarni tavof qilamiz. O'ta toza, halol odamlarni avliyo hisoblaymiz. Shoir shu fikrlarni yosh kitobxonga obrazli qilib yetkazadi:

Pokligim nechun meni
(Yuvinishib o'zi ham),
Tavof qilar odamlar
Surtishib yuz-ko'ziga.

Shoir hayvonlar obrazidan foydalanib, bolalar ayni damda, kattalar orasidagi nuqsonlarni birma-bir ochib beradi. "Oshqovoqning shikoyati" she'rida bu jihat yaqqol ko'rinadi:

O'ylamasdan bir gapni
Aytaverar Mirsaid.
Men bekorga pushtaga
Yotmayman-ku ishshayib.
Xo'p mazali qilaman
Odamlarning oshini.
Nechun menga o'xshatar
Norbo'taning boshini?

O'qituvchilar ko'pincha "ikki"chi bolalarga ko'pincha "Kallami bu, yo oshqovoq" deydi. Shoir fikr yordamida bolalarga aqlsiz odamning kallasidan qovoq ham yaxshi, qovoq shirin va foydali, deydi. Dilshod Rajab majoziy obrazlar yaratar ekan, goh adabiyotdagi an'analarni davom ettirsa, goh novatorona yondashib, majoz yordamida bolalarga ta'lim-tarbiya beradi. Uning bu she'rlari o'zbek bolalar

adabiyotida mavjud majoziy obrazlar safini kengaytiradi va bolalarning barkamol bo'lishiga hissa qo'shadi.

Iste'dodli shoir Dilshod Rajabov satira va yumordan foydalanib yozgan she'rlari bilan ham bolalarning ham sevimli shoiriga aylanib ulgurdi. Uning "Qurbaqaning bulbulga degani" she'rida boy mazmun yashirin:

O'zingni shoh sanaysan,
Qo'nib olib bitoqqa.
Ko'rardim sayrashingni,
Tushsang edi botqoqqa.
Agar rostdan bo'lsang zo'r,
Botqoqda bir sayrab ko'r.

Chindan ham kitobxon o'ylanib qoladi: qurbaqa botqoqda yashagani uchun qo'pol sayrar, yoki bulbul fazilatli qush bo'lgani uchun chiroyli joylarda sayraydimi? Inson qudratli, ayni damda juda ojiz mavjudotligini anglab qoladi. Bu she'rni o'qigan yosh kitobxon hayotning juda shafqatsiz ekanligini biroz anglaganday bo'ladi. Zamirida haqiqat, sirtida yengil kulgu mavjud. Bu she'r tarbiyaviy ahamiyatga ega. Shoirning hajv bilan sug'orilgan o'z she'rlari orasida "Qo'yning shikoyati", "Echkining- echkiga shikoyati", "Tuyaning shikoyati" kabi she'rlari ham bor:

Echkivoy bilan yashash,
Rosti, tegdi jonimga.
Bigizday shoxlarini,
Niqtat turar qornimga.

Qo'yning fikricha, yem-xashakning yaxshisini echki yeydi, e'tiroz qilmoqchi bo'lganlarga shoxlarini o'qталadi:

Ne ham derdim, ko'naman
Buncha zolim bo'lmasa?!
Qiyin ekan yashamoq,
Boshda shoxing bo'lmasa!

Shoir bu she'rdagi hayotiy voqealikni keltiradi va undan ko'chma ma'noda foydalanadi. Hayotda "shoxli insonlar bor", ularning hamma narsasi bor. Dilshod Rajab qo'yning hikoyasini keltirish bilan cheklanmay, "Echkining shikoyatini keltiradi". Bu bilan har kim o'zicha haqligini ko'rsatadi, demoqchi. Echkining fikricha, qo'y betamiz, u bilan 3 oy yashab, darrov shikoyat qilibdi. Shoir birovga zulm qilib ham o'zini oqlaydiganlarni satira tig'iga oladi:

Hayot sero't yaylovmas,
Yetmas goh hatto yantoq.
Sabr qilib bariga
Bo'lish kerak og'irroq.

Zulmkor bo'lsa-da xatosini tan olmagan echki axiri "soqolimni hurmat qilsin" deb, yaltoqlanadi. Bu gunoh qilib, fosh bo'lganida, o'zini ojiz ko'rsatadiganlar obrazidir.

Arava ikki tomondan ip bilan eshakka bog'lanadi. Shoir shu voqelikdan foydalanib, aravani jonlantiradi. Kitobxon tasavvurida aravaning orzusi gavdalanadi:

Endi somon yo‘lini,
Tushda ko‘raman, beshak.
Qayga ham borar edim,
Yo‘lboshchim bo‘lsa eshak.

Xalq beparvo, fahmsiz, aqli kam insonlarni “eshak” deb hisoblaydi. Demak eshakning majoziy obraz sifatidagi mohiyati shu. An’anaviy xulosaga ko‘ra ot to‘g‘ri yo‘ldan borsa, eshak adashib ketadi, yo‘lni to‘g‘ri topolmaydi. Shuning uchun arava somon yo‘lni orzu qilsa ham eshak yo‘lboshchi bo‘lgani uchun manziliga yeti olmaydi. Shoir xalqni boshlab boruvchilar chin inson bo‘lishini istaydi.

Dilshod Rajab she‘rlarida bolalarga xos sodda fikrlab, katta xulosa chiqarish ko‘zga tashlanadi. Masalan, shoir “Tungi militsionerlar” she‘rida ko‘pgina noto‘g‘ri, sirli ishlar tunda bo‘lishini bola tilida ifodalaydi:

Chigirtkalar chirillab,
Hushtak chalishar tunda.
Militsioner amaki,
Esimga tushar shunda.

Shoir bola tafakkuri sifatida militsionerning hushtagi tartibga chaqiruvchi ekanini, xato qilganlarni ogohlantirishini tundagi chigirtkalarning chirillashiga o‘xshatadi. Ya’ni, militsioner va chigirtkani vazifadosh qilib qo‘yar ekan, shunday xulosa qiladi:

Bular-chi unday emas,
Tez-tez chalib turishar.
Ko‘p bo‘larkanda tunda
Xato tartib buzishlar.

“Bopladim” she‘rida tol ustida g‘alva ko‘tarib, yig‘ilishgan mayna bir-birini so‘kib, yumdalashgani tasvirlangan. She‘r o‘quvchi yoshidagi bola tilidan berilgan. Bola shunday hayratlanadi.

Osmon keng-u adog‘i yo‘q,
Dov-daraxtning sanog‘i yo‘q.
Boshqasi qurib qolgandek,
Ehtimol, joyin talashar.

Shoir bir she‘rida bola tilidan shaharga borib o‘zgarib ketgan Halima opasini tanqid qiladi. Opasi shaharga borib uzun sochlarini kesgan edi, tirnoqlarini o‘stirgan edi. Yosh lirik qahramon Halima opasini koyiganini, opasi esa “shaharda moda shu deb” kulganini eshitib, shunday xulosa qiladi:

Yoqtirmadim shaharni,
Yomon ekan modasi.
Tirnoqlarni o‘stirib,
Qirqsa uzun sochlarni.

Dilshod Rajab goho shiringina kulgu asosida she‘rlar yozadi, uning “Poyezdning bolasi” she‘ri zavqovar:

Bahorgi ta’til payti
Shaharga kelgan Sayfi
Tramvayda yurganin

Maqtab der xolasiga:
– Maza qilib mindim-da,
Poyezdning bolasiga

Dilshod Rajab bolalar shoiri bo‘lib tug‘ilgan inson. Uning hajvga boy she‘rlari bolalardagi kamchiliklarni tuzatishda, yoshlarni kamol toptirishda muhim rol o‘ynaydi.

Dilshod Rajabning ertaklaridan biri “Toshning boshi” “T to‘g‘risida ertak” bo‘lib, tovush va harflarning qudratini tushuntirishga xizmat qiladi. Toshdagi “T” harfining jonlantirilishi sherxonni qiziqtirishi tabiiy:

Shoir “T”ni mahorat bilan jonlantirganki, sherxon qiziqib o‘qiydi va tovushlar bo‘lmasa, so‘zlar hosil bo‘lmasligini, ayrimlari bo‘lmasa, so‘zlar mohiyatini yo‘qotishini anglaydi. Ertakda tavze, ya‘ni tovush takroridan o‘rinli foydalanilgan:

Tosh qotibdi shunda tosh,
Tunda ajalning o‘zi.
Turar tishi g‘ijirlab,
Tikib arofat ko‘zin.

Yuqoridagi satrlarda “T” “Sh” tovushlari takror kelib, chiroyli ohang hosil qilgan. Dilshod Rajab – ertaknavis shoir. Uning “Eng buyuk boylik”, “Toshning boshi”, “T to‘g‘risida ertak”, “O‘g‘rining qismati” ertaklari o‘zbek adabiy ertakchiligiga munosib hissa bo‘lib qo‘shiladi.

Dilshod Rajab bolalarga she‘rlar bitar ekan, asosan, to‘rtlik, ba‘zan uchlik, ikkilik bandlardan ham foydalangan. Shoir a-a-a-a-a; a-b-a-b; a-a-b-a kabi qofiyalanish tartibini ko‘p qo‘llagan.

Dilshod Rajab o‘z she‘rlarida o‘xshatish, sifatlash, jonlantirish, anafora, tavze, takrori kabi badiiy san‘atlardan foydalanib, she‘rlarining ohangdorligini, jozibadorligini, mazmundorligini oshiradi. Shoir asarlari badiiyati bilan ham ajralib turadi.

Uning she‘rlarida Vatan obrazi asosiy o‘rin tutadi. Shoir majoziy obrazlar yordamida bolalarga to‘g‘ri ta‘lim beradi, ularning barkamol avlod bo‘lib yetishiviga munosib hissa qo‘shmoqda.

Abdusaid Ko‘chimov (1951-yili tug‘ilgan). Abdusaid Ko‘chimov Samarqandning Urgut tumanida tugilgan. Toshkent Davlat pedagogika institutining ozbek tili va adabiyoti fakultetini tugatgan. Ilk kitobi – “Kashfiyotchi bolalar” 1978-yilda chop etildi. Shundan so‘ng uning “Mening O‘zbekistonim”(1979) “Mening yulduzim”(1984), “Umid daraxtlari” (1992), “Chanoq”(1985), “Ikki bahor”(1990), “Qiyofa”(1996) kabi she‘riy va nasriy kitoblari nashr qilindi. “Baland tog‘lar”(2002) saylanma kitobiga yozuvchining qissalari, dostonlari, she‘rlari kiritilgan. A.Ko‘chimov Xalqaro YUNESKO mukofoti, G‘afur G‘ulom nomidagi mukofot bilan taqdirlangan. Unga “O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan jurnalist” unvoni, “Shuhrat” medali, “Mehnat shuhrati” ordeni berilgan.

A.Ko‘chimov qalbi jo‘shqin, shijoatli bolalar publitsisti hamdir. U mustaqillik g‘oyalarini matbuotda keng yoyish, o‘tmish tariximizga oid hamda istiqlol ne‘matlarini bolajonlar qalbiga jo etishda dolzarb maqolalari bilan hissa qo‘shib kelmoqda.

A.Ko'chimovning bolalar shoiri sifatidagi o'ziga xosligi – bolalar qalbini so'zlatishida. Uning she'rlari mavzusi rang-barang. Shoirning “Biz o'n yeti o'rtoqmiz”, “Ikki o'rtoq bor edi”, “Uch do'st”, “Mish-mishvoy”, “Yer boyliklar onasi”, “Buvimning istagi” kabi she'rlarida kichik zamondvoshlarning lirik obrazi va uning boy, murakkab ichki kechinmalarini teran aks ettiradi. Jumladan, shoirning “G'affor shamol” she'ri kichik maktab yoshidagi o'quvchilar xarakterini ochib bergishga xizmat qiladi. Unda G'affor ismli bola timsolida mashaqqatlardan hayiqadigan, o'z fikrida turmaydigan, shamol singari qo'nimsiz bolalar hajv qilingan. Ta'kidlanishicha, G'affor shundayki:

Boksyorlikka havas qo'yar
Gohida u.
Goho birdan oshpazlikni
Qilar orzu.
O'qituvchi, artist, suvchi
Yoki rassom.
U “sevmagan” hunar yo'qdir
Xullas kalom.

G'affor hamma kasbni shu tariqa oirzu qiladi, ammo o'z so'ziidan darrov qaytadi. chunki, uningcha doktorlikning ishi og'ir; shofyorlikning egni dog'-dug', yag'ir bo'ladi; mashhur olim bo'lish soz-u, o'qish qiyin; shoirlik xo'p ajoyib, biroq she'r to'qish qiyin; xullas, hamma hunarning bir “lekin”i topila qoladi. Lirik qahramon bunday bolalarga achinadi. G'affor singarilarga biror kasbni tezroq tanlab, har daqiqa oltinga tengligini anglashga da'vat etadi.

A.Ko'chimovning yana bir she'ri “Yer – boyliklar onasi” deb nomlanadi. She'rda kichikintoy bolalarga xos “nimavoy”lik hamda undan chiqarilgan ibratli saboq mazmuni aks etgan. Yosh lirik qahramon jajji ukasi Savlatjonning ezma “bilag'on”ligidan dastlab jahli chiqadi. Chunki u juda ko'p narsaga qiziqadi: Nega Kunduz chiqmas oy? Nega qishda muzlar soy? Nega tomning tili yo'q? Nega gulning qo'li yo'q? Xayriyatki, ularning tog'day bardoshli bobosi bor: u erinmay jajji nevaraning barcha “nega-nega”lariga javob beradi. Natijada, lirik qahramonona yer haqidagi tushunchaga ega bo'ladi: Yer – non tayyorlanadigan bug'doyning, kiyim-kechak tayyorlanadigan paxtaning, oq qant olinadigan shakar qamishning, temirning, barcha boyliklarning onasi ekanligi ma'lum bo'ladi. Shuningdek, bobosining hikoyasidan yosh qahramon oqpadar Gitlarning ona-yerga chang solgani, shu urushda bobosi ham o'ng oyog'idan ajralib kelgani, hozir ham ba'zi yovlar zaminga azob bergib, bog'-rog'larni xarob etayotgani ayonlashadi. Shu tariqa, lirik qahramon ongida Yer oddiy tuproq, zamin holidan buyuk Vatan darajasiga ko'tariladi va “ezmavoy” ukasiga ich-ichidan minnatdorlik bildiradi.

Shoirning “Ikki o'rtoq bor edi”, “Mish-mishvoy”, “Men g'iybatchi emasman”, “Majlis”, “Sufliyor” kabi she'rlarida ham maktab o'quvchilari o'rtasida uchrab turadigan turli voqealar, odatlar, yoki, shu yoshdagi o'g'il-qizlarning fe'l-atvori lirik ifodasini topgan. Uning ko'pgina she'rlarining mavzusi esa zamon voqeligini aynan talqin etgani bilan e'tiborni tortadi. “Hiyla” she'rida kattalarga xos fe'l-atvor aslida bolalikdan, aniqrog'i, oiladan boshlanishi ochib berilgan. She'r qahramoni

Shodmonjon otasidan xushomadgo'ylik sabog'ini olgach, darhol bu "o'git"ni hayotga tatbiq etadi:

Ertasi erkalanib,
Oyisidan pul oldi.
Darsdan keyin G'anining
Yuragiga qo'l soldi...
–"Morojniye"ga bir to'ysak.
Nima deding, jo'rajon?
G'ani labin yaladi:
–Attang, pulim yo'q edi..
Shodmon kerilib:
–Mana,
Menda bor, ketdik!–dedi.

Tandirday qizib turgan kunda ikki o'rtoq muzqaymoqni paqqos tushiradilar. A'lochi, yuvosh, morojniy jonu tani bo'lgan G'ani bu siylovdan hayron bo'lib turganda, Shodmon maqsadga ko'chadi:

–Uy ishin ko'chirsam,
Degandim daftaringdan...

G'anining yo'q demoqqa tili bormay, g'alati ahvolga tushadi. Qo'li titrab portfelini ochadi... "Yegan og'iz uyalar, xushomad zo'r shaytondir".

Shoir shu tarzda yosh kitobxonlarga ijtimoiy hayotda ro'y berayotgan hodisalar mohiyatini tushuntirgishga, realistik tasvirga e'tibor qaratadi. Bu ham bo'lsa, mustaqillik davri bolalar adabiyotining mavzu va muammoni yoritishda kengqamrovlilik kasb etgani dalolatidir. Shu ma'noda A.Ko'chimov ijodida umuman, insoniyat dardi, ruhiy kechinmalari, iztiroblari, yoxud orzu-o'ylari reallasha boradi, ya'ni, hayotga yaqinlashadi. Shoir she'rlarida yosh qahramonlar–bolalar chinakam "hayot qozonida qaynaydilar". Bu jihat "Ukamning maslahati" she'rida ham yaqqol ko'rinadi. Umuman, shoir she'rlari kichkintoylarni bolalik olamidan kattalik dunyosiga yetaklovchi vosita ekanligi ayonlashadi. A.Ko'chimovning bolalar uchun yozgan adabiy ertak, balladava dostonlarida ham bu xususiyat majoziy, obrazli tasvir etilgan.

Uning "Saboq" she'riy ertagi ijtimoiy dolzarb mavzuga bag'ishlangan. Shoir Chumchuq va Burgut ramziy obrazlari orqali vatanparvarlik tuyg'usini oydinlashtiradi. O'z dala-qirida – pastlikda yashashdan or qilgan Chumchuq Burgutga taqlid qilib, o'rkach-o'rkach qoyalar tomonga qarab parvoz qiladi. Qora terga botib, jiqqa ho'l bo'lgach, nafasi tomog'iga tiqilib, bir qoyaga urilib yiqiladi. Anchagacha behush yotgan chumchuqqa sor Burgut duch kelib, uning nimjonligiga rahmi keladi. Chumchuqning:

Pastliklarda shuncha yashab
Qoniqmadi yuragim
Yo'q demasang sening bilan
Yashamoqdir tilagim,-

degan gapiga qah-qah urib kulsa ham, uni yelkasiga mindirib oppoq bulutlar orasiga kirib ketadi. Yer, dala, suv, tog', o'rmon – barchasi ko'zdan g'oyib bo'ladi. Ana

shundagina yuragini qo‘rquv qoplagan chumchuq yerning naqadar go‘zalligini his qiladi va o‘z xatosini tushunib yetadi. Burgut o‘z makoni bilan cheksiz faxrlanadi: ko‘k bag‘rida yashash, qor-bulutlar qo‘yni-yu shamollar raqsini kechalari porlagan yulduzlar qurshovini otashin muhabbat bilan ta‘riflaydi. “Bilsang, yo‘qdir yer yuzida, suluvlikda bunday joy”,– deb ta‘riflaydi. Ammo Chumchuqqa shunday saboq beradi:

Biroq, uka, har narsaning
O‘z Vatani bo‘ladi,
Har narsaning baxt-iqbol
O‘z bog‘ida kuladi.

Chumchuq bu fikrdan to‘g‘ri xulosa chiqarib, o‘z do‘stlari bag‘riga shamolday yelib, uchib ketadi.

Ko‘rinadiki, ertak ezgulik bilan tugagan. Shunga muvofiq asarning tarbiyaviy ahamiyati, mavzuviy dolzarbligi katta.

Xullas, shoir ona-Vatan, ijtimoiy-hayotiy voqealar, zamona taloto‘plari, jamiyatda kechayotgan yaxshi-yomon o‘zgarishlarni A.Ko‘chimov o‘ziga xos uslubda, ohangda bolalarbop ifoda etadi. Ijodkorning o‘z ovozi, tahliliy mushohadalarga boy publitsistikasi, esse va ertaklari istiqlool davri bolalar adabiyotini yangi tamoyillar bilan boyitishga hissa qo‘sha oldi. Uning she‘rlarida hurfikrlilik yarq etib ko‘zga tashlanadi, lirik qahramonlari haqiqatga tik boqadi. Uning asarlarida Vatan oldidagi burch va mas‘uliyat eng oliy insoniy tuyg‘u ekanligi anglashilib turadi. Xuddi shu qirralar davr bolalar adabiyotining yetakchi xususiyatlari hamdir.

Bilim, ko‘nikma va malakani rivojlantirishga yo‘naltiruvchi savollar:

1. Istiqlool davri bolalar adabiyotining o‘ziga xosligi nimalarda namoyon bo‘ladi?
2. Istiqlool davri o‘zbek bolalar she‘riyatida qanday mavzular yetakchi?
3. Istiqlool davri bolalar nasri haqida mulohaza yurita olasizmi?
4. Mustaqillik davrida bolalar uchun ko‘plab she‘rlar yozgan qaysi ijodkorlarni bilasiz?
5. Hamza Imonberdiyevning qaysi asarlarida istiqlool ruhi yetakchi?
6. Kavsar Turdiyeva qanday ijodi bilan bolalar adabiyotiga hissa qo‘sha oldi?
7. Dilshod Rajab ijodi haqida qanday ma‘lumotga egasiz?
8. A.Ko‘chimov she‘rlari to‘g‘risida mulohaza yurita olasizmi?
9. Istiqlool davri o‘zbek bolalar adabiyotining an‘anaviyligi va o‘ziga xosligi deganda nimani tushunasiz?
10. Davr bolalar adabiyotining muhim xususiyatlari aks etgan mazmun va shakllar haqida munosabatingiz?
11. M.A‘zam, A.Obidjon, S.Barnoyev, T.Adashboyev kabi katta avlod bolalar adiblarining istiqlool yillaridagi ijodida qanday tamoyillar ko‘zga tashlanadi?
12. Mustaqillik yillaridagi o‘zbek bolalar publitsistikasining rivoji haqida nimalar bilasiz?

Mavzuga oid test savollari:

1. **A.Obidjonning qaysi asari dilogik ertak-qissa hisoblanadi?**
 - a) “Alamazon va uning piyodalari”;
 - b) “Dahshatli Meshpolvon”;
 - c) “Oltin yurakli Avtobola”;
 - d) “Yaltiroq tugma”
2. **“Alamazon ” turkumidagi asarlar muallifi kim?**
 - a) T.Adashboyev;
 - b) S.Barnoyev;
 - c) A.Obidjon;
 - d) A.Ko‘chimov
3. **Uchchanoqlar, ignabarglar, topishmoq she‘rlar yozgan muallif nomi qaysi javobda to‘g‘ri?**
 - a) A.Obidjon;
 - b) S.Barnoyev;
 - c) T.Adashboyev;
 - d) D.Rajab
4. **“Meshpolvon janglari”dagi Oshiqbola, Oytumor obrazlari qanday folklorizm hodisasi hisoblanadi?**
 - a) Janr stilizatsiyasi;
 - b) Sujet stilizatsiyasi;
 - c) Ohang stilizatsiyasi;
 - d) Obraz stilizatsiyasi.
5. **“47-yil hikoyalari” muallifi va mavzusini aniqlang?**
 - a) A.Obidjon, urush mavzusi;
 - b) S.Barnoyev, urush davri bolalari
 - c) T.Adashboyev, urushdan keying yillar;
 - d) K.Turdiyeva, tinchlik mavzusi.
6. **“Oq laylaklar”, “Kichkina Xo‘ja Nasriddin” qissalari muallifi qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?**
 - a) A.Obidjon;
 - b) S.Barnoyev;
 - c) A.Akbar;
 - d) H.Imonberdiyev
7. **“Tut pishig‘ida tug‘ilgansan deb,Onam aytganlar” misralari qaysi ijodkor tarjimayi holiga daxldor?**
 - a) S.Barnoyev;
 - b) A.Obidjon;
 - c) X.To‘xtaboyev;
 - d) M.A‘zam.
8. **“Til darsi”, “Ona tilim”, “Bir to‘p yong‘oq” turkumidagi she‘rlar muallifi qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?**
 - a) S.Barnoyev;
 - b) T.Adashboyev;
 - c) M.A‘zam
 - d) A.Obidjon

9. Shoir Piyola, Supurgi, Narvon, Qoziq kabi jonsiz narsalarni obraz darajasiga ko'tarib, ularning tabiiy holatidan inson hayotiga daxldor xulosalar chiqara olgan bolalar shoiri to'g'ri ko'rsatilgan javobni aniqlang?

- a) Kavsar Turdiyeva
- b) Abdurahmon Akbar
- c) Dilshod Rajab
- d) Orif to'xtash

10. Biroq, uka, har narsaning, O'z Vatani bo'ladi,
Har narsaning baxt-iqboli, O'z bog'ida kuladi. Ushbu misralar qaysi ijodkor she'riy ertagidan olingan?

- b) A.Ko'chimov, "Saboq"
- c) M.A'zam, "Erk qushi"
- d) D.Rajab, "Toshning boshi"

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

- 1. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. –T.: O'qituvchi, 2002.
- 2. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. –T.: O'qituvchi, 2011.
- 3. Jo'rayeva G. O'zbek bolalar she'riyatida hajviy obraz yaratish mahorati. –T.: Muharrir, 2011
- 4. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. –T., 2008
- 5. O'zbek bolalar antologiyasi. Ikki jildlik. 1-2-jild. –T.:O'qituvchi, 2006.

8-ma'ruza

Istiqlol davri bolalar nasri va dramaturgiyasidagi izlanishlar

Reja:

1. O'zbek bolalar nasrining yangi tamoyillari.
2. Bolalar dramaturgiyasidagi izlanishlar.
3. Hozirgi adabiy jarayonda bolalar adabiyotining o'rni

барча замонда ҳам адабиётнинг асл қиёфаси ундаги жанрларда намоён бўлади. Қадимда юнон адабиёти манзарасини трагедия жанрига мансуб асарлар белгилагани, Шарқда минг йиллар давомида “сўз санъати” деганда шеърят назарда тутилганини барча яхши билади. Кейинчалик вазият бошқа жанрлар “фойда”сига ўзгаргани, трагедия, ғазал, достон, қасида, мустаҳзод, соқийнома, элегия, баллада кабилар эскириб, ўтмиш адабиёти мулкига айлангани адабиёт аҳлига аллақачон аён. Ҳақиқатан, ўзбек адабиётининг ўтган юз йиллик тарихида трагедия жанрига мансуб бор-йўғи учта асар – Фитратнинг “Абулфайзхон” (1924), Мақсуд Шайхзоданинг “Жалолиддин Мангуберди” (1944), “Мирзо Улуғбек” (1964)и тургани ва ярим асрдан кўпроқ вақт ўтган бўлса-да, бу жанрда эсда қоларли бирорта асар ёзилмагани трагедия ҳам жанр сифатида умрини ўтаб бўлганидан далолат беради. Кимдир айрим ёшларга панд-насиҳат қилганида улар чимирилганча “байту ғазал эшитишга тоқатим йўқ” деб эътироз билдириши эса энди ғазал ҳам одамларни ғашлантира бошлаганидан дарак эмасми? Мана шундай кескин ўзгаришлар юз бераётган бир замонда адабиётнинг даражасини қайси жанрдаги асарлар белгилаб беради, деган савол қўйилса, кўпчилик, албатта, “роман ва қиссалар” деб жавоб беради. Чунки қарийб икки асрки, миллий адабиётларнинг қиёфасини белгилашда айнан ана шу икки жанрдаги асарлар асос қилиб олинади. Ўрта асрларда Шарқда “хамса”, ғазал ижодкорларнинг истеъдоди даражасини кўрсатувчи мезон саналган бўлса, ҳозирги замон адибининг бадиий маҳорати унинг романи, қиссаси асосида ўлчанади. М. Бахтин қайд этганидек, “устухони қотмагани”, энди шаклланаётгани, ғазал, рубоий, туюқ, мустаҳзод, трагедия, сонет сингари қатъий қолипга тушмагани учун роман ва қисса жанрининг янги шакллари, янгича кўринишларини ҳар бир истеъдодли ижодкор ўзининг маҳорати, шахсий услуби асосида кашф этмоқда. Э. Хемингуэйнинг машҳур “Чол ва денгиз” қиссаси Ч. Айтматовнинг “жаҳондаги энг гўзал севги қиссаси” деб довруқ қозонган “Жамила”сидан тамоман фарқ қилиши, улуғ қирғиз адибининг “Алвидо, Гулсари!”, “Оқ кема”, “Соҳил ёқалаб чопаётган олапар” қиссалари шакл ва мазмуни, ғояси ва воқеалари қамрови, матнининг ҳажми ва ифода услуби жиҳатидан кескин ажралиб туриши қисса жанрининг ҳам имкониятлари роман жанри сингари кенглигидан далолат беради.

Албатта, адабиётнинг тарихий тараққиёт йўлини кўрсатишда, адабий жараён манзарасини белгилашда ҳар бир жанр ўзига хос ўрин тутди. Шундай бўлса-да, адабиётнинг ҳолатига баҳо берганда жанрларнинг фаоллик даражаси, салмоғи алоҳида эътиборга олинади. Чунки айни жихат нафақат жорий адабиётнинг, балки адабиёт тарихидаги муайян даврнинг қиёфасини белгилаш учун ҳам таянч асос бўла олади. Лекин жаҳон адабиётининг икки аср оралиғидаги тарихини, у эришган камолотни роман ва қисса жанридаги асарлардан айро ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Замонавий ўзбек адабиётида ҳам роман ва қиссаларнинг салмоғи, бўй-басти қолган барча жанрлардан кўра баланд кўринади

O'zbek bolalar adabiyoti o'zining hozirgi bosqichida jamiyatimizda kechayotgan dolzarb masalalarni ma'rifiy-tarbiyaviy va boshqa rang-barang ijodiy uslublarda aks ettirmoqda. Xususan, bu davr bolalar qissachiligi ijodkorlarning yangicha shakl va uslublarga murojaati hisobidan boyidi. O'tgan asr bolalar qissachiligidagi tarixiy, avtobiografik, sarguzasht, detektiv, fantastik yo'nalishlar uning alohida tamoyillarini belgilagan bo'lsa, yangi asr bo'sag'asida inson ruhiyati, aniqrog'i bolalar va o'smirlarning ichki olami teran tadqiq etilgan psixologik asarlar ijobiy mazmun kasb etayotir. Negaki, milliy bolalar adabiyoti qariyb bir asr davomida o'z an'analaridan uzib qo'yilgan edi. Unda xalq pedagogikasidagi axloqiy qarashlar, ta'lim-tarbiya usulari, urf-odatlar va mehr-oqibat ko'rinishlarining hayotiy ifodasi badiiy tadqiq etilmadi. Mustaqillik davri bolalar adabiyotida ijtimoiy dolzarb masalalarga bag'ishlangan qissa va badihalar shu ma'noda samara berayotir. Jumladan, Erkin Malik qalamiga mansub "O'qilmagan sahifalar", "Toshlar tilga kirganda", "Akbarobod ertaklari", "Yo'ldosh ota", "Xayr, yetimlik", "Bular ertak emas", "Bir boshqoq don-bir tishlam non" hikoyalari; "Nevara", "Onaizor", "Etim qolgan xotiralar", "Qaldirqoch" kabi qissa va badihalarining har biri bolalikning turfa olamini ochishga qaratilgani bilâ e'tiborni tortadi.

Erkin Malik asarlarida to'qima juda oz, ulardagi qahramonlar ham shundoq atrofimizda yashayotganidâ tuyuladi. Bu, avvalo, muallifning ijod uslubi. U uzoq yillik jurnalistik faoliyati davomida har bir voqeani izchil kuzatish, o'rganish, shu asosda aniq dalillar timsolida gavdalantirishga o'rgangan. Qolaversa, bolalar va o'smirlar hamisha aniqlikni yoqtiradi.

"Onaizor" qissasining kompozitsiyasi epistolyar negizga ega. har bir bobi onaning o'g'liga yo'llagan maktubi shaklida. SHu orqali maktublarda keltirilgan rang-barang voqealar yagona maxrajda bog'lanishga, qissa syujeti yaxlit kompozitsion qamrovga keltirilishga erishilgan. Qissada sho'rlik ona qismati hazin o'anglarda qalamga olingan. Afg'on fojealari uning qalbini jarohatlagani, o'z atrofida ro'y bergan qallobliklar, ko'zbo'yamachiliklardan aziyat chekarkan, orzu-armonlarini afg'onda jang qilayotgan askar o'g'li bilan baham ko'rish uchun unga maktublar yozib, taskin topishga intiladi. Aslida bu maktublar Onaning hasratlaridan iborat bo'lib, ularda jamiyat muammolari, kelajakning og'ir yuki fojeali asosda ochib beriladi. Qissada onaning nechta maktubi (ular yigirmaga yaqin) keltirilgan bo'lsa, deyarli shuncha yaxshi-yomon hodisalar tilga olinadi. Avvalo o'sha xatlarda

ko'tarilgan muammolar nihoyatda dolzarb, qolaversa, ona va o'g'ilning o'zaro munosabati diqqatga sazovor. Aniqrog'i, onaning o'g'liga nisbatan katta ishonchi, uni o'ziga suyanchiq, dardkash, elkadosh deb bilishi milliy mentalitetimiz ko'zgusidir.

O`smirlik kattalar olamiga nomzodlik bosqichi bo`lib, bolalik bilan xayrlashish va kattalar olamiga nomzodlikdan iborat oralig`dir. U birinchi muchalni to`ldirib, ikkinchisiga qadam qo`yganda boshlanadi va o`rta yasharlik-o`spirinlik pallasiga kirish hamda katta yasharlik-yoshlikka tayyorlanish tarzida namoyon bo`ladi. Binobarin, o`smirlik ham jismoniy, ham ma`naviy-axloqiy balog`atga etishuv bo`sag`asidir. Shunday ekan, qahramonlar xatti-harakati orqali shu yoshdagi o`quvchilarga ibratlikdan saboq berish--ularga mo`ljallangan kitoblarning asosiy vazifasidir. Ta`bir joiz bo`lsa, Yrkin Malik asarlari buning uddasidan xolisonalik bilan chiqayapti. Bolalar va o`smirlar tarbiyasidagi o`sha kemptiklikni to`ldirishga xizmat qilayapti.

Yozuvchining qator qissalari o`smirlardagi ana shu murakkab ruhiy ?olatlarni aks ettirishga bag`ishlangan. Etim o`sayotgan o`smirlar ruhiy olami-chi? Bu yanada sinoatli. Kundalikdagi bitiklar tarzida yozilgan "Etim qolgan xotiralar" avvalo, xuddi shu taqdir egalarining qismatiga bag`ishlangani bilan diqqatga sazovor. Unda Ma`suda ismli qizaloqning kundalikda aks etgan maktublari orqali etimxonalardagi chinakam ahvol, bolalarning o`ksik qalbi, ruhiy kechinmalari, ota-onalari haqidagi, uylari, umuman, kattalar haqidagi tasavvurlari aks ettirilgan.

Natijada bu qissa uchun ham yangcha kompozitsion asos o`ylab topilgan. Bunda endi har kungi voqealarning Ma`suda qalbidagi aks-sadosi kundalik bitigi shaklini olib, qissadagi yaxlit syujet shó asosda uyushtirilgan. Aslida bu kundalik ham asar qahramonining oyisiga yozgan xati shaklida. Shungà ko`ra voqealar ayro-ayro emas, balki yaxlit sarguzasht tusini olgan va butun bir xatdek ifodalangan.

"Shaytonvachchaning nayranglari" ma`rifiy qissasi e`tirofga sazovor. U ikki kitobdan iborat bo`lib, ilgari surilgan g`oyalar qamrovi g`oyatda keng. Asar mavzuviy mundarijasi, obrazlar olamiga ko`ra bolalar tarbiyasiga xizmat qiluvchi axloqiy kitoblarning yangicha, zamonaviy ko`rinishidir. Chindan ham unda aks etgan muammolar shu kecha-kunduzda sodir bo`layotgan voqealar, Tohir Malik iborasi bilan aytganda, kundalik hayot shaytonlarning ko`zga ko`rinmas olami bilan ifoda etiladi.

[illegible]

Drama san'atning bir bo'lagi bo'lib, uning ta'sirchanligi eng zaruriy shartdir. Bolalar yosh tomoshabin, ayni paytda ta'sirchan muxlis ?amdirlar. Ibratli ?ikmatlar, tarbiyaviy o'gitlar nasriy asarlarda alohida badiiy qadrga ega. Biroq dramatik asarlar uchun buning o'zi kifoya qilmaydi. U harakat orqali yaxlit ma'no kasb etadi. Darvoqe, kichkintoylar hayotning o'zini bir sahna deb qaraydilar. O'z o'yinlarida kattalar hayotiga taqlidan turli rollarni ijro etadilar. Qizaloqlar jajji qo'g'irchoqlariga alla aytib, "mehmon-mehmon" o'ynaganlarida yaxshigina "beka"liklarini namoyish etsalar, o'g'il bolalar goh "uchuvchi", goh "mashina haydovchi"chisi-yu, goh esa "otliq" yoki "piyoda navkar" obrazida ko'zni

quvontiradilar. Xususan, 5-7-yoshli bolajonlarning bunday dramatik "asar"i uchun biror stsenariy yozilmaydi, yoxud rejisser shart emas. Ular soʻzni ham, harakatni ham aynan hayotning oʻzidan - kattalar olamida koʻrgan -eshitganlaridan oʻzlashtirib, qayta namoyish etadilar. Albatta, bunday tabiiy jarayon hech bir kitobda bitilmagan yoxud, tahlil etilmagan. Eʼtiborli tomoni, bolalar adabiyotga, hayotga avvalo, dramaturgiya orqali kirib kelar ekanlar. Shu sababli, kichkintoylar hamisha sahnaga chiqish, tomosha koʻrsatishni oʻzgacha zavq bilan qabul qiladilar. Nihoyat, bolalar dramaturgiyasining dolzarb ahamiyati oydinlasha boradi. Zero, boshlangʻich sinf darsliklarining yangi avlodini yaratish tobora mukammalashib borayotgan ekan, ijodning bu turi ham mualliflar eʼtiboridan soqit boʻlmasligi anglashiladi. Negaki, 1- 4-sinf oʻqish kitoblarida badiiy ijodning koʻpgina janrlari berilgani holda, dramaturgiyaning bolalarbop namunalari hisoblanuvchi ertak drama, ertak komediya, ertak p'esa yoxud maktab sahnalari uchun moʻljallangan intermediya kabilarning berilmasligi jiddiy muloʼazaga asos boʻladi. Shuningdek, sinfdan tashqari oʻqish kitobi "Kitobim-oftobim" majmuasining 1-2-sinflarga moʻljallangan nashrlari koʻzdan kechirilganda, bolalar dramaturgiyasining biror namunasi keltirilmagani shunday taassurot uygʻotadi. Negaki, bolalar dramaturgiyasida kichkintoylarning yosh xususiyatlari, qiziqishlari, ruʼiy kechinmalari inobatga olingan holda kichkintoylar obrazlari vositasida voqelikning jonlanishi, shuningdek, ular olamini hamisha hayratga soluvchi hayvonlar va qushlar, mevalar va poliz ekinlari timsollarining saʼnada namoyon boʻlishi oʻziga xos tarbiyaviy ahamiyatga ega. Aytaylik, bolalar dramaturgiyasi rivojiga salmoqli ʼissa qoʻshgan adib P.Moʻminning "Tuyaqush-boyoqish" (qatnashuvchilar: Tuyaqush, Tovuq xola, Xoʻja va Joʻja xoʻrozlar, Ychki bobo, Oʻrdak xola ..), "Qovoqboy bilan chanoqvoy" (qatnashuvchilar:Qovunjon, Tarvuz, Kapalak, Gʻujumcha, Oysholgʻom...) kabi ertak p'esalarda voqealar syujeti qiziqarli, quvnoq kuyga solingan qoʻshiqlar asosida boyitilgani, yoxud qaʼramonlarning oʻzaro savol-javoblarida aʼlochi va bilmasvoy oʻquvchilar feʼl-atvoriga xos jiʼatlar qamrab olingani bilan kichkintoylarda qiziqish uygʻota oladi. SHunga oʻxshash, bir-ikki pardali p'esa namunalari boshlangʻich sinf darsliklaridan oʻrin olsa, nafaqat, kichkintoylar qiziqishiga, balki adabiyotshunosligimizdagi eng oqsayotgan bolalar dramaturgiyamiz rivojiga, uning jonlanishiga bir qadar ʼissa qoʻshilgan boʻlur edi.

"Ochigʻini aytganda,-deb yozadi adabiyotshunoslar, bizda ʼamon p'esalar kam nashr qilinadi. Yosh avlodning tarbiyasi koʻzda tutib yaratilgan, zamonaviy muammolar ifodasini topgan p'esalarni nashr qilish ishlarini yoʻlga qoʻyish zarur." Binobarin, oʻzbek bolalar dramaturgiyasi namunalari boshlangʻich sinf oʻqish kitoblarining yangi nashrlaridan joy olishiga shubha gʻilmaymiz.

Anvar Oobidjon – bolalar shoiri, adibi va dramaturgi. “Yerliklar”(1990, hajviyalar), “Alamazon va Gulmat hangomasi” (1992, qissa, pyesa, sheʼr), “Ajoyibxona” (1993, sheʼriy taqvim), “Meshpolvonning janglari” (1994, qissa va doston), “Alisher ila Husayn yoki uch dono va oʻgʻri” (1996, doston va sheʼrlar), “Alamazon va Gulmat” (1998, qissa va sheʼrlar), “Oltiariq hangomalari”, (1999, hajviyalar), “Bulbulning choʻpchaklari” (2001, sheʼr va hikoyalar), “Odobli boʻlish osonmi?” (2001, hikoya), “Meshpolvon” (2003, qissa), “Bezgakshamol-2” (2003, hajviy sheʼrlar) kabi toʻplamlari nashr etilgan.

Respublika yosh tomoshabinlar teatri hamda Fargʻona, Qarshi, Qoʻqon, Guliston teatrlarida Anvar Obidjonning “Qoʻngʻiroqli yolgʻonchi”, “Pahlavonning oʻgʻirlanishi”, “Topsang, hay-hay”, “Toʻtiqul”, “Qorinbotir”, “Navroʻz va Boychechak” pyesalari sahnalashtirilgan. Uning asarlari asosida “Oʻzbekfilm” kinostudiyasi tomonidan “Tilsimoy-gʻaroyib qizaloq”, “Dahshatli Meshpolvon” komediyalari kino tasmasiga tushirilgan. Anvar Obidjon sheʼrlariga bastalangan qoʻshiqlarning asosiy qismi bolalarga bagʻishlangandir.

Anvar Obidjon oʻzbek bolalar adabiyotini yangi pogʻonaga koʻtarilishiga munosib hissa qoʻshgan adiblardan. SHoirning quvnoq yumor va chuqur falsafaga yoʻgʻrilgan koʻplab sheʼrlari, xalqimizning oʻtmish tarixi, buguni va kelajagi bilan bogʻliq muammolar dadil qalamga olingan qissa va hikoyalari yosh kitobxonlar qalbini allaqachon zabt etib ulgurgan. A.Obidjonning "Dahshatli Meshpolvon", "Meshpolvonning janglari" dilogik doston-qissasi, "Alamazon va uning piyodalari", "Yaltiroq tugma", "0099 raqamli yolgʻonchi", "Oltin yurakli Avtobola" qissalari hamda shu kabi koʻpgina turkum hikoyalari mavzu-mazmun jihatdan rang-barangligi, badiiy obraz yaratish usullarining xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ammo, ularning barchasiga xos umumiy bir xususiyat bor: bu xususiyat Anvar Obidjonning bolalar "kulgiga oʻch xalq" ekanligini hech qachon unutmasligida koʻrinadi. Masalan, "Atrofimizdagi qiziqchilar" nomli turkum hikoyalar kompozitsiyasiga koʻra ixcham, biroq nihoyatda qiziqarliligi bilan kichkintoylar diqqatini tez tortadi. Barcha hikoyalar qahramonlar- jonivorlar, parrandalar tilidan monologik ifodalangan. Bu personajlar oʻz hayoti, quvonch va tashvishlari haqida sodda, samimiy tilda soʻzlaydi va xuddi bolalar singari har bir kunni oʻzlari uchun kashf etadi. Aytaylik, "Qurbaqaning hikoyasi"da och qoringa arini yutib yuborgan qurbaqa uyqusirab turib ovqat eyishning oqibati yomon boʻlishini anglasa, "Joʻjaning hikoyasi"dagi joʻja dadasi xoʻrozning qip-qizil tojidan, viqor bilan yurishidan zavqlanadi, "Xoʻtikning hikoyasi"dagi nodonfeʼl xoʻtikcha oʻzining aql va farosatiga qoyil qolib maqtanadi[2,155]. Muhimi, ularning xatti-harakatlari engil yumor bilan yoʻgʻrilgan. SHu tariqa ularning oʻzlari haqidagi aniq tavsiflari oʻquvchida xush kayfiyat uygʻotish bilan birga, oʻz shaxslari, atrofda kechayotgan voqealarga teranroq nazar tashlashga oʻrgatib boradi. "Anvar Obidjon,- deb yozadi H.Hamroeva,- nihoyatda jiddiy mavzular va fikrlarga ertakona ruh, bir oz engil tuyuluvchi mutoyiba, sirlilik baxsh etadi, soʻng kutilmaganda jiddiy xulosa chiqaradi."[5] CHindan-da, jahon bolalar adabiyotining nomdor qahramonlari CHippolino, Buratino, Karlson, Robinzo, Gulliver kabilar qatorida oʻzbek bolalar adabiyotining SHum bola, Hoshimjon, Akrom qovunchi, Meshpolvon, Alamazon obrazlari eng avvalo komik xarakteri, afandinamo sarguzashtlari bilan tanilib ulgurdi. Jumladan, "Dahshatli Meshpolvon" ijodkorning boshqa asarlari kabi yumorga boyligidan tashqari bosh qahramonning ota-onasini qutqazish, el-yurt ozodligi uchun tish-tirnogʻigacha "qurollanishi" ham afandisifatdir: ostida oqsoq xachir, qoʻlida dastkalla oʻqlov, qalqon - qozonning yogʻoch qopqogʻi... yurish ishtirokchisi - Oshiqbola, lashkari CHika bilan Puka ismli ilonlar. SHunday boʻlsa-da, uning Sepkilshoh bilan ayovsiz jangda qoʻli ustun keladi. CHunki u ezgulik uchun, ozodlik uchun kurashääè.

Anvar Obidjonning Alamazon turkumidagi qissalari ham oʻzining gʻoyaviy-badiiy mundarijasidan tashqari yumorga boyligi hamda bosh qahramonning ezgu ishlarga bel

bog`lagani, o`z yurti qismatiga befarq emasligi, shuningdek, hayot jumboqlarini echishga kuchli ishtiyoqi borligi bilan e`tiborni tortadi. Xususan, "Yaltiroq tugma" qissasidagi Alamazonning "ijodkor"lar olamini "kashf" qilishida Raisberdi, Salay Kozim singarilar "yaqindan yordam" beradi. Hajviy jurnalning mas`ul kotibi Alamazon olib kelgan hajviy she`rlarning ixchamrog`ini tanlab olgach, soatiga qarab olib, uni oshxonaga boshlaydi. Ular ovqatlanayotgan mahal kotibning Raisberdi, Akbarali degan ijodkor tanishlari kelib qo`shiladi.

- Dunyoda nima gap endi? - so`raydi kotib.

- Bir ekstra klass narsa yozdim,-kabobni yamlayotib g`o`ldiraydi Raisberdi. - Adabiyotshunoslikka shov-shuv ko`taramizmi deyman-da.

Raisberdi bir hamladayoq barcha adabiyotshunosni birvarakayiga erga qapishtirib tashlagan kabi g`olibona qad rostladi. So`ng, "yo haliyam bironta sog`i bormi", degandek, o`qraygan ko`zlarini g`ildiratib, atrofga g`azabnok alangladi. Masalan, Navoiyda shunday satr bor: "Bandi-bandim zulfi zanjirig`a payvand aylangiz". Xo`sh, shoir bobo bu gaplari bilan nimani nazarda tutyaptilar? Mabodo o`sha davrning pandavaqi olimlariga, svarka apparati kashf etish vaqti keldi, deb shama qilmaganmikinlar?"[1,186] Suhbatdoshlarining "qiziqib" qolganidan ruhi ko`tarilgan Raisberdi Navoiyning yana bir misrasini eslatadi: "SHu`lai ohim chiqar har yon qizil, sorig`, yashil". Adabiyotshunoslik olamini tor-mor qilgan "daho": "-Xo`sh, bu svetafor bo`lmay, nima?",-deya mag`rurlanadi...

Anvar Obidjon qissada shunga o`xshash "xashaki" olim va ijodkorlar, shoirlar ustidan kuladi va ularning barchasi qissa qahramoni alamazon ko`z o`ngida sodir bo`ladi. SHoirlikni orzu qilgan yigitchaning sholi orasidagi kurmaklardan voqif bo`lishi asosan kulgi vositasida yuzaga chiqadi va ulardan to`g`ri xulosa chiqarishiga yordam beradi. Alamazon turkumidagi har ikki qissada ham bosh qahramon "aytsa til, aytmasa dil kuyadi"gan muammolarni angay boradi, ammo yozuvchi asardagi komik obrazlar, afandi latifalariga o`xshash kulgili detallar bilan ijtimoiy dolzarb voqelikni ifodalaydi. Alamazon va o`rtog`i Yshmat ishma borib qolgan Yulduziston mamlakati tarixiga oid hikoyalar nafaqat kulgili, balki o`tmishning satirik bo`yoqlarda aks ettirilgan obrazli talqinidir. Qo`tirlar sulolasi tugab, yurtga faqat pushtsizlik va isnod keltiruvchi Isqirtlar davri boshlanishi bilan asli ismi Fonus bo`lib, o`zi yuviqsiz yurishni yaxshi ko`rgani uchun, butun mamlakatga shunday yurish haqida farmon chiqaradi. Hatto Isqirt Birinchiga atab "bir kechadayoq qorayaloqqa aylanib ulgurgan saroy shoiri Dutoriy g`azal to`qiydi:

"Yuvilmagan betingiz muncha chiroyli,

Mog`or bosgan etingiz muncha chiroyli...

U yoningiz kir erur, bu yoningiz kir,

Oldingiz va ketingiz muncha chiroyli..." [1,38]

Alamazon va o`rtog`i Yshmat ishma kekxa chol tilidan eshitgan bu hikoyasidan zulmatda qolgan Yulduzistonni yorug` dunyoga olib chiqishga intilgani, garchi bu voqealar tushda sodir bo`lgani yozuvchining badiiy fantaziyasi, albatta. Ammo o`quvchi shunda ham asarning bosh g`oyasini ilg`ay oladi. Kulgili voqealar, ertaknamo fantaziyalar orqali zamonasozlarning asl basharasi kulgi yo`li bilan fosh etiladi.

Aslida ham xalq og`zaki ijodidagi latifalarning bosh qahramoni Nasriddin afandi hisoblanib, u oddiy kishilarni, adolatni, haqiqatni himoya qiladi, zulm va zo`ravonlikni, amaldorlarning qing`ir ishlarini fosh etadi. Masalan, bir latifada Nasriddin Afandi hazil mutoyibaga boy, jonli so`z o`yini orqali mamlakatning podshosini eshakka tenglashtirsa, boshqa bir latifada "dunyoda meni hech kim alday olmaydi" degan maqtanchoq boyni aldab, laqillatib ketadi. SHunga o`xshash, A.Obidjon qissalarida jamiyatimizdagi turli toifali kishilarni kulgili voqealar fonida fosh qiladi. Alamazon va uning o`rtoqlari dastavval o`smir bola sifatidagi sarguzashtlarda, so`ngra voyaga etib, hayotda o`z o`rnini topish uchun yo`lga chiqib, ana shu voqealarning guvohi bo`ladi. Binobarin, A.Obidjon qissalari, doston va hikoyalaridagi yumorni zamonaviy latifalar, deyish o`rinli. Ularda yaqin va uzoq tariximizdagi tuzumlar, mansabdor va amalparastlar, juda ko`p sohalaridagi muammolar latifanamo tasvirlangan. Aytish mumkinki, yozuvchining asosiy quroli - hajv. E`tibor berilsa, Qoravoy ("SHum bola"), Hoshimjon ("Sariq devni minib"), Akrom qovunchi ("SHirin qovunlar mamlakati"), Alamazon ("Alamazon va uning piyodalari", "Yaltiroq tugma"), Meshpolvon ("Dahshatli Meshpolvon") singari qahramonar bolalikdan kattalar olamidagi aldov, ko`zbo`yamachilik, fisqu-fasod, tovlamachilik kabi illatlarni ko`rib, "ko`zi qotadi", gohida ularga qarshi ayovsiz jang qilsa, gohida ularni kalaka qilib, ustidan kuladi, yoki chuv tushirib, aldab ketadi... Ne bo`lganda ham o`zbek bolalar adabiyotidagi bu qahramonlarni u yoki bu jihati bilan kichkina Xo`ja Nasriddinga mengzash mumkin. Yozuvchi o`z qahramonlarini tegirmonga tushsa butun chiqadigan qilib yaratishdan ko`zlangan mantiq ham aslida shu, nazarimizda.

Umuman, Anvar Obidjon ijodida adabiyotshunos A.rasulov to`g`ri ta`kidlaganidek, milliy ruh, jonli qahramonlar, shu kunning Afandilari timsoli bor. sodda samimiylik, topqirlik, quvlik etakchilik qiladigan "Oltiariq hangomalari"-yu Gulmat shoshiy g`azallari boshdan-oyoq hajv va hangomaga yo`g`rilgan. "Oltiariq hangomalari,- deb yozadi olim,- askiyaning sirt tomoni, yuzasi. Har bir hangoma ostida qayroqday-qayroqday askiyalar bosh ko`tarishga tayyor turadi. "Oltiariq hangomalari" zamonaviy afandilar haqidagig`aroyib voqealar yig`indisi, laqabu ko`p ma`noli so`zlar xususidagi qo`llanma, askiya, payrovlar mag`zini ochib beruvchi risola." [4,6]

Darhaqiqat, bu kitobning o`zi boshdan-oyoq Afandi latifalaridan kam zavq bermaydi: Oltiariqlikdan so`rashibdi: - Odamning oyog`i nega ikkita? Oltiariqlik javob beribdi: Xudo shimga moslab yasaganda. [3,4]

Ana shunday hangomalar aytish mumkinki, yozuvchining deyarli barcha qissa va hikoyalarida, she`rlarida qay darajadadir oltiariqliklarning sevimli narsasi, hatto zebu ziynatini orasiga yashiriá qo`yadigan bodring urug`idek avaylab ekib chiqilgan, deyish mumkin. Ya`ni, A.Obidjon asarlarini labda kulgi bilan o`qiysiz, "kosa tagida nimkosa"larini uqib olasiz!

Hozirgi adabiy jarayonda bolalar adabiyotining badiiy jihatdan yuksak namunalariga keng e`tibor qaratish, yangi asr kichkintoylarining qiziqishlari, ruhiy,

ma'naviy olami, ularning ijtimoiy hayotga munosabati masalalari aks etgan asarlar tahlili orqali o'quvchilarda axloqiy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy tarbiyani shakllantirishga ahamiyat berilmoqda. Jumladan, asrimiz boshlaridayoq bolalar adabiyoti bo'yicha monografik tadqiqotlar, risola hamda adabiy-tanqidiy maqolalar vujudga keldi. Adabiyotshunos olimlar-u tadqiqotchilarning maqola va risolalarida o'zbek bolalar adabiyoti tarixi va muammolari ilmiy-nazariy aspektda o'rganilib, badiiy jihatdan yuksak asarlar tahliliga e'tibor zarurligi ko'rsatib berildi. XX asr o'zbek bolalar adabiyoti salafлари ijodini yangi nuqtayi nazar bilan boyitish zarurligi asoslandi. Natijada, O.Safarov G.G'ulomning bolalar nosiri va shoiri sifatidagi siymosini to'liq gavdalandiruvchi "Zamonlar tongining charoqlarisiz" (2003), Q.Muhammadiy haqidagi "She'rim – ochil dasturxon" (2011) adabiy portretlarini yaratdi.

Bir asrlik tarixga ega o'zbek bolalar adabiyoti qiyofasini belgilashda R. Barakayevning "O'zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi" (2004) risolasi ham muhim rol o'ynadi. Shuningdek, R.Barakayev va B.Ashurov muallifligida "Tursunboy Adashboyev fenomeniga bir nazar" (T., "Akademnashr", 2014) monografiyasi, B.Ashurovning "Tursunboy Adashboyevning poetik mahorati" (T., 2009), R.Barakayev va Z.Isomiddinov to'plab nashrga tayyorlagan "Beg'uborlik olami kuychisi" (T., 2011) to'plamlari e'tirofга loyiq. Bu nashrlarda T.Adashboyev she'rlari orqali bolalar she'riyatining yangi tamoyillari tadqiq etilgan. Jumladan, A.Rasulov T.Adashboyev ijodi misolida bolalar adabiyotida nasr materialini she'rda tasvirlay olish, parodiya (teskari tanqid) janrini maromiga yetkazish, "uch tug'ishgan – hayvonot, nabotot va jamodot aro uzviy bog'liqlik, o'zaro ta'sir mukammal ko'rsatilishi", masal, lof janrlari ahamiyatini ko'rsatadi. Shoirning mutarjim sifatidagi yutuqlari o'zbek bolalar she'riyati o'zanlarini yangilagani ta'kidlanadi.

A.Obidjon XX asr o'zbek bolalar she'riyati xususiyatlari, 20- 30-70- va 80-yillardagi yangi oqimlar, M.A'zam singari ijodkorlar misolida bolalarning faqat aqliga emas, ko'ngliga ham ta'sir o'tkazish yo'lini izlashga tutinish, T.Adashboyev ham shu silsilada boshqalarga o'xshamagan she'riyati bilan bu olamga kirib kelganini ta'kidlab o'tadi. Shoirning "Bolalikka qaytaman" turkumiga kirgan, yoxud, "Yo'lchi yulduz", "Fufayka" singari she'rlari sobiq tuzum davrida o'z bahosini topmagani tilga olinadi. A.Obidjon, T.Adashboyev she'rlarini adabiyotshunos, o'quvchi hamda shu adabiyotning yetuk salafi nuqtayi nazaridan o'rganarkan, bolalar adabiyotshunosligini yanada taraqqiy ettirish zarurligini o'rinli ta'kidlaydi.

Bundan tashqari, S.Matchon, Q.Yo'ldosh, Q.Qahramonovlar bolalar adabiyotshunosligi masalasida fikr yuritsalar, R.Barakayev, B.Ashurov T.Adashboyev ijodini kengqamrovli, monografik izchillikda talqin etadilar. Natijada, o'zbek bolalar she'riyati, adabiyoti sohasida ham nihoyat, teran anglanayotgan vazifalar, tamoyillar oydinlashadi. Ayniqsa, badiiy mahorat masalalari, hozirgi yosh avlod tarbiyasi uchun muhim bo'lgan Vatan va vatanparvarlik mavzusi talqinlari, tabiat manzaralari tasviri, lirik qahramon obrazini yaratish borasidagi o'ziga xosliklar, ularni xalq og'zaki ijodi va jahon bolalar

adabiyoti an'analarini ijodiy o'rganish vositasida tasnif etilishi ilmiy ommalashtirilgan.

Shu jihatdan qaraganda bolalar adabiyoti namoyandalari haqidagi qator to'plamlar, monografik risolalar ham o'zbek bolalar adabiyotining tadrijiy, janriy tamoyilini belgilashda o'ziga xos omil bo'layotir. Safar Barnoyev haqidagi to'plamda ("Bolajonlik saodati" T., 2011) adib asarlari orqali o'zbek bolalar adabiyotining umum masalalari, muammolari va dolzarb vazifalariga daxl qilingan.

Yetuk adabiyotshunos olim A.Rasulovning X.To'xtaboyev romanlari haqidagi "G'aroyib saltanat" (T., 2012) hamda A.Obidjon ijodining ayrim qirralariga bag'ishlangan "O'zlik sari yo'l" (T., 2012) risolalari aytish mumkinki, bolalar adabiyotshunosligida yangi yo'nalaish hisoblanadi. Olim bolalar asarlarini tipik va konseptual, yozuvchi mahorati, badiiy olami, makon va zamon, adabiy tur va janr nuqtayi nazaridan o'rganish, ya'ni jahon va umumadabiyot o'lchovida tahlil qilish ehtiyojini asoslaydi. Ayni paytda qahramon xarakterini yoritishning an'anaviy va modern usullariga e'tiborni qaratadi.

Shunindek, K.Turdiyevaning "XX asrning 60-80 yillarida o'zbek bolalar she'riyatida ma'naviyat masalalari" (T., 2013), O.Safarov va B.Jamilovanning bolalar jurnalisti va adibi E. Malik haqidagi "Bolalaik – boqiylik timsoli yoxud "muxbirlikning olis yo'llari" (T., 2011) adabiy portreti istiqlol davri bolalar adabiyoti tamoyillari oydinlashtirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, Zamira Ibrohimovanning 2013 yilgi bolaar nasri haqidagi, Safo Matjonovning "Individual uslub" haqidagi maqolalari hozirgi adabiy jarayondagi bolalar adabiyotining ayrim tamoyillarini oydinlashtira oladi.

"Istiqlol davri yangi bolalar adabiyotining maydonga kelishida,– deb yozadi R.Barakayev,– 80-yillarning ikkinchi yarmi katta ta'sir ko'rsatdi. Ayni shu davrda bolalar adabiyotimiz tom ma'nodagi haqiqatga tik boqadigan adabiyotga aylandi, yosh avlodni erksevarlik tuyg'ulari ruhida tarbiyalashda ilk qadamlarini qo'ydi."⁶¹ Binobarin, istiqlolga erishgan dastlabki kunlardan oq, yoshlarimizni ma'naviy sog'lom, barkamol etib tarbiyalash masalasiga jiddiy e'tibor qaratilgani ular adabiyotida ham o'z aksini topa bordi. Bolalar adabiyoti, ushbu vazifani ado etishdagi eng muhim vositalardan biridir. Bu ishga badiiy so'z qudrati bilan hissa qo'shib kelayotgan iste'dodli shoir va yozuvchilar ijodi diqqatga loyiq. Binobarin, chorak asrlik bolalar adabiyotida hodisa bo'larli asarlar maydonga kelgani e'tirofqa loyiq. Davr uchun etalon bo'lgan ijodkorlar adabiyotga yangi shakl va mazmun, mavzu va obraz, dolzarb g'oyalar olib kirgani bilan diqqatga loyiq.

Olim e'tiroficha, "Ajinasi bor yo'llar"da ham, "Oddiy ayriliq haqida ertak"da ham boshqa asarlarda o'qiyverib, ko'zga tanish bo'lib qolgan jummlalar, tasvirlar biror o'rinda ko'zga tashlanmaydi. Masalan, "Oddiy ayriliq haqida ertak" qissasidagi tasvir e'tiborni tordadi: "Adirga tutash qishloqchadagi orti derazasiz

⁶¹Bu haqda qarang: Barakayev R. Istiqlol davri o'zbek bolalar adabiyoti: an'ana, vorisiylik va izlanishlar. // O'zbek tili va adabiyoti j. 2003, 3-son, 4-b.

uylar badantarbiyaga saflangan bo'yi past-baland o'quvchilardek, yo'lning ikki chetida zich tuzilib turibdi. Eshik, darvozalar ham turlicha: bunisi bir qanot, odmi, ba'zilari bo'yoq ko'rmagan, tanalari quyosh kuydirig'idan qorayib, yorilib ketgan; unisi - qo'shqanot, rangdor, hashamatli. Torgina toshloq ko'chaning chap yog'ida - kishi bemalol sakrab o'tsa bo'ladigan sershag'al ariq, suvlari qushchalarga sayrashni o'rgatmoqchidek qishin-yozin chuldiragani-chuldiragan. Ariq ustida har bir xonadonning o'z so'ritoki bor, ularda turfa navli uzumlar ayoq payti tom chetida hosil bo'lguchi muzburunlardek shoda-shoda osilib yotadi. Eng ertapishari – bahor tugamasdanoq shira yig'ib ulguruvchi chilgi. Keyin kishmish, hasayni, husayni, qizbarmoq, shivirg'oni, qizilto'ra, shakarangul, qorapirqilar birin-ketin yetilaveradi. Yumaloq degani - eng kechkisi, qishning boshlarida ham po'sti so'limaydi, og'izda bodringdek karsillaydi" deb boshlanadi. ("Yoshlik" junali, 12-son. - 10-bet). Bu qissada ham voqealar adibning "Ajinasi bor yo'llar"idadidek birinchi shaxs tilidan naql etiladi. "Ajinasi bor yo'llar"da muallif bevosita o'zining bolaligi, o'spirinligi bilan bog'liq voqealarni hikoya qilsa, "Oddiy ayriliq ..."da Y'rtosh otadan eshitganlarini uning so'zlari bilan bayon etadi. Y'rtosh ota va Goptay momoning bolaligi manzaralarida odamlar uchun o'zaro mehr-oqibat barcha narsadan qadrli ekani, dunyoni aslida odamlar orasidagi o'zaro mehr-oqibat, ularning qalbidagi go'zallikni qadrlash, ezgulikka intilish tuyg'usi saqlab turishi, hayotga ayni shu tuyg'u fayz, joziba berishi, har bir kishining tarjima holidagi unutilmas voqealar aynan shu hissiyot bilan bog'liq ekani ko'rsatiladi. Qissada adabiyotimizda kam e'tibor berilgan mavzu - o'zbek xonadoni bilan koreys oilasi o'rtasidagi o'zaro yaqinlik yoritiladi. Undagi voqelar urushdan keyingi yillarda bo'lib o'tadi. Y'rtoshning ota-onasi va koreys Sugir, uning xotini Nyusya munosabatlarida odamlar doim bir-biriga yaxshilik qilishga intilishi, mashaqqatlar, og'ir kunlar ularni yanada yaqinlashtirishi ko'rsatiladi. Tilidagi tafovut, dinié e'tiqodidagi farq kishilar uchun hech qachon jiddiy to'siq bo'lolmasligi, oddiy odamlar hayotda bunday har xillikka ko'p-da e'tibor beravermasligi, barcha millat kishilari uchun halollik, vijdon, bèð-biriga hamdardlik hissi hamma narsadan qadrli tuyg'u ekani ochib beriladi. Olti yashar Y'rtosh va uning tengdoshi koreys qizi Goptay munosabatlarida

bolalikning pokiza olami, undagi samimiy o'qog'oea'ð insonga bir umr ardoqli xotira bo'lib qolishi va u kishini so'nggi nafasida ham entiktirishi ta'sirchan ifodalanadi. Yrtosh ota koreys qizi Goptay va uning oilasi bilan bog'liq kechmishi to'g'risida mushohada yuritish orqali inson hayoti ma'nosi xususida avval idrok etmagan qandaydir haqiqatni anglaganday bo'ladi. O'quvchi "Oddiy ayriliq..." qahramonlarining qalbidagi dardli, mahzun hissiyotlar o'ziga ham "yuqqan"ini his qiladi.

Bilim, ko'nikma va malakani rivojlantirishga yo'naltiruvchi savollar:

1. Istiqlol davri bolalar adabiyotining o'ziga xosligi nimalarda namoyon bo'ladi?
2. Istiqlol davri o'zbek bolalar she'riyatida qanday mavzular yetakchi?
3. Istiqlol davri bolalar nasri haqida mulohaza yurita olasizmi?

Glossariy

Avtobiografik asar – (yun. Autos-o'zim, bios–hayot, grafo–yozaman)– muallifning o'z hayoti haqida izchil hikoya qilishiga asoslangan adabiy janr. Avtobiografik asar muallifi o'z hayotini qaytadan yashab ko'radi, uni bir butun sifatida idrok etishga intiladi. A.a.aksar hollarda mualliflarning ijodiy yetuklik pallalarida, umrlari nihoyasida yoziladi. (mas. Oybekning “Bolalik” qissasi.) U memuar, kundalik va sayohatnomalarga o'xshab ketsa-da, ulardan tubdan farq qiladi. Shuningdek, A. a. avtobiografik xarakterdagi asarlar hamda turli munosabatlar bilan yoziladigan tarjimayi hollardan tafovutlanadi.

Adabiyot – (ar. adab–go'zal xulq) – keng ma'noda, inson tafakkurining mahsuli o'laroq dunyoga kelgan, o'qish uchun mo'ljallab yozilgan asarlar jami. Tor ma'noda – so'z san'ati, badiiy adabiyot.

Adabiyotshunoslik – (ar. –adab, fors. tanish, o'rganish)– badiiy adabiyotning kelib chiqishi, mohiyati, rivojlanish qonuniyatlari, ijtimoiy aloqalarni o'rganuvchi fan. A.ning obyekti bo'lmish badiiy adabiyotga taalluqli ilmiy muammolar ko'lami-predmeti juda keng. Zamonaviy A. fani uchta asosiy sohadan tashkil topadi: *adabiyot tarixi*, *adabiyot nazariyasi* va *adabiy tanqid*. Uning matnshunoslik, manbashunoslik, bibliografiya singari yordamchi sohalari ham mavjud.

Allegoriya – (yun. allos-o'zgacha, agoreuo-gapiraman)– 1) mavhum tushuncha yoki hodisani konkret narsa orqali ifodalashga asoslangan ko'chim turi. Mas. tulki–ayyorlikni ifodalaydi.

Alliteratsiya – (lot.al- yonida, litera–harf) – she'riy nutqda (nasrda nisbatan kam) bir xil undosh tovushlarning takrorlanishiga asoslangan ifodaviylikni kuchaytiruvchi vosita, takrorning fonetik sathdagi xususiy ko'rinishi. Mas. sochilgan sochingdek sochilsa siring (Cho'lpon).

Annotatsiya – (lot. annotatio- izoh, sharh) – asar mazmunining qisqacha bayoni. Noshirlik amaliyotida kitoblarning ichki muqovasida, ilmiy maqolalarning sarlavhasidan keyin beriladi. A. asarning o‘ziga xos pasporti bo‘lib, u bilan umumiy tarzda tanishtiradi.

Antologiya– (yun. guldasta)– biror milliy adabiyot, davr, adabiy yo‘nalishga mansubligi jihatidan tanlangan ijodkorlar asarlaridan namunalarni jamlovchi to‘plam.

Aforizm – (yun. ta‘rif, ixcham ifoda) – muallifi ma‘lum bo‘lgan, ixcham shaklda va ta‘sirli ifoda etilgan umumlashma fikr.

Badiiy tahlil – (ar. tekshirish, hal qilish) – adabiy asarning mazmun mohiyatini idrok etish, uning yaxlit estetik hodisa sifatidagi mavjudliginiturli aspektlarda o‘rganib, o‘ziga xosligini ochib berish va qimmatini belgilashga qaratilgan hissiy-intelektual faoliyat.

Badiiy to‘qima – (ruscha kalka-xud.vim.)– yozuvchining ijodiy tasavvur va taxayyuli mahsuli, voqelikda real asosi yoki to‘liq o‘xshashi mavjud bo‘lmagan badiiy obrazlar, hayotiy holatlar, voqealar yaratishda namoyon bo‘luvchi bad. Ijodning muhim komponenti.

Band – she‘rning ritmik ritmik – intonatsion va mazmuniy jihatdan nisbiy mustaqillikka ega bo‘lagi.

Gimn – (yun. madhiya) –qadimgi yunon adabiyotida ilohlarni ulug‘lash, maqtash uchun kuylangan qo‘shiq. Mas. yunonlar Appolonni madh etgan. Keyinchalik tarixiy voqealar, qahramonlar madhetiluvchi tantanovar qo‘shiqlar ham gimn deb yuritilgan.

Mazmunan dasturiy xarakterdagi she‘r asosidagi tantanovar qo‘shiq, muayyan ijtimoiy harakat, uyushma, davlat va shu kabilarning atributlaridan biri, madhiyasi.

Detektiv adabiyot– (yun. izquvar) –sarguzasht adabiyotining bir tarmog‘i, sujeti asosida sirli jinoyatlarni ochish bilan bog‘liq voqealar yotuvchi asarlarning umumiy nomi.

Didaktik adabiyot – (yun. o‘rgatuvchi, ta‘limiy) – muayyan ta‘limiy, tarbiyaviy maqsadlarda yaratilgan adabiy asarlarning umumiy nomi. Mas. sa‘diyning “Guliston” va “Bo‘ston”, Kaykovusning “Qobusnoma” asari.

Improvizatsiya – (lot. kutilmagan, birdan)–badiiy ijodning alohida bir ko‘rinishi bo‘lib, bunda asar bevosita ijro jarayonida yaratiladi.

Interpretatsiya – (lot. tushuntirmoq) – talqin;adabiy asar mazmunini idrok qilish, uning mazmuni, badiiy konsepsiyasini anglash, tushunish.

Insenirovka – (lot. sahna) – aslida sahnaga mo‘ljallab yozilmagan asarlarni (ko‘proq, epic asarlarni) sahnalashtirish uchun qayta ishlash. I. sahnalashtirilishi mo‘ljallangan asarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini qayta yaratishni taqozo etadi.

Intonatsiya – (lot.-kuchli talaffuz etaman) – jonli nutqning ifodaviyligini ta‘minlovchi asosiy omil, tipning fonetik vositalari (tovush toni, talaffuz tempi, tembr, pauzalar, melodika, mantiqiy va so‘z urg‘ulari) majmui. U estetik emotsional ta‘sir o‘tkazishda muhim ahamiyatga ega.

Remarka – (fr. - izoh) – dramatik asarlarda muallif tomonidan sahna voqeasining boshlanishi oldidan beriluvchi yoki uning kechishi davomida qavs

ichida berib boriluvchi izohlar. Remarka parda yoki ko‘rinish oldidan berilgan hollarda vopqea kechayotgan joy, vaqt, ishtirok etuvchilar va sh.k.lar haqidagi zarur ma’lumotlardan iborat bo‘ladi.

Epigraf – (yun. – bitik. sarlavha) – asarning boshlanishida sarlavhadan keyinoq yoki uning bo‘lim (bob.fasl)lari boshida keltiririluvchi qisqa, odatda, e’tiborli manbalardan (xalq ijodi, mashhur kishilarning purhikmat so‘zlari va sh.k) olingan ko‘chirma, sitataning bir ko‘rinishi.

A D A B I Y O T L A R K O ' R S A T K I C H I :

I.Asosiy darslik va o'quv qo'llanmalar

6. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat–yengilmas kuch. T., “Ma'naviyat”, 2008.
7. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. T., “O'qituvchi”, 2002.
8. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. T., “O'qituvchi”, 2011.

II.Qo'shimcha adabiyotlar

1. Barakayev R. O'zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi. T., “Fan”, 2004
2. Murodov M. Oltin sandiq ochildi. Toshkent, “O'qituvchi”, 1994.
3. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. T., “Musiqqa”, 2010; yana: Bolalik kuychisi. T., “Fan”, 1978; yana: Bolalarni erkalovchi o'zbek xalq qo'shiqlari. T., 1985; yana: Oliy o'quv yurtlarida bolalar adabiyotini o'qitish muammolari. “Til va adabiyot ta'limi” j., 1999y., 3-4 - sonlar.
4. O'zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon. T. “Fan”, 1989.
5. O'zbek bolalar adabiyoti antologiyasi. Ikki jildlik. 1-2-jild. T., “O'qituvchi”, 2006.
6. O'zbek bolalar adabiyoti. Maqolalar. T., “Yosh gvardiya”, 1969.
7. G'aniyev Sh. O'zbek bolalar o'yin folklori. T., “Fan”, 1998

III.Badiiy adabiyotlar

1. Adashboyev T. Orzularim qo'sh qanotim. T.: Sharq, 2003.
2. Attor F. Ilohiynoma. T. 1994
4. Avesto. Hurmuzd. Yasht. O'zbekchaga M. Ishoqov tarj. –O'TA, 1999, 1-6-son.
5. Avloniy Abdulla. Tanlangan asarlar. 1-2-jild. T., Ma'naviyat, 1998; yana: Turkiy guliston yoxud axloq. T.: O'qituvchi, 1992
6. Barakayev R. Jonajonim she'riyat. T.: Cho'lpon, 1997
7. Barnoyev S. Dadam haqida qo'shiq. T.: Yulduzcha, 1989.
8. Barnoyev S. Kichkina Xo'ja Nasriddin. T.: Yozuvchi, 1998.
9. Bolalar olami. T., Yosh gvardiya, 1989
10. Berdiyev H. Rasulov R.. O'zbek tilining paremiologik lug'ati. T.: O'qituvchi, 1989
11. Drachuk Viktor. Yozuvlar o'tmish sirlari shohidi. T., 1980
12. Fozilov N. Saylanma. 2 jildlik. T., G'ASN, 1982 ; yana: Ustozlar davrasida. T., 1988
13. Fattoyev M. Atoqli pedagoglarimiz. T., 1988
14. Hakim Nazir. Tohir Zuhra. T., 1980.
15. Hakim Nazir. Lochin qanotlar. T., 1987.
16. Hakim Nazir. Yonar daryo. T.: Yosh gvardiya, 1966
17. Hozirgi o'zbek adabiyotining milliy o'ziga xosligi. T.: Fan, 1984.
18. Ibrohimova Z. Kichkintoylar adabiyotining xususiyatlari. T.: O'qituvchi, 1994.
19. Irisov A. Ibn Sino ma'rifatparvar adib. T., 1992;
20. Imom Ismoil al-Buxoriy. Hadis. Al-jome' as-sahih. 4 kitob. T., 1991-1994; yana: Al-adab al-mufrad. T., 1990.
21. Imomov B. O'zbek sovet bolalar adabiyoti yuksalish yo'lida. T.: Y.g., 1973; Yana: Po'lat Mo'min. Adabiy portret. T., 1982
22. Jamilova B. O'zbek bolalar publitsistikasi. T.: Fan, 2006
23. Kaykovus. Qobusnoma. T., 1986.
24. Karimov H. Istiqlol davri adabiyoti. T., 2010
25. Malik Tohir. Qaldirg'och. T., Yosh gvardiya, 1987
26. Matchonov S. Tiriklik suvi. T., Yosh gvardiya, 1986
27. Muhammadiy Q. Tabiat alifbesi. 1-kitob, T.: Yosh gvardiya, 1974 : yana: Bog'larda bolalar. 2-kitob. T., 1976.

28. Muhammadiy Q. Cho'pon bobo qo'shig'i. 4-kitob. T.,1975; yana: Odam-olam qo'shig'i. 5-kitob. T.,1981.
29. Muxtor Omon. Uchqur poyezdlar.Hujjatli qissa. T.:Yosh gvardiya, 1988.
30. Malik T. Alvado bolalik. T., 1986; yana: Qaldirg'och. T., 1987 ; yana: Shaytanat. 1-4-kitob. T.: Sharq, 1999-2003
31. Mirkarim Osim. Karvon yo'llarida.Saylanma.T.G'ASN, 1987.
32. Navoiy Alisher. Mahbub ul-qulub. T.,1983; yana: Hayrat ul-abror. T., 1978; yana: Arba'in hadis. Qirq hadis. T.:yozuvchi,1991
33. Niyoziy H.H. Mukammal asarlar to'plami. 4 tomlik, 2-tom.Pedagogik risolalar. T.:Fan, 1980; yana: Bolaning yomon bo'lmog'iga sabab bo'lgan onaning jazosi. MAT, 2-t. T.,1981
34. Olimjon H. Oygul bilan Baxtiyor. T.:Yulduzcha, 1988.
35. Obidjon A. Oltin yurakli avtobola. T., 1988.yana: Dahshatli Meshpolvon. T.:Yulduzcha, 1989; yana: Alamazon va Gulmat hangomalari. T.: Cho'lpon, 1992.
36. Oybek. Bolalik. T.,2005; yana: Alisherning yoshligi. T., 2007
37. Ravshanov P. Bolalikning sehrli olami. T.:Yosh gvardiya, 1985; yana: Tarix badiiyati. T.,1989
38. Qahramonov Q. Adabiy tanqid va o'zbek bolalar adabiyoti. T.: Fan, 1991.
39. Qobilov N. Kichikintoylarning katta shoiri. T.:Yosh gvardiya,1973; yana: Elbek. T. G'ASN, 1988.
40. Qosimov B. Milliy uyg'onish. T.:Ma'naviyat, 2005; yana: Uyg'ongan millat ma'rifati. T., "Ma'naviyat", 2011.
41. Qodiriy A. Kichik nasriy asarlar. N.,1989
42. Qahhor A. O'tmishdan ertaklar. T.,2005
43. Qo'shjonov M. Onaga ta'zim, bolaga mehr. T.:Yosh gvardiya, 1983.
44. Quvvatova D. Sirli olam musavviri. T.:Fan, 2003
45. Sa'dulla Sh. Sening bayraming. T.,Yosh gvardiya, 1972; yana: Mening aziz bolalarim. Qissalar. T.,1974; yana: Kachal polvon yoki yog'och qo'g'irchoqning boshidan kechirganlari. Ertak-qissa. T.:Yosh gvardiya,1969; yana:Yoriltosh. Ertak-drama. T.,1971.
46. Sattorov M. Mirkarim Osim. Adabiy portret. T.G'ASN,1977.
47. Sulton Jo'ra. Qaldirg'och. T.,1989.
48. To'xtaboyev X. Sariq devni minib. T.,1982.
49. To'xtaboyev X. Qasoskorning oltin boshi. T.,1980; yana: Shirin qovunlar mamlakati yoki sehrgarlar jangi. T.,1986; yana: Mungli ko'zlar. T.,1988.
50. To'xlijev B. Bilim ezgulik yo'li. T.:Fan, 1990
51. Uvvatov U. Imom Ismoil al-Buxoriy. T.,1998
52. Uvaysiy. Ko'ngil gulzori. T.,G'ASN, 1983
53. Yassaviy A. Hikmatlar. T.G'ASN, 1991.
54. Yusuf xos Hojib. Qutadg'u bilig. T.,1990.
55. O'zbek xalq ertaklari. T.:Sharq, 2006; yana: O'zbek adabiy ertaklari. T.:Meros, 1992
56. G'aniyev A. Sadriddin Ayniyning pedagoglik faoliyati. T.:O'qituvchi, 1965.
57. G'ulom G'afur. Shum bola. T.,1992;
58. Shermuhammedov P.,Tursunov J.,Safarov O. Egamov X. O'zbek bolalar adabiyoti. Darslik –xrestomatiya. T.:O'qituvchi,1976.
59. Shermuhammad Munis. Savodi ta'lim. T.,1991.
60. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov I. Hikmatnoma. T.,1990.
61. Shermuhammedov P. Ona sutidek pokiza. T.: Yosh gvardiya, 1975; yana: Istiqbolni o'ylab. T.,1987
62. Chor kitob. Olim Bo'ri tarj. T.: Cho'lpon,1992.

IV. Xorijiy manbalar

1. Arzamaseva I.N., Nikolayeva S.A. Detskaya literatura. M.:Akademiya, 2000.
2. Budur N.V., Ivanova E.I., Nikolayeva S.A., Chesnokova T.A. Zarubejnaya detskaya literature.Moskva, "Akademiya", 1998.

3. Belinskiy V.G., Chernishevskiy N.G., Dobrolyubov N.A. O detskoy literature. M.,Det.lit. 1983
4. Kerroll L. Priklyucheniya Alisi v strane chudes. T., :O'qituvchi, 1986.
5. Karlo Kollodi. Pinokkioning boshidan kechirganlari. T., 2009
6. Janni Rodari. Rim ertaklari. T.:Raduga, 1989.
7. Chukovskiy K. Ot dvux do pyati. T.1,2. M., "Pravda", 1990
8. Barishnya-gersoginya. Skazki zarubejnix pisateley.T., Yosh gvardiya, 1988.
9. Swift J. Gulliverning sayohatlari. T., :Sharq, 2006.
- 10 .Perro Sh. Skazki matushki gusini.- M.,1991
11. Zarubejnaya literature dlya detey i yunosheatva. Pod.red. N.K.Mesheryakovoy, I.S.Chernyayevskoy.- M., 1989.
12. Brandis Yevg. Ot Ezopa do Djanni Rodari. -M.,1980
13. Detskaya literature Avstrii, Germanii, Shevetsarii. Uchebnaya xrestomatiya. -M.,1997

V. Dasturning informatsion - uslubiy ta'minoti **Elektron ta'lim resurslari**

1. www. tdpu. uz
2. www. pedagog. uz
3. www. Ziyonet. uz
4. www. edu. uz
5. tdpu-INTERNET. Ped
6. WWW. nuqf. intal. Uz

MUNDARIJA

	I. O'zbek bolalar adabiyoti va uning yuzaga kelish omillari. Abdulla Avloniy va Hamza Hakimzoda Niyoziy – ilk bolalar shoiri hamda pedagogik risolalar muallifi	
I. 1.	O'zbek bolalar adabiyoti haqida tushuncha: istiloh, fanning predmeti, maqsadi va vazifalari, adresliligi.	
I. 2.	Milliy uyg'onish harakati va jadid ma'rifatparvarlarining o'zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirishdagi roli.	
I. 3.	Abdulla Avloniy – islohotchi pedagog va bolalar shoiri.	
I. 4.	Hamza Hakimzoda Niyoziy – ma'rifatparvar bolalar shoiri.	
	II. O'zbek bolalar adabiyotining shakllanish bosqichlari; adabiy ertaknavislik an'analari	
II.1.	Adabiy ertak va uning bolalar adabiyoti taraqqiyotiga ta'siri.	
II.2.	H.Olimjon – dostonnavis shoir	
II.3.	Shukur Sa'dulla xalq og'zaki ijodi bilimdoni.	
II.4.	Sulton Jo'ra – o'smirlar kuychisi.	
	III. O'zbek bolalar adabiyotining taraqqiyot xususiyatlari (1930-80 yillar)	
III.1.	O'zbek bolalar adabiyoti haqidagi fanning yaratilishi	
III.2.	Quddus Muhammadiy- bolajonlarning tabiatshunos shoiri.	
III.3.	G'afur G'ulom - bolalar shoiri va nosiri .	
III.4.	Ilyos Muslim, Qudrat Hikmat, Po'lat Mo'min va Zafar Diyor she'riyatining muhim tamoyillari	
	IV. O'zbek va jahon bolalar adabiyotining o'zaro ta'sir aloqalari	
IV.1.	Chet el bolalar adabiyotining an'analari.	
IV.2.	Aka-uka Grimmlar ertaklarining muhim xususiyatlari.	
IV.3.	Sh.Perro va X.Andersen adabiy ertaknavis adib.	
IV.4.	J.Swift va J.Rodari asarlarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari	
	V. XX asr o'zbek bolalar nasrida sarguzasht roman, biografik va avtobiografik qissalarning o'rni	
V.1.	O'zbek bolalar adabiyotida qissanavislik an'analari.	
V.2.	Tarixiy-biografik qissalar bolalar kitobxonligida.	
V.3.	Avtobiografik qissalarda yozuvchi obrazi ifodasi.	
	VI. O'zbek bolalar adabiyotida o'smirlar ruhiyati ifodasi	
VI.1.		
VI.2.		
VI.3.		
VI.4.		
	VII. Istiqlol davri o'zbek bolalar she'riyatidagi o'ziga xosliklar: shakily izlanish, raqamli, alifbo she'rlar, uchlik va ignabarglar	
VII.1.	Istiqlol davri bolalar adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari.	
VII.2.	Hamza Imonberdiyev ijodida istiqloq g'oyalari ifodasi.	
VII.3.	Kavsar Turdiyeva – bolalar shoiri va dramaturgi.	

VII.4.	Dilshod Rajabov – bolalar shoiri.	
VII.5.	Abdusaid Ko‘chimov ijodida bola ruhiyati talqini.	
	VIII. Istiqlol davri bolalar nasri va dramaturgiyasidagi izlanishlar	
VIII. 1.	O‘zbek bolalar nasrining yangi tamoyillari.	
VIII. 2.	Bolalar dramaturgiyasidagi izlanishlar.	
VIII. 3.	Hozirgi adabiy jarayonda bolalar adabiyotining o‘rni	
	Adabiyotlar ko‘rsatkichi.....	
	Glossariy.....	
	Muallif haqida ma’lumot.....	

Jamilova Bashorat Sattorovna

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent. "O‘zbek bolalar publitsistikasi" monografiyasi, "O‘zbek bolalar adabiyoti va folklori", "Chet el bolalar adabiyoti", "Bolalar adabiyoti va folklori" o‘quv-uslubiy qo‘llanmasi hamda "Bolalik - boqiylik timsoli yoxud muxbirlikning olis yo‘llari" risolasi muallifi, 100 dan ortiq ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalari Respublika va xorij matbuotida chop etilgan.

